Irodalom történet

1985 2

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1985. LXVII. évf. 2. szám Új folyam XVII. 2. szám

Szerkesztőbizottság:
AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS ISTVÁN · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

POSZLER GYÖRGY: A „Lukács-per" (1949—1951) 231
SZIKLAI LÁSZLÓ: Lukács György a Moszkvai Szemlében 260
KERÉNYI FERENC: Az eltűnő drámai személyiség nyomában 289

FORUM

TANDORI DEZSŐ: „Arra a partra, ahol állunk" (Pilinszky János riportprózája) 314
SZIGETHY GÁBOR: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* 335

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

GÁBOR ÉVA: Lukács György — középiskolás fokon 353
FUTAKY HAJNA: Eszmék, viszonyok, értékek a *Tragédiá*ban — Madách művének mai tanításáról 368

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

POSZLER GYÖRGY

A „LUKÁCS-PER"
(1949—1951)

Drámaian indul, szinte előkészítés nélkül. Irodalmian szólva: in medias res, hiányzik az expozíció és a „bonyodalom" kezdete. Jogilag szólva: mindjárt a vádirattal, hiányzik a nyomozás és a vizsgálat folyamata. Az in medias res a vádirat Rudas fulmináns cikke 49 júliusában a Társadalmi Szemlében.[1] A vádpontok az *Irodalom és demokrácia* című tanulmánykötetet érintik, és jól körvonalazottak. Tisztázatlan demokráciafogalommal dolgozik, és a népi demokráciát a tőkés rend fenntartásaként értelmezi. Megrágalmazza Lenint. Negligálja a szovjet irodalmat. Persziflálja az irodalom pártirányítását. Emögött idealista szemlélet rejlik, amely egész „vonalat" hoz létre. Méghozzá pártonkívüli vonalat.

Egy percig döbbent csend. Főként a vádlott személye miatt. Aki egyfelől Heidelbergben indult gondolkodó, Weber, Lask, Rickert, Gundolf barátja-tanítványa, az egykori akadémia jutalmazottja, Thomas Mann levelezőpartnere. Másfelől 31 éve kommunista, 19-es népbiztos, a német és magyar emigráció tevékeny tagja, félelmetesen képzett marxista, nagy viták győztese-legyőzöttje. 45-ben tér haza. Katedrát kap az egyetemen. „Hivatala" ugyan nincs, mégis

[1] Az egész vita anyagában a Lukács Archívum és Könyvtár dokumentumkötetére támaszkodom. *Irodalom és demokrácia.* Szöveggyűjtemény I—II. Szerk.: Ambrus János. Filozófiai Figyelő Évkönyve. 1982. A vita hátterét illetően támaszkodom Ambrus János értékes bevezető tanulmányára. *Hazatérés reményekkel.* Rudas cikkei In: *Irodalom és Demokrácia.* I. 5—49.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a legbefolyásosabb irodalompolitikus. Szerkeszti a Fórumot. Zárja az írókongresszusi vitákat. Sorban tartja az előadásokat – főként a párt rendezvényein. Elárasztja régebbi írásaival a könyvpiacot. Goethéről és Balzacról, Hegelről és a modern filozófia válságáról, magyar népiekről és újabb német irodalomról, Babitsról és a történelmi regényről – és tovább, szinte a végtelenségig. És publikál két újabb, már itthon szült cikkgyűjteményt, az inkriminált *Irodalom és demokrácia* mellett az *Új magyar kultúráért* címűt is.[2] Nem volt tehát és most sem akárki. Melyek a vétkek?

Bűn

A 45 és 47 között írott esszékben-beszédekben fogalmazódtak meg. Ezekben tényleg hirdeti: az új demokrácia nem érinti a termelés tőkés alapjait. De a szocializmus távlatát nem adja fel, csupán tartós átmenetben gondolkodik. Már csak azért is, mert tanulni kell a demokráciát, és azt – miként az úszást vízben – kizárólag demokráciában lehet. Mármint a mindennapi életet átszövő, közvetlen demokráciában a hétköznapoktól eltávolodó, közvetett demokráciával szemben. Ez közösséget, új embert, népi kultúrát teremt. Olyat is, amit elvisznek neki, olyat is, amit maga hord ki. Ezen az alapon óhajt irodalmi egységet. Persze az irodalomtörténet Petőfit, Adyt, József Attilát középpontba helyező revíziójával, de mellettük a többi értékkel is. Olyasfajta egységet, amely korábban is létrehozta a világirodalmi rangú magyar lírát. A líra kifejezhette az extenzíve (epikailag) és intenzíve (drámailag) megfogalmazhatatlan nemzeti létkérdéseket.

[2] *Írástudók felelőssége.* 1945. — *Goethe és kora.* 1946. — *Az újabb német irodalom rövid története.* 1946. — *A történelmi regény.* 1947. — *Irodalom és demokrácia.* 1947. — *Der junge Hegel.* Wien–Zürich, 1948. — *Új magyar kultúráért.* 1948. — *A realizmus problémái.* 1948. — *A polgári filozófia válsága.* 1949. — *Balzac, Stendhal, Zola.* 1949.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ebben az egységben kerülnek előre az irodalom és politika közvetlen kapcsolatát megvalósító népiek. Akik ugyan tényszerűségükkel csak töredékeket alkottak meg a nagy eposzból, és pesszimizmusukkal a parasztság gyengeségét is kifejezték. Ehhez párosul a nyugatos-urbánus tradíció lebecsülése, a folyamatos harc minden dekadencia ellen, de Németh László és a népies ideológia egy része ellen is. Átállást kíván, de inkább önnevelést, mint önkritikát, és önmegtagadást semmiképpen. Az elefántcsonttorony, objektív irodalom, pártköltészet és plakátköltészet négy variációjában gondolkodik. Az elsőt bírálja, a negyediket kirekeszti, a másodikat-harmadikat elemzi. Az objektív irodalom a nagy realista hagyomány, Shakespeare, Goethe, Balzac öröke, a demokrácia irodalmának is eszménye. A pártköltészet a népre orientált, önként vállalt, következetes progresszió. A költő saját felelősségére követi a folyamatot. Nem kívülről irányított sorkatona, de belülről vezérelt „partizán".

Elvi platformnak nem friss, de nem is határozottan szűk. A hozzá kapcsolódó kritikai gyakorlat annál inkább. Igaztalanul minősíti Babitsot, értetlenül Márait, egyoldalúan Illyést, és részt vesz az Újhold felszámolásában.[3] Fakad ez konzervatív ízlésből, de személyes elfogultságból is. Most azonban nem a ma érvényes kritika érdekes, hanem a tegnap érvénytelen vád.

A korabeli – az első, 47-es kiadást reflektáló – kritikai visszhang egyértelműen himnikus. Disszonáns hang sem színezi. A leglényegesebb kérdésekről szól (Aczél Tamás). A realizmus ébresztése (Darvas József). A könyvnapok legszebb ajándéka (Keszi Imre). Irodalmi élet és politika kapcsolatát tisztázza (Horváth Márton – igen, valóban Horváth Márton!). Van azonban néhány baljós előjel is. Mármint a 47-es dicséretekben. Mert ami 47-ben üdv, 49-ben kárhozat,

[3] Lukács ekkori elveinek és kritikai gyakorlatának összefoglalásában főképpen az *Irodalom és demokrácia* cikkeire támaszkodtam. Ezeken kívül a Fórumban megjelent néhány kritikájára is.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ami korábban magasztalás, később szitok. Így: a türelmes marxizmus bibliája (Czimer József). Feloldja tiszta irodalom és pártköltészet hamis dilemmáját! (Mérei Ferenc). És ami a legsúlyosabb: a demokratikus kultúra feltételeit tisztázza kapitalizmus és szocializmus között! (Hárs László).[4] A mai erények közé holnapi bűnök keveredtek. De vannak régi vétkek is.

Büntetett előélet

Néhányszor már ideológiai pergőtűzben állt. Csak a leglényegesebbeket, a készülő per felé mutatókat érdemes felidézni. Legalább kettőt. Először a *Történelem és osztálytudat* háborúját. A nagy hatású prófécia a 20-as évek hajnalán a történelmi dialektika, a folyamat titkát kutatja. Az emberben találja meg, aki a história objektuma és szubjektuma egyszerre. Szenvedi és csinálja a történelmet, amely általa valósul meg, és ami által ő is megvalósul. Vagyis az ő tetteiben tudatos vagy nem tudatos, a proletariátus esetében osztálytudatos tetteiben. Mégpedig mint egység, csak egészében vizsgálható-értelmezhető totalitás.[5] Minden pont érdekes. Az azonos objektum-szubjektumból, a történelmet csináló és a történelemben magát csináló emberből lesz az új kultúrát és az új kultúrában új embert szülő közvetlen demokrácia modellje. A történelmi folyamat egységéből-totalitásából a világot egységében-totalitásában, a mozgás perspektívájával együtt megragadó művészi realizmus ideálja. Amely élesen elválik a naturalizmus távlattalan valószerűségétől és a dokumentarizmus tényszerű töredezettségétől. És a példák még sorolhatók.

[4] In: *Irodalom és demokrácia.* II. 307–333.

[5] A *Történelem és osztálytudat* néhány alaptételének összefoglalásában a mű hazai kiadását használtam. Lukács: *Történelem és osztálytudat.* Bp., 1971.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ha van a könyveknek sorsuk — ennek igazán. Csak kettőt — visszatekintve fontosat — a reflexiókból. Mindkettő a személyek miatt is lényeges. Az egyik Révai. Lukács mellett van, mint nagyjából 19-ben és az emigráció első éveiben is. Helyesli a hegeliánus, a marxizmus hegeli gyökereit kereső gondolatmenetet. Meg a totalitás szempontjából való vizsgálódást és a szubjektum-objektum egységet is.[6] Nem így Rudas. Valóban, már ekkor Rudas! Félelmetesen elmennydörgi magát.

Nos, nem érveiben, hanem indulatában, követeléseiben, a kirekesztés szándékában félelmetes. A módszer sok mindent előrevetít. A módszer és az indulat érdekes, nem az érdemi vita. Mert Lukács és Rudas között egyébként föld felett lebegő ideális forradalmiság és földhöz tapadt gyalogos prakticitás, történetfilozófiai távlatú messianizmus és kis léptékű vulgármaterializmus polémiája folyik. Sötét árnyként idézi fel a heidelbergi múltat; szégyenfoltként Weber barátságát, aki ma a szociológia klasszikusának számít, és leleplezésként Rickertét, akinek a műve ma nehezen lekezelhető tudománytörténeti tény. Blaszfémiának tekinti az Engelsszel folytatott polémiát, főként a tekintélytisztelet okán. Félreérti Lukács Kant-interpretációját, és valószínűleg a „hozzárendelés" — mármint az osztálytudatnak az osztályhelyzethez való rendelése — nevezetes kategóriáját is. Persze észrevesz néhány tényleges dilemmát. Például társadalom és természet viszonyának, az eldologiasodás tisztázatlanságának, az osztálytudat fantommá változtatásának gondját. De mindent túldimenzionál, és árasztja a vádakat: idealizmus, agnoszticizmus, sőt, misztika. Megbélyegzést

[6] Révai kritikáját a Lukács Archívum és Könyvtár dokumentumkötete alapján ismertetem. A *Történelem és osztálytudat a 20-as évek vitáiban.* I—IV. — A Filozófiai Figyelő Évkönyve. 1981. Szerk.: Krausz Tamás és Mesterházi Miklós. — Josef Révai: *Georg Lukács: Geschichte und Klassenbewußtsein.* I. 32—47.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

követel és önkritikát, negyedszázaddal a „nagy per" előtt radikális – ruhákat megszaggató önkritikát.[7]

Másodszor a fedőnéven írt *Blum-tézisek* körülötti háborúságot. Az illegális pártnak Lukács-fogalmazta tézistervezetéről van szó a 20-as évek végén. Főképpen arról, hogy nem a proletárdiktatúra, hanem a minden progresszív erőt egybefogó munkás–paraszt demokratikus diktatúra a közvetlen cél. Ez pedig a proletárdiktatúrához vezető tartós átmenet.[8] Kétségtelen: ez aktualizálódik a 45-ös hazatérés után. Ehhez látja érettnek a történelmi szituációt. A vihar elképesztő. Sokan fejét követelik. Elszigetelődik és ki is rekesztődik a magyar pártból. Aktív politikai pályája véget ér. Sokáig már most is „csak teoretikus". A részletek a történelemre tartoznak. Itt csak Révai érdekes. Aki először ekkor is egyetért, később – a nyomás hatására – ekkor is elhatárolja magát.

Aligha vitatható, önmagát, a *Történelem és osztálytudat*ot, a *Blum-tézisek*et folytatja az *Irodalom és demokrácia* cikkeiben. Vagyis saját „vonalát". Csakhogy ez akkor általános vonal, az egész baloldalé, a párté is. Mármint a szocializmushoz vezető, minden haladó tendenciát egyesítő, radikálisan demokratikus, tartós átmenet. Erről szólnak a legkülönbözőbb vezetők erősen propagált beszédei-cikkei, sőt, párthatározatok is. A „perben" – igaz, a határon túlról – Sinkó Ervin az egyetlen, aki ezt határozottan kimondja.[9] Ez az általános, tömeges-populáris és különös, értelmiségi-szellemi népfront megteremtésének reális lehetősége – beleértve a művészeti-irodalmi népfrontot is. Érdemes leszögezni: évtizedek távolából nézve Lukács platformja ehhez

[7] Uo.: Ladislaus Rudas: *Orthodoxer Marxismus?* I. 190–219. és *Die Klassenbewußtseinstheorie von Lukács.* II. 10–78.

[8] *Blum-tézisek.* Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól. In: Lukács: *Történelem és osztálytudat.* Bp. 1971. 663–695.

[9] Sinkó Ervin: *Hazugságok és igazságok.* In: *Irodalom és demokrácia.* II. 188–221.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nem valamelyest túlzottan széles, hanem határozottan túlzottan szűkös. És ezt képviseli a külföldi konferenciákon abszolút értelemben óriási irodalmi-filozófiai felkészültséggel és relatív értelemben hajlékony politikai-ideológiai dialektikával. A „perben" – igaz, ugyancsak a határon túlról – Fejtő Ferenc az egyetlen, aki ezt határozottan kimondja.[10] Ámde az *Irodalom és demokrácia* két, 1947-es, agyondicsért és 1949-es, vádlottak padjára ültetett kiadása között bekövetkezik egy éles politikai fordulat. Amely előtt még szükség volt, amely után már nincs szükség tartós demokratikus átmenetre, tömeges-populáris és értelmiségi-szellemi népfrontra és óriási irodalmi-filozófiai felkészültséggel képviselt politikai-ideológiai hajlékonyságra. (Az egész folyamat meglehetősen ismert, és a Lukács-per ürügyén nem is tárgyalható. Csak annyi, ami szorosan idetartozik.)

A szellemi szférában Rákosi 48-as cikke már jelzi a változást.[11] Kiélezvén az ideológiai-kulturális elmaradottságot a gazdasági-társadalmi fejlődés mögött. A felhívás elhangzik, és aki azonnal reagál – most is a Társadalmi Szemlében – éppen Rudas László. Csak a lényeglátás hiányzik ekkor is, a célpont nem jól kiválasztott. Fogarasi logikáját támadja. De a logika perifériális diszciplína, hogy egy ideológiai boszorkányper az ürügyén végigtárgyalható legyen, és Fogarasi személye sem elég súlyos, hogy a meszszehangzóan demonstratív jelleget biztosítsa. És – talán – 48-ban a szükséglet sem elég nyilvánvaló, a helyzet sem elég érett. Így marad a Rudas–Fogarasi-ügy intermezzo. Legfeljebb erőpróba, invokáció vagy baljós előjel. A válasz meg sem jelenik. A módszer, az egyszer már felvillantott és egyszer még kibontakozó módszer szempontjából azonban nem lényegtelen. Rudas ugyanis – mint 24-ben és 49-ben Luká-

[10] Fejtő Ferenc: *A kegyvesztett Lukács.* Uo. I. 101–109.

[11] Rákosi Mátyás: *A következő láncszem.* In: *Válogatott beszédek és cikkek.* Bp. 1950. 278–283. Erre a fontos összefüggésre Ambrus János hívja fel a figyelmet már hivatkozott bevezető tanulmányában.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

csot – Fogarasit is idealizmussal vádolja. Az pedig bizonyítja: nem a gondolatmenet lényegéhez, hanem marginális kérdésekhez szól hozzá. Össze nem függő dilemmák körül csapkod. És ami a legfontosabb, teszi ezt kiragadott félgondolatok és szövegkörnyezetükből kiemelt, idézettel kiugratott negyedmondatok alapján. Úgy, hogy Marxot is csonkítva, és ami – enyhén szólva – a legfurcsább, az éppen vitatott Hegelt nem eredeti szöveg, hanem a Lenin-készítette konspektusok alapján idézi. De a vitát nem a támadás nyilvánvaló dilettantizmusa vetéli el, hanem a téma alkalmatlan és a szituáció kialakulatlan jellege.[12]

49-re sokminden változik, ha nem is minőségileg, de mennyiségileg. A fordulat radikálisabb lesz. A Tito-konfliktus kiéleződik, és elkövetkezik a Rajk-per is. 49 nyara a letartóztatás és kivégzés közé esik, a konstrukció tervezésének és végrehajtásának időszaka. Júliusban lép másodszor (harmadszor?) színre Rudas. Kiérlelt módszerével, sosem felejtett dühével. Nem tudni, honnan kapta a felszólítást, legalábbis engedélyt. Mindenesetre készen állt, és kíméletlenül támadott.

A szándék világos: ki akarja rekeszteni a pártközvéleményből, legalábbis az irányításból. Ezért beszél egész pártonkívüli „vonalról". De – le kell szögezni – a „vonalat" nem tudja megkonstruálni. Ehhez nem rendelkezik elegendő elemző mélységgel és absztrakciós képességgel. Emlegeti ugyan Lukács demokráciafogalmának zavarosságát, meg hogy 45 és 47 között sok mindent másképpen kellett mondani. A fordulat tényét, taktika és stratégia különbségét és a népfrontkoncepció érvényét vagy érvénytelenségét korántsem képes általánosított elméleti szinten megfogalmazni. Részletekre célozva támad – mint korábban is mindig. És

[12] Fogarasi Béla: *Válasz egy bírálatra.* In: *Irodalom és demokrácia.* II. 247–278. Erre az összefüggésre is felhívja Ambrus János a figyelmet.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hajmeresztő idézési és hivatkozási technikával —, mint korábban is mindig. A mondat első felét idézve, a másodikat elhallgatva, félremagyarázva és beleolvasva. Valaha Engels tekintélyét védte, most Leninét. Lukács idealizmusának és Lenin megrágalmaztatásának vádja voluntarisztikusan primitív gondolati-filológiai konstrukció. Amelyben csonka citátum bizonyít csonka gondolatmenetet, és tekintély támogat meg tekintélyt. Rákosira hivatkozva védi a sohasem támadott Lenint. Egyszerre tüntetvén fel sötét színben a szerzőt és ragyogóban önmagát. Tagadja az egyenlőtlen fejlődés és a realizmus diadala teóriáját, meg a pártköltő „partizán" voltának tételét, és utal a szovjet irodalom mellőzésére is. De a gondolatrendszer különböző elemeiből nem tudja összerakni a téves koncepciót. Az elméleti gyengeséget pedig a hang minősíthetetlen élességével, fenyegetőzésbe átcsapó megfellebbezhetetlenségével kompenzálja.[13]

A per tehát az indulatos, de hevenyészett, meglehetősen kíméletlen, de meglehetősen koncepciótlan vádirattal kezdődik. Világosan három szakaszra tagolódik. 1. Az érvelés szakaszára, a kritikától az első önkritikáig. 2. A vesszőfutás szakaszára, az első önkritikától a másodikig. 3. És az utóhang és konzekvenciák szakaszára. Szomorú történet, de nincsen tanulságok nélkül. Érdemes részleteiben is felidézni. Nem csak a tartalmát, a mechanizmusát is.

Érvelés. A kritikától az első önkritikáig

Lukács válaszáig, 49 szeptemberéig csak két hónap telik el. Mégis sok minden történik. A végén kell kezdeni.

Az önbírálat evidensen kétarcú. Egyfelől a nagystílű teoretikus jogos sértődöttsége érződik, másfelől a meghurcolás előtt álló ember indokolt ijedtsége. Néhány vádat elutasít,

[13] Rudas cikkére vonatkozóan lásd az 1-es jegyzetet.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

néhányat elfogad. De többet fogad el, kevesebbet utasít el, mint amennyit szeretne. Inkább meghajlóan megfontolt, mint bátran spontán. Gerincroppanás nincs, de manipuláltság igen. Az idealizmus és a Lenin elleni rágalom rágalmát megcáfolja. Érintve támadója érvelési-bizonyítási metodikáját is. A „partizán"-elméletet félszívvel visszavonja. Bár félreértésre is utal, meg arra is, hogy Lenin másképpen értelmezte a pártirányítást, mint Rudas. Elismeri, hogy lebecsülte a tematikát mint irodalomkritikai szempontot, túlbecsülte a naturalizmust mint lehetséges veszélyt. És persze érdemeire is hivatkozik: a dekadencia elleni következetes harcra.

Egy mozzanatot azonban meg kell figyelni. Enyhébben fogalmazva: két ponton is többet vall be, mint amivel vádolják. Keményebben fogalmazva: megkonstruálja a „vonalat", ami támadójának nem sikerült. Továbbgondolja, elméleti szívességből teoretikus szintre emeli Rudas nem szorosan összefüggő polémiatöredékeit. Mint akit zavar az alacsony gondolati színvonal. Demokrácia-ügyben nemcsak a fogalmak tisztázatlanságát ismeri el, hanem hogy túlzottan hozzásimult az adott helyzethez, és nem látta a perspektívát. A szovjet irodalom tekintetében nemcsak a mellőzést ismeri el, hanem a stratégiai hibát is. Hogy harcolt a dekadencia ellen, de a realizmusra orientált, nem a szovjet irodalomra. Még jelszót is deformál hozzá: Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek![14] Miről van szó? Vallásos színezetű bűnbánatrohamról; mazochista teoretikus előzékenységről vagy manipulációról? Egyértelműen az utóbbiról. Érdemes megnézni a dokumentumokat júliusból és augusztusból.

A kezdet nem világos. Az „első mozgató", aki jelt ad, ismeretlen. De a folytatás rekonstruálható. Révai félszívvel vesz részt, még a támadás előtt figyelmezteti a veszélyeztetettet.[15] Aztán készül a vallomás. Július 25-én Rákosi asztalán van Gerő levele. Lukács válasza nem őszinte, és nem is

[14] Lukács: *Bírálat és önbírálat*. Uo. I. 63—101.
[15] Erre vonatkozóan lásd Ambrus János tanulmányát.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

elegendő az önkritika. Meg kell mondani, hogyan dolgozza át, de előbb meghallgatandó Horváth Márton is. A végén a párt szögezze le álláspontját.[16] Ebben több mozzanat is érdekes. A megtámadott bemutatta tervezett önkritikáját. Az irodalmi kérdésekben nem túlzottan járatos Gerő itt is szürke eminenciás. Ő tervezi a per folytatását. A háttérben pedig ott van — szolgálatra készen — Horváth Márton.

Az ő levele Rákosihoz másnapról, 25-éről datált. Talán készen lehetett előbb is. Ebben — ha nem is zárt logikával — alaposan körvonalazódik már a konstrukció. Lukács neve a párt- és szovjetellenes tendenciák lobogója. (Szereti ezt a „frappáns" metaforát — Petőfi is lobogó!) A lényeges éppen ez: a burzsoá és a szovjet orientáció harca. Nem lehet engedmény. El kell ismernie a fő bűnöket: hogy azt hirdette, nem változik a termelés tőkés alapja. Nem orientált a szovjet irodalomra. Elfordult a néptől és párttól. Ezért kell többet elismernie, mint amivel vádolták (sic!).[17] Vagyis Horváth feljelentése nem csupán a per kíméletlen eszkalációját tartalmazza, hanem Rudas munkájának megítélését is. Hogy alacsony szinten — nem indulatilag, hanem intellektuálisan alacsony szinten — teljesítette a megbízást. És még valami. Ebben a levélben indul dicstelen útjára az egész procedúra legtöbbet emlegetett metaforikus állatalakja, a Himalája nyulacskája. Az egyenlőtlen fejlődést jelképező, öntudatlan tapsifüles. Mert Lukács hírhedtté vált példabeszéde szerint a marxizmus–leninizmus ugyan a világnézetek Himalájája. A rajta ugráló nyulacska mégis kisebb a síkság elefántjánál. Horváth fogja először rá az ideológiai puskát. Sokat kell még reszketnie a végleges ítéletig.

Ezután gyorsan megy minden. Rákosi — miheztartás végett — megküldi a perbefogottnak a leveleket. Ezek alapján átdolgozza a választ, az arányokon — a beismerés és visszautasítás arányain — is változtat. Rákosi ugyan már

[16] In: *Irodalom és demokrácia.* II. 278—279.
[17] Uo. II. 280—281.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

majdnem elégedett, de a polémia további rövidítését és végére helyezését, az önkritika erősítését javasolja. Itt azonban a végső pont tapintható. A visszavonulás végső pontja, amin túl az ellenállás kezdődik. Az arányokat tovább módosítja; rövidít (a visszautasításon), bővít (az önvesszőzésen), de a szerkezetet nem változtatja.[18] Az eredmény így sem rossz. A mechanizmus majdnem tökéletes. Többet ismer el a vádnál. És összehozza a „vonalat", az igazi konstrukciót, ami Rudasnál tökéletlen volt, és Horváthnál sem elég zárt.

Vesszőfutás. Az első önkritikától a másodikig

Az egyik cél már az első lépésben megvalósult. A kétségtelenül legnagyobb teoretikust sikerült kikapcsolni az ideológiai élet napi gyakorlatából. Megérlelődik benne a visszavonulás gondolata. Az egyetemen is elszigetelődik. Filozófiai intézet létrehozására számít. Oda kíván menni. Ezért kér szabadságot Révaitól (a „kedves Józsitól"). Nagy esztétikáját akarná megírni, az etikát (ki tudja hányadszor?) ismét elhalasztja.[19] Néhány hónapig csend is van. De a háttérben érlelődik valami, mert novemberben-decemberben újra indul minden. Megkezdődik a per második szakasza.

Csendes, csendesen gyilkos felhalmozódás figyelhető meg. Érvekben, gondolattöredékekben, citátumokban. Felhalmozódás Révai számára. Aki majd – néhány hónap múlva – kimondja az ítéletet. Persze a beismerő vallomás alapján, részletes indoklással együtt. Eleinte nem sok történik. Legfeljebb az idézetanyag gazdagodik. De ugyanabban a témakörben. A termelés tőkés szerkezetének megőrzéséről meg a realizmusról mint fő irodalmi eszményről. Legfeljebb azt érdemes megfigyelni, hogy az ideologikus nyulacska Horváth belső használatra szánt leveléből kiugrik a Szabad Nép

[18] Uo. II. 283—285.
[19] Uo. II. 286.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hasábjaira.[20] De a közvetlen sugalmazás nem bizonyítható. Lehet, hogy „konzseniális" egybeesésről van szó. A karácsonyi számban azonban színre lép Horváth. És nem sokkal utána ismét.

A hang már erősebb. Nem mellőzi, hanem lenézi a szovjet irodalmat. Nem csupán a hajdani nagy realizmusra orientál, de melléjük a Panteonba csak Thomas Mannt engedi be. Akad a rágalom határára érkező sarkítás is: nem egyszerűen tartós átmenetben gondolkodik — meg is tagadja a szocialista perspektívát. Először hangzik el a legsúlyosabb, a többi bűnt is összefoglaló vád: harmadikutas. És mindezek alapján a lényeg: önkritikája nem elég átfogó és mélyreható.[21] Ugyanebben a számban néhány író hozzászólása is megjelenik.[22] Nem merül fel bennük új mozzanat. Csak a hangulati aláfestést szolgálják. Meg dokumentálják a támadás szélességét. A folyamatot a holtpontról Horváth mozdítja ki. Az ő cikkével kezdődik a tulajdonképpeni vesszőfutás.

A kulisszák mögött sok minden történik. Rémhírekről is szó lehet, de „kiszivárogtatásról" is. És persze vigaszról és fenyegetésről. A kettő triviálisan pszichologikus egységéről. A legfőbb veszély a per eszkalációja. A hatás nem is marad el. A megfélemlített Lukács — levélben, a „kedves Józsitól" — kegyelmet kér az első tanítványnak, Szigetinek. De nem kap egyértelmű megnyugtatást, csak bizonytalan ígéretet a halasztásra. Pedig ekkor már tisztán lát. Kesernyés levelekben emlegeti — mindig csak az egyetlen támasznak vélt Révainak! —, hogy irodalmi Rajkká tették, és Magyarországon a kapitalizmus elleni harc Lukács-kérdéssé zsugorodott. Ugyanakkor a meghurcoltat, aki jól tudja, hogy még nincs vége, arra is biztatják, persze csak élőszóban, hogy folytassa a munkát. De hol, miről és kinek folytassa?[23]

[20] Devecseri Gábor: *Hozzászólás egy kritikához és egy önkritikához.* Uo. I. 117—123.

[21] Horváth Márton: *A Lukács-vitáról.* Uo. I. 157—167.

[22] Uo. I. 167—179.

[23] Uo. II. 287—288.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Horváth másodszor már csak utána rúg egyet. A pökhendiség határára érkező magabiztossággal oktatja ki a kor egyik legnagyobb gondolkodóját a pártosság kérdésében. Arra a – tényleg nem egyértelmű – gondolatmenetre utalva, amely az irodalomnak az osztályharc szolgálatára való puszta egyszerűsítését Upton Sinclair dilettáns teóriájának tulajdonítja. Nos, ezt nem Upton Sinclair teszi, hanem Lenin – így Horváth. (Bizonyítván, hogy nem csupán Lukácsot érti félre, hanem Lenint is!) No meg, új mozzanatként, számonkéri a – szovjet irodalom mellett – a forradalmi romantika ugyancsak tisztázatlan elméletét.[24]

Ezzel a vád minden érve elhangzott. A védelem? Nos, védelem nem volt. Fagyejev megszólalása nem hozott új szempontokat, csak kötelező apropót adott.[25] 50 márciusában Révai hirdetett ítéletet.

Nála – metsző éleselméjűsége okán – minden összeáll, és minden sokkal világosabb. Részben rendszerbe rendezve, kiélezetten összefoglal, részben tovább is fejleszt. A rendszerezés – hozzátartozik a história tragikomikumához – nemcsak a vádakra támaszkodik, legalább annyira az önkritikára is. Hiszen Lukács vallomása „hozta össze" igazán a „vonalat". Az összefoglalásnak három pontja van. Mindegyik kiélezett. Nem csupán elméletileg igaztalan, hanem tényszerűen is. Harmadik utat hirdetett. Állandónak vélte az átmenetet; 48–49-ben is azért harcolt, mint 45–46-ban. Vagyis megtagadta a szocialista perspektívát. Elfordult a szovjet irodalomtól – ezzel a szocialista realizmus helyett a realizmusra orientált. Tetézte mindezt az egyenlőtlen fejlődés félreértett és félreérthető tételével. Végül a pártszerűséget a lírára korlátozta és az irányzatosság szintjére fokozta le. A tematika lebecsülésével fékezte az újat, és az objektivizmus lejtőjére került. Eddig a rendszerező összefoglalás. Persze

[24] Horváth Márton: *Magyar irodalom – szovjet irodalom.* Uo. I. 179–213.

[25] Fagyejev: *Az irodalmi kritika feladatai.* Uo. I. 243–261.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a Horváth fogalmazását szinte szó szerint megismétlő konzekvenciával együtt: az önkritika nem volt elegendő.

A továbbfejlesztés – bizony – meglepő. Kimondja – szinte elszólásként, csak mellékmondatban –, ami az egész per mögött – mint ideológiai-stratégiai bázis – meghúzódik. Hogy Lukács komolyan vette, elvi-távlati koncepciónak tekintette a népfrontgondolatot, ami nem volt más, mint a fasizmus által kiprovokált, kényszerű kitérő. (Ezzel a vitának a *Blum-tézisek*hez visszanyúló gyökere nyilvánvalóvá vált!) Továbbá elhangzik egy fenyegetés is: rázza le neveltjeit! Azaz a per eszkalációja nem kizárt. Végül élesen illogikus fordulattal mondja ki: a vádlott mégis érték. Tehát per, vesszőfutás, megalázás van, de a kivégzés elmarad.[26]

Az ítélet igencsak kétarcú. Egyfelől végső, de csak legvégső védelmet biztosít, másfelől felhív a további hajszára. Amelynek újabb, az eddiginél is megalázóbb önkritika a célja, de nem jár a teljes kirekesztés és megbélyegzés konzekvenciáival. A hatás nem is marad el. A vádanyag a mai magyar irodalomról szóló írószövetségi vitákba is átszivárog. És kap egy meglehetősen félelmetes tematikai és hangsúlybeli pluszt. Lukács a felelős az irodalmi fejlődés elmaradottságáért! (Amely persze az azonnali és gyökeres fordulat, a tisztázatlan alapokon nyugvó szocialista realizmus kizárólagossága szempontjából mutatkozó, vélt elmaradottság.) Gergely Sándor még csak egyesek elméleti tisztátalanságát és önmaga mindenkori tisztánlátását hangsúlyozza. Darvas furcsa, főképpen egy írószövetségben furcsa elmarasztalást fogalmaz meg: túlzott színvonalkövetelménye (sic!) visszafogta a fejlődést. Barabás pedig azzal fenyegetőzik, hogy munkásságát külön írószövetségi vitára kell kitűzni.[27] Gimes még élesebb: elmélete elszigetelte az írókat a párttól.[28]

[26] Révai József: *Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez.* Uo. I. 213–243.

[27] Uo. II. 6–17., 21–22.

[28] Gimes Miklós: *Révai József: Irodalmi tanulmányok.* Uo. II. 45–52.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Mindezek csak adalékokkal szolgálnak Horváth újabb, az eddig összeállt „vonalat" tovább gazdagító megnyilatkozásának. Az egész irodalmat, a mait és tegnapit, akkorit és azelőttit elmarasztalja. Ebben — az elmaradottságban — szerepet játszott a marxista kritika hiánya is. Ez pedig — és itt rejlik a lényeg — Lukács hibája.[29]

A mechanizmus, a külső politikai és belső pszichológiai már magától mozog tovább. A megvádolt tudja kötelességét. Fogalmazgatja a második önkritikát. És a szöveget elbizonytalanodott teoretikusként előcenzúrára vagy elbizonytalanodott kisdiákként előkorrekcióra — valószínűleg önkéntesen — benyújtja az egyetlen végső támasznak tartott Révainak. Nem rossz érzékkel teszi. Egyrészt Révai tényleg nem akarja fejét venni, másrészt neki van — ebben az ügyben — tényleges hatalma ahhoz, hogy megálljt vagy továbbot mondjon. Él is az ideológiai biztosnak vagy dolgozatjavító tanárnak kijáró jogokkal. Húzásokat javasol. Lukács elfogadja, és eleve biztosítja, a szovjet irodalom felsőbbrendűségét mindig is elismerte.[30] Így érett meg a helyzet — kívül és belül is — a második önkritikára. Egy apró meglepetés azonban mégis történik.

Hogy nem egy önkritika jelenik meg, hanem kettő. Nemcsak az egy éve folyamatosan támadott Lukácsé, hanem a nyíltan sohasem támadott Szigetié is. Az első kényszerszülte, fásult engedmény. A második atmoszféra szülte, megfontolt túlbiztosítás. Igazán új mozzanatot egyik sem tartalmaz. Szigeti elismeri a vele kapcsolatban ténylegesen el nem hangzott összes vádakat. Az elképzelt kulturális harmadik utat, a szocialista orientáció hiányát. Sőt, az esztétikai-pszichológiai tévhiedelmet is, hogy az ellenség belülről ábrázolható.[31] Lukács elismeri a vele kapcsolatban ténylegesen elhangzott

[29] Horváth Márton: *Megjegyzések demokratikus irodalmunk kialakulásához.* Uo.: II. 57—67.

[30] Uo. II. 289—290.

[31] Szigeti József: *Önbírálat.* Uo. II. 139—153.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

összes vádakat. Révaival – feltűnően csak vele! – tökéletesen egyetért. No meg Fagyejev bírálatát is elfogadja. Valóban nem hitte, hogy ilyen gyors lesz a fejlődés. Ezért mulasztotta el a szocialista realizmusra és a szovjet irodalomra való egyértelmű orientációt. A pártosság lenini fogalmát tényleg az irányzatosság engelsi fogalmára vezette vissza. Mindezt jóvá kívánja tenni, és részt vesz a szellemi tisztázás folyamatában.[32]

Méltán érzi, hogy mindennek eleget tett. Így is van. A pernek – lényegében – vége. De teljes feloldozás biztosan nincs, és a konzekvenciák sem egészen világosak. Tanúskodik erről egy apró mozzanat. Letiltják könyvei külföldi megjelenését. Legalábbis lengyelországi tilalomról konkrétan szó esik. Most – jutalomképpen – ennek feloldását kéri Révaitól. A „kedves Józsi" nem sokkal biztatja. Sőt, ki is oktatja naivitása miatt. A „Holdban él", ha azt hiszi, a bojkott azonnal megszüntethető. Legalábbis azután, amit Rákosi mondott, nyilván nem. De azért írhatna a Csillagnak.[33] Hogy Rákosi mit mondott – nem tudjuk. Nem is lényeges. Inkább az, hogy a legfelsőbb hatalmak is beavatkoztak. És, hogy a megbüntetett a tiltás és biztatás, kirekesztés és csalogatás közötti egzisztenciálisan és pszichésen tisztázatlan állapotban lebegtetett. Nem kiátkozva, de nem is visszafogadva; tovább már nem bántva, de meg sem nyugtatva. Azon a sehova sem tartozó senkiföldjén, ahol az egykori üldözött könnyen üldözővé válhat, hogy ne legyen megint üldözötté; ahol az egykori megtámadott könnyen felcsap támadónak, hogy ne váljon megint megtámadottá.

Utóhang és konzekvenciák

Az utóhang vagy utójáték sokáig elhúzódik, és nem is látványos. Inkább csak a mechanizmus önmozgásáról van szó,

[32] Lukács György: *Következtetések az irodalmi vitából.* Uo. II. 153–159.

[33] Uo. II. 291–292.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mint további akciókról. Valamelyes lélektani mozgásról, ami megpróbálja – belül is – lezárni-elrendezni a történteket. Két évig tartanak a visszarezgések. Csak az utólagos okoskodás kötheti őket a nagy perhez.

Az első mozzanat az írószövetség kongresszusához kapcsolódik 51 tavaszán. Atmoszférikusan érdekes és pszichésen pikáns. Lukács – nincs jele külső ösztönzésnek – felszólal a kongresszuson. És a per lezárulta után egy esztendővel – flagelláns gyönyörűséggel – ismét önkritikát gyakorol. Felszabadult a hangja. Nyoma sincs a második önkritika és a Révaihoz írott levelek tompa visszafogottságának. Vidáman ismeri el a szovjet irodalom mellőzésében elkövetett összes vétkeit. Szívből jövően lép fel mindenfajta dekadencia – és a hazai irodalomban jelentkező sematizmus ellen is. Eddig hűen önmagához. De mechanikusan ismételgeti a szocialista tartalom és nemzeti forma semmivel sem konkretizálható, bűvösen üres formuláját. Meg a pozitív hős megformálására orientál. Teszi méghozzá az Ázsájev könyvére való bőséges hivatkozásokkal. Vagyis egyrészt elméletileg bírálja a sematizmust, másrészt gyakorlatilag felhív rá, és ama bizonyos „kvalitásérzék" teljes kihúnyásával a művészileg vitathatatlanul legalacsonyabb szintet lépteti elő vitathatatlan művészi példaképpé.[34]

A második mozzanat a penitenciához kapcsolódik 52 tavaszán. Mármint a magára vállalt jóvátételhez, az ekkor publikált szocialista realizmus-kötethez. Ez a groteszk módon nevezetes dedikáció Rákosinak. Megköszöni az egykori kritikát, talán az egész pert is. Külön a beszélgetéseket, talán a lengyel bojkott feloldását meghiúsítót is. Ezek irányították a szovjet irodalom felé, tették lehetővé e könyv születését.[35] Nem kell kommentár hozzá. Itt, két évvel később, üríti ki az utolsó cseppet.

[34] Uo. II. 232–243.
[35] Uo. II. 294.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A következmények is kezdenek lassan egyértelművé válni. Szinte magányossá lesz – a le nem „rázott", soha meg nem tagadott tanítványok szűk körétől eltekintve. Csak ideológus. De nem a napi szellemi-irodalmi gondok közelében, hanem a teóriák hosszabb távú következtetései közé visszavonulva. Még az egyetemen is háttérbe szorul. Publikációs nehézségei vannak. Nagyobb kötete az első időből csak a szovjet irodalomról szóló. Nyilvánvalóan és nyilvánosan megalázott. Egyedüli bűnössé tették egy közös bűnért. Mindenkitől hirdetett kollektív tétel magányosan eretnek prófétájává avatták. Megváloztatták az egykori doktrinát, és rajta verték el érte a port. Egy személyre konkretizálva a bűnt, biztosítva maguknak a bűntelenséget. Maguk elé dobták, hogy ne vádolhassák őket. Lehet, hogy a konstrukció általános motivációjáról és mechanizmusáról is szó van itt. Ehhez azonban – ebben a perben – nem elegendő a tényanyag. Senki sem meri kimondani, hogy individuálisnak kijátszott bűne kollektív vétek. Ő a legkevésbé. Csak Sinkó Ervin – persze nem idehaza. Hogy hiába kért a művészet számára különleges bánásmódot. Csak Fejtő Ferenc – persze ő sem idehaza. Persze az is latba esik, hogy a kulturális-ideológiai vezetésben nincs már szükség rá. Sem a heidelbergi filozófiai iskolázottságra, sem az árnyaltan érvelő, hajlékony dialektikára. Furcsa látvány, a kései szemlélőnek is megalázó. A század egyik legnagyobb gondolkodója, életműve hullámvölgyében, méltatlan partnerekkel vitatkozik, mélyen hajdani és majdani szellemi-tudományos színvonala alatt. Magát is frusztrálva, puerilizálásra kényszerítve. És nem meri kimondani az evidens – mindenkitől ismert – igazságot.

Dramatis personae

A főszereplő, ha nem is egyértelműen pozitív hős, az utókor számára is, maga a vádlott. Tanulságos a viselkedése és a mögötte felsejlő portré. Egyes vonásaiban korportré is –

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

történelmi dokumentum. A mechanizmusról vall, csak nem a külső gépezetről, hanem a belső reflexióról. Néhány etap egészen világos. Először – tájékozatlan doktrinérként – mindent félreért. Azt hiszi, vita kezdődik. Polemizálni akar. Aztán hagyja manipulálni magát, de nem egészen. Világosan látja, miben kell deferálnia, de vissza is támad. A rágalmakból szőtt dilettáns konstrukciócsíra nem egy részét keményen hárítja el. Csak a vesszőfutás során törik meg végképpen. Meg is ijed. Meggörnyed, és lépésenként hátrál a fejére hamut szóró második önkritikáig. Itt már csak a hallgatásban van tartás. Abban, hogy Révait akceptálja, aki az ítészek között nem csupán a legnagyobb hatalmú, de a legnagyobb formátumú is. A többiekről, például Horváthról, beszédesen nem beszél. Furcsa, hogy a fizetséget is rögtön kéri, a külföldi bojkott feloldását. Ebben megalkudottság is van – ne tagadjuk! – kisstílűség is, és persze tényleg egy adag naivitás. Mintha valami régi rutin is működésbe lépne. Amit vitákban, kritikákban-önkritikákban szerzett, és amiből már elszivárgott a tényleges, belsőleg érdekelt részvétel. Csak a sztereotipizált, mert kötelező viselkedés maradt. Ezzel magyarázható az írószövetségi spätreflex. A derűsen folyékony, önkéntes önkritika. Meg az önmagán végrehajtott színvonaldegradáció. Az Ázsájevre orientáló felszólalásban és az ekkor készülő kötetben is. Persze a Rákosi-dedikációval együtt.

Érdekes – az ő szempontjából is – az 51 tavaszi építészvita, a „Major-per". A megtámadottból – rövid idő alatt – támadó lett, a vádlottból – bizony – vádló. Méghozzá – nem esik jól leírni – úgy tűnik, nem is a hozzáértés legmagasabb szintjén. Úgy, hogy az építészet, képzőművészet és irodalom közé – ő, az esztétikai szféra pluralitásának későbbi megfogalmazója – szinte aggály nélkül tesz egyenlőségjelet. Fejtegetvén, hogy modern irodalom, absztrakt festészet és Bauhaus azonos gyökérből fakad. Tehát a harmadik éppen úgy dekadensen embertelen, mint az első és második. Ebben pedig nem csupán a következtetés mélyen problema-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tikus, hanem a kiindulópont és a logikai sor is. Nem említve, hogy még az irodalom esetében értelmes kategóriák is az építészetre vonatkoztatva teljesen értelmetlenek. Ráadásul ő, a tegnapi dupla önkritika szomorú hűse, azonnali, az eddigi elveket radikálisan megtagadó önkritikát követel.[36] Persze most az avantgarde-ról van szó. Amiben mindig következetes volt, olykor értetlen, nem egyszer könyörtelen is.

Ugyanakkor, ahogy az egészet állja, nincs „tartás" nélkül. Sőt, méltóság is van benne. Rákosi és Révai előtt – ki vitatná az indokot – leteszi a fegyvert. De más előtt nem, legalábbis megfogalmazottan nem. Rudassal – méltán – mindig érezteti fölényét. Előkelő rezignáció van a visszavonulásában is, a filozófiai intézetről szőtt álomban. És akad két megindító gesztusa. Két kegyelemkérés. Az egyik tanítványára vonatkozik, Szigetire. Lényegében nem is marad sikertelen. A másik – szomorúan groteszk epizód! – József Attilára. Révai ugyanis írószövetségi beszédében nem említi a költőt. Erre néhányan József Attila „kiiktatására" készülnek. A meghurcolt Lukács figyelmeztet. Kegyelmet kér a pillanatnyi politikai nagyságtól az örök érvényű költői nagyságnak. És van még egy – kommentárt nem kívánó – mozzanat. A második önkritika előtt, a mélyponton, a Révaitól előcenzúrát kérő levélben a meghurcoltan is méltóságteljes, megalázott, de nem megalázkodó Luthert idézi: „Hier stehe ich, ich kann nicht anders".[37] Történetfilozófiai bélyeget üt az efemer szituációra.

Ha eposzról lenne szó, Rákosi és Gerő lehetnének az égi hatalmak, a földivel szemben az olümposzi szint. De nem eposz ez, legfeljebb groteszk játék, inkább tragikomédia, folyamatában és eredményében is erősen tragikus felhangokkal. A kezdetnél és végkifejletnél bukkannak fel, kézben tartván, sőt, szövén is a sorsok fonalát. A szereposztáson

[36] In: *Új építészet, új társadalom.* Szerk.: Major Máté és Osskó Judit. Bp. 1981. 77–81.

[37] In: *Irodalom és demokrácia.* II. 290.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

érdemes gondolkodni. Gerő itt is szürke eminenciás. Levele a felsőbb erők beavatkozásának első dokumentuma. A műfajt, alaphangot és játékszabályokat is meghatározza. Nem vita lesz, hanem per, nem toleráns, hanem kíméletlen hangú, nem az érvek súlya dönt, de a hatalomé. Talán apró dokumentum ahhoz, hogy más ügyekben is hasonló szerepe lehetett? Rákosi mosolygó nagyúr, nem tonans, hanem joviális Jupiter. Segít az önkritikában, a vádló leveleket is elküldi. Ezzel fenyeget – nem babra megy a játék; de óv is – nem szabad elkövetni naivitásból fakadó hibát. Tanácsokat ad. Gyengíti az ellenállást, erősíti a megalázkodást. Kegyes, de nem engedékeny. Megbocsát, de a közlés bojkottját nem oldja fel. Fölötte áll a folyamatnak, de érezni kell a jelenlétét.

Rudas szerepe meghatározó, de rövid. Fabrikálja a vádat, ám nem igazi sikerrel. Szükség van régi dühére. Aktualizálják indulatát, szabad kezet kap az elején, azonban további feladatot nem bíznak rá. Hátha elrontja, mint többé-kevésbé az indítást is, és most már biztosra kell menni. Mert lelkesedése lendületet is ad, de félre is csúszik. Keményen odavág, de nem koncepciózusan. Módszere – a csonka idézés, direkt félremagyarázás, értelemkiforgatás – rendkívül könnyen leleplezhető. Komolytalanná teheti az egész konstrukciót. Irodalmi kérdésekben nyilvánvalóan nem specialista. Igaz, Gerő sem, de neki nagy a hatalma, és megvan az összefogó képessége.

Horváth is szürke eminenciásként, persze másodikként, Gerő szárnysegédeként indul, de azután a színre lép. Majdnem főszereplővé, ideológiai ügyésszé avanzsál. Ő kezdi igazán összehozni – Rudasnál sokkal jobban – a konstrukciót. Igaz, csak félig. A többit, a valódi megszerkesztést a vádlottra bízza. De ami ennél fontosabb: megteremti a megfélemlítettségnek a légkörét, amiben a bírái elé készülő Lukács – náluk lényegesen szakavatottabban – ezt meg is csinálja. Az első, aki jelet ad: az önkritika nem elég. Noha, kívánságának megfelelően, erősebb a vallomás, mint a vád. Szervezi

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a vesszőfutást. Megtalálja a per kedvenc „nyulacskáját" és ki is „szivárogtatja". Gondoskodik róla, hogy sokféle variációban feltálalják. Aztán a nyilvánosság előtt is megjelenik. Publikálja a félig-meddig összehozott „vonalat". Érezhetően az egész ügyben őt fűti a legtöbb ambíció. Mindig a holtpontról mozdítja ki a folyamatot. Nem hagyván sem megbékélni, sem kimerülni. Lépésről lépésre összeállítja a teljes anyagot Révainak, az ítélethirdetéshez és indokláshoz is. De – valószínűleg – nem egészen ezt az ítéletet várja. Mert keményebbet-kirekesztőbbet készített elő. Révai elviekben – láttuk már – többet mond ki nála, de az indulatokat és főképpen konzekvenciákat valamelyest visszafogja. A második önkritika előtt is neki – Horváthnak – jut a főszerep. Tovább szélesít. Most már a marxista kritika minden gyengéjét vagy egyenesen hiányát is Lukácsnak tulajdonítva. Az ő hangja a legmagabiztosabb. Apodiktikus, ellentmondást nem tűrő. Mintha ő lenne legkevésbé tisztában a vádlott gondolkodói nagyságrendjével. Vagy tőle áll legtávolabb a korlátozott idejű aktuális hatalom és a korlátlan idejű szellemi érték tényleges viszonyának dilemmája. Mindenesetre úgy tűnik, a második önkritikát, az utolsó lépcsőben szinte ő kényszeríti ki. Vajon észreveszi-e, hogy Lukács vele sohasem polemizál?[38]

Nehezebben tisztázható Révai szerepe. Az objektív-külső még valamennyire, a szubjektív-belső sokkal kevésbé. A vádlott – ítélet előtt és után – szinte gyermekien ragaszkodik hozzá. Ez magatartásában – Lukácséban – az egyik legmegindítóbb mozzanat. A motiváció persze világos. Róla sejteni lehet, hogy tudja értékét, és a végső, személyi-egzisztenciális következtetéseket nem mondja ki. Nem is teszi. Igaz, egyebet mindent kimond. Nyakába zúdítja az összes vádakat, minőségi és etikai válogatás nélkül, amelyek addig a perben – szinte bárki részéről – felmerültek. Persze saját

[38] Horváth megnyilatkozásaira vonatkozóan lásd a 21-es, 24-es és 29-es jegyzetet.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szintjén, azaz koncepcióba rendezve, nem Rudasén. Láttuk: népfront- és Lukács-iskola-ügyben még tovább is megy. Csak a legutolsó konzekvenciákat fogja vissza. De azokat igen. A személy létét és a mozgalmon belül létét illetően útjába áll Rudas dühének. Amit néhány hozzászóló (tanú?) is felszínen tart. Innen a bizalom. Mégis csak számítani lehet minőségérzékére, legalábbis maradékára. Pedig csak a legvégsőkben védi meg, és csak személyes beszélgetésekben biztatja. A publikációs bojkott ügyében már nem. És a megvédés is inkább csak kegyelem. Ráosztották a végső bíró szerepét — és mégis érződik valami kényesség —, nem akar részt venni a megsemmisítésében.[39] Így viselkedik az építészvitában, Major Máté esetében is. Rá is zúdít mindent, és meg is védi. Mármint őt is a végsők tekintetében. A cenzor és korrektor, a szigorú, de nem kegyetlen dolgozatjavító szerepét már most is vállalja. Előzetesen kozmetikázva a második önkritikát — mint később Majorét is. Persze nehezen feledhető, hogy ő a per abszolút és szinte egyetlen nyertese, mondhatni haszonélvezője. Ezután már vitathatatlan az ideológiai egyeduralma. És a bűntől is mentesül. Amit maga is elkövetett, sőt, messzebb hangzóan, mert nyilvánosabb fórumokon, és nagyobb hatalommal a háta mögött. Most mindezt áthárította Lukácsra. Vagy legalábbis engedte, hogy áthárítsák, részt is vett benne, és egyértelműen megkapta a belőle származó hasznot. Nem csupán a feloldoztatást, de valami mást is. Mentesült a nála sokkal műveltebb, átfogóbb tudású, nagyobb formátumú ideológus és tudós árnyékától. Amiben eddig élt, és szívesen is vállalt. Most már taktikai szintű politikáját stratégiai szintű bölcseletté léptetheti elő, és erőszakosan éleseszű publicisztikáját fölébe emelheti az olykor egyoldalú, de elmélyült tudománynak. Lehet: féltett bizonyos értékeket, viszolygott bizonyos módszerektől. De érdemes megfigyelni, ahogy elfogadta a szellemi

[39] Lásd a 26-os jegyzetet.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

pápaságot, és belejött a maga választotta, maga magára testálta szerepbe. Majornál még csak megismételte az első fellépést. Nem szervezte, de engedte a processzust, és a hozzáértés jóval alacsonyabb, ma már szinte karikatúraként ható szintjén ítéletet is hozott és hirdetett. Kérlelhetetlenül, de könyörületesen. Nem így a „Déry-perben". Itt őt fűti nehezen leplezhető indulat. Ha nem is olyan, mint Rudast. Magánszámmá vagy monodrámává alakítja. Koncipiálja, szervezi, vezeti és zárja. Egyedül van a színen, és nyíltan kezdeményez — még ha kap is hozzá adalékokat. Ügyész és bíró egy személyben. Védő persze itt sincs. Folyamatos metamorfózisa még megíratlan kultúrpolitikai-személyiségpszichológiai história.

Az irodalmi népfront sorsa

Mindez szorosan összefügg az irodalom általános képével. A fejlődés sorskérdései a Lukács-perben merülnek fel, vagy itt is felmerülnek. Méghozzá a szűkülés-szürkülés irányában. Nem létrejön, de deklaráltatik a hazai literatúrának a csupán a publicisztikai óhaj szintjén megfogalmazott szocialista realizmus alapján megvalósuló egysége. Amelyben csak szocialista írók vannak (a pártíró-pártirodalom terminológiája is felmerül!) és útitársak. Persze csak átmenetileg, szoros határidőre szóló, ideiglenes jogosítvánnyal. Hatásos lenne patetikusan kimondani: a minden művészi értéket egyesítő, sokszínű-sokhangú irodalmi népfrontot szétszórták. De csak rezignáltan lehet kimondani: a minden művészi értéket egyesítő, sokszínű-sokhangú irodalmi népfront meg sem született. Nem kifejlődött és megölték, hanem megmozdult és elvetélték. Lassan-kínosan kezdtek megteremtődni a feltételei. Lényegében ezeket építette — néha maga is akadályozta! — Lukács. Eltűnt a Válasz, a Magyarok, az Újhold — rövidesen a Fórum is. Mindez lecsapódik a „Lukács-perben". Alig módosuló szereposztással. Horváth offenzívan

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

indít; Révai összefoglal, hozzá is told, de enyhít is; megerősít és leegyszerűsít, megerősítve leegyszerűsít Darvas.

Horváth hangja a megszűntekkel, a „pincéből előbújt" irodalommal kapcsolatban minősíthetetlenül magabiztos. Kurtán ítél elevenek és holtak felett. Legyen az a viharosan nagymúltú Válasz vagy az alig megszerveződött Újhold; a patinásan urbánus Márai vagy a rebellisen avantgardista Kassák. Netán a mindenképpen nagy tekintélyű Németh László. Itt ugyan elismeri a „jelentékenységet". Hírhedtté vált formula: nem íróként, de ellenségként. Egy mozzanat különösen dicséri érzékét. Németh életművében éppen az *Iszonyt*, az egyetlen vitathatatlanul remeket vitatja leginkább. Mindenki kap rövid minősítést. Az anarchista Tersánszky, kisszerű Nagy Lajos, ingadozó Illyés, felelőtlenül bíráló Karinthy – és így tovább. Csak az útitárs Veres Péter érdemel következetesen jelest. A Nyugat hagyománya megsemmisíttetik – és még József Attila is megkapja a magáét. Nem lehet egyetlen hagyomány. Mert izolálódott, sőt, kétségbe is esett, és elszakadt a párttól.[40] Ezért esik a fény a 20. század proletár pokoljárója, József Attila helyett a 19. század plebejus zászlóbontójára, Petőfi Sándorra.

Révai mindezt megismétli, még ha helyenként jobban is árnyal. És hozzá is told valami félelmeteset. A bűnös nemzet nagy általános tételének konkrét irodalmi megfelelőjét, a bűnös irodalom teóriáját. Amelyben – ki tudja miért? – mindenkitől szükségeltetik az önkritika. A vétkek nem neveztetnek meg, és többnyire nem szólnak személyekre sem. Primitíven zseniális lélektannal ébresztve a kollektív bűntudat és állandó veszélyeztetettség pszichózisát.[41]

Darvas mindent a végső következtetésig visz, és múltra-jövőre vonatkozóan – köntörfalazás nélkül – leegyszerűsített világossággal ki is mond. A múltról: hogy mindenki vétett valamit a nép ellen, tehát van bevallani valója. A jövő-

[40] Lásd a 21-es, 24-es és 29-es jegyzetet.
[41] Lásd a 26-os jegyzetet.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ről: hogy csak szocialista realista módon lehet, minden más variáció megszűnik. Így szentesíttetik a múltbeli bűnösökből lett jövőbeli tiszták egyértelműen egyszínű irodalma.[42]

Párhuzam, folytatás, elágazás

Mindhárom variáció van. De ez már inkább hazai kultúrhistória általában, mint „Lukács-per" konkrétan. A párhuzam az építészeti vita, Major Máté megvádoltatásával a középpontban.[43] A szituáció és mechanizmus erősen hasonló. A minőség és a következtetések azonban — a téma jellege miatt — még egyértelműbbek. Vádirat itt is van, de a dramaturgia — valamelyest — módosult. A vádlott, még nem önkritika formájában, az érvelés reményével, nyíltan előadhatja nézeteit. Aztán működésbe lép a valószínűleg közvetlenül is, de metakommunikatíve mindenképpen irányított mechanizmus. Két napon keresztül záporozzák a vádakat. Közöttük — mi tagadás! — Lukács is. Itt is Révai hirdet, fellebezés nélküli, jogerős ítéletet, de itt is deklarálja, a kivégzés, a személyes-egzisztencális konzekvenciák elmaradását. Ezután jön a vádlott önkritikája. És hálája is a könyörületes ítész iránt. Éppen úgy, mint a tegnapi vádlottnál, mai vádlónál, Lukács Györgynél.

A vita vagy per a mai olvasónak — valljuk be! — kifejezetten abszurd. Az építészet sajátszerűségének, funkcióhoz kötött, alkalmazott művészeti jellegének teljes figyelmen kívül hagyásával, direkt ideológiai-irodalmi érvekkel folyik. Indító tételként, bizonyításra nem szoruló — persze nem is bizonyítható — axiómaként kezeli az általános művészeti dekadencia, irodalmi „Neue Sachlichkeit", festészeti expresszionizmus, képzőművészeti absztrakció és a sokkal átfogóbb, de egy-

[42] Lásd a 27-es jegyzetet.
[43] In: *Új építészet, új társadalom.* 45—145.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ben gyakorlatiasabb új építészet, a Bauhaus közös gyökerűségét, sőt, azonosságát. Hamis premisszából fejleszt hamis konklúziókat, konkretizálhatatlan-illékony idolumokat, és ezeket kergeti hosszú felszólalásokon-oldalakon át. Főképpen kettőt: a tartalom és forma, sőt, szocialista tartalom és nemzeti forma máshol is nehezen megragadható, de az építészet esetében különösképpen képtelen doktrínáját. Így kapja meg a furcsa végeredményt: a leginternacionálisabb klasszikát mint nemzeti hagyományt, és a legkoncepciótlanabb eklektikát mint új stíluseszményt.

A folytatás a Déry-vita. Egy esztendővel az építész-kázus után. Úgy tűnik, minden évre esne egy látványos aktus. Legalábbis 53-ig ez a tendencia. Ezt, a Déry-vitát azonban kitünteti valami. Az eddigiekben ugyanis világos a motiváció. Megvan a maguk – hamis premisszákból induló, de zárt – logikája. Itt megtörik. Nem indokolja sem a radikális fordulat – mint a Lukács-pert –, sem a terület feltűnő ideológiátlansága – mint a Major-ügyet. Lehet, a mechanizmus kezdett magától működni, a lendület vitte tovább. De inkább a személyes, indulati elemek hatalmasodtak el. Erre utal Révai szinte egyszemélyes játéka is. Ez az „önálló estje", de – persze előre nem látható módon – jutalomjátéka is. Az adalékokat ezúttal is – még Lukács kapcsán – Horváth szolgáltatja. És – nagyjából – megadja a hangot is. Megvádolja Déryt a század java világirodalmával: Prousttal, Hemingway-jel, Steinbeckkel. Noha az elsőhöz lehet ugyan köze, de nem mérhető hozzá; a másodikhoz és harmadikhoz lehet ugyan mérhető, de nincs köze hozzá. Meg szó esik persze az excentrikus figurákról, hogy nem átlagalakokkal operál. És belülről ábrázol, azaz lélektanilag motivál. Ezzel fölösleges finomságokat visz a proletárhősök ábrázolásába, mint Ocsenás és Köpe Bálint híres jelenetében. Vagy éppen elmossa a különbségeket. Pszichológiai miszticizmusában közös nevezőre hoz fasisztát és kommunistát. Mindez összefügg a munkásosztály elszigeteltségének tételezésével. Hogy szovjet nélküli munkásmozgalmat ábrázol már a háború

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

előtt is.[44] Nem érdemes folytatni. A vádak szerkezete és minősége is adott. Révai csupán – szokása szerint – koncepcióba foglalja és magasabb szintre is emeli. Ezúttal valamivel később. Valószínűleg pontos ütemezés szerint.

Az elágazás a többször is felmerülő sematizmus-vita. Vagy inkább sematizmus-ellensematizmus-komplexum. Amit Horváth Déryben, Tersánszkyban, Karinthyban bírál – egyértelműen az ábrázolás leegyszerűsítése, a művészi világkép uniformizálása felé mutat. A lélektani elmélyítés, a karakterbeli egyénítés, a társadalomábrázolásban megcsillanó kritika feladásával. És persze az eszmei irányítás, a pártirányítás hihetetlen szimplifikálásával. Erre orientál Ázsájev glorifikálása is. Amely egy lényegesen magasabb művészi szintnek egy lényegesen alacsonyabb művészi szintet tesz meg mércének.[45] És mi tagadás, ezt, a kínos leegyszerűsítést támasztja alá – szinte minden lényeges pontjában – Révai hírhedett Déry-bírálata, és az egész utána fellángoló, egyszólamúra hangszerelt pszeudovita. Ugyanakkor Révai észre is veszi, hogy baj történt. Mindezzel egyidőben ő kezdi emlegetni a sematizmust. Meg a lélek elmélyült ábrázolását, sőt, az új típusú magánélet művészi megelevenítését is. Kettős orientációról van szó. Olyanról, amely egyrészt – objektíve – ösztönzi és előírja, másrészt – szubjektíve – felismeri és bírálja a sematizmust, az irodalmi ábrázolás elszürkülését.

De mindezek már messze túlmutatnak a „Lukács-peren". beszédes adalékok – persze azzal együtt – egy korszak történetéhez. Nem lehet őket, a „Lukács-pert" sem, egészében feltárni. Csak a kor teljes történelmével, irodalomtörténetével, esztétikatörténetével és eszmetörténetével együtt. És persze egy Lukács- és Révai-monográfia részeként, vagy annak fényében.

[44] Erre vonatkozóan is lásd a 21-es, 24-es és 29-es jegyzetet.
[45] Uo.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

SZIKLAI LÁSZLÓ

LUKÁCS GYÖRGY A MOSZKVAI SZEMLÉBEN

Két régi felvétel Lukácsról a húszas években. Else Ernst és Vajda Sándor megfigyelései – azonosságokkal és főként eltérésekkel. Mindkettő ugyanott készült: Hütteldorfban, Bécs egyik elővárosi villájának lakásában. Két látószögből.

Az első kép Lukács szobájáról:

„Egy tábori ágyféle volt benne, egy mosdó, egy barnára festett ruhásszekrény, egy kifakult huzatú dívány, egy nagy íróasztal, könyvespolcok, különböző fajtájú székek. Mindez összevissza, és a szoba olyan zsúfolt volt, hogy csak hegyén-hátán tudtunk eljutni egymáshoz. Egy vaskályhából izzó hőség áradt. Valahol felemelkedett Lukács, hozzánk nyomakodott, és tanácstalan mosollyal üdvözölt bennünket."[1]

A másik kép:

„Szobájának falait könyvállványok foglalták el, ott sorakoztak a könyvek ezrei. Vaskos kötetek, madzaggal összekötött folyóirat-évfolyamok. Ott voltak Mehring Neue Zeit-jának teljes évfolyamai, az Inprekorr mappákban. Könyvek tornyosultak az íróasztalán. Ő maga többnyire az asztalnál, ritkábban az ablaknál ült. Olvasott és írt. Mind a kettőt egyszerre. A szivar a szájában lógott vagy egy hamutartó szélén füstölgött. Ritkán láttam, hogy a kávéscsészéje üresen állt . . . A Lukács-ház levegője üdítő volt."[2]

A „rendes" tárgyak, a „tisztes" polgári környezet hangsúlyozott hiánya, a feszengés, a szorongatóan kínos idegen-

[1] Else Ernst: *Aus den Erinnerungen (Wien 1924)*. In: *Paul Ernst und Georg Lukács*. Dokumente einer Freundschaft. Hrsg. von K. A. Kutzbach. Sonderband von „Der Wille zur Form", Jahresgabe 1973/74. 165–166.

[2] Vajda Sándor: *Az emigráció üvegburájában*. Emlékek Lukács Györgyről és másokról. Kortárs, 1981/7. 1105–1106.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ség – erre emlékezik Frau Ernst. Vajda figyelmét a zsúfolt polcok, a szocialista és kommunista irodalom ragadja meg, az otthonosság, az általa tisztelt tekintélyes tudós minden elfogultságot oldó közvetlensége: a dolgozó Lukács, akihez a 100%-ba készülő cikkért mindig örömteljes várakozással indult, s akitől jó hangulatban jött el.

Paul Ernst feleségének visszaemlékezése teljesen hiteles beszámoló mind az „új" Lukácsról, mind pedig a megváltozott barát iránt feltámadó kétség és szánalom érzéséről.

„Olyan volt, mintha barátunkkal még minden úgy volna, mint régen; de filozófiai esztétikai munkájáról, amelynek jelentős kezdeteit Schlierseenél megismertük, éppenséggel tudni sem akart többé. Ezek a kezdetek — mint rémülten értesültünk — az események sodrában elvesztek. És a legszomorúbb az volt, hogy ő ezt nem sajnálta. Már csak egy ügy eszközének érezte magát, melynek lényéhez alapjaiban nem volt köze. A beszélgetésben így végül kerültük ezeket a területeket, és akkor ismét játékba lendült kifinomult és éles szelleme, humora, melyet rendszerint derűs oldalpillantás kísért, és egy szabad világban voltunk vele, ahol a fanatizmus rossz valósága köddé foszlott . . ."[3]

Lukács ezidőtájt már valóban nem akar tudomást venni elsüllyesztett heidelbergi művészetfilozófiájáról, mint ahogy *A regény elméleté*nél „érdekesebb és érdemesebb olvasmányt" ajánl Vajda Sándornak. Új esztétikát és hozzá új művészetet keres (inkább keres még, mintsem talál), melynek jelentős kezdeteiről Ernsték talán a legszembetűnőbben egy jénai folyóiratból értesülhettek. A *L'art pour l'art és proletárköltészet* című írása[4] arról is tudósít, miért nem kívánt az „események" után a forradalom előtti időkre visszatekinteni.

Lukács hisz a proletártársadalom művészetújító erejében. Mit nyújthat ez a polgári lét kiúttalanságával szemben a művészet számára – teszi fel cikkében a kérdést. „Eleinte

[3] Else Ernst: i. m. 164.

[4] Lukács György: *L'art pour l'art és proletárköltészet.* Világosság, 1973/12. 751. — Eredetileg: *L'art pour l'art und proletarische Dichtung.* Die Tat, Jena, 18. Jg., II. 3. Juni 1926.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

rendkívül keveset. Az pedig nem helyénvaló, ha a proletárforradalmár, a marxista utópikusan túlértékeli a valóban meglevő lehetőségeket." A proletárforradalmi művészet eleve kedvezőtlen feltételek között indul, nincsenek olyan kezdeményei, mint a polgárság forradalmi költészetének a feudalizmus világán belül, s a kommunizmus alsó fokán minden átalakulás ellenére még fennmaradnak a kapitalizmus struktúraformái. „Az a hatalmas forradalmasodás, melyet átélünk és amelyet a forradalmi proletariátus hajt végre, eleinte kevésbé forradalmasítja a *közvetlen-érzéki* valóságot (a költészet anyagát és formáját) mintsem felszínesen gondolnánk."[5] Bármennyire is fanatikus szektahivőnek tűnt ekkoriban Lukács a *Brunhild* írója (és felesége) szemében, valójában nem várt „hirtelen csodát", igyekezett távol tartani magát az utópikus képzetektől, s Oroszország új, tehetséges költőinek „botladozó" műveiben csupán azt érzékelte, hogy a forradalomhoz kötődő művészek kezdenek társadalmilag és emberileg szilárd talajt tudni a lábuk alatt.

Ha netán szükséges külön is tanúsítani, hogy *lett-e* az ügy szolgálatának köze Lukács lényéhez, felidézhetők Vajda Sándor emlékei:

„Az orosz irodalomról szóló beszélgetésünk — igazat mondva: én hallgattam, ő fejtegette nézeteit — hol egyes írókról, hol korszakokról, vagy egyes művekről —, amelyek valamely konkrét kérdésből indultak ki, mindig gazdagítottak, gondolkodni valót adtak. Hol klasszikusokról, főképp Tolsztojról, hol az új szovjet irodalomról kezdett valami újat. Mintha egy remekbe csiszolt drágakövet mutatott volna minduntalan új oldalról, mindig más csiszolást ragyogtatva fel előttem. Állandóan ösztönzött, hogy foglalkozzam az új szovjet könyvekkel, belőlük megismerhetem az ott sarjadó élet új formáit, új embereit, az új viszonyok között kialakuló új kapcsolatokat. A 100% föltétlenül hozzon szemelvényeket, nógatott. De csak eleinte. Aztán szidta a moszkvai magyar írókat, akik úgy látszik, nem törődnek az új szovjet irodalommal."[6]

[5] Lukács György: i. m. 753.
[6] Vajda Sándor: I. m. 1110.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Lukács írása a proletárköltészetről egy „nem esztétikai" korszak kivételes darabja: a húszas évek második felének koncentrált *esztétikai* üzenete. 1925 és 1929 között természetesen más műveiben is érint esztétikai kérdéseket; az Új Márciusban és a 100%-ban megjelenő cikkei, kritikái többször foglalkoznak főleg a magyar (ritkábban más) kultúra és irodalom jelenségeivel, alkotásaival, képviselőivel. Elméleti orientációjának iránya egyértelmű, ám egyelőre kevéssé ismeri a szovjet irodalmat; *politikai* kritériumai világosak, ám esztétikai értékelése kevésbé. Az egyetlen mű, amit említ Libegyinszkij *Egy hét* c. könyve. „A legbiztosabb kézzel formált műnek", a „legtudatosabb proletár és kommunista alkotásnak" nevezi, amely „mind ez idáig ebből a fejlődésből előttem ismert."

Megváltoznak-e néhány év múlva Lukács nézetei a proletariátus forradalmi művészetéről? A publicista – az ügy eszköze. Bécs után, Moszkvában vajon fokozódik-e az a veszély, hogy a jónak hitt ügy mechanikusan működő instrumentuma, egy szektás taktika puszta szócsöve legyen, hogy sokkal inkább a fanatizmus rossz valóságába kerüljön, mint a II. Internacionálé ideológiai örökségének, a fasizálódó polgári tudatnak a kritikusaként, a „lenini korszak" teoretikus értelmezőjeként? Kimutatható-e újrakezdésén belül itt is bizonyos folytonosság a 100% és a Moskauer Rundschau „esztétikája" között, éppúgy mint például a 100% Lassalle-cikke[7] és az 1931-ben született nagy Lassalle-tanulmány „filozófiája" között?

Lukács első hosszabb moszkvai tartózkodásának idején született publicisztikájáról főként azoknak a sokáig feledésbe merült cikkeknek az alapján alkothatunk képet, amelyek a Moskauer Rundschau hasábjain jelentek meg. Az 1929-től 1932-ig németül (majd angolul) kiadott politikai és kulturális információs hetilapot Otto Pohl, az osztrák munkásmoz-

[7] Lukács György (Schönstein Sándor dr. álnéven): *Lassalle.* 100%. 1928. szept. II. évf. 1. sz.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

galomban, az Osztrák Köztársaság és a Szovjetunió kapcsolatának fejlődésében jelentős szerepet betöltő diplomata újságíró szerkesztette, akit Lukács esetleg korábbról ismerhetett. A Szemle mindenekelőtt a két ország proletárirodalma között közvetítő fórum volt, rendszeresen közölte német és szovjet írók műveit, recenziókat a legújabb kiadványokról, beszámolt a szovjet irodalmi élet eseményeiről, vitáiról. A lap közvetítő munkájában Lukács 1930 szeptembertől 1931 decemberig vesz részt; ezalatt tizenöt írása jelenik itt meg, amelyek nagyobbik fele szovjet regényekről szóló kritika.

Először foglalkozik intenzíven, rendszeresen ezzel az irodalommal. Ha felsoroljuk azokat a kortárs szerzőket, akikről recenziót közöl (Solohov, Ehrenburg, Leonyid Leonov, Karavajeva, Bogdanov, Pantyelejev, Vszevolod Ivanov, Vera Inber, Nyikityina, Panfjorov), s hozzátesszük még azok nevét is, akiket futólag egyáltalán megemlít (Gorkij, Gladkov, Fagyejev, Pilnyak, Saginyan, Sapovalov, Ognyev, Szemjonov, Libegyinszkij, Kia, Taraszov-Rogyinov), néhány *formális* sajátosság azonnal szembetűnik: tájékozottságának köre egyszerre tág és szűk; az írók között egyaránt akadnak világirodalmi nagyságok és teljesen jelentéktelenek; az érintett irodalmi műfajok elég változatosak (regény, elbeszélés, memoár, ifjúsági- és gyermekirodalom). Ha messzemenően figyelembe vesszük, hogy a recenzens számára kizárólag a németre fordított művek voltak elérhetők, valamint egy hetilapnál kialakuló szokásos munkamegosztást (a maga véletleneivel), a bírálatok „napi", megrendelt, alkalmi jellegét, még mindig — ezeken túl is — megmarad az a benyomás, hogy moszkvai szemléje bizonyos mértékig *esetleges*. Miért? Lukács cikkeinek *szemlélete* egységes ugyan, de kiforratlannak tűnik irodalmi értékrendje (Gorkij pl. nem viszonyítási pont!), a kritikák egyes műveket, egyedi jelenségeket értékelnek, de alig érzékeltetik a *szovjet művészeti élet* tendenciáit, erővonalait konkrét — akár az ekkor bevett — rendező elvek alapján.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Az esetlegesség benyomásának felülvizsgálata azonban felkelti azt a gyanút, hogy Lukács a szovjet irodalmat elsősorban nem „belülről", nem annyira irodalomtörténeti-rendszerező igénnyel vagy kizárólag esztétikai aspektusból veszi szemügyre, hanem *más* célt követve. S valóban: a *német olvasó* felé fordul. Közvetít. Sokkal inkább a *szovjet* irodalmat, mint a szovjet *irodalmat*. Mit rejt ez a furcsának, erőltetettnek tetsző megkülönböztetés, ám mégis valóságos hangsúlyeltolódás? Eleve a befogadásra irányuló *kettős* kritikát. Lukács „műkritikusként" úgy ismerteti-bírálja a legújabb szovjet regényeket, mint a Szovjetunió, a szocialista társadalom (és története) „ideológiai visszatükröződéseit", mint *információk forrását*. Perdöntő ezért számára, hogy ezek valóságos, hűséges képet nyújtanak-e a német embereknek az épülő új világ összefüggéseiről, folyamatairól, változásairól, perspektíváiról. A művek megítélésében így mindenképpen döntő azok várható politikai, ideológiai és esztétikai hatása. Leonyid Leonov könyvéről *(Megindul az erdő)* szóló recenziójában Lukács azt a szempontot, hogy a regény *dokumentum* a szovjet valóságról, külön is rögzíti.

„A Szovjetunió irodalma külföldön túlnyomórészt *anyagával* és *tartalmával* hatott. Ez nem csupán érthető, hanem egyben teljesen rendjén való. Érthető, mert egy igen széles olvasóközönség, munkások és bizonyos polgári és kispolgári rétegek ezekből a művekből próbálnak közvetlen, szemléletes képet alkotni maguknak a szovjet valóságról. Azok, akik a forradalmi marxizmus—leninizmus segítségével megértik a szocializmushoz vezető fejlődés útját, örömmel fogadják annak életteli illusztrációját, amit elméletileg már kimunkáltak magukban. Azok pedig, akiket osztályjellegű okok megfosztottak ettől, az irodalomban keresnek konkrét szemléltető anyagot, eleven dokumentumokat homályos rokonszenvük vagy társadalmilag motivált ellenszenvük számára."[8]

A lukácsi bírálatnak ugyanakkor van egy másik funkciója: nemcsak magát a művet (a befogadás oldaláról), hanem

[8] Lukács György: *Új tartalom, régi forma*. In: *Esztétikai írások 1930—1945*. Bp. 1982. 540. Eredetileg: *Neue Inhalt und alte Form*. Moskauer Rundschau, 11. 1. 1931.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

befogadását is (a mű oldaláról) érinti. Lukács egyfelől a *szovjet* regény, másfelől azonban a *német* olvasó kritikusa. Magától értetődik, hogy a befogadás kritikája különösen élessé válik abban az esetben, ha Lukács úgy tartja: a recenzált mű világképe, művészi formája és mondanivalója kifejezetten találkozik a német polgárság, a kispolgári és értelmiségi rétegek politikai és esztétikai elvárásaival, „sikeresen" erősíti hamis képzeteiket, ideológiai előítéleteiket. Ezen a ponton természetesen az is kiderül, hogy Lukács végső soron teljes megfelelést feltételez a művészi alkotás és hatásának *osztályalapja* között, ami egyben azt jelenti, hogy ekkori publicisztikai gyakorlatának két funkciója – mű- és hatáskritika – egymásba kapcsolódva működik.

A szovjet regény és a Malik kiadó polgári olvasótábora együttes, egyidejű bírálatának ez a szerkezete, a moszkvai szemle közvetítő mechanizmusa részleteiben is jól megfigyelhető Ehrenburg könyveinek elemzéseiben.[9] Lukács az egyik legtehetségesebb, nem mindennapi kifejezőkészséggel rendelkező írónak tartja Ehrenburgot, aki maró iróniával leplezi le a tőkés gazdaság embertelen világát éppúgy, mint a modern kapitalista korszak hazug ideológiáját. Hírnevét, sikereit azonban Németországban, hangadó kritikusok és polgári vagy kispolgári olvasók körében – véli Lukács –, nem csak „és nem is elsősorban művészi értékeinek" köszönheti. Mi akkor vonzóerejének titka? Kisebbik részben és csupán formálisan az orosz-szovjet irodalom iránti általános érdeklődés, valamint az, hogy Ehrenburg közelebb áll mind a Németországban kedvelt forradalom előtti orosz irodalomhoz, mind a jelenleg uralkodó európai irodalmi áramlatokhoz, mint az új szovjet írók zöme (pl. Fagyejev). Sikerének egyik lényeges oka „igazságossága", „tendenciamentessége".

[9] Georg Lukács: *Ilja Ehrenburg.* Moskauer Rundschau, 9. 11. 1930.; *Die heiligsten Güter.* Moskauer Rundschau, 4. 10. 1931.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

„Élesen bírálja a kapitalista világot, de ellensúlyként ugyanolyan élesen, ugyanolyan ironikusan ostorozza mindazt a hibát, kinövést, egyenetlenséget, igazságtalanságot és groteszkséget, amit a forradalmi fejlődés során megfigyelt."[10]

Antikapitalizmusa szimpatikussá teszi az értelmiség és a kispolgárság körében; hitelét növeli, hogy nem emigráns orosz író, a proletariátus győzelmét otthon élte át és érzékletes képekben, „közelnézetben" ábrázolja. Ehrenburg „lelki" és „lelkiismereti" problémái szintén ismerősek, érthetők ennek a valójában sem a burzsoáziához, sem a proletariátushoz nem tartozó, outsider-szerepre kárhoztatott réteg számára, amely

„*éppen azért* azt képzeli magáról, hogy amazok harcának pártatlan bírája lehet, hogy olyan kérdések foglalkoztatják, amelyek »mélyebbek«, »emberibbek«, »örökkévalóbbak« a jelen harcainak közvetlen céljainál."[11]

Ehrenburg eljut saját társadalmi rétegének önkritikájáig, de nem csatlakozik egyik nagy osztályhoz sem, megőrzi régi érzelmeit és szemléletét, amelyet áthat a *nihilista irónia.* Hitetlen fölénye azonban komornyikbölcsesség (Hegel: „A komornyik számára nem létezik hős"), a forradalommal szembeni lakájfölény. Teljesen helytálló részmegfigyelései ellenére művészileg csődöt mond; a részletek elvesztik életigazságukat, mivel éleslátásával együtt is vakon áll korának legnagyobb, forradalmi eseményei, az egész összefüggései előtt. „Ám éppen ez eredményezte Európa-szerte Ehrenburg sikerét, hogy *ilyen módon* mondott csődöt, és ez a záloga további sikereinek is."[12]

Amikor Lukács 1930–31-ben a „sarjadó élet új formáinak" irodalmi ábrázolásait vizsgálja, amelyek elevenen dokumentálják a hadikommunizmus, a NEP, a rekonstruk-

[10] Lukács György: *Ilja Ehrenburg.* In: *Esztétikai írások 1930–1945.* 535.
[11] Uo. 536.
[12] Uo. 538.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ciós időszak új viszonyait, már nem indulhat ki többé abból, hogy a Szovjetunióban lezajlott társadalmi változások alig forradalmasították a proletárköltészet anyagát és formáját, a közvetlen érzéki valóságot. Ellenkezőleg. A gyors szocialista átalakulás benne is azt az érzést kelti, hogy itt „a holnap mindig valójában a tegnap". Történelem. A szovjet regény a múlt *post festum* dokumentuma:

„a Szovjetunió fejlődésének rohamos üteme mellett ... majdnem minden regény, amelynek koncepciója *égetően aktuális, történelmi* regénnyé lesz mire megjelenik, mert az életnek már túlhaladott szakaszát tárgyalja. (Mindez magától értetődően fokozottan áll az orosz regények német fordítására.)"[13]

A tartalmi, politikai bírálat szempontja ezúttal nem az, hogy az olvasó elméletileg kimunkált világnézeti meggyőződését, osztályálláspontjától függő rokonszenvét vagy ellenszenvét a szovjet valóság életteli illusztrációja, konkrét érzéki szemléltető anyaga mennyire erősíti meg. A tartalmi információ vonzerején túl, az új szovjet szépirodalom, mint történeti dokumentum, lehetővé teszi a jelen tudatos kontrollját a múlt felett. A befogadó „a múltba néző próféta" szerepében ugyan is tapasztalatból tudja, hogy milyen fejlődés ment végbe a regény befejezése óta, s afelett kell „óvatosan", „a történelem iránti tapintattal" ítélnie, hogy helyes volt-e a mű egykori perspektívája.[14]

Hogy mennyire jelentős éppen az olvasónak kínált aktuális tanulság szempontja ennek az időszaknak a lukácsi publicisztikájában, az pontosan lemérhető, ha összevetjük azt a két merőben eltérő hangvételű és szövegű recenziót, amit Bogdanov: *Az első lány* c. „romantikus" történetéről publikál. (Nem az a ritka, hogy Lukács egy könyvről kétszer,

[13] Lukács György: *Gyár az erdőben.* In: *Esztétikai írások 1930—1945.* 544. — Eredetileg: *Die Fabrik im Walde.* Moskauer Rundschau. 8. 2. 1931.

[14] Vö.: Lukács György: *Új orosz szépirodalom.* Id. köt. 547. — Eredetileg: *Neue russische Belletristik.* Moskauer Rundschau, 25. 4. 1931.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

különböző lapokban, ugyanazt a kritikát közli, hanem az, hogy másodszorra teljesen új kritikát ír.) A korábbi recenzió címzettje a Moskauer Rundschau német, míg a későbbié a Sarló és Kalapács magyar olvasója.[15] A magyar olvasó számára 1932-ben az elemzés helyére inkább az ismertetés kerül, a kritikát pedig felváltja a történeti tanulságok didaktikusabb megfogalmazása.

Lukács moszkvai szemléje nemcsak azoknak az íróknak a műveit közvetíti, akik a forradalom és a proletárhatalom hívei, hanem néhány olyan könyvről is beszámol, amelyeknek szerzői az ellenség vagy legalábbis nem a győztesek szemével nézik az alakuló új világot. A legenyhébben ezek közül E. D. Nyikityina volt szociálforradalmár memoárját ítéli meg, amely bár apolitikus, de józanul tárgyilagos, olvasmányos leírás tizenhárom politikai elítélt izgalmas szökéséről, és amely ugyan „csupán szépirodalmi színezetű" (nem mutatja be sem a mozgalom korabeli állapotát, sem a történeti körülményeket), mégis mentes az ilyen témák feldolgozásánál szokásos lírai, heroizáló vagy szenzációhajhász ábrázolásmódtól. Lukács felhasználja az alkalmat, hogy megjegyezze: „a német átlagolvasó szemében a cári Oroszország illegális munkásmozgalma úgy tűnik, mintha csupa kaland és romantika volna", s ezt a hamis képzetet főleg az hívta életre és tartotta fenn, hogy Szavinkov (Ropsin), Gersuni, sőt még a színvonalasabb Leo Deutsch regényei és visszaemlékezései az illegalitásnak nem elsősorban a politikai vonatkozásaira helyezték a hangsúlyt. A bolsevikok (Pjatnyickij, Sapovalov, Krupszkaja) memoárjaival ezzel szemben először került az illegális munka mint harci módszer, technika – minden romantikus mozzanatával együtt – szoros összefüggésbe a munkások és parasztok önfelszabadításáért vívott *politikai* harccal. Lenin elméleti írásaibó

[15] Vajda Sándor: (Lukács György): *Bogdanov: Az első lány.* Sarló és Kalapács, 1932. 3. (A *Sarló és Kalapács* közölte a regény első fejezetét.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vált világossá, hogy az illegalitás változó tartalma és formája az oroszországi munkásmozgalom fejlődésének nem meghatározója, hanem csak következménye.[16]

Szigorúsága, elemzési módszere, politikai-esztétikai alapelveinek jellegzetességei miatt jelentősebb Lukácsnak *A másik oldalról* . . . szóló recenziója, melyben Schalom Asch *(Álarcok)*, Csetverikov *(Karijszkij mérnök lázadása)* és Rösmann *(Fischbein leteszi a fegyvert)* regényeit bírálja. Először is vitába száll az audiatur et altera pars elvével, azzal a befogadói előítélettel, hogy a barikád másik oldalán állók művei lényegesen kiegészíthetik a proletárok országáról alkotott képet, s csak így nyerhető sokoldalúan teljes információ a forradalomról és a szocializmus építéséről. Lukács kritikájának alapgondolata egyszerre politikai és esztétikai elv:

„Formalista, üres, elvont és ezért hibás az a feltételezés, hogy *bármely* osztály leírása más osztályok részéről *feltétlenül* érdekes és tanulságos, hogy ezáltal akárcsak *kiegészítést* kapna az illető osztály irodalmi önszemléletéhez. Nem. Mindenkor a haladó osztály érti meg önmagát *és* a vele szemben álló többi osztályt. (A gazdasági helyzete által adott határok között.) A maradi, reakcióssá vált osztályok egyre inkább elvesztik képességüket az önismeretre és önkritikára, és ha osztályellenségeiket ábrázolják, egyre inkább tehetetlenségből fakadó, akaratlan karikatúrát rajzolnak."[17]

Úgy tűnik, mintha Lukács gondolatmenete itt egybevágna azzal a marxi megállapítással, hogy csak a történelmileg magasabbrendű társadalmi (és tudat-) forma képes a múltbeliek megértésére.[18] A két történetfilozófiai álláspont között azonban döntő eltérés van. Míg Lukács ezúttal a *haladó*

[16] Lukács György: *E. D. Nyikityina: Tizenhárom asszony megszökik.* In: *Esztétikai írások 1930—1945.* 552. — Eredetileg: *E. D. Nikitina „Dreizehn Frauen flüchten"*, Moskauer Rundschau, 19. 7. 1931.

[17] Lukács György: *A másik oldalról* . . . Id. köt. 367. — Eredetileg: *Von der anderen Seite* . . . , Moskauer Rundschau, 25. 8. 1931. és 30. 8. 1931.

[18] Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* Bevezetés. MEM 46/I. Bp. 1972. 31.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

osztályhoz szükségszerűségként rendeli hozzá a helyes megértést (öntudatot), s a hanyatlóhoz az önkritika képességének csökkenését, Marx abból indul ki, hogy az *előző fokok* teljesebb megértésének „egészen meghatározott feltételek között" realizálódó alapja a fejlettebb forma önkritikája, amiből természetesen nem következik, hogy a haladó osztálynak, legyen az akár a „feltörekvő" polgárság vagy a proletáriátus, mindig helyes tudata lenne mind önmagáról, mind a vele szembenálló osztályokról.

Haladás és helyes osztálytudat szigorú azonosításának esztétikai végkövetkeztetése az, hogy „a proletárforradalmat nem lehet másképp ábrázolni, *kizárólag* a proletariátus álláspontjáról."[19] Hogyan fest ezek után közelebből éppen a forradalom „lehetetlen" ábrázolása például Schalom Aschnál, akinek művét kritikusa végül úgy értékeli, hogy az még csak nem is az októberi forradalom karikatúrája vagy ellenséges pamflet róla, hanem egyszerűen a forradalomtól megcsömörlött „baloldali" nyárspolgár impresszionista-pszichologizáló átlagregénye. Lukács elismeri, hogy Schalom Asch objektivitásra törekszik, „energikus ecsetvonásokkal" jeleníti meg a régi Oroszország alakjait (földbirtokosok, árdrágítók, gyárosok, stb.), sőt képes letűnésük szükségszerűségét érzékeltetni; hogy „néha egészen jól sikerült zsáneralakokat" teremt és a „polgári oldalon", helyenként ugyan hibásan, de ösztönösen érzi a társadalmi összefüggéseket. E pozitívumok elismerését azonban rögtön korlátozza a kritika: az író objektivitása kimerül abban, hogy mindkét táborban *pszichologikusan* kutatja az „emberi" nagyságot és gyöngeséget.

Ezen a ponton kedvező lehetőség nyílik arra, hogy összehasonlítsuk Lukács recenzióját azzal a bírálattal, amelyet Lenin 1921-ben írt egy „eszeveszettségig dühös fehérgárdista", Arkagyij Avercsenko *Tucatnyi kés a forradalom hátában* c. könyvéről. A dilemma politikai-esztétikai lényege itt ugyanaz: hogyan ábrázolja a forradalmat a másik oldal,

[19] Lukács György: *A másik oldalról* . . . I. m. 370.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a „forrpontig hevült" gyűlölettől fűtött ellenforradalmár? Lenin válasza módszertanilag rendkívül tanulságos. Avercsenko tehetségre valló elbeszéléseit helyenként éppen a lángoló gyűlölet teszi művészileg kifejezővé, éspedig abban az esetben, ha olyan témákról szól, amelyeket kitűnően ismer, átélt, átgondolt és átérzett. Lenin egyáltalán nem vonja kétségbe, hogy a barikád másik oldalán álló író képes a *realizmusra* (magát a fogalmat Lenin nem használja, mégis erről van szó), ha a szükséges valóságismerettel és őszinteséggel rendelkezik. Avercsenko

„meglepő tehetséggel ábrázolja a régi, gazdag, jóllakott, a megcsömörlött Oroszország képviselőinek, a földesuraknak és gyárosoknak érzéseit és hangulatát. Így, éppen így kell látniuk a forradalmat az uralkodó osztályok képviselőinek."[20]

Teljesen nyilvánvaló, hogy a két recenzió közötti lényeges eltérést nem önmagukban a bírált írók, műveik jelentős különbségei, (kvalitásuk, esztétikai minőségük, vagy az értékelés egyes részigazságai (Lukácsnak éppúgy igaza lehet, mint Leninnek) a megítélésnél alkalmazott különböző konkrét kritériumok határozzák meg, hanem a kritika *módszere.* A módszerbeli — szemléleti eltérésből következik, hogy míg Lenin nézete szerint még az eszeveszett gyűlölet sem zárja ki, hogy a volt uralkodó osztályok képviselői valóságosan ábrázolják a forradalmat („így, éppen így kell látniuk"), ha tudatosan nem is ismerik fel annak valóságos társadalmi mozgatóerőit, addig Lukács — tíz évvel később — a másik oldalon született bármely regényt kizárólag a forradalom olyan leírásaként tart lehetségesnek, amire illik a régi kiszólás: „ahogyan azt Móricka elképzeli". Lenin érdekesnek és tanulságosnak vélte Avercsenko néhány elbeszélését az orosz munkások és parasztok irodalmi önszemlélete szempontjából, érdemesnek tartotta utánnyomásukat. Amikor Asch

[20] V. I. Lenin: *Egy tehetségre való könyvecske.* LM. 33. köt. 58.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

könyve a bécsi kiadás után Budapesten is megjelent, Lukács magyarul újra közölte – ezúttal szó szerint – kritikáját.[21]

*

„Hol klasszikusokról, főképp Tolsztojról, hol az új szovjet irodalomról kezdett valami újat" – emlékezik Vajda Sándor hütteldorfi beszélgetéseire Lukáccsal. A *100%*-ban megjelent cikkek között található egy rövid írás Tolsztojról, éppen Vajda Sándor aláírásával, amely valószínűleg Lukácstól származik (legalábbis az ő keze nyomát viseli).[22]

Szerzője, anélkül, hogy utalna rá, azt az orosz marxista tradíciót (Plehanov, Lenin) képviseli, hogy nem a tolsztoji reakciós prófécia és prédikáció, Tolsztoj filozófiája maradandó értékű, hanem művészete, eleven emberábrázolása, mely nem a hősök lelki problémáiból indul ki, hanem ezeket anyagi életfeltételeik következményeiként mutatja be. Tolsztoj nem volt képes saját tanítását ráerőszakolni alakjaira, így regényei – szándékával ellentétben – nemhogy igazolják, hanem cáfolják életfilozófiáját. A földesúri Oroszország felett „az orosz rög nagy költője", a parasztmilliók tehetetlen gyűlöletével mond ítéletet.

A Moskauer Rundschau publicistája a legújabb szovjet irodalom mellett néha szintén beszél a klasszikusokról. Tolsztojról és Dosztojevszkijről. Amit Tolsztoj művészetéről mond, az önmagában tartalmilag megegyezik a korábbiakkal. Ám ugyanarról *másképp* és főleg *máshoz* szól. A német publikumhoz.

És éppen *ez*, hic et nunc, Lukács igazi problémája. A befogadás módja.

[21] Joó Ferenc (Lukács György): *A kis Móric és az orosz forradalom.* Társadalmi Szemle, 1932. 5.

[22] Vajda Sándor (Lukács György): *Tolsztoj Leó.* 100% 1928. 1. – A cikk szerzőségéről l.: Lackó Miklós: *Névtelenül vagy álnéven megjelent, Lukács Györgynek tulajdonítható írások.* (1925–1929.) In: *Szerep és mű.* Bp. 1981. 105.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

„Hatással lehet-e Tolsztoj napjainkban a német munkásra vagy a német értelmiségre? Nem avultak-e el kérdéseinek és válaszainak éppen az osztályelőfeltételei annyira, hogy ez lehetetlenné teszi az irántuk való eleven érdeklődést? Nem távolodott-e egész munkássága teljesen történelmi messzeségbe?"[23]

A válasz keresésében, moszkvai nézőpontból, a 100% cikkéhez képest nem az az új, hogy Lukács immár Plehanovra és Leninre nyíltan hivatkozva Tolsztoj művészetének és világnézetének ellentmondásáról beszél („Tolsztojban *kizárólag* a költőt tiszteljük, de nyomatékosan elutasítjuk világnézetét"), hanem az, *ahogyan* a két – egyébként természetesen összefüggő – világnézeti és költői oldal erényeiről és gyengéiről szól. Tolsztoj ábrázolásmódja egyrészt azért nem avult el, azért lehet hatással a német munkásra, mert láttatja mind az orosz jobbágyvilág felbomlását, mind a kapitalizmus betörését kísérő embertelen borzalmakat (anélkül, hogy az író megértené a kapitalizmus lényegét, vagy forradalmi kiutat találna), s mindez még elevenen összefügg korunkkal; másrészt, mert szemben a naturalizmussal és a pszichologizálással, hősei és kapcsolataik leírásakor ösztönösen mindig a *kizsákmányolás* viszonyaiból indul ki (kik dolgoznak és kinek), alakjait mint egy meghatározott társadalmi réteghez tartozókat jellemzi.

„Ez az ábrázolásmód különösen aktuálissá vált napjainkban, amikor a kialakulóban levő proletárforradalmi irodalomnak az osztályharc a központi témája, amikor tehát az irodalom összes tartalmi és formai problémái (felépítés, jellemzés, ábrázolási technika stb.) az osztályösszefüggések kérdésében összpontosulnak."[24]

A tolsztoji példa! Csakhogy az osztályábrázolásé és nem a stílusé. Nem norma – példa. De nemcsak pozitív, hanem negatív, ami az ellentmondásos világnézetet mint magatar-

[23] Lukács György: *Tolsztoj Németországban.* In: *Esztétikai írások 1930–1945.* 253. – Eredetileg: *Tolstoi in Deutschland.* Moskauer Rundschau, 21. 9. 1930.

[24] Uo. 255.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tást illeti. Figyelmeztető, aktuális a német *értelmiség* számára: „az állam és a társadalom legélesebb bírálata ellenére Tolsztoj *mégsem szakított soha radikálisan osztályával.*" Az „erőszaknélküliség" ideológiája kitérés a szakítás szükségessége elől. Tolsztoj érzi, hogy az etikai és vallási kérdések középpontja a tulajdon kérdése, mivel azonban ezt nem tudja megoldani, sorra „ellenszenves" kompromisszumra kényszerül. „Egyes műveiben erről kimagasló önkritikát nyújt, amelyben feltárja és ábrázolja az övéhez hasonló magatartás társadalmi-gazdasági alapjait. Ezzel azonban csak körülírta, de nem törte át a korlátokat."[25]

Lukács a harmincas évek legelején „éppenséggel tudni sem akart többé" régvolt esztétikai-történetfilozófiai munkáinak kezdeteiről, *A regény elméletéről*. Dosztojevszkijről tervezett könyve elkészült fejezetének utolsó gondolatfutamai egykor a regény múlt- és jövőbeli formáiként kapcsolták össze Tolsztojt (akinél „láthatók voltak egy új világkorszakba való áttörés megsejtései") és Dosztojevszkijt (egy új kor Homéroszát vagy Dantéját?), akinek „műveiben rajzolódik ki ez az új világ, távol a fennálló elleni mindenfajta harctól, egyszerűen szemlélt valóságként", s akinek már semmi köze a 19. századi európai romantikához, a „tökéletesen bűnös" kor regényformájához.[26] A Moskauer Rundschau publicistája a Dosztojevszkij-hagyaték német kiadását bíráló recenziójában radikálisan új módon állítja szembe a két írót: Tolsztoj világhírnevét reakciós ideológiájának köszönheti, de nem világnézete műveinek „*költői* magja". „Dosztojevszkij művészetének ellenben *éppen ez a centruma* . . . Ami benne ellentmondásos, reakciós, az egyben költészetének művészi vezérelve."[27]

[25] Uo. 256.

[26] Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia. A regény elmélete.* Bp. 1975. 593.

[27] Lukács György: *A Dosztojevszkij-hagyatékról.* In: *Esztétikai írások 1930—1945.* 65. — Eredetileg: *Über den Dostojewski — Nachlaß.* Moskauer Rundschau. 22. 3. 1931.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Dosztojevszkij a kispolgári értelmiség képviselője – állítja most Lukács. Az *Ördögök*ben kispolgári-ellenforradalmi dühtől megszállottan dúlja fel saját alakjainak körvonalait, „csak hogy bemocskolhassa" a forradalmat és a forradalmárokat. Lukács mintha teljesen és végérvényesen megfeledkezett volna arról az ellentétről, amelyet a húszas évek elején, Dosztojevszkij politikai tendenciája és művészi víziója között kimutatott.[28] Természetesen Lukács most is tisztában van Dosztojevszkij antikapitalizmusával. Tíz évvel korábban még úgy vélte, hogy az *Ördögök* írójának művészetében a forradalom politikai elátkozása váratlanul átcsap „a forradalom abszolút, lelki szükségszerűségének költői dicsőítésébe";[29] moszkvai szemléje azonban már egy olyan korszakban születik, amelyben eltűnik ez a költői diadal. Dosztojevszkij németországi *hatása* éppenséggel nem forradalmi irányú metamorfózisra ösztönöz, hanem ennek ellenkezőjére. Így Tolsztoj és Dosztojevszkij negatív, „ellenszenves" *példája* és szociális címzettje között lényegében nincs döntő különbség.

„Dosztojevszkij tehát, aki írói munkásságának tartalma és tendenciája szerint tulajdonképpen a »feketeszázak« és a cári imperializmus költője volt, egyúttal a romantikus antikapitalista kispolgári-értelmiségi ellenzék egy részének írójává lett, egy olyan réteg írójává, amely ingadozik ugyan a jobboldal és a baloldal között, de amely számára kitaposott, széles út vezet jobbra, a reakció (manapság: a fasizmus) felé, de csak keskeny, nehezen járható ösvény a forradalom irányába. Dosztojevszkij... évtizedekre előre ideológiát adott a kispolgári értelmiségnek a forradalomtól való eltávolodáshoz."[30]

[28] Georg Lukács: *Stawrogins Beichte*. Besprechung von F. M. Dostojewsky: Die Beichte Stawrogins. München. Musarion-Verlag, 1922. *(Die Rote Fahne* 16. Juli 1922.) In: *Organisation und Illusion.* Politische Aufsätze III. Luchterhand, Darmstadt und Neuwied 1977. 156. o. – Teljesen hasonló szellemben ír Lukács egy másik cikkében, aláhúzva Dosztojevszkij kétségtelen világirodalmi rangját (Georg Lukács: *Dostojewski: Novellen.* Die Rote Fahne 4. März 1923.).

[29] Georg Lukács: *Stawrogins Beichte*. u. Uo. 157.

[30] Lukács György: *A Dosztojevszkij-hagyatékról*. I. m. 64.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Nevezhetjük, sajnálkozva vagy kárörvendve a lukácsi ítéletet a fanatizmus rossz valóságába tévedt neofita szektás önmegtagadásának; felháborodhatunk azon, hogy míg hajdan a jövendő Homéroszának vagy Dantéjának tekintette, most megrágalmazza a *Bűn és bűnhődés* szerzőjét; tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy pártideológusként érvényesített esztétikai értékrendje mélypontra süllyedt. Minden minősítésünk azonban felemás lesz, ha megmaradunk a konkrétnak tetsző irodalomtörténeti szembesítésnél. A cáfolat célt téveszt, mert nem az ízlésficam esete ez. Lukács halálra ítéli Dosztojevszkijt (aki itt felettébb emlékeztet Nietzschére; ideológiai szerepe vele mintegy felcserélhető), ám az ítélet oka lényegében nem irodalmi-esztétikai. Dosztojevszkij dicsőségének hirtelen bukását jövendölve Lukács mindenekelőtt a német kispolgári értelmiséget ítéli pusztulásra azon a történelmi órán, amikor eljön a forradalmi proletariátus győzelme a készülődő fasizmus felett. Dosztojevszkij ezért nem pusztán irodalmi eset, esztétikai értékrendet kijelölő példa (akárcsak Tolsztoj), hanem világnézeti-politikai, mondhatnánk etikai alternatívát sugall: választást fasizmus vagy bolsevizmus között.

*

Vajda Sándor visszaemlékezése szerint Lukács — még távol Moszkvától — elragadtatással beszélt a szovjet szépirodalom alkotóiról, mintha egy remek csiszolású drágakövet mutatott volna fel egyre újabb oldaláról. S bár nem hitt egy vadonatúj művészet hirtelen világrajöttének csodájában, Paul Ernst nézetével ellentétben abban igen, hogy Oroszországban a proletárforradalom óriási haladást hoz majd az irodalom számára. A Moskauer Rundschau publicistája kétségtelenül megőrizte ezt a hitet. Már Bécstől távol, megismerkedve azokkal a szovjet regényekkel, amelyek a „sarjadó élet" új formáit, új embereit és viszonyait ábrázolták, recenzióiban mégis a *bírálat* kerekedett felül a dicséreten; sokkal inkább, mint az esetleg egy magát az „ügy eszközé-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nek" érző kritikusról eleve feltételezhető lenne. A proletárművészetben egyelőre nem lelt remekműre.

Vajon maga a drágakő volt így közelről nézve nagyon nyers, túl durván csiszolt, vagy a lukácsi esztétika rávetődő fénye nem tudta igazi színeit felragyogtatni?

A legkedvezőbb lehetőséget e kérdések megválaszolására Lukácsnak a *Csendes Don* második kötetéről írt bírálata kínálja, amelyben sűrítve vannak jelen moszkvai szemléjének az aktuális ideológiai, politikai-taktikai vonásokon túlmutató, „tisztán" elméleti-esztétikai jellegzetességei. Solohov regénye éppenhogy a beteljesült ígéret diadalmas példája lehetne – briliáns a féldrágakövek között. Mégsem az. Annak ellenére, hogy Lukács a mű első részét művészi szenzációnak, leírásait és alakjait a jelenkori irodalomban páratlannak, egyenesen a klasszikusokkal vetekedőnek nevezi; annak ellenére, hogy „a *Csendes Don* második kötete is – minden gyengéje mellett – toronymagasan túlszárnyalja a legutóbbi évek polgári irodalmának java részét".[31] És Lukács ezzel együtt a *Csendes Don* folytatását Solohov művészi csődjének tartja.

Mivel mér? *Osztálymértékkel.* Solohov könyvét csakúgy, mint a többi szovjet regényt. Kritikájának ez a legfőbb, minőséget-értéket meghatározó esztétikai mértékegysége. Az osztály determinálja az egyént, az osztályviszonyok az emberek közötti viszonyokat, az osztálysors a személyes sorsot.

Aligha meglepő, hogy Lukács – következetesen alkalmazva az osztálymértéket – nem pusztán mű és hatásának osztályalapja közé tesz egyenlőségjelet, hanem ugyanebből az alapból eredezteti a művész tudatát, az alkotás folyamatát. A marxista elemzésnek – állítja – egyrészt az osztályhelyzet–ideológia–irodalmi forma determináns láncolatot kell

[31] Lukács György: *Mihail Solohov.* In: Esztétikai írások 1930–1945. 534. – Eredetileg: G. L., *Michail Scholochow.* Moskauer Rundschau, 12. 10. 1930.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

felfednie; másrészt azt, „hogy a költő osztályhelyzete hogyan bontakozik ki az alkotói folyamatban, hogyan nyomja rá az osztályhelyzet különös nyomatékkal a maga bélyegét épp a specifikusan költői problémákra stb."[32] S mindebből teljesen logikusan adódik az elmarasztalás: Solohov tudata — kozáktudat.

Az osztálymérték alkalmazása Lukácsnál tehát önmagában nemigen kelthet csodálkozást. Sokkal inkább az, hogy ez a típusú esztétikai determinizmus feltűnően megegyezni látszik a szovjet művészetelméletben 1930/31-ben jórészt uralkodó *vulgárszociológiai* felfogással. Az egybeesés azonban *látszat*, amit részben a megtévesztően hasonló terminológia kelthet; másrészt durván elhamarkodott következtetés, az uralkodó ideológiához való gyors taktikai alkalmazkodás felszínes magyarázatát kínáló csapda.[33] Ha figyelmen kívül marad az a már kimutatott összefüggés, hogy a Moskauer Rundschau kritikusa Moszkvából Berlinhez szól, hogy recenziói egyúttal a moszkvai német olvasóhoz intézett üzenetek (akkor is, ha netán hiányzik a címzett közvetlen megszólítása), hogy Solohov és Panfjorov elemzésére egyáltalán regényeik német kiadása nyújt alkalmat, akkor kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy Lukács (a politikai „bukás" utáni „önvédelemből") mindig az aktuális irodalom-

[32] Lukács György: *A Dosztojevszkij-hagyatékról.* I. m. 62.

[33] Vö.: Alexander Stephan: *Georg Lukács' erste Beiträge zur marxistischen Literaturtheorie.* In: Brecht-Jahrbuch 1975. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1975. 79—111. A. Stephan azt akarja kimutatni, hogy Lukács szinte napról-napra követte a szovjet irodalompolitika változásait. „Annyi bizonyos — írja, hogy [Lukács] első marxista [?] irodalomelméleti cikkeinek teoretikus pozícióját a Moskauer Rundschauban a szovjet-orosz viták határozták meg" (107.) Tanulmányának legfőbb hiányosságai — ezen kívül — nem annyira a tárgyi tévedésekben lelhetők fel, mint inkább abban, hogy egyrészt Lukács ekkori publicisztikai tevékenységét szinte teljesen elszakítja a húszas évektől és kizárólag a berlini időszak (1931—1933) felől közelíti meg, másrészt egyszerűen Lukács „partizánharcából" magyarázza.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

politikai fővonalat követi, egyszerűen beáll Solohov RAPP-ellenes bírálói, Panfjorov dicsérői közé, hozzászól a szovjet irodalmi vitákhoz, sőt esztétikai tételei (osztálydeterminizmus, antipszichologizmus stb.) éppen ebből a szándékából vezethetők le.[34]

A korszellem taktikai, ideológiai és elméleti követését azonban Lukács az irodalomkritikában nem egy ilyen közvetlen igazodás formájában hajtja végre. Valójában ezúttal is *folytatásról* és egyben sajátos *újrakezdésről* van szó. Folytatásról, mert Lukács egyáltalán nem a vulgáris művészetszociológia Plehanovtól örökölt osztályfogalmát alkalmazza, hanem *saját* osztály- és osztálytudat felfogásához nyúl vissza.

Hogyan? Nézzük konkrétan. Solohov ábrázolásából Lukács véleménye szerint alapvetően hiányzik „a *társadalmi mozzanat*, a doni kozákok osztályhelyzete", „magáról a kozákfalvak belső osztálytagozódásáról úgyszólván szó sem esik", vagy ha a gyakran helyesen megfigyelt társadalmi mozzanatok jelen is vannak, „a Solohov megrajzolta összképben nem jutnak ahhoz az *átfogó jelentőséghez*, amely valóban sajátjuk". Nem pusztán azt kifogásolja, hogy az író „a kozákok szemével látja a világot", de költői látásmódját, a „száraz krónikaszerűséget" (a részletek, tények egymásutánisága), a „meztelen intellektualitást", a „meg nem formált agitációt".[35] Lukács bírálata diametriálisan ellentétes a korabeli rappista kritikával. És nem csupán abban, hogy a *Csendes Don* első kötetét művészi szenzációnak és nem „kulákirodalomnak" nevezi. Az ellentét minden

[34] A *Csendes Don* kritikájából „kiviláglik, milyen egzaktul simult Lukács a párt irodalompolitikájához" — írja A. Stephan (i. m. 92.); a Panfjorov-recenzióból pedig azt a következtetést vonja le, hogy „Lukács követte a szovjet irodalompolitika új trendjét azáltal, hogy Panfjorov regényének ábrázolási módszere és problémafelvetése nyomán először közli azt az elméleti előírást, amellyel azután a *Linkskurve*ben és az expresszionizmus-vitában Bredel, Brecht és Bloch ellen érvelt." (I. m. 105.)

[35] Lukács György: *Mihail Solohov*. I. m. 533.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vulgáris nézettel módszertani: nem *egy* osztály korlátolt pszicho-ideológiáját, nem egy szűk, statikusan adott proletár osztályszemléletet kér számon, hanem a *totalitás* (ábrázolási) módszerét. Ebből természetesen nem hiányzik sem a proletariátus nézőpontja, sem az osztálymeghatározás, ám Lukács itt visszatér a *Történelem és osztálytudat* egyik centrális filozófiai kategóriájához.

„A tárgy totalitása — írta 1921-ben — csak akkor tételezhető, ha a tételező szubjektum maga is totalitás; ha tehát önmaga elgondolásához tárgyát totalitásként kénytelen elgondolni. A totalitás mint szubjektum e nézőpontját a modern társadalomban egyedül és kizárólagosan az *osztályok* szolgáltatják."

Fontos e gondolatmenet következő láncszeme is: Marx meghaladta a klasszikus nemzetgazdaságtan szemléletét, amely a kapitalista fejlődést az *egyes tőkés* álláspontjáról vizsgálta.

„Marx a *Tőké*ben radikálisan szakít ezzel a módszerrel. Nem mintha most már — *agitatív módon* — minden mozzanatot *azonnal és kizárólagosan a proletariátus álláspontjáról szemlélne.* (Kiemelés — Sz. L.) Az ilyen egyoldalúságból csupán egy megfordított előjelű, új vulgárökonómia keletkezhetett volna. Az új módszer sokkal inkább abban nyilvánul meg, hogy az egész kapitalista társadalom problémáit az azt felépítő osztályok (kapitalisták és proletárok) mint *összességek* (Gesamtheiten) problémáit vizsgálja."[36]

A Solohovról szóló recenziónak van még egy, a fentiekhez szorosan kapcsolódó pontja, amely szintén megmutatja, hogy Lukács alkalmazza, mégpedig irodalmi elvként és kritikai eszközként alkalmazza a húszas években kidolgozott *filozófiai* fogalmakat. Ez a pont a természeti és a társadalmi mozzanatok viszonya a *Csendes Don* két kötetében. Az első kötet rendkívüli szépségét a Don-vidék természetének ábrá-

[36] Lukács György: *Rosa Luxemburg, a marxista.* In: *Történelem és osztálytudat.* Bp. 1971. 248. — A vulgarizáló szociológia kritikája egyébként Lukácsnál régi keletű, elegendő itt Buharinról szóló írására utalni.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

zolása nyújtja, ám pontosan ez a művészi érték előlegezi a folytatás gyengeségét, mivel a természeti képből hiányzik a társadalmi mozzanat (osztályok mint „összességek").

„Amíg az elmaradott falu éli nyugodalmas, a külvilágtól aránylag elzárt életét, addig a felszínre a társadalmilag csak kevéssé differenciált kozáktelepülésnek csupán »természetadta« belső sodrása hat ki; azaz az életnek azok a mozzanatai uralják az összképet, amelyek egyrészt valóban a természethez kapcsolódást testesítik meg, másrészt a személyes életnek elementárisan »természetszerű« mozzanatai."

Amikor azonban a „csendes Don" megmozdul, s a felszín alatt szüntelenül működő társadalmi erők, indítékok látható hajtóerőkként jelennek meg, csekélynek bizonyulnak Solohov korábban ragyogó kifejezőeszközei. Nem képes ábrázolni, hogy

„milyen úton-módon lépnek ki a kozákok korábbi, csupán elementáris életükből, hogyan hat ez az elementaritás (társadalmi helyzetük szükségszerű következménye) utólag is, amikor már tudatosodtak, s hogyan befolyásolja tudatos cselekvésüket és elhatározásukat — így vagy úgy — döntő módon".[37]

A *Csendes Don* második kötetéről szóló kritika párja a *Bruszki* második kötetéről írt recenzió.[38] Pozitív párja: Panfjorov regényében Lukács csaknem drágakőre lel. Komoly fenntartásai ellenére úgy véli, hogy Panfjorov lényegében sikeresen oldotta meg egy Volga-vidéki falu átalakulásának, osztályharcainak dialektikus ábrázolását. A második kötetben kitágul a korábban önmagába zárt falu horizontja; a házakban, utcákon, földeken, a „nincstelenek kommunájában" zajló osztályharc egyre erősebb szálakkal kötődik a szovjet valóság egészéhez, egyre gazdagabban és sokoldalúbban tükrözi a szocializmus építéséért össz-szövetségi méretekben folyó küzdelmet. Míg a regény első részében az

[37] Lukács György: *Mihail Solohov*. I. m. 532—533.

[38] Georg Lukács: *Roman der Kollektivisierung*. (F. Panferow: Die Kommune der Habenichtse. Verlag für Literatur und Politik. Wien—Berlin 1931.) Moskauer Rundschau, 7. 6. 1931.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

osztályszerű elemek indirekt módon jutottak kifejezésre, az osztálycélok az elmaradott parasztok nézeteiben csupán „emberi" (ösztönös, eruptív) „természetadta" formában nyilvánultak meg, a folytatásban a konfliktusok intezívebb, minőségileg magasabb fejlettségű formái tudatosabb, előrelátóbb cselekvésre késztetik mind a szocializmus előharcosait, mind ellenfeleiket.

Érzékelhető a kontraszt Solohov és Panfjorov műveinek lukácsi értékelésében, ami azonban közvetlenül nem magyarázható a két írónak a szovjet irodalmi életben elfoglalt helyével. (Lukács persze nyilvánvalóan éppúgy egyetértett a Pravda és a Komszomolszkaja Pravda RAPP-ot bíráló cikkeivel, a RAPP vezetését, Averbahot támadó Panfjorov-csoporttal, mint a korabeli Gyeborin-kritikával.) A kontraszt mégsem politikai; párhuzamra épül. A kritériumok, a módszer párhuzamára (a társadalmi egész objektív fejlődéstendenciái, a „természetadta" állapotból való öntudatraébredés, osztályrelációk ábrázolása, az egyéni sors és a közösség szerves kapcsolata stb.). A *Bruszki* bírálata egy újabb *filozófiai* elvet alkalmaz, a véletlen és a szükségszerű dialektikáját, amelyet Lukács különösen a regénykompozíció szempontjából tart jelentősnek.

Tagadhatatlan, hogy a Moskauer Rundschau publicistájának a legújabb szovjet szépirodalomról szóló cikkei hátterében (irodalom) politikai aktualitások is meghúzódtak. A kommunista mozgalom diktálta megfontolások.

„Soha sem állítottam még azt — mondta Lukács élete alkonyán —, hogy a mozgalom engem megzavart volna a munkámban. A mozgalom tulajdonképpen mindig csak használ az ember munkájának, mert szélesíti a tendenciákat, világosabbá teszi, hogy mit akar az ember."[39]

Ha a publicista tényleg a helyesnek vélt, így tudatosított ügy szószólója, tevékenységének végeredménye nemcsak a

[39] Georg Lukács: *Gelebtes Denken.* Eine Autobiographie im Dialog Red.: István Eőrsi. Suhrkamp. Frankfurt am Main 1980. 211.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

képviselt ügy valóságos helyességétől, de attól is függ, hogy irodalmi értékítéletei pusztán taktikailag vagy – annak nem szolgaian alárendelten – elméletileg megalapozottnak-e; hogy irodalomkritikájában a politikai mozzanat direktmechanikus vagy indirekt-közvetített formában érvényesül.

1930–1931-ben Lukács „mozgalmi" esztétikájában *mindkét* tendencia, bonyolultan összefonódva, jelen van. A német olvasó, a kispolgári és értelmiségi befogadás, Tolsztoj és Dosztojevszkij várható ideológiai hatása, a „másik oldal" kritikusaként – szűken mér. Politikai-taktikai mértékkel. Forradalmi szektarianizmusa jegyében.

Lukács azonban nem válik a létező proletárirodalom fanatikus apologétájává. A „sarjadó életet" feldolgozó „dokumentumokban" nem a romantikus perspektívát hiányolja, nem egy osztály önmagáról táplált illúzióit kéri számon. Fenntartja a húszas évekből jól ismert negatív véleményét az avantgarde művészetről, folytatja mind a naturalizmus, mind a pszichologizmus bírálatát, továbbra is elveti a direkt agitáció, a szocialista világnézet téziseinek külsőleges, „megformálatlan" beiktatását az irodalomba. Többek között éppen Solohov és Panfjorov regényeiről írt recenziói bizonyítják, hogy értékelésének elméleti alapjai korántsem meztelenül szociológiaiak, hogy esztétikai mértékrendjét nem közvetlenül a taktikához köti, hanem egyetemes filozófiai kategóriákhoz próbálja igazítani, elveti a plehanovi ortodoxiát. Moszkvai szemléjének teoretikus vonulata ugyanakkor önmagában is ellentmondásos. A *Történelem és osztálytudat* számos kategóriája esztétikai jelentést nyer ugyan, ám ezek (s a marxi filozófia egyéb alkalmazott fogalmai) meglehetősen elvontak, specifikálatlanok maradnak, ezért többnyire csak lazán illeszkednek az irodalmi anyaghoz. Maga az elmélet még alakulófélben van, centruma a *materialista-dialektikus* ábrázolási mód és nem a realista, illetve szocialista realista módszer. E fogalmakat Lukács különben kritikai instrumentumként gyakorlatilag nem használja.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Amikor látszólag csupán a szovjet irodalom felett tart szemlét, a csendes Dont, a Volga-vidék életét, a szovjet-oroszországi osztályharcokat ábrázoló művekről ír, akkor is — gyakran áttételesen — a német embereket szólítja meg. *Történelmi* regényekről számol be. Ne feledjük, hogy ami Oroszországban történelem, az a súlyos gazdasági és politikai válság időszakában élő, Lukács reményei szerint *forradalmi döntés* előtt álló, osztályharcait vívó Németországban a lehetséges jövő. Ezért *is* tartja úgy, hogy a kialakulóban levő proletárforradalmi irodalomnak „az osztályharc a központi témája", tartalmi és formai problémái egyaránt „az osztály-összefüggések kérdésében összpontosulnak". Ezért *is* olyan elemi szükségszerűség számára a spontaneitásból a tudatosság felé vezető út, hogy ez az irodalom egyszerre az *osztálytudat* növekedésének ábrázolója és ébresztő nevelője legyen.[40]

A harmincas évek fordulóján Lukács kritikai szemléje (bár kisebb mértékben) a magyar olvasóhoz is közvetíti a szovjet és a német proletárirodalmat. A Sarló és Kalapács hasábjain jelenik meg két rövid recenziója H. Marchwitza és K. Naukrantz könyveiről (az előbbit még Moszkvában, az utóbbit Berlinben írja), melyeket rokonít közös témájuk: osztályharcok Németországban. Az *Essen ostroma* és a *Weddingi barikádok* c. regényeket Lukács helyes *politikai* szemléletükért dicséri.[41]

Lukács első moszkvai tartózkodásának idején döntő társadalmi-politikai változások következnek be a Szovjetunió-

[40] Vö. még: Lukács György: *A proletár ifjúsági irodalomról.* In: *Esztétikai írások 1930—1945.* 560—561. Eredetileg: Sarló és Kalapács, 1932. 6. — A Sarló és Kalapács c. folyóiratról l.: Botka Ferenc, *A Sarló és Kalapács* (1929—1937). In: *„Jöjj el, szabadság!"* Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. II. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Illés László. Bp. 1967.; Tímár Ede: *Igaz eszmék erejével . . .* A magyar kommunista sajtó a Szovjetunióban 1917—1945. Magyar Újságírók Országos Szövetsége, 1976.

[41] Lukács György: *Hans Marchwitza: Essen ostroma;* Uő. *Klaus Neukrantz: Weddingi barikádok.* (Eredetileg: Sarló és Kalapács, 1931. 1. és uo. 1932. 4.) In: *Esztétikai írások 1930—1945.* 539., 559.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ban. Átrendeződnek a filozófiai frontok, repedeznek a művészeti-irodalmi élet régi szervezeti keretei (a RAPP belső meghasonlása, hivatalos elmarasztalása). A hirtelen fordulat, a rekonstrukciót követő stabilizáció bázisa azonban mindenekelőtt a gazdaság átszervezése (kulákság felszámolása, kollektivizálás, iparfejlesztés): folyik az első ötéves terv. A hosszútávú tervgazdálkodás bevezetése, sikerei mindenütt óriási érdeklődést váltanak ki (persze kétségeket, kritikát is). Nő a Szovjetunió presztízse, különösen azokban az országokban, ahol a súlyos gazdasági krízis alatt megroppant és végleg összeomlani látszik a kapitalista rendszer. A „válság–újabb világháború–további szocialista forradalmak" szükségszerű láncolatának tudata erősödik a mozgalomban.

Henri Barbusse oroszországi útinaplója még a fordulat előtt keletkezett (1927), amikor az ötéves terv csupán remény, s a Szovjetunió nyugati megítélése jórészt a polgárháború véres eseményeire, a GPU terror rémképeire, a grúzkérdésre (az 1924-es mensevik lázadás leverése) épült. Barbusse könyvét 1930-ban adják ki németül és Lukács melegen üdvözli az elkötelezett, *fanatikus* igazságkereső krónikást, aki vállalja, hogy kizárólag dicséri a Szovjetuniót, nem hajlandó kiragadni egyes „igaz" részleteket az egészből, melyek a hazugság eszközévé válhatnak.[42]

Bernard Shaw látogatása a Szovjetunióban már az ötéves terv kibontakozásának időszakára esik. Lukács nagy jelentőségű eseménynek tartja, hogy a hetvenöt éves világhírű író „meghajtja zászlaját az ötéves terv sikere előtt", s úgy látja, hogy lelkes nyilatkozatai új szakaszt nyitnak a nyugat-európai baloldali értelmiségnek a szocializmus építése iránti magatartásában. Két cikket is közöl (Berlinben és Moszk-

[42] Lukács György: *Henri Barbusse: 150 milliónyian új világot építenek.* In: *Esztétikai írások 1930–1945.* 530–531. Eredetileg: Georg Lukács: *Henri Barbusse: 150 Millionen bauen eine neue Welt.* Moskauer Rundschau, 14. 9. 1930.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vában) Shaw „megtérése" alkalmából,[43] amelyekben jellemzi az angol író világnézetének, szocialista elméletének főbb vonásait.[44] Lukács *elismerő* gesztusa azonban paradox: pozitívumként hivatkozik arra, hogy Shaw politikailag már-már a fasizmust súrolja „romantikus reakciós bakugrásaiban", de nem válik reformistából szociálfasisztává.

Németország nyomorúsága és az ötéves terv közötti kontraszttól aligha lehetett eltekinteni és Lukács nem is tekintett el, amikor a Moskauer Rundschauban közölt utolsó kritikájában röviden értékelte Johannes R. Bechernek a szocializmus építéséről szóló eposzát. A recenzens nagyon pontosan jelöli meg a költemény tárgyát: „nem is annyira az ötéves terv megvalósításának epikus leírása, mint inkább lírai tükröződése a német munkásosztály fejében és idegeiben, eszében és érzelmeiben."[45] Milyen pozitívumait hangsúlyozza Lukács *A nagy terv* c. műnek? Elsősorban azt, hogy elkerüli a csupasz ténybeszámoló és az elvont lelkesedés szerencsétlen végleteit, s a szovjet élet mindennapjainak talaján megeleveníti az építőmunka *légkörét*. „Itt nem egy állapot, hanem egy *folyamat* légköre alakul ki, a megformált totalitás mozgásban van."[46] Becher fő erénye, hogy epikába ágyazott lírája *közvetlen agitációba* csap át, direkt felhívássá válik a forradalmi cselekvésre. Az ötéves terv himnusza tehát éppen

[43] Lukács György: *Shaw síkraszáll a Szovjetunió mellett* (Shaws Bekenntnis zur Sowjetunion. Die Linkskurve, 1931. 9.) és *Bernard Shaw* (Lityeratura mirovoj revoljucii, 1932. 1.) — E cikk német nyelvű kézirata a Lukács Archívumban található és utolsó bekezdése valamivel rövidebb, mint a nyomtatásban megjelent orosz fordítás. In: *Esztétikai írások 1930—1945.* 353—365.

[44] Lukács a húszas évek elején markáns képet nyújt Shaw világnézeti fejlődésének „végéről" *(Bernard Shaws Ende.* Die Rote Fahne, 21. V. 1922.); mostani cikkei ennek folytatásaként foghatók fel.

[45] Lukács György: *Az ötéves terv himnusza.* In: *Esztétikai írások 1930—1945.* 556. Eredetileg: *Das Hohelied vom Fünfjahrplan.* Moskauer Rundschau, 20. 12. 1931.

[46] Uo.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

politikai tendenciája *révén*, nem pedig annak ellenére jelentős művészi teljesítmény.

Az eddig említett okok, az ismertetett elvek, Lukács és Becher közeli személyes kapcsolata csak részben magyarázzák azt, hogy Lukács ilyen módon dicséri Becher eposzát, amely Trude Richter későbbi találó megjegyzése szerint „furcsa keveréke az aszketikus, proletár-puritán formának és a szovjetek országa iránt érzett személy feletti internacionalista szimpátiának, és sok tekintetben mégis egy absztrakt mű".[47]

A nagy terv támogatása több volt, mint személyes vagy esztétikai ügy. Lukács számára pártmegbízatás. 1931. augusztus 16-án Becher azzal a sürgető kéréssel fordul a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének titkárságához, hogy a *Pravda* csakúgy, mint a *Moskauer Rundschau*, s lehetőleg az *Inprekorr* is tekintélyes szerző tollából közöljön méltatást művéről. Németországban egy jobboldali lap ekkor már a könyv betiltását követeli.[48] 1931. november 14-én kelt levelében Becher másodszor küldi el Lukács recenzióját Moszkvába.[49]

A moszkvai szemle Berlinben ér véget.

[47] Idézi Horst Haase: *Johannes R. Becher.* Leben und Werk. Volkseigener Verlag, Berlin 1981. 101.

[48] Becher levelét l. in: *Aktionen, Bekenntnisse, Perspektiven.* Berichte und Dokumente vom Kampf um die Freiheit des literarischen Schaffens in der Weimarer Republik. Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1966. 232.

[49] „Wir übersenden Euch die Kritik der Partei zu dem »Großen Plan« und legen Euch gleichzeitig nochmals die Kritik Gen. Lukacs bei, die wir bitten in der Moskauer Rundschau unterzubringen. Ist das Buch schon russisch erschienen?" In: Edgar Weiss: *Johannes R. Becher und die sowjetische Literaturentwicklung* (1931—1933). Akademie-Verlag, Berlin 1971. 219.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

KERÉNYI FERENC

AZ ELTŰNŐ DRÁMAI SZEMÉLYISÉG NYOMÁBAN

(1982 MAGYAR DRÁMÁIRÓL)

A statisztika igazságaiból

Egy esztendő drámaterméséről írni – ez mindig fikció, önkényesen kihasított metszet az irodalom folyamatából. Az 1982. évben megjelentekről készített áttekintés, amely nem veszi, nem veheti figyelembe a vizsgált művek színpadra kerülését, esetlegesen korábbi első megjelenését és csupán az elemzés későbbi szakaszában szentel figyelmet a megírás évszámának, mégis eredménnyel kecsegtethet: hetvenöt dráma szövegét terítheti ki a recenzens, s a mennyiség a tendenciák ígéretével szolgálhat. Már minőségi tény viszont, hogy 1982-ben jelent meg Örkény István életműkiadásának három drámakötete, az utóbbi évek legnagyobb színházi sikerének számító *Csíksomlyói passió* „librettó"-ja, új kiadásban Illyés Gyulának négy drámája; önálló kötettel jelentkezett Mészöly Dezső, Görgey Gábor, a fiatalabb nemzedékből Bereményi Géza, Boldizsár Miklós, Nádas Péter, Spiró György; tragikusan korán lezárult alkotói pályája mindkét szövegével szerepel Hajnóczy Péter. De a folyóirat- és antológia-közlések szerzői között is a névsor Weöres Sándortól Karinthy Ferencen és Fejes Endrén át Páskándi Gézáig terjed.

Impozáns tágasság és változatosság. Arra mindenesetre jó, hogy ismételten és nyomatékosan megcáfolja az íróasztalfiókban rekedt remekművek mítoszát. A drámapublikálási alkalmak számát elégségesnek látjuk – kivált, ha figyelembe vesszük, hogy a Magvető Kiadónál önálló drámakötettel jelentkezett négy szerző szövegeinek zömét és javát nem elő-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ször olvashattuk nyomtatásban. A lehetséges megközelítési szempontok közül a drámai személyiség helyzetét választottuk.

Az Örkény-életmű tanulságaiból

Örkénynek – nemzedéki élményként és irodalmi nyersanyagként is – szembe kellett néznie az egymás sarkára lépő, évtizedekre elegendő eseményt sűrítő történelmi sorsfordulókkal, a második világháborútól a konszolidációig. E folyamatábrázolás igénye az epikai totalitás lehetőségét kínálta inkább, mint a drámáét. A 20. századi dráma közismert epizálódásának problémája, amelynek során az egyéniség már csak viszonyrendszerekben, társadalmi funkciókban, szerepekben létezik;[1] ezt Örkény a maga számára sikerrel oldotta meg. A magyar hagyományból nem az egyeduralomra jutott naturalista dramaturgiát követte,[2] hanem a madáchi utat, *Az ember tragédiáját*, az egyazon esemény vagy eseménysor értelmezésére alkalmazott szimultán látásmódot. A hatást a napi kritika csak a *Pisti a vérzivatarban* dramaturgiájában mutatta ki. Véleményünk szerint azonban ez a szimultán látásmód Örkény egész drámafelfogására és írói gyakorlatára jellemző, s eredményeként az intellektuális konfliktusnak sajátos formája jött létre, amely gyökeresen különbözik a hagyományos, drámai személyek közötti konfliktustól és amely – a lehetséges, egyidejű szempontok egyikeként – határozottan számít a néző asszociációs bázisára is. Ez magyarázza, hogy miért döntött Örkény több témája esetében is a csak időlegesen tárgyiasuló, de a közönséget közvetlen közösségként egybegyűjtő színpadi előadásra szánt dráma műfaja mellett.

[1] A folyamatra l. Peter Szondi: *A modern dráma elmélete*. Bp. 1979.

[2] A magyar drámahagyományhoz való viszonyát (az Igazgató, a Rendező és a Néző szempontjaival) Örkény szellemes-csúfondárosan írta meg Tóth Ede *A falu rossza* c. népszínművének átdolgozásában (1975).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Örkény drámai személyiségei mindig közösséget képviselnek, a nemzetet, a „magyar embert", a magyarság egy nemzedékét. Ezért alkalmasak nemzetkarakterológia bemutatására, ennek részeként pedig a közösség hagyományaihoz való viszony vizsgálatára. Drámai életművét ebből a szempontból is a megszüntetve megőrzés kitűnő példájának tartjuk, sajátos magyar teljesítménynek, amelyet minőségi különbség választ el a hagyományos dramaturgiától éppúgy, mint az abszurd drámák világától. A napi kritika ez utóbbiak vonatkozásában elsősorban a hatást hangsúlyozta; Örkény maga a *Tóték* előszavában különböztette meg személyiségeit az abszurd „hős" archetípusának tekintett, hegyről leszálló Sziszüphosztól.[3]

Az út mindazonáltal nem volt egyenes, kitérők nélküli. A *Voronyezs*ben (1944) Pataki Gábor szakaszvezető még csak ügyes ember, pikareszk életfordulatokkal és mesterségekkel a háta mögött; különbékéje (szerelme és átállása a szovjetekhez) egyedi megoldás. Életben maradása dramaturgiai önkény eredménye, hogy krónikása lehessen a történteknek, a második Mohácsnak tekintett doni katasztrófának. A többi szereplő, akikben pedig igazolódnia kellene a Patakiféle magatartásnak, sematikus és túltipizált. Jellemző módon a bemutató szerzői instrukciók többet árulnak el róluk, mint akciójuk és dikciójuk együtt. A Voronyezs-téma második feldolgozásában, *A holtak hallgatásá*ban (1973) Örkény Nemeskürty István kötetének *(Rekviem egy hadseregért)* dokumentumanyagában megtalálta az objektív nézőpont lehetőségét, saját emlékei és reflexiói ellenpontozására. A kollázsból így kibontakozhatott a sorozatos rossz döntések drámája, s noha középponti figurája nincs a darabnak, Jány Gusztáv és Stomm Marcell árnyalt ábrázolása mégis véleményeket polarizálóan ésszerűnek bizonyult.

[3] A *Vérrokonok* elemzése kapcsán hasonló, finom megkülönböztetést alkalmazott Nagy Péter: *Zsöllyére ítélve*, Bp. 1981. 279.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A *Sötét galamb* (1957) újabb lépés a szimultán látásmód érvényesítése felé. Glória, a feloszlatott apácarendben töltött 12 év után, a belső törvénnyé vált előírásokkal egy zárt, sajátos kisközösség normáit viszi magával a világi életbe, ahol szűkebb és tágabb környezete csak Tar Ilonaként fogadja és veszi tudomásul, a rokonérzéstől a teljes elutasításig terjedő érzelmi-akarati skálán. Ez a hagyományosabb, interperszonális konfliktusrendszer nem eredményezett igazán jelentős drámát, mert a szereplők és színhelyek epikusan széles tablója nem irányul a Glória-magatartás mint személyiségközpont felé, hanem inkább az epizódok színessége uralkodik.

Bármilyen szempontból közelítünk az Örkény-életműhöz, a pálya fordulópontját mindenképpen a *Tóték* jelentette (1967). Minthogy a háborús témát a hátország idilljére vetítve jeleníti meg, kétféle magatartás szegül szembe egymással: Tót Lajos (az átlagos nevű és képességű) tűzoltóparancsnok békebeli, patriarchális életvitele és értékrendje a nevesincs (tehát csak rangjában és funkciójában létező) Őrnagy háború szabta világával, amely a frontreflexek hátországban groteszkül ható egymásutánjából egyre félelmetesebbé növi ki magát, hogy szétzilálja Tót cselekvési sztereotípiáit. Ezek önmagukban kisszerűek, értéktelenek, csupán ebben a szembesítésben kapnak megőrzendő „helyi értéket". A két főhős voltaképpen az Ember két lehetséges viselkedési modellje, ugyanazon szituációban (afféle modern Ádám és Lucifer), szembenállásuk mégsem hagyományos konfliktus: Tót mindvégig hasznossága tudatában cselekszik, nem tudva fia haláláról. Az így megjelenő groteszk totalitás néhány örkényi paradoxon figurává emelésével bővül ki (Tomaji plébános, Cipriani professzor) — ezek azonban a téma-előzményül szolgáló kisregény hozadékai inkább, mint a példázat lényegéhez tartozó szereplők.

Az emberi viszonylatok gazdag, többféleképpen értelmezhető voltával lett az életmű másik csúcsa a *Macskajáték* (1969), amelyet nem annyira a kommunikáció drámájának látunk (Orbánné kitörési kísérletének megcsontosodott,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

formálissá vált kapcsolataiból), mint inkább az életmű további részében vezérmotívummá erősödő nemzeti mentalitás csírájának. A Szkalla-lányok közötti különbségek rögzítése után szembesül a hagyományosan magyarnak tekintett életvitel (Orbánné) Giza higgadt megfontoltságával. Kettejük bonyolult, sokszálú kapcsolatát tovább gazdagítja a „többnek látszani" mentalitása (Paula) és a mindenkire feltekintés (Egérke) magatartásformája. Örkény nagy leleménye, hogy az életfelfogások ütköztetését egy klasszikus háromszög-történet dramaturgiai keretében játszatja le, amelynek groteszk felhangot a szereplők életkora ad: valamennyien 60 év fölöttiek.

A nemzetkarakter kifejtettebb példázatai közül az író a *Vérrokonok*at (1974) addigi legjobb darabjának tartotta és több helyütt is gondos-pontosan megadta az értelmezés kulcsát. (A vasút = haza vagy bármi, ami a nézőnek fontos; a Bokorok = magyarok, ideértve a nézőket is.) Ez valóban döntő, hiszen nincs hagyományos cselekménye a drámának, a két lényeges történés (a nyári menetrend bevezetése és Bokor Pál életbenmaradásának kérdése) a példázat eleme. Mindkettő egyúttal a közösségi mítoszok forrása is: világosabban utalt erre a dráma eredeti címe, a *Vérszerződés*. Mindezeket az alárendelt viszonyban lévő mítoszok egész hálója fonja körül; tárgyakhoz, épületekhez, helynevekhez kötődve. Amíg azonban a vasúthoz és a vérhez kötődő, halálosan komoly, hiszen létük eszmei és fiziológiai feltétele — a többi nem az, sőt ábrázolásuk egészen a bohóctréfáig elmehet, mint Veronka és Pál jelenetében. Minthogy a vasút lett a Bokorok életének szervezőereje, ez képviseli a totalitást. Nincs és nem is lehet igazán negatív szereplő (hiszen mindenki Bokor), mindenkinek jut részigazság; a konfliktus helyét tehát e részigazságokat tartalmazó nézőpontok (összesen hét van belőlük) egy központra irányított villózása veszi át. A három nemzedékhez tartozó szereplők mindegyike rendelkezik lineáris élettörténettel, amelyek azonban feloldódnak a vasút-szimbólumhoz fűződő alapviszonyban.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A kudarcok és sikerré álmodásuk parabolájában, a *Kulcskeresők*ben (1975), a környezet és a figurák (az egyetlen Bolyongó kivételével) reálisak, ám szimbolikus a kulcskeresés, amely ritmust ad a drámának és amely átköt a nemzetkarakterológiához tartozó túlbizonyítás, bravúrra törekvés, manipulálható álomkergetés motívumaihoz. A hetvenes évek közepének e két drámájában Örkény – kitűnő társadalmi megfigyeléssel – már nemzedékváltási problémákat is előlegezett. A *Vérrokonok*ban a nyugalmazott hálókocsikalauz, Bokor Pál már csak akkor életképes, ha friss vért kap, „potenciális hulla"; a középkorú Miklós azok egyike, kiknek „tragédiájuk, hogy megvolt minden lehetőségük, de kevés volt a képességük"; Péter az újtípusú, érzelemmentes elméleti profi, aki nagy képességeihez nem kap lehetőséget. (A darab vége utóbb – a színrekerülés érdekében – módosult, Pál életben maradhat, Pétert pedig felveszik a vasúthoz.) A *Kulcskeresők* Fóris Antaljában, Bokor Miklós nemzedéktársában megint az ambíció és a képességek kerültek szembe, ismételt előrelépési lehetőségeire ismételt kudarcokkal válaszol. A közös mítosz, a sikerré szépített – álmodott vereség itt is összefogó erejű: nemcsak a Fóris-családra hat, hanem tágabb környezetükre is. A generációs motívum Bodó interjújával jelentkezik. Ez a nagy manipuláció ellentéte, a hamis egybetartozás tudatának elvetése és annak leszögezése, hogy a Fórisok minden adottság és lehetőség esetén is szükségszerűen vallanak kudarcot. Bodó nemcsak a Rádiónak külsőse tehát, hanem az illúziók egybefogta világnak is, amelytől azonban nem kap igazi lehetőséget: a lakásban ő is jelképesen bezárva marad.

Bécsy Tamás a *Pisti a vérzivatarban* c. groteszk játékot (1969–1979) negyedik nagy nemzeti drámánknak tekinti.[4] Valóban, ez a filmvágásos, idősűrítő szerkesztésű, 20. századi

[4] A *Bánk bán*, a *Csongor és Tünde* és *Az ember tragédiája mellett*. Bécsy Tamás: *„E kor nekünk szülőnk és megölőnk" (Az önismeret kérdései Örkény István drámáiban)*. Bp. 1984. 122.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

drámai költemény az elmúlt félszázad magyar történelmének átfogó drámai ábrázolása.[5] A „kollektív önéletrajz" két szövegváltozata érdekes egybevetésekre ad alkalmat: a Félszeg, a Tevékeny és a Kimért eredetileg különálló szereplők, Pisti rokonai lettek volna, míg a végleges kidolgozásban — az egymáshoz kötődő, mégis különböző nézőpontokat ígérő családmotívum ismétlése helyett — Pisti megtestesült jellemvonásai lettek, aki így az elpusztíthatatlan, sokarcú, mindig újrakezdő Emberré vált. A tér és az idő egysége után a főszereplő figurájának felbontása és az általuk képviselt magatartásformák ütköztetése különböző történelmi helyzetekben, a látásmódokban rejlő konfliktusok eddig kikísérletezett módszerét most teljes lehetőségrendszerében mutatja be. Mind a négy magatartásforma egyidejűleg csupán a koncepciós per és a tudományos kutató jelenetében szerepel, emellett Pistinek két hangsúlyos helyen, a kivégzési és a rejtegetési jelenetben van egymást kizáró, gyökeresen ellentétes szerepe. Ez a kétszer két csúcspont adja a dráma gerincét, sőt ritmusát. Hihetetlenül gazdag a *Pisti* nyelvi és fogalmi hátországa. Nemcsak a koncepciós per tárgyalásának hadovájára gondolunk, hanem azokra a tudatosan elhelyezett reminiszcenciákra, amelyek a magyar történelem és művelődés nagy egyéniségeit és korszakait idézik: a német akadémiai küldött és a New York-i főrabbi érkezése Csokonai *Tempefői*jének vélhető befejezését asszociálja, a címben szereplő „vérzivatar" Berzsenyire utal, a dráma egésze a Vörösmarty óta föl-fölkomorló nemzethalál képzetével is vitatkozik, míg a Madách-hatás többrétegű.

A *Forgatókönyv* (1979) csírája már benne volt a *Pisti* egyik legalaposabban megírt jelenetében. Barabás Ádám életútjának eseményei a Schmidt-gyári sztrájk szervezésétől a spanyol polgárháborún és a francia ellenálláson át a párizsi

[5] Jellemző, hogy — korábbi drámáival ellentétben — ezt Örkény eleve drámának írta, csupán a befejezésbe illesztett be néhányat egyperces novellái közül.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kapcsolatig a kétféleképpen interpretálható politikai cselekedetek sorát alkotják, világos utalással Rajk Lászlóra. Visszatért tehát az Örkény-drámák szemléleti vezérmotívuma, de ezúttal a túlbonyolított forma (további lépés a *Pisti* után a filmforgatókönyv és a dráma műfaji egyesítése felé) megakadályozta, hogy kiemelkedő dráma szülessen. A filmszerű vágások feleselnek a cirkuszi kerettel, a tér- és időjáték helyenként már-már követhetetlenül áttételes. Itt modorosnak hat a szereplők több maskarába bújtatása és az interpretálók körének bizonytalanul tág megvonása.

Örkény István életműve nem függetlenül fejlődött a modern dráma fővonalától, de olyan sajátosságokkal szolgált, amely méltán vezetett – néhány műve vonatkozásában – világhírhez. Nem tendenciák és irányzatok ügyes epigonjaként, nem is egyfajta magyar egzotikum színpadra alkalmazójaként aratott sikert. Ugyanez az oka, hogy nem csinált iskolát, bár dramaturgiájának két visszfénye figyelhető meg az 1982-es drámatermésben. Valló Péter a drámatechnika felismert jegyeinek igen kulturált felhasználásával állított össze egy több mint 40 évet átfogó fiktív életrajzi játékot *(In memoriam Ö. I.)*. Vállalkozása fogalomtisztázóan tanulságos. Örkény prózájának *drámaisága* nyilvánult meg benne dráma létrejötte nélkül. A produkció szövegformálása már a rendező szemével történt, a szituációkat a nagy szertartások helyettesítik (tánc, halál, temetés). Epigonja is van Örkénynek: B. Turán Róbert, aki a *Csellengők* c. „attrakciójában" elsősorban a *Pisti* dramaturgiáját követi a „lehajtott fejű nemzedék" ábrázolásában, de a felvállalt totalitásigény állandóan összeütközésbe kerül a legkülönbözőbb stílusokból merített, modernnek érzett ötletekkel (szürrealista és szimbolista megoldások, pantomim, brechti effektusok, nyelvi panelek). Az 1950-ben játszódó dráma időbeli és fogalmi áthallásai pedig fölöslegesek és naivak, mint például a párttörténeti fontosságú Visegrádi utcánál lerobbanó 44-es villamos, amelyen a főszereplő Ordentlich Dezső szimbolikus utazásokat tesz.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A drámai hős halott?

Az év drámatermésében a másik, hangsúlyos pólust a „hiánydramaturgia" nemzedéke képviseli.[6] Közülük Beremányi Géza, Nádas Péter és Spiró György önálló kötettel, összesen 11 drámaszöveggel van jelen, de hozzájuk sorolható a szintén kötetet s abban 4 drámát közreadott Boldizsár Miklós, a *Rivalda 80–81*-ben újra kiadott Kornis Mihály (a *Hallelujá*val), Hajnóczy Péter (*A hercegg*el és a *Dinamit*tal), B. Turán Róbert az említett *Csellengők*kel, továbbá itt említendő Spiró György Katona-átdolgozása, a *Jeruzsálem pusztulása*. A húsz drámaszöveg a drámatermés 26,6%-át teszi ki.

Vinkó József a nemzedéknek nevet adó, általa szerkesztett kötet egyik tanulmányában[7] a „hiánydramaturgia" fogalmát fejtegetve, sorra vette a „holt-tér" „holt-idő", „holt-hős" jelenségeit és a mögöttes tartalmakat: az értékbizonytalanság jelentkezését a történelem és az apák nemzedéke tetteinek megítélésében, az etikai normák fellazulását, az erkölcsi relativizmus jelentkezését stb. Foglaljuk össze: tulajdonképpen mindazt megkérdőjelezték, ami a magyar drámai hagyományban két évszázada elfogadott értéknek, sőt mércének számított és amit – mint láttuk – Örkény is annak tartott.

Ennek a nehezen egybefogható nemzedéknek drámáiban a személyiség nem reprezentánsa vagy tagja többé közösségeknek. Szélsőségesen individuális, egyszerre küzd belső (önmegvalósítási) és külső (beilleszkedési, generációs) gondokkal, tehát nem emberi viszonyrendszerében, társadalmi funkcióiban él és cselekszik, hanem annak ellenére igyekszik

[6] Az elnevezés a Vinkó József szerkesztette *Hiánydramaturgia* c. kötet alapján (Bp. Népművelési Propaganda Iroda 1982.), amelyben az 1982-ben drámaszöveggel jelentkezetteken kívül Czakó Gáborról, Schwajda Györgyről és Vámos Miklósról olvasható még elemzés.

[7] In: *Hiánydramaturgia*. 113–29.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

megmaradni és nem cselekedni. Az életsorsok, cselekvések, történések – a prózaíróként pályát kezdett fiatal drámaírók műveiben – elbeszélésbe sűrítve kívülkerülnek a drámán, a lélekszínpadra jobbára a mániákus tevékenységi fellángolásokat követő depressziós szakaszok kerülnek.

A „hiánydramaturgia" nemzedéke őrzi a totalitás igényét (még ha tagadó formában is), ismételten megkísérli a valóság átfogó ábrázolását, az egymásra torlódott történelmi sorsfordulók okozta tudatmaradványok és zavarok feltérképezését: Kornis a *Hallelujá*ban, Nádas a *Takarítás*ban és a *Találkozás*ban, Bereményi a *Halmi*ban és a *Kutyák*ban, Hajnóczy a *Dinamit*ban három, de legalább két nemzedéket idéz föl. Közvetlen élményeik azonban az apák és fiúk generációs gondjáról lévén, folyamatábrázolásuk óhatatlanul elnagyolt, túlzottan általánosító. Ahonnan nincs élményanyaguk, ott néhány gondolati és ábrázolási klisé, epikus mellérendelés jellemez egy-egy kort, nemzedéket, nemzetet, társadalmi réteget, emberi sorsot. A *Hallelujá*ban nemcsak a 90 éves Miksa szenved ilyen egybemosó időszűrítésben („Nagy nép kérem: Bismarck, Heine, Rubinstein, sehr schön, le a kalapot!" – mondja a német nemzetkarakterológiát) a középkorú Pista hasonlóképpen jellemzi a körülötte észlelt változásokat: „. . . reggel még semmi sem volt, csak Opera rúzs meg Opera kölni, most meg be kell szarni, annyi újság van, hogy vettem belőle húszat . . ." De idézhetnénk akár az Apa 18 évre terjedő curriculum vitae-jét a *Halmi* I. felvonásából. Nem hangzik másként a Kiskatona élettörténete sem: „Én már két éve várok a katonaságnál a leszerelésre, közben, amikor szabad időm volt, belekeveredtem, rászoktam a sörre, gyerektartásom született Kecskeméten és botrányaim voltak, meg minden, amit csak el tudsz képzelni . . ." (Bereményi: *Légköbméter).*[8]

[8] A dráma egészének egyik problémáját ebben látta Almási Miklós: Kritika 1979/1. 34–5.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A tagadás, az elhatárolódás totalitása azonban ugyanilyen következetességet feltételez a műfaj-reformálás, a formateremtés képessége terén. E ponton újabb ellentmondás jelentkezik: a mintának tekintett abszurd(oid) dramaturgia ütközik a társadalmi, emberi folyamatok ábrázolásának igényével, a drámai tér- és időszerkezet felbontása (a „holt-tér" és a „holt-idő") – kivált a hagyományos dramaturgia előzetes birtokbavétele nélkül – a vállalt feladatok ellen dolgozik, kihat a „holt-hős" megformálására éppúgy, mint a történelmi-társadalmi folyamatok túlsűrített ábrázolására.

Köteteik, amelyeknek anyaga megkésett pályakezdésük óta fokozatosan halmozódott fel, az öntörvényű dramaturgia kialakításának különböző fokán mutatja őket. A legmesszebbre jutott, következetes sort épített fel trilógiaként 1977 és 1980 között, a tagadás végigvitt drámafelfogásával Nádas Péter.[9] A tendencia nála határozott irányba mutat, szövegeinek valóságtartalma fokozatosan csökken, ami az értelmezések egyre táguló körét teszi lehetővé. Színházeszményét, amely nem más, mint a színházesztétika egyik elvont, alapvető tételének megjelenítése, így fogalmazta meg: „Engem a színházban az élő testek között kialakuló viszonyrendszer érdekel. (. . .) Olyan szövegvázat igyekeztem létrehozni tehát, amely megengedi, hogy a színész teste legyen domináns a színpadon, és nem a szöveg, a történet, a gondolat, a filozófia." Nádas újfajta Gesamtkunstwerk létrehozására törekszik, a szöveg jelentőségének csökkenésével egyenes arányban a dráma inkább librettóvá válik. A *Találkozás* mondatait kísérő akkordok szinte a legújabbkori opera recitativo seccoi, a *Temetés*ben a szünetek, a csönd dramaturgiája, a rituális tánc teremt ritmust, olykor a néző hagyományos tűréshatárain túl. Kiemelt szerep jut a gondosan részletezett színpadképben testet öltő erős látomásnak. A *Temetés* nyíltszíni koporsója kissé jelképes: Nádas lépésről lépésre

[9] Spiró György drámakötetét – témaválasztásánál fogva – a történelmi példázatok problémakörénél tárgyaljuk.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

leszámolt a hagyományos dramaturgia eszköztárával, az interperszonális konfliktussal. Trilógiája egyelőre folytathatatlannak tűnik,[10] s a hagyományosabb dramaturgiai keretekben dolgozó, műfajteremtő igénnyel föl nem lépő Beremányi Géza is úgy nyilatkozott, hogy három, kötetében közreadott darabját *(Kutyák*, 1975; *Légköbméter*, 1976; *Halmi*, 1979) három kudarcra ítélt magatartásforma ábrázolásának látja.[11] Ilyen értelemben 1982-ben megjelent drámaköteteiket egy pályaszakasz lezárásának is tekinthetjük.

Korunk hőse?

Az 1982-es drámatermésben a realista drámai ábrázolásmód, amely vagy teljesen a hagyományos dramaturgiához társul, vagy a modern dráma kísérleteit mértékkel, „a realizmus fennhatósága alatt" (Görgey Gábor) követte, nem hozott kiemelkedő művészi eredményt. E vonulat szerzői kísérleteket tettek arra, hogy – megőrizve a drámai személyiség szuverenitását – megrajzolják korunk hősét, pontosabban az 1970-es évek értelmiségi típusát. Ilyen a 31 éves Iván mérnök (Győrffy László: *Gyújtózsinór)*, a 35 éves Szömörcsök Szergej költő (Kerényi Grácia: *Tűzijáték)*, Jákó Márton író (Zám Tibor: *Pokoljárás)*, a 30 éves Orvos (Görgey Gábor: *Ünnepi ügyelet)*. Ezek a nagyjából egy nemzedékhez tartozó figurák (születésük a felszabadulás, felnőtté válásuk 1956 utánra esett) fáziskéséssel és szűk társadalmi háttérrel ábrázolják az 1970-es évek gazdasági fejlődésének egyik emberi vetületét. Mindegyikük egyfajta tehetséggel, alkotó fantáziával van megáldva-megverve, emellett rendelkeznek a „nehéz emberek" számos személyiségvonásával. Az is közös bennük, hogy a hirtelen jelentkezett lehetőségekre nincsenek emberileg felkészülve, azokkal élni sem tudnak igazán, sor-

[10] Egyetértünk Duró Győző kisportréjának végkövetkeztetésével, in: *Hiánydramaturgia*. 64–5.

[11] Film-Színház-Muzsika, 1980. okt. 11.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

suk ezért – bár különböző módon és mértékben – az önpusztítás. (Más oldalról kap itt megerősítést a „hiánydramaturgia" nemzedékének önarcképe.)

Nincs jobb véleményük a drámaíróknak a középgeneráció tagjairól sem, akik viszont későn kapták az 1970-es évek lehetőségeit. Kis Tamás mérnök (Jász István: *Know-how*) több életre elegendő ötlettel jelentkezett, de állandóan a szinkronban lévén lehetőségeivel, megmaradt az alapítás, a gründolás zsenijének, aki azonnal fölöslegessé válik, mihelyt ötletei a megvalósulás stádiumába kerülnek. Jákó Márton író (Zám Tibor: *Pokoljárás*) az infarktus, Bokodi Károly főmérnök (Sólyom László: *A szent ember*) pedig a Kossuth-díj és 30 évi házasság után kénytelen számot vetni addigi életével. (Itt viszont Örkény István Bokor Miklósa és Fóris Antala kap visszaigazolást.)

A hagyományos dramaturgia alkalmazása lehetőséget teremt arra, hogy ennél az írócsoportnál figyelemmel kísérhessük az ábrázolási hagyománnyal rendelkező drámai személyiségtípusok metamorfózisát. Lengyel József és Sarkadi Imre derűs-bölcs öregjeinek, akikhez bizalommal fordulhatna az 1970-es évek Járom vagy Sebők doktora, nincs jogutódja. Talán dr. Bánnak (53 éves, Győrffy László: *Gyújtózsinór*) van esélye, hogy ilyenné váljon. Ugyancsak értékes ábrázolási hagyománynak számított (Németh Lászlótól Sarkadi Imrén át Karinthy Ferencig) az az értelmiségi felkészültségű, tiszta emberségű, sugárzásos fiatal nőalak, aki mintegy megváltója, felszabadítója volt a férfinak. A típus – szinte elszigetelődött zárványként – csak Illyés Gyulánál őrződött meg (Fruska a *Sorsválasztók*ban), míg átalakulása éppen Karinthynál figyelhető meg: a *Magnóliakert* Magdája pénzért társalkodva változtatta foglalkozássá kapcsolatteremtő képességét.

A nőalakok metamorfózisa kissé elrajzoltan tükrözi a társadalmi változást. A színpadon a nők emancipációjának eredménye a kallódó férfiakéval azonos sorsok sorozata, meghatározó magánéleti motiválással. A 27 éves Mária

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

(Győrffy László: *Gyújtózsinór)* előbb jut el a sebészi szakvizsga küszöbére, mint ahhoz a döntéséhez, hogy férfi nélkül vezesse tovább életét. Családja átöröklött illúzióival leszámolva talpra áll Eszter is, Jókai Anna hősnője *(Fejünk felől a tetőt)*. Kerekes Zsuzsanna óvónő (Zám Tibor *Pokoljárás*ában) a másik pólus: gyenge átlagos képességeivel alulmarad a családi gerillaharcban; anyagilag tönkrejutva, erkölcsileg elzüllve, nem sok illúziót ígérve marad nyitva sorsa a tragikomédia végén. Tolnai Ottó monodrámáját *(Bayer-aszpirin)* egészében egy átlagos, harmincas éveiben járó asszony problémáinak szentelte. E nőalakok – minden valószerűségük ellenére – mégsem maradnak meg az olvasó emlékezetében. A határozott, család- és emberközösséget megtartó asszonyalakok jelentősége szintén csökkenő tendenciát mutat. A 40 éves Zebegényi Zinajda (Kerényi Grácia: *Tűzijáték)* éppoly eredménytelenül próbál közbelépni a maga értelmiségi köreiben, mint ahogyan a Mama is csak rossz módszerekkel és eredménytelenül igyekezhet családja „produkcióképességét" megőrizni a cirkusz jelképes világában (H. Barta Lajos: *Szaltó mortále)*. És ahogyan Jókai Anna Nusi nénijében *(Fejünk felől a tetőt)* már csak a túlélés és nem az értékőrzés képessége maradt meg.

Hagyomány és modernség konfrontációja

Az 1982-es körkép két pólusát (az Örkény-életművet a maga egyéni dramaturgiájával és a modern drámát anyanyelvi szinten beszélő „hiánydramaturgia"-nemzedéket) leszámítva hagyomány és modernség általában nem harmonikusan alkot arányt a magyar drámairodalomban. Áttekintett anyagunkban vannak elismert alkotók művei, akiket – már korábban sikeres pályájuk bevált módszertanával dolgozva továbbra is – szinte érintetlenül hagyott az elmúlt évtizedek világszínházának hatása.

Karinthy Ferenc a *Magnóliakert*ben két személyre épített egyfelvonásosainak újabb darabját írta meg, ezúttal érdekte-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lenebb emberi sorsokkal. A 90 évet meghaladt Artúr bácsi elképzelése „az okos, finom és szerelmes emberek" világdiktatúrájáról éppúgy steril belvilágba vezet, mint ahogyan zárt és az időtlenség képzetét kelti a Róma melletti öregek otthona, a cselekmény színhelye.

Érdekes problémákat vet fel Fejes Endre és Jókai Anna drámája. Mindketten az 1960-as évek realista kisregényeinek erényeit igyekeznek átmenteni az 1980-as évek színpadára – kevés sikerrel. Jókai Anna második kísérlete ez a mostani a *4447* c. kisregény dramatizálására,[12] Fejes pedig sokadszor tér vissza – szintén kisregény-dramatizálásban – az „ezerszer áldott Józsefváros" figuráihoz és helyszíneihez *Az angyalarcú*ban. Tévedés ne essék: a színpadi feldolgozás alapjául szolgáló kisregények színvonalas, igényes, sőt összetéveszthetetlen írások – olyan valós társadalmi gondokkal, amelyek ábrázolása a „hiánydramaturgia" nemzedékének drámáiban is visszatér. Bereményi *Légköbmétere* és *Halmi*ja mellett azonban a szerzés drámája Jókai Annánál semmit sem tartalmaz az 1970-es, 80-as évek új konfliktusaiból. Fejes szintén Hamlet-parafrázist írt, de hőse érdektelen marad naivan sematikus szemléletével, a Józsefváros és a Gellérthegy, a Hilton, a Casanova-bár, a pasaréti gardenpartyk világának szembeállításával. A helyzet csak az első pillantásra paradox: a maguk idejében jelentős epikai folyamatértékkel rendelkező művek és szerzőik nemigen felelhetnek meg a 20 évvel későbbi, bonyolultabb problémák támasztotta követelményeknek. Az irodalmi sematizmus hajdani „leváltói" ma már olykor maguk is sematikusnak hatnak.

Görgey Gábor kötetében *(Fejek Ferdinándnak)* öt drámát adott közre és a *Rivaldá*ban szerepelt a hatodikkal, a *Bulvár*ral. Drámairói pályájának helyzetképét lényegesen nem látjuk módosulni ahhoz képest, ahogyan azt a megelőző évben Tarján Tamás felvázolta: az 1960–70-es évek fordulóján az abszurd technikájának elsajátítása viszonylagos modern-

[12] Az első változatot a Színház c. lap 1969/8. száma közölte.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

séget eredményezett, amely azonban átmeneti sikernek bizonyult, amikor az abszurdok eredetiben is megjelentek a magyar színpadokon és a színházi könyvkiadásban.[13] Görgey — mint azt mostani kínálata is bizonyítja — tulajdonképpen mindent tud a drámaírás mesterségéről, stílusérzéke és biztonsága imponáló. A kortendenciával ellentétben, jó, olykor virtuóz szerepeket tud írni; nála inkább a helyzetteremtés dramaturgiai masinériája nem működik kifogástalanul. A *Wiener Walzer* egyetlen színhelyén, az expresszvonat kupéjában az ál-hulla melletti szokatlan helyzetben sorra lepleződnek le a társadalom tisztességesnek tűnő tagjai. A jól megcsinált színdarab krimifordulatokkal dúsított, modern változatával van tehát dolgunk. A történet a véletlendramaturgia szabályai szerint halad a végkifejlet felé a börtönviselt Slemillel, akit hajdan Oszkár, a most érdemrendjét átvenni utazó ügyész ítélt el és akit a tisztes társaság végül közmegegyezéssel lök ki a kupé ablakán. A *Mikszáth különös házassága* kétszereplős pódiumjáték, amelyet az író — kinyilatkoztatott szándéka szerint — az emlékezéseit író Mauks Ilona és a neki segédkező Mikszáth kettős fénytörésű memóriájára épített, hogy végül a néző építse fel a harmadik síkot, a „tények költészetét". A tervezett új minőség itt sem jött létre, a hasonló dokumentumjátékok didaktikusságát nem sikerült feloldania. A *Végszó* atelier-drámáját a magánéleti tragikus fordulat előkészítetlensége fokozza le, az *Ünnepi ügyelet*et az Orvos és Angelika nővér politikailag túlzsúfolt és kiszámított háttértörténete terheli meg, s kissé mosolyogtató kettejüknek (a Rákosi-rendszer erős embere fiának és az egykori grófkisasszonynak) karácsonyéji osztálybékéje az ügyeletesi szoba díványán. Ha a drámák félresiklásának útját-módját vizsgáljuk, azt is színdarabban, a *Bulvár*-ban lelhetjük fel. A drámaíró és a színigazgató konfliktusa sokféle lehetőséget kínálna: műhelydrámát, az önmegvalósí-

[13] *Csongor és Juliska — avagy a „szelídített abszurd"*. Színház, 1981/4.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tás tragikomédiáját vagy akár szatírát a mindig-igazgató figurája körül. A számos mellékszál közé azonban lényegtelenek és sematikusak is kerültek. Ismét van véletlenekkel terhelt politikai háttértörténet, egy magyar Albert Schweitzer-sztori, egy színésznő Hollywoodig ívelő és látványos színpadi helyszínekkel szolgáló karrierje, az abszurdoktól származó, de bohózatiba oltott öregember-figura. A lepratelepen játszódó dráma helyett végül komédiát író Bakonyi Géza figurája mögött jelképesen fölsejlik Görgeynek és nemzedéktársainak pálya-problémája.

A vígjátéknak 1982 is ínséges esztendeje volt. Csurka Istvánnak a *Rivaldá*ban közreadott *LSD*-je két ötletre épül, amelyek azonban sem a drámai személyiségek kapcsolataiban, sem a cselekmény bonyolításában nem erősítik egymást, sőt össze sem kapcsolódnak. Rácz Károly minden korok felpofozott embere, aki innen tájékozódik az érvényes politikai rendszerről és annak tűrőképességéről. Barátja, Merész Fülöp, a második rész elején az LSD-nek hitt szőlőcukor hatására kezd álmodozni a világdemokráciáról. A többi vele álmodozó a kisszerű élet variációit képviseli *(a* befolyásos, *a* veterán, *az* erdélyi áttelepült); valamennyi erősen túltipizált figura.

Az egyjelentésű példázatok kérdőjelei

Az év drámatermésében a történelmi példázat-drámák területén is, amelyeknek itt nem részletezhető okok miatt hagyományosan fontos szerep jutott drámairodalmunkban, polarizáció, erős szóródás, több ábrázolásmód együttélése figyelhető meg. A Magyar Remekírók sorozatának Illyés Gyula-kötetében – szinte viszonyítási alapul – újra megjelent az 1950-es és az 1960-as évek két reprezentatív példázata, a *Fáklyaláng* és *A kegyenc*. Ezt a vonulatot ma elsősorban a kisebbségi sorsban élő vagy onnan elszármazott írók folytatják, a parabola középpontjában korát reprezentáló, példaként felmutatható, kiemelkedő személyiséggel vagy sze-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mélyiségekkel. A *Rivaldá*ban újra kiadott Sütő András-dráma, *A szúzai menyegző* mellett itt említendő Györffi Kálmán *Sodomá*ja, Kocsis István két monodrámája, a *Vincent van Gogh* és *A megkoszorúzott*, valamint Páskándi Gézától *A koronatanú*.

Páskándi a bozsoki tanácskozáson az 1960-as évektől rehabilitált nemzeti önismeret és értéktudat szükséges eszközének mondta a történelmi példázatot.[14] Hogy a nemzeti önismeret finomodása és a történelmi példázat viszonya mégsem ilyen egyszerű, azt két alkalmi, évfordulóra írott dráma bizonyítja 1982-ből, s az egyik éppen Páskándié. A kőszegi várvédelem 450. évfordulójára írott *Az ígéret ostromá*ban az alkalmon elveszett a drámai matéria lehetősége. A szerző nem mondhatott le a török tábor ábrázolásáról, világpolitikai leckéiről és természetesen Jurisich Miklós középpontba állításáról, holott Páskándit – teljesen érthetően – az egyik költött mellékalak drámája, a magyar származású janicsártiszt, Zaim kötődési konfliktusai foglalkoztatták. Köteles Pál *Hajdúkirály*a Bocskai István, „egyetlen sikeres forradalmárunk" születésének 425. évfordulójára készült, benne azonban Bocskai reformpolitikusnak bizonyul, aki saját politikai irányvonalát állandóan ellenőrzi és korrigálja.

A drámai személyiség 20. századi átértékelődése természetesen nem hagyta érintetlenül a parabola hősválasztását sem, mint ahogyan az etikai értékrend bizonytalansága feltűnően kedveltté tette a magyar 16–17. századot, amelyet drámaíróink – nemzedéki hovatartozásra tekintet nélkül – az önerőből felszabadulás képességének elvesztése, a személyiségtorzulások, mindenfajta értékek relativizálódása korszakaként tekintenek és ábrázolnak.[15] Weöres Sándor *(A két-*

[14] *Ifjú drámairó, nemzeti dráma.* Életünk, 1982/10. 930–2.

[15] Meg kell jegyeznünk, hogy a történelmi példázat-drámák másik erős vonulata, amely kiemelkedő történelmi személyiségek alakját idézi színpadra, magas irodalmi és nyelvi színvonalon (Szabó Magda, Székely János és mások műveiben), véletlenszerűen nincs jelen 1982 drámakiadásban.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fejű fenevad), Görgey Gábor *(Fejek Ferdinándnak)*, Gosztonyi János *(Az ökör, Az árnyékkirály)*, Spiró György *(Balassi Menyhárt)*, Boldizsár Miklós *(A hős)* játszatja – a már említett Páskándi és Köteles mellett – ebben a korszakban drámáit.[16]

A lehetőségek és eredmények skálája igen széles. Weöres Sándor *A kétfejű fenevad*ban költői játékot írt, tragikomédiát, amely azonban nem szorul arra, hogy bravúros irodalmi-nyelvi megoldásaiért dicsérjük. Kétségtelen, hogy a magyar drámának ez az ere vékonyabb, mint a hagyományos, egyolvasatú példázaté. Weöres hallatlanul széles asszociációs bázisra épít, a költői fikcióba burkolt példázat s így a dráma olvasata is (színpadra állítása esetén pedig rendezői értelmezése) sokféle lehet. Ugyanakkor a panoptikumszerűen ábrázolt nagypolitika szintje (I. Lipót és IV. Mohamed), a rákényszerített történelmi szerepet játszókból alkotott középpolitikai szféra megrajzolásával (a felszabadító császáriak, a pécsi török vezérkar és a négy eltartott öreg), valamint a megmaradás, az önerőből cselekvés magánvilágba szorulásával (Bornemissza Ambrus deák, Avram Mandelli) igen pontosan építette fel drámája koordinátarendszerében az egyik, a függőleges tengelyt. A változatosan felvillantott egyéni sorsok sorozata (29 megnevezett szereplője van a drámának) – szétválva, összekapcsolódva – adja a másikat; mögöttük igazi közösség nem létezhet. A cím metaforája (második értelmezésben) maga a kétarcú történelem, amely megteremti ugyan az egyes ember boldogulásának feltételeit, de egyben meg is semmisíti azokat.

Weöres fölfogásával a drámai személyiség és a történelem viszonyáról leginkább – a nemzedékhatárokat átlépve – Spiró Györgyé rokonítható. *A békecsászár* c. kötetben 1963 és 1981 között írt négy történelmi drámáját (a címadó mel-

[16] Már a drámacímek is beszédesen vallanak a történelmi személyiség értékvesztéséről.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lett: *Balassi Menyhárt*, 1963–70; *Hannibál* 1968–9; *Kőszegők*, 1974–5) és a *Káró király* c. mesejáték-példázatát (1975) foglalta össze. Spiró „istentelen színházában" a história mint természetivé vált adottság irracionalitásával legázolja a személyiséget, annak sorsává lesz. A személyiség válasza, az akció csupán szándék lehet a következmények elkerülésére, esélye pedig fordítottan arányos talentumával, súlyával. A muszáj-Herkulesek így elsősorban egymásra utaltak, sorsuk egymást feltételezi, mint a mindenáron győzni akaró Hannibál, akit ebben Karthágó akadályoz meg és az akarata ellenére győzelemre ítélt Scipio; vagy a hajdan barátságban élt várvédő és ostromló: Spirónál a hősi halálba menekülő Jurisich Miklós és a békességet csak az önkéntes halálban meglelő Ahmed basa. A történelem ilyen felfogása egyben értelmezésének lehetetlenségét sugallja: Káró király minden jóakarata visszájára fordul, korát megérteni és egyszersmind felhasználni csak az árulás zsenije, Balassi Menyhárt tudja. Spiró is többszintű modellt épít. Ábrázolja a középszert, amelynek képviselői nem személyiségük súlya, hanem létszámuk és a kialakult intézményrendszer révén kényszerpályára szoríthatják a zseniket. A hétköznapi emberek szintjén pedig már a puszta emberi élet sem érték.[17] Spiró történelemszemlélete a címadó drámában, *A békecsászárban* olvasható kifejtett formájában. Itt már fel sem bukkan igazi személyiség; a várva várt vezető nem más, mint a történelmi személyiséget játszó antik színész. Egymásra utalt főszereplőivel, „helyzetbe" kerülő törpe személyiségeivel erős rokonvonásokat mutat több dráma: Boldizsár Miklóstól *A hős* és a *Herosztratosz*, Pethő György *Halottzsinat*a és Gosztonyi János címről említett két drámája. A hagyományos értelemben vett történelmi hős ezzel szintén „holt-hőssé" változott.

[17] Spiró történelmi színpada valóban kegyetlen, sőt „istentelen": a nyíltszíni kegyetlenségek, a tömeges emberhalál mellett a Katonát átdolgozó szerző a *Jeruzsálem pusztulásá*ban a színpadi kannibalizmust is meghagyja, sőt felerősíti.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A folyamat 1982-ben elért végpontján alighanem Zrínyi Péter áll, Boldizsár Miklós *A hős* c. komitragédiájában, a „deheroizált antihős" (Almási Miklós).

A kedvelt történelmi korszakban, 1564-ben játszódó történelmi vígjátékában, a *Fejek Ferdinándnak* címűben Görgey Gábor valószínűleg az utóbbi évek egyik legnagyobb szatíralehetőségét hagyta megíratlanul. (Az 1979-es, Debrecennek írott szöveg a téma második feldolgozása, az 1975-ben Gyulának készült *Törököt fogtunk* után.) A *Cantio de militibus pulchra* néhány sorából kibontott példázat Füleki Ádám gyapjasi várkapitányról szól, aki nincs helyzetben sem ahhoz, hogy hős legyen a szó hagyományos, héroszi értelmében, de ahhoz sem, hogy megvalósíthassa békés álmát kert-Magyarországról. A megalkuvások azonban a rutinos színpadi szerző dramaturgiai szándéka szerint történnek, hagyományos-hatásos vígjátéki technikával bonyolódnak, megfosztva ezáltal a témát és a főhőst tragikomikus jellegétől.

A történelmi példázat korábban egységes és egyjelentésű műfajának széttöredezését bizonyítja, hogy 1982-ben nagyszámú dráma jelent meg, amely csak kulisszának, alkalomnak tekinti a történelmet — s éppen a darabok e hányada mutatja a nagyobb dramaturgiai gyakorlottságot, a színpadképességet. Sós Györgytől *Az emmenthali hóhér* jó komédiaötletét bumfordi bájjal, de egész sor motiválatlan mozzanattal dolgozza fel, minden különösebb példázatos mondandó nélkül, ha ugyan az emmenthali sajt és a csók „feltalálása" nem tekinthető ilyennek. Az viszont már több mint elgondolkodtató, hogy két olyan kitűnő, óriási gyakorlatú dramatikusunk, mint Mészöly Dezső és Müller Péter miért elégszik meg azzal, hogy közreadja nagy stílusbiztonsággal megírt, kitűnően játszható költői parafrázisait (a *Századok színháza* c. kötetben), illetve hogy jól megcsinált bűnügyi játékot pergessen történelmi jelmezben *(Szemenszedett igazság)*. A példázat lehetősége itt már olyannyira távoli, hogy szinte felszabadítja szerzőjét mesterségbeli tudásának maradéktalan kibontására, sajnos egyúttal tágítva a szakadékot is

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a színházak számára nehezen megközelíthető és a színpadra termett drámák között.

Tulajdonképpen itt említhetők azok a nem történelmi miliőben, hanem kortalanná tágított tér-idő szerkezetben játszódó példázatok is, amelyek többszörös áttétellel szólnak ember és hatalom, cselekvési lehetőség és akarat, döntés és manipuláltság kérdéseiről (Selmeczi Tibor: *Csak úgy, mint otthon;* Harsányi Gábor: *Börtönszínház).*

A drámai személyiség ellentámadása?

A monodráma mint műfaj több ok eredőjeként nyert polgárjogot, majd teret drámairodalmunkban és színpadainkon. Ezek sorában akadnak kimondottan színházi indíttatásúak (a színész személyére írt szerep a rendezői színház előretörése idején, kevéssé foglalkoztatott színészek ambíciói), sőt valószínűleg külső kényszerítő körülmények is (könnyen utaztatható, csekély anyagi és személyi feltételeket követelő előadás). Első pillantásra a monodráma mégis elsősorban a drámai személyiség ellentámadásának tekinthető. A kérdést 1982-ben öt szorosabban vett monodráma szövegén vizsgálhatjuk, de hatodikként bátran idevonható az egy színésszel is eljátszható Hajnóczy-mű, a *Dinamit* is.

A monodrámák „szóródása" azonban azt mutatja, hogy a jelenség kétarcú; a monodráma megszűnőben van mint hagyományos személyiség-példázat. E régi céllal Kocsis István Jászai Mariról *(A megkoszorúzott)* és *Vincent van Gogh*ról írt monodrámát. A megszólaló személy érdekessége és a megszólaltató drámai helyzet kettős követelményének Kocsis mindkét esetben eleget tett; a pályatársnője megsértése miatt színházi törvényszék elé készülő öregedő tragika, illetve az őrület határán imbolygó festő hosszú monológja hitelesnek hathat. Mégsem forrósodik fel igazi drámává. *A megkoszorúzott*ban tendenciózus írói alaptétel (a színház ellensége az írónak) torzítja el az igazi helyzetet, a személlyel azonosult stílus, művészeti korszak magára maradásának drá-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

máját. A *Vincent van Gogh* esetében a szélsőségesen erős alaphelyzetben a magafaragta ember meg nem értettsége és magánytól való félelme a szabad képzettársítások bonyolult rendszerét kívánná meg, ehelyett hagyományos jelenetezés és motívumismételgetés teszi hosszadalmassá a drámát.

A hagyományos személyiség-példázatok lehetősége tematikailag kimeríthetetlennek látszik. Mégis izgalmasabbak a ma emberét közvetlenül megszólaltató monodrámák. Még akkor is, ha konvencionális fordulatokkal dolgoznak, mint Tompa Z. Mihály *Egyszer fellépni* c. színészdrámája; ha egyenetlenek is, mint a más vonatkozásban már említett *Bayer-aszpirin*[18] vagy sajnálatosan, tragikusan emberi dokumentumértékűek, mint Hajnóczytól *A herceg*, amely a követhetetlenség írói stádiumában mutatta széthulló személyiségű szerzőjét.

Az egyetlen valódi ellentendencia sajátos, egyedi drámaszövegben jelentkezett, a *Csíksomlyói passió*ban. A siker forrásául azt jelölhetjük meg, hogy a nemzeti identitás és a maradandó erkölcsi értékek kérdésében ez a dráma valós igényt elégített ki igenlő válaszával. A közösséghez tartozás nyílt és szinte rituálisan ünnepélyes megvallása logikus és szükségszerű ellenpontja az értékek elbizonytalanodásának, rejtettségének. A létező és homogén közösség közmegegyezésen alapuló szövegére épült produkciók a passiót játszó „személyek" hangsúlyozottan mint a székely közösség tagjai jelennek meg, akik olyan történetet adnak elő, mely közismert. Színpadi létük, akciójuk és szövegük tehát kettősen meghatározott: a mítosz történéseit, mint a közösség tagjai értelmezik és játsszák el. Mindebből következik, hogy a közönség is érzelmileg, az együvé tartozás megvallásával reagál, továbbá, hogy a *Csíksomlyói passió* – maradandó

[18] Egyetértünk Gerold László megállapításával: *Színház a nézőtérről*. Novi Sad, 1983. 120–1.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

értékei és átütő sikere ellenére – sem teremthet iskolát.[19] Itt jegyezzük meg végül, hogy a tendencia Boldizsár Miklós *Ezredforduló* c. drámájában is jelentkezik, bár itt a zenésítés és a színpadi megvalósítás erősebben tette az *István, a király* librettójává a drámát, mint az a *Csíksomlyói passió* esetében történt.

Összegezés helyett

Az 1982-ben publikált drámák nem tükrözhetik persze a mai magyar drámairodalom teljességét. Jelentős, épülő életművek maradhattak ki a publikálás véletlensége folytán az áttekintésből (Szabó Magdától és Hubay Miklóstól Gyurkovics Tiboron és Székely Jánoson át Czakó Gáborig és Schwajda Györgyig); egyes műfajok csaknem egészükben eshettek így ki a figyelem fókuszából (alig találhattunk például elemezhető drámaszövegeket a magyar vígjáték krónikus gyengélkedésének vizsgálatához) stb.

Összefoglalva benyomásainkat: az 1982-ben közreadott magyar drámák lényegi kérdésekkel foglalkoztak. Nem előrejelzésekkel, nem teljes körképet adva, hanem a tapasztalt valóság néhány évvel későbbi feldolgozásával, különböző művészi színvonalon téve kísérletet a világirodalmi és világszínpadi törekvések integrálására.

A dráma színpadi előadásra szánt irodalmi műalkotás. A türelmetlenek számára, akik minden esztendőtől elvárják a maga remekművét és a rálegyintőknek, akik a magyar dráma és a magyar színház kölcsönös elzárkózását és annak elsődleges okát, a színpadra írás mesterségének elsajátítását lényegtelennek tartják a drámák jövője szempontjából, egyaránt Vörösmarty Mihályt idézhetjük, 1837-ből, az *Elméleti*

[19] Mindez máris megmutatkozott a librettót társszerzőként jegyző Kerényi Imre újabb rendezésében, a *Magyar Electrá*ban, amelynek szövege és szellemi hátországa egyaránt alkalmatlan egy hasonló közösségi színjáték céljaira.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

töredékek néhány mondatát: „. . . soha még drámai literatúra nem virágzott színház nélkül; ellenben hol színi élet van: jeles s részint nagy s remek művek állottanak elő. (. . .) dráma, bármi nagy költői becs mellett is, színi hatás nélkül nem tökéletes mű . . .”

AZ 1982-BEN MEGJELENT ÉS ÁTTEKINTÉSÜNKHÖZ FELHASZNÁLT MAGYAR DRÁMÁK KIADÁSAI

Balogh Elemér—Kerényi Imre: *Csíksomlyói passió.* Helikon. — H. Barta Lajos: *Szaltó mortále.* Színház, 9. sz. — Bereményi Géza: *Trilógia.* Magvető. — Boldizsár Miklós: *Királyok és alattvalók.* Magvető. — Éltető József: *Két madaras levél.* Igaz Szó, 11. sz. — Fejes Endre: *Az angyalarcú.* Színház, 3. sz. — Gosztonyi János: *Az árnyékkirály.* NPI (Színjátszók kiskönyvtára 243.) — Gosztonyi János: *Az ökör.* Színház, 1. sz. — Görgey Gábor: *Fejek Ferdinándnak.* Magvető. — Györffi Kálmán: *Sodoma, avagy kiáltás az emberért.* Igaz Szó, 9. sz. — Győrffy László: *Gyújtózsinór.* Színház, 7. sz. — *Hajnóczy Péter művei.* Szépirodalmi. — Illyés Gyula: *Művek.* 2. k. (Magyar Remekírók), Szépirodalmi. — Illyés Gyula: *Sorsválasztók.* Szépirodalmi. — Jász István: *Know-how.* Magánkiadásban. — Jókai Anna: *4447, Fejünk felől a tetőt* (Zsebkönyvtár), Szépirodalmi. — Karinthy Ferenc: *Magnóliakert.* Szépirodalmi. — Katona József: *Jeruzsálem pusztulása.* Új Írás, 1. sz. — Kerényi Grácia: *Testnek feltámadása.* Szépirodalmi. — Köteles Pál: *Hajdúkirály.* Napjaink, 2—4. sz. — Mészöly Dezső: *Századok színháza.* Magvető. — Nádas Péter: *Színtér.* Magvető. — Örkény István: *Drámák* 1—3. k., Szépirodalmi. — *Párbeszédek.* NPI (Színjátszók kiskönyvtára 246.) — Páskándi Géza: *Az ígéret ostroma.* Életünk, 8. sz. — Pethő György: *Halottzsinat.* Színház, 12. sz. — *Rivalda 80—81.* Magvető. — Selmeczi Tibor: *Csak úgy, mint otthon,* Színház, 8. sz. — Sólyom László: *A szent ember.* Színház, 11. sz. — Sós György: *Az emmentháli hóhér.* Színház, 6. sz. — Spiró György: *A békecsászár.* Magvető. — Tabi László: *Életem és egyéb ügyeim.* Szépirodalmi. — Tolnai Ottó: *Bayer-aszpirin.* Kortárs, 7. sz. — Tompa Z. Mihály: *Egyszer fellépni.* Igaz szó, 2. sz. — B. Turán Róbert: *Csellengők.* Színház, 5. sz. — Weöres Sándor: *A kétfejű fenevad, avagy Pécs 1686-ban.* Életünk, 10. sz. — Zám Tibor: *Pokoljárás.* Forrás, 3. sz.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

FORUM

„ARRA A PARTRA, AHOL ÁLLUNK"

MŰFORMA ÉS VILÁGKÖZLÉS VISZONYA PILINSZKY JÁNOS RIPORTPRÓZÁJÁBAN

1.

Szép Ernő összefoglaló érvényű, hosszabb versei közül talán a *Néked szól* fogalmazza meg az ember világi s világi közelképeken túlra kutatva mutató, tudatos és elengedett, fizikai és szellemi létezésének megannyi alapmozzanatát olyan sűrűségben, ahogy effélékkel Pilinszky János beszélgetéseinek gyűjteményében most nemrég találkozhattunk. Az a vers a század első ötödének még csak nem is a legvégén született; Pilinszky költészete a harmadik és a negyedik ötödöt öleli fel. Időrendet ilyen szemléletek, érzetek, keresések, rálelések, tűnődések, elcsüggedt felismerések, megújulások nem tartanak. Nem célszerű most sem az egyezések keresése, csupán arra kívánatos rámutatni, milyen verselőzménye volt, még a József Attiláénál is sokkal inkább, annak a vívmánynak, amely Pilinszky nevéhez fűződik, s amelynek körülhatárolása annál is bajosabb, mert minél pontosabb eredményre jutunk, annál inkább látszani fog, hogy újszerűsége csak az összpontosult tartásnak volt benne, a többi: örök lehetőségek felújítása. Nem „csupán". Hanem a mindenkori érvény megtestesítése; az ekképp nagyon ritkán tisztázott végsőség foglalata lehetett Pilinszky János életműve; kevesebb kanyargója van, ami erről a figyelmet – vagy a naprakész figyelemhiányt – elterelhetné. Ha azonban a lényeges vonulatait nézzük akár az ő, akár Szép Ernő munká-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

latának, látnunk kell nagy rokonságukat, s mindegyiküknél azt is, hogy líra és próza, bár műfajilag merőben elkülönül, saját szabályainak és a műfajiságnak eleget tesz, valami fontosabb elv szerint hasonul, egyet mond, ugyanazért van, azonos jegyben érthető s így is tekintendő.

Az a világkép, amelyet Pilinszky számos változatban fejt ki, a kötetben *A kereszt szálkái* című „fejezet" *Egészet csinálni* alfejezetében is körvonalazódik, történetesen az univerzum és a természet összevetése által, s hangsúlya ez: „A természet az univerzumnak az a hullámverése volt, ami az univerzum lábáig jutott, ami testközelbe ért . . ." És a természetiség a jó stiliszták rajtvonal-féléje. Szerinte azonban „egészet csinálni . . . annyit tesz, mint belépni az univerzumba".

Ha formai logika szerint tekintjük mármost az előbb mondottakat, Pilinszky azt vallja, hogy maga az ember is lehet univerzum-lény. Ennek természetes folyománya a töredéktudatosság és az egész-vágy. Szép Ernő a Pilinszkynél „a természet . . . partra érkező hullámá"-nak nevezett, a mi partunkat elérő univerzumot így kereste, csak úgy a nagyvárosban bolyongva, „egy aranyat" keresve, „kit senki el nem vesztett" és „a napot ki estefelé nem megy le", és elmondta magáról így, hogy „járás közben megálltam utcákon, úton, kertben . . .", s e névelőtlenségekkel is már őslétezőkként érzékelte a természeti-civilizációs képződményeket, s hogyan is ne, amikor ő az univerzum-létet fogta fel általuk, s azt mondta még, „ébredve néztem szét: a világon vagyok, élek . . ."; a *Néked szól* költője ugyanazt foglalta össze ezzel: hogy szeretett volna „egyetlent, határtalant csinálni". Miért? „Hírt adni: itt vagyok! – hogy mind a tengert bejárja . . ." És a világ iránti gyengéd részvét, melyben még Kosztolányi éles fénye is ragyog, evvel szól nála: „Mint kezdő nap, mosollyal sütni szegény világra . . ." Pilinszkynél a *Senkiföldjén* bontja ki ezt a nagy, alig érinthető tárgyat, az első pillantását.

A már idézett fejezet a *Beszélgetések* könyvében, nevezzük ugyanis így a kötetet, az életben dilettánsként mozgó embert

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

is említi. Nagy témája ez Ottlik Gézának, elegendő a *Próza* című kötet Kosztolányiról a *Boldogság* című kitűnő alkalmi elbeszélésantológia utószavául írt esszét elolvasni; épp a tágasabb lehetőség, a nehezebb út, a gyönyörűségeket is elhivően figyelembe vevő, sőt, lényegében ezektől – ettől – mint alkotóelemétől szabadulni nem tudó írói meghatározottság leckéjéről van szó ott is. Szép Ernő a *Néked szól* idézett részében azonnal rátér – rácsapong! – erre a tárgyra; s vezérlő motívuma ez egyebekben is: „Ki él, mindenkit látni s mindenkivel beszélni" szeretett volna még, továbbá „meghallani mindent és mindenütt ott lenni". A mindenséggel mérte magát, a meg nem valósulót. Pilinszky is azt mondja, hogy csak a költészetben nem volt dilettáns, mert ott mindig tudta, „hogy az ember sohasem lehet boldog a szíve mélyéig". Valamint: „Írás közben . . ." (s erre visszacseng egész alaphangjával, helyi értékével a „Járás közben . . ."!) „. . . rájöttem, hogy nem örülhetek" egy képességen felül meglelt sornak stb., „nem vehetek részt benne azzal az örömmel vagy inkább élvezettel, amivel kellett volna, ha természetesen reagálok". A boldogság nem személyes, mondja Pilinszky. Körülhatárolhatatlan és bekebelezhetetlen a tárgya, a lényege. Ezért ad boldogsághelyettesítőséget, dilettantizmust meghaladót, az irodalom.

Mármint az a benső lélegzetű írás, amely, mint például a *Néked szól* is, így szól az iménti tárgyról: „A gyermekek édesded dolgát kívántam egyre . . ." De –! Pilinszky is ezt mondja: „. . . direktül boldog akartam lenni . . . ahogy a gyermek boldog, azzal a direktséggel. Ez nincs!" –: ez nincs; és a vers megfogalmazásában az egyén effélékig juthat: „Ősszel gondoltam: óh tél, boldog leszek a télen. / S télen: hogy a tavasszal. S nyáron: hogy majd az ősszel. / Mindennap gondoltam: majd holnap, holnap kezdődsz el / Te fényes édes évad, mikor világom élem". A világ élése nem az, hogy „vasúton és hajóval" eljárunk „idegenbe", ahol ezt látjuk: „mulattak s kínlódtak mindenütt körülöttem", s a megértés az, hogy más-más nyelven váltunk szót mindig,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

s visszajövünk, írja a *Néked szól* sok központi versszakának egyikében Szép Ernő, s hogy „hiába megyek el csak magammal megyek szembe". A világ élése: az egész elérésének vágya, ennek a vágynak valami gyakorló realitása. Pilinszky ezt írja – azaz mondja – az idézett fejezet *Glória* című részének végén: „A törések, a sebek jönnek egymás után, és az ember a sikert, ha bekövetkezik, már észre sem veszi, mert közben mindig másfelé kell figyelnie. És én, mint drámai lény, az erkölcsi lénnyel szemben, vallásos lény, tehát eredendően rossz vagyok . . . A művészetben a művész abból a meghasonlott lényből, aki szenved, aki szégyell, aki felemás, megpróbál újra egészet csinálni, megpróbálja összerakni, hogy tökéletes legyen. Ezért írok". Szép Ernő: „Számolni kell hány évnél tartok s eltűrni halkan / Hogy a nap itthagy mindig s kívánni kell jóestét, / A selyem élet lassan kopik le mint a festék / Orcáimon, hajam vész s már azt hiszem meghaltam". Pilinszky: „Az egészet ott, azon a szinten akarom megcsinálni, ahol az ember drámája kisímul, ahol a ráncok elvesztik barázdájukat, és síma, egészséges és újra ép lesz minden". Szép Ernő: „És képzelem még mindig, sejtem, gyanítom, várom / Hogy a boldogság fog majd egy reggel rám köszönni / S elment időm kezd majd mint tavasz jön, vissza jönni / És minden szépre fordul s azt hajtom: álom, álom". Megnézte minden nap a felhőket az égen, melyek „szépek voltak . . . szépség fölött túl szépek", s ő tudta, fájdalom s öröm ez együtt, és így volt jó néki.

A meghasonlottságról is szól részletesen Szép Ernő: „A felhők pártján voltam s virágokon borúlva / S a tenger volt tanyám és a széllel kóboroltam / S mégis mindig és mindig az emberek közt voltam / S mentem szorongva köztük színházba, háborúba". Pilinszky méltán nevezi Szép Ernőt a század egyik legnagyobb drámaírójának. Másutt is volt már szó róla, milyen jelenetező ezekben a verseiben is. Ám itt nem ez volt a cél. Értelmezést jelentett Szép Ernőnek ez a valamelyest csak kiragadott, az egészet nem is mindenben pontosan képviselő – vagyis töredékesnek ható – anyaga,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szó szerint, az anyagszerűsége a Pilinszky-riportpróza gondolati matériájához, egy igen érvényes, gyökereket jelentő értelmezés képzelhető ezen az úton. A feladat azonban most inkább az, hogy Pilinszkyt saját világképkereső rendszerességében, elágazásaiban vizsgáljuk e prózakötet halmazai szerint. Szép Ernő mélységes rokonságát hadd mutassa be még a *Néked szól* záró versszaka, a hiábavaló emberi erőfeszítések példátlan képe, szimbolika-keresés nélkül is egyértelmű választása: „De ez mind annyi volt, mint mikor a sűrű nyájban / Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget, / De elnyomják és nem látsz köztük különbséget / Ahogy tűnnek mind a nagy porban, alkonyattájban". Pilinszky: „És elfogadni bizonyos értelemben a tökéletlent, ami mindennek ellenére a tökéletesség felé visz azért – ez a maximum." Ám az „elnyomják" kifejezés jelentése igen sokrétű. Eredhet a kibontatlanba való visszaépülés, efféle elveszés az emberi hivatásból, ráhivatottságból is, a maximumon túl az abszolútum vágyából; Pilinszky a rátalálás örömének lehetetlenségéről ezt a példát hántja le: „Egyedül az a színész, aki le tud mondani a találkozásnak erről a hirtelen megszülető örömről (ti. hogy a közönség veszi a lapot, s ő rájátszhat; TD.), az képes a darabot végigjátszani azon a szinten, amelyen szükséges, de mégsem boldog ezáltal."

Itt az amatőr, dilettáns életlehetőségek a szakmaiság magaslatára emelkednek; üdvre-e? Maga Pilinszky határozza meg: „Ez borzasztó! Hiába remekel, belül mélységesen szomorú." Ám az az említett *boldogság* is mi egyéb tulajdonképpen, olvassuk az Ottlik-féle *Kosztolányi*ban: „Nagy kockázat . . . az ő szintjén, vállalni a világ valamiféle romantikus látását, vállalni, hogy végül, mindent egybevetve, mégis szép az élet, és igent mondani rá. Az író", folytatja Ottlik, „kénytelen ugyanis, becsületesen, kézzelfogható példákat felhozni, mint mondjuk a csillagos nyári éjszaka, vagy az iskolába menet hógolyózó gyerekek, s ezek a képek, mennél nélkülözhetetlenebbek, annál üresebbé, elcsépeltebbé váltak; s hitelüket vesztett példákkal, ábrázolással együtt az író is hitelét

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

veszti... Mennyivel igazabb, komolyabb, becsületesebb az emberi sorsot reménytelennek, kétségbeejtőnek ábrázolni – és mennyivel könnyebb! Kosztolányi", olvashatjuk, „a nehezebb részt választja". Hanem akkor Szép Ernő? Műve kiváltott sorsával együtt a még nehezebb nehezet? Van-e itt összehasonlításra mód? Aligha kell mondani, hogy a különböző nézőpontok létezésmeghatározottak; s azonos közegben, azonos létélményekkel is különféle evidenciák törnek fel s jutnak kifejezésre; átfedésekkel. Pilinszky sem tiszta típusa egyetlen jellegzetességének sem; dehát már épp azzal kimondtuk ezt a gazdag összetettséget, hogy többféle jellegét éreztük meg.

2.

Török Endre, a kötet válogatója és szerkesztője írja különleges szépségű – tömörségű! igazságú – előszavának alig másfél oldalán: „... az *önlétében valóságos ember* képes a világ »közelébe« menni". Valamint: „Az univerzum polgára volt mindenekelőtt, és ebben az értelemben a »haszontalan jelenségeknek« adott egyenjogúságot: a világ peremére szorult dolgokat és lényeket a világ szívébe hozta".

A *szegény világ* képének középponti alakja természetesen lehet a francia fogoly, lehet Van Gogh, lehet a megvertségét élő egyén, a kapcsolatok tépettségét viselő társaság, ám a szakszerű centrum, amiért a megszólalásnak egyáltalán univerzum-lehetősége van: a költészet mint az egyénre mért feladat, mint – akár bevallja Pilinszky, akár nem – megveretettség. Van Gogh imájára gondoljunk: „Istenem, betakartál régen". Ezért, hogy egymást éri „csatavesztés a földeken" és „honfoglalás a levegőben". Vegyük észre egyébként, hogy ezek is háborús fogalmak; s mintha a racionálisnak szánt híradásokat értelmezné, ismételné, akasztaná a nyakába távírások szalagfüzéreként egy habogó lény. Hamlet habozásából *kérdezetlen állapot* lett, íme. A kor sajátságain átüt, átvérzik, átsugárzik – mikor hogyan épp – az általá-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nos, nevezzük kényszeredetten így, az „örök" emberi állapot is. *Képzelt interjú* című bevezető darabjában Pilinszky jellemző belső hűséggel így éppen a költői képről faggatja önmagát. A leglényegesebbeket tudjuk meg a művészetről. Ez egyébként is jellemzője ennek a riportprózának: a leglényegesebbre tör. Vállalja ennek a megközelítésnek a hátrányos kellékeit, a lerövidítések izgalmát és hiányosságát, boldogulni akar, birkózni tehát, e kettő szintézisével, nem érzi, s joggal nem érzi szükségesnek a laza szálak elkötését, az esetlegességet. Mintha volna visszaút a műből a mű előttibe; ezt a pályát keresi elsődleges világképként a képzeletbeli interjú szerzője ugyanúgy, ahogyan a végső soron szintén képzeletbeli kapcsolatok részese, a „valóságos" válaszoló.

Nemcsak arról van szó, hogy Van Gogh fácskájában a világ valamennyi fácskáján túl ott van a teljes mindenség is, hanem hogy ebbe „a festő teljes egzisztenciáját" bele kell érteni. Tehát nincsen szétválasztás, a felismerésre alkalmatlan világ *önmagára alkalmatlan.* Ám az igaziság kritériumai sem akármilyenek. Pontosan azért, mondja a szerző, mert abban az egyetlen festői tereptárgyban, s toldjuk meg, akár egy Utrillo-utcarészletben is, ott a művész maradéktalan valósága, ott van mint fedezet és mint kolonc, mint megváltás és elkárhozás ígérete, nem mindegy, miféle összefüggésből ragadható ki azután a művészeti jelenség, az alkotói „végeredmény". Legalábbis *sokáig* nincs így végjellege. Hiszen mérlegelés tárgya marad. Pilinszky ezt mondja: „Ma divatos az irodalmi szövegeket önállósítani, s mint holmi bonyolult tárgyat, vizsgálat tárgyává tenni. Én ebben nem hiszek. Oly mértékben nem, hogy szerintem ugyanaz a szöveg lehet csapnivaló és csodálatos. Példát is mondok rá. Krisztusnak az a mondata, hogy »boldogok, akik sírnak«, keveset vagy alig valamit érne, ha Oscar Wilde-tól származna. Ebben az esetben csak kétes értékű paradoxon volna, inkább hamiskő, mint gyémánt." A képzeletbeli kérdező ebben a legtökéletesebb riportban most, persze, tudakolja, mi hát a valóság – az igazi valóság – kritériuma.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Pilinszky a végső kérdések tulajdonképpen megfogalmazhatatlan állagát próbálja itt szavakba törni. Az általa valóságnak tartott létszintet a tényeken túlinak tekinti; mert „egy nagy író" létét összehasonlíthatatlanul reálisabbnak tartja bármi oknyomozásnál, ezt a kérdést a maga szakszerű szempontjából elintézettnek is tekinti. Nyitott kaput dönget? Egyszerű lenne az egész tárgykör, ha ilyen egyenes vonalú felelet kínálkozna rá. Mert az írás egy valóság feldolgozása, nem mellőzhető a tényszintje, az írói megvalósításé! Ezzel visszakerülünk megint a Pilinszky által valóságnak tekintett szint előtti tartományba. S kezdődhet elölről az egész. Mivel ezt Pilinszky is tudja, amikor erről szól: stilizál. Irodalmi produktumot hoz létre, olvasmányt. Nagy tisztaságút. Hiszen a szándéka épp ennek az önmagába záruló körnek a felmutatása. Ő maga mondja az önmagát sarokba kényszerítő zárókérdésre, a sajátjára itt, mely szerint a befejezett műnek okvetlenül tartozéka, velejárója, jellemzője a megtalált valóság elvéthetetlen lenyomata . . . Ám ez a valóság „definiálhatatlan", mondja. Megnevező, de meg nem nevezhető. „A létezés csak létezik. De a valóság van", állítja. Hadd jelezze ennek a filozófiai elvontságokig folytatott – a költői kép kérdéséből kiinduló – benső párbeszédének létbölcsessége azt a reménytelenséget, amely végső soron meddővé teszi az anyagából kiszakadó gondolatot. Pilinszky az elvont gondolkodásnak ezeket a kínjait is átéli és megfogalmazza riportprózájában. Hadd lapozzunk előre most, párhuzamokért, a *Csönd és szemlélődés* című fejezet feleleteiig.

A Sheryl Suttonnal folytatott beszélgetéseinek könyvéről, e félig vallomásos, félig színpadiasan jelenetezett munka dialógus-monológos jellegéről hallunk bevezetőben; hadd emlékeztessünk arra, hogy ott épp a „boldogok, akik sírnak" jut fontos helyen nyomatékos szerephez. Pilinszky gyakran él az ismétlés eszközével; s nemcsak beszélgetéseiben válik művének természetes alkotóelemévé a repetíció, a visszacsatolás, az önmagához való hűségét a legegyszerűbben hordozó, témáját mintegy íróilag is elmélyítő, bevéső, hirdető, nyoma-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tékosító önismétlés, hanem sok versében is. A csönd „esztétikai kulcsszavának" értelmezése körül alakul ki hamarosan párbeszéd a kérdező és a vallomástevő közt. Utóbbi a csöndet igénytelenségnek érti. De nem az írói munka csökkentebb értékét hivatott kifejezni ez a meghatározás, nem azt, hogy valamely elméleti, hitbéli, netán gyakorlati — magatartásbeli, életviteli — érték fényében a kidolgozás, a művészi megvalósítás mikéntje másodlagos jelentőségű lehetne bármikor. Az igénytelenségre, állítja Pilinszky, „a dolgok megközelítésében volna szükség". S alighanem igaza van. Persze, példái esetlegesek: „Ahogy egy gyerekhez kell közelednünk ... néhány jelzésre szorítkozva, hadd legyen ő az aktív ... Ahogyan madarakat etet az ember..." Mindezeknek s hasonló cselekvéseknek azonban roppant konkrét közelvilága van, rengeteg konkrétan megoldandó részfeladattal, s ezek okvetlenül befolyásolják az életvitelt.

Ennek nem az a következménye, hogy valamely életforma, értékrendszer-körülmény vagy elfogadott, gyakorlati evidencia, esetleg evidenciarendszer azonnal *változtat* az áhított csönd állapotán vagy állagán, fogyatékosságot lop tehát a műbe. Hanem hogy a valódi csöndnek okvetlenül válfaja a kitartó, valami iránt a tevékenység szerény, jeltelen részleteiben elkötelezett cselekvés, cselekvéssor, amelynek sajátos — és mindenképpen: saját! — következményei, következései vannak, már-már törvényei. Hogyan fordul szembe a csönd az alkotás lehetőségével? Hogyan hat az alkotássá vált csönd vagy a csöndjegyű alkotás a tényleges cselekvési lehetőségre? Ezeket a kérdéseket s hasonlókat: tárgyalni kell. Vagyis Pilinszky riportprózáját tovább kell gondolni, elágazásaiban, konkrét válaszok felé haladva, vagy ha felelet nem adódik is ilyen végső fokú kérdésekre egyhamar, legalább megtárgyalásuk *ténye* válhat *valóságosabbá*, mint mellőzött vagy puszta meglétre utalt kikerülhetetlenségük. Tudniillik amúgy a feszültségek fölösleges forrása észlelhető, a megtárgyalatlan kérdéseké. Az írói cselekvés — az írásé — hogyan teszi lehetővé a tökéletességet legalább mint esélyt? Vagy

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hogyan zárja ki a tökéletesség áhítása a valóság iránti igazságosságot? A tárgyilagosságot? Az olvasó – a másik ember – figyelembevételét!? Régebben, meséli kérdezőjének Pilinszky, erős vágy élt benne, hogy tökéleteset alkosson. Ám ezt követte az a korszaka, melyben úgy érzi, nincs jobb válogatás, mint „válogatás nélkül átengedni magunkon a világot". Ez, persze, alkotói illúzió. Sosem válogatás nélkül engedjük át magunkon „a világot". Hiszen maga Pilinszky is elismeri: van az írásnak egy része, amit az író ír, s egy másik, amely íródik.

Ez máris kettősség. De ha a továbbiakat nézzük, a szemlélődésről tett megállapításokat, melyek szerint ez a magatartás „a legaktívabb, legkoncentráltabb emberi tevékenység", ismét csodálkozhatunk, miképp tartja a szerző elegendőnek a nagyon erős szemlélődés meg a fizikai munka rokonítását; azt a kétségtelen igazságnak is felfogható tényt, hogy az ember önmaga egész fizikai és egész szellemi valóján keresztül „kap tanítást". Magyarázat-e mindez arra, miért cselekszünk egy bizonyos módon, nagyon is szakszerű és sajátos módon, a dolog követelményeinek valahogy mégiscsak megfelelően, amikor szélső helyzetekbe kerülünk határesetek leszünk – teszem föl: írunk? A beszélgetések könyvének különös erénye, hogy ezeknek az ellentmondásoknak maga megy elébe, szinte a szerző idézi fel az utána megoldatlanul hagyott lehetetlenség-kérdéseket, s igazi serkentést ad ezzel egyszerűen arra, hogy foglalkozzunk önmagunk elhanyagoltabb rétegeivel. Riportprózájának legjava helyei – bőséggel! – ott találhatók, ahol valami elbeszélői varázs is hatni kezd, már-már azt mondhatnám, romantikus felhangjai támadnak az írásnak, mintha elbeszélés alakjaivá tenne minket, s életünk csekélyebb fokáról feljebb léptetne, a Török Endre által mindezeknél tömörebben vázolt valóságossága révén.

Ez a valóságosság azonban – a riportprózát író költőé – tele van tényekkel is, az általa valóságnak nevezett szinten messze inneni elemekkel; s mik ezek? Mindössze is azok a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mozzanatok, amelyek a tényvilág – mondjuk, benső, magunkkal és magunkban hordott – igazi kérdéseire meg nem lelhető válaszokra utalnak. A valóságosság fokozódása fokozott önellentmondásokhoz is vezet; ám ezt maga az író sem tagadja, sőt! Lényünket ellentmondásosnak, gyarlónak mutatja be. Akkor pedig, ha ellentmondásosan jut a végsőnek mondott kérdések közelébe – nagyon helyesen; izgalmasan; íróian –, nem ezeknek absztrakcióit mutatja, hanem önnön emberi állagunkat, helyzetünket. A megoldhatatlanig előrelendülve, onnét visszabukva: így adja meg a világértelmezést kereső lény mélyebb hitelét. Tehát meghúz bizonyos „állványzat-vonalakat", a rajz elkészítésének elengedhetetlen kisegítőit, hogy azután törölje is mindet, látszatra kuszán hagyja, ami marad . . . de vajon csak ezek a törölt segédrajzok maradtak a képzeletbeli fehér lapon? Nem! Tér is maradt, vagy legalább körülrajzolt, körbefirkálgatott sík, amelynek alakja máris többet mond annál a racionális semminél, ami a lajstromozó „felmérés", mérlegelés lehetne egyébként.

3.

„A versírás olyan, mint egy százméteres síkfutó teljesítménye", mondta Pilinszky egyebütt. *A költői jelenlét* ennek a fejezetnek a címe a könyvben. Itt a vers abszolútumát érzékeli; s hogy miért nem azt kell mondani itt: „érzékelteti", ennek oka egyszerű. A riportpróza szerzője, „a költő" nem érzékeltetni akar, hanem érzékel *és* nem tehet róla – kimondja. Kialakít egy önmagába záruló vagy önellentmondásba nyíló alkalmi összképet, amelynek éppen a relativitása ad sugárzást. Tehát a friss feltörés élménye. Mindig lelőhelynek és nem igazságdermedésnek hat, amit mond. Fajsúlyát tekintve ez az anyag – az ilyen anyag mindig – változó, sőt, változékony. A megmaradó állandóságelemek biztosítják épp a változás szükségszerűségét; valaminek változnia kell, ha érdemben a költő mindig ugyanazt mondja,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

s mégsem ugyanaz a szöveg, az összkép, az arányrendszer, az úgynevezett eredmény. Tehát mi változik? A világból befogadott részek? Aligha, mert Pilinszky például – észre kell venni – makacsul ugyanabban a szellemi, gondolati, egzisztenciális körben mozog a verseivel, a riportprózájával. Mondok egy – ugyancsak törlendő egyenesekből álló – valamelyest megvilágító hasonlatot erre, hogyan is értem. Tegyük fel, egy költő vad tengerparton írja a verseit, ott él egy magányos épületben. A viharok, a tengeri madarak, a sziklák, az időjárás, a part, az ég s a többi, alkalmi látogatók, az ő partlátogatásai: ezek a témák, amelyekből általánosított létköltészetét elvonja. És érdemben sosem ír arról – verset, prózát –, hogyan tartja épségben a vitorlását, miként védi a partot, kell-e ilyesmivel foglalkoznia egyáltalán, mik a hangulati s fennmaradáslehetőségi különbségek tél és nyár között, mivé teszi őt a szigetélet, miféle állatokat mentett meg, hogyan alakul a növényzet, milyen emberi kapcsolatai adódnak.

Pilinszky a riportprózájával is *ilyen* szigetlakó. Hiába, hogy állandóan az emberi odavetettséggel kell törődnie; ez végső soron az emberiség általánosával való foglalatoskodás volt nála már rég. „A francia fogoly" képének valósága átalakult az emberi kapcsolatok meta-pszichológiájának éheivé, vérességévé; de a százméteres síkfutó állapotának tisztaságával, mondhatni, sterilségével. Ezért érezhető hitelesnek ez a rövidtávfutó-hasonlat akkor is, ha 1980-as keltezésű és már 1978-ban olvashattunk-hallhattunk Pilinszkytől ezt a zártságállapotot messze meghaladó önelemzéseket; itt is idéztük. Ám itt is csakhamar ott tartunk, hogy egy vers születése „egy kicsit tényleg hasonlít egy gyerek születéséhez". A Hamlet-hasonlat ismét felhozható; mintha felhők alakjáról faggatnák a lényt, válaszol mindenkori érzetének megfelelően? Vagy ennyire összetett, nem értelmező szavak megfelelője az a valóság, amely a tényeken túl van? Így viszont igaznak látszik, hogy Pilinszky a tényleges tényekkel, a költészeten kívüliekkel költőileg-nyilatkozóilag nem sokat

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tudott „kezdeni". Önmaga szellemi, alkotói állapota meghaladta a tényeket, amelyeket azután mintegy illusztrációként használt páratlanul izgalmas „valóságfejtegetéseihez" – ahol is, meg kell ismételni, a valóság az ő túli valósága volt már, nem túl, hanem innen élve.

Ez a termékeny ellentmondás, persze, hosszú, csaknem végtelennek tetsző időkre látja el tanulsággal a lapozgató olvasót, a beszélgetések könyve kimeríthetetlen; csak az a valóságtáplálék hiányzik belőle, amit a szigetlakó megadhat, ha életének legegyszerűbb reáliáiról beszél – netán se vége, se hossza. Abban az összefüggésben, ténykörnyezetben ugyanúgy megél, azaz előtámad a valóság, van mód születésére; Pilinszky azonban koncentrátumokat ad, szubjektívan, mint ezt némely szakkérdésben meg is állapították róla elemzői; ezek nem tartoznak mostani olvasatunk közelebbi tárgyához. A lényegtelennek vélt létezők bevonása a világ szívébe: már az életünk tényeiről alkotott gondolatok, felvillogó belső jelzések kerülnek figyelemközéppontba; ezeknek megjogosításáért tesz igen sokat Pilinszky. Alapos egyoldalúsággal készségesen fizeti meg az árát. A tényszerűség és a felismert valódibb valóság vitáját folytatja ezzel is.

Szobájának leírásait – ha adódik ilyenre társi figyelem –, szokásainak, életéről tett rövid, gyakorlati nyilatkozatainak törmelékeit érezzük azután, ha az elvontabb táppal valamelyest meglaktunk, hiányérzetet keltően érdekesnek. Ezekről a dolgokról hallanánk szívesen valamivel többet. A beszélgetések balszerencséje végső soron, hogy evidencia bennük a megnyilatkozás, Pilinszkytől mintegy eleve csak közlést vártak, ezt azután változtatgatták, tartalmát tekintve; mint a vers születésének meghatározása csak egyetlen szerény példa rá; de említhetnénk azt a makacsságot is, amellyel a riportpróza szerző-alanya a tévedések kérdéseihez visszatér, ahogyan jóval későbbi időpontban mégis a magáét mondja oly tárgyban, hogy ki volt – most én is így mondom ezért: „ha jól emlékszem"; magamat idézem, mint ennek a könyvnek a munkahipotézises médiumát – az utolsó

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

keresztény költő; mintegy *sugallani kénytelennek érzi magát*, ez megnyilatkozásainak megejtő alapja, ám egy idő múltán valamiféle távolságtartást is kivált az olvasóból, ezért hullunk ki a megragadottság bűvöletéből, s próbálgatjuk művien azt a médium-szerepet, amelyet ő maga önmagának nem is szán, hanem alkotórészeként fogad el, kérdezetlenül mindenkor.

A legkülönösebb ezekben a riportokban, hogy érdemileg megkérdezetlenül válaszol az alany; kérdésen felül áll, hogy beszélnie kell. Csaknem elvárja, hogy kérdezzék. S ezzel megint ténylétezésünk alapeleméről vall, elkerülhetetlen sajátunkról. A tényeken túlemelkedő valóság – megint a pilinszkyi értelemben ejtve a szót – megtermi saját tényrendszerét. Ezekben a beszélgetésekben az a mentőöv, ami az anyag „legfőbb" gyengéjének látszik: a mondások visszagyarlósodnak. Nem maradnak meg valami elérhetetlen, ám épp ezért tulajdonképpen megteremthetetlen egyéni szakrális mitológiában; még úgy sem, akkor sem, ha az *egyéni*ség már tárgy, az ember már költészet, s ekképp hallunk róla. Hamis lenne, ha ténylegesen így volna, mert az ember – mégsem a költészet. Erről Pilinszky is szól. A művészet, mint mondja, nem a végső instancia, nem megfellebbezhetetlen, sőt, nem is mindenható segítő. Ha fáj a fogunk, olvashatjuk, nem hallgatunk Bachot. Másrészt: az élet szükségszerűségei, például egyszerű takarítgatás valami egyszerű lakásban hirtelen a legnagyobb, végső értékek közvetlen szomszédja, páros része lesz; Pilinszky, a zenétől évtizedeken át mintegy óvakodva, negyven éves kora múltán ekképp lelt rá villámszerűségben Bachra. Aligha szabad általánosításig lendülni, arról, hogy a művészeti fejlődés – az egyénnél, a goethei értelemben vett személyiségépítés, az iskolaévjárás – milyen furcsának mondható pályákat ír le, mekkora kivárásokkal „dolgozik". Ennek ellenére, érezhetünk valami döbbenetet ilyes közlések hallatán. Vajon miféle lehetőségek maradnak mindegyre elásva legjobb művészeinkben is, ha mesterségesen rekesztik el magukat, hallott-beidegzett, „tudni" vélt előítéletek,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

műveltséganyagok hatására? Pilinszky, mint megvallja, Thomas Mann és Tolsztoj megállapításait értelmezte – mondhatni – túl, a zenétől hosszasan elzárkózva; önvédelemből, mert a zene csökkentheti a tisztánlátást. Az egyénnek sokkal korlátlanabbak a lehetőségei, mint amit önnön léte enged, önnön tényvalósága.

Ezek a riportszövegek a legváratlanabb ablakokat nyitják; ha folyosóikat csakugyan a kitekintés szándékával járjuk, s túlesünk az első néhány olvasás heveny élményén, amikor természetesen „csak" odáig jutunk, hogy mintha friss levegőt vennénk: hogy íme, van, lehetséges, létezhet ilyen sűrűségben valóságosan az emberi lény szellemi-fizikai életéről szóló szöveg, könyv, gondolategyüttes, lapozgató. Két tanulsága adódik ennek, s valóban irodalomtörténeti szempontból lenne fontos az egyik: a legbensőbb vagy legkülsőbb, csak a művész által ismert lény – mondhatni: önlény – részletes és nem szokványos, nem a várakozások képzeteinek megfelelő történetét tulajdonképpen mindenkor meg kell írni. Pilinszky gyűjteménye, bármennyire nem ő a konstrukció eltervezője már, hiszen posztumusz műről van szó, az önéletírások valamelyest terméketlenebbé váló műfaját képes akár az irritáló egyoldalúságaival is élénkebbre serkenteni; ha nem „szent-féle" szövegként, hanem egy bizonyos képződménylehetőségként tekintjük.

A másik tanulság: műfajelméleti. Nem lehet szerzői könyvnek tekinteni ezt a gyűjteményt, mondtuk. Ám a *személy könyve*, s nem azért, mintha egyéb beszélgetések nem „jöttek volna össze", nem gyűlhettek volna egybe, nem léteznének lejegyzetlenül, emlékezetekben, élő egyének hatóanyagaiként. Azok gondolkodásában stb., akikkel Pilinszky nem ilyen céljellegekkel váltott szót. A személy könyve ez a gyűjtemény úgy, hogy tudomásul kell venni: a folyamatban levő mű, amelynek a személy manapság, nem is csak jóformán, mintegy a *performance*-ig kényszerűen hiteles alkotó eleme, az ilyen mű nem az írásfolyamat nyitottságát jelenti, hanem egyetlen megszorítással az összes lehetőséget, ami-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

képpen és amennyiképpen a személy alkotásanyaga kollázzsá alakítható. A megszorítás tartalmazza az ész szempontját is: az összeállítónak lehetőleg a művész törekvéseit kell szolgálnia, s ezért új kategóriákat, elegyítési szélsőségeket nem teremthet, hiszen a művész effélékre nem utalt. Hiba lenne vallomásértékkel felruházni Pilinszky verseinek és nyilatkozatainak és cikkeinek elegyét. Szép Ernő meghatározása szerint – az *Énekeskönyv* bevezetőjében – a művész késztetései többrétűek annál, mint amit egy-egy önjellege szerint, eredményében vállalhat azután. Hanem valamely más önjelleg szerint, ekképp önmaga hiteles kifejezőjeként, csak más stilizációban, már igenis vállalandó az egyéb nézetből csökkentebb érvényű, nem annyira helyén levő mű. Versek mellett dalok – nem férnek mind a versek könyvébe. De még a dalok között is akadnak olyan alkalmi jellegűek, amelyek meg kell, hogy elégedjenek a kallódással, a sanzonos kötetbe sem kerülhetnek. A művész tényalázata ez, és Pilinszky gyakorlatilag ezt élte. Egyoldalúságainak jelei mind épp ezt a módot fejezik ki híven. Szó sincs arról, hogy életének esetlegességei ellen küzdene a művész-nyilatkozó a makacs és monoton ismétlésekkel, túlvéglegesített megfogalmazásokkal. Valóságában is, a meghaladott szinten, saját tényszerű létezéséhez kell hűnek maradnia. Ez a nyitott harmónia egyik példája.

4.

Ha „tartalom és forma" egységének vagy bármiféle kettősségének kérdésköre fokozott érvényű lehet: ennél a riportszöveges könyvnél. Az esetlegesség és a véglegesség összecsapás nélküli találkozója a sokszorosan végigélt-gondolt benső tapasztalatoké, világértelmezéseké, összképkereséseké *és* a rákérdezésé, a mindenkor csak laza képződményig jutó nyitott műé, műfolyamaté. Pilinszky beszélgetéses könyvét csakis tartalmai felől szabad közelíteni; ám ezeket megint csupán kérdezőként értelmezhetjük tovább, máskülönben az

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

olvasás, a boldog rádöbbenés vagy a vitázó kedv stílszerűtlen fordulatait ismételnénk el például itt; ez a könyv valójában a benső kapcsolat olyan eseteit szolgálja, amilyen a francia fogoly megetetése lett volna, amilyen az egymástól eltávolodott emberek kétségbeesett vagy közönyös küzdelmének elképzelhetetlen boldog megoldása lenne, egyáltalán, a világ-állag tényszerűségének a talán túl sokat is emlegetett univerzumba való átoldása. A kérdezők a világ tényszerűségeinek önfelszámolását végzik el, hogy eszményi körülményeket tálaljanak az alanynak, aki nem azért nyilatkozik „jól", mert jól kérdezik, nem azért „rosszabbul", mert hibásabban; hanem mert a személy útjából kiragadott, minden példaszerűséget igaz-létükkel kivédő egzisztenciális vagy gondolati „részletek" konglomerátumosak. Meg is maradnak ilyennek. Lényegében az azonnali rálátásra-ráérzésre vágyó olvasási szokás, önmagunk ilyen éhsége, sebességáhítása avatja különös könyvvé a minden ízében saját benső tárgyához kötött művet, műrész-sort.

Amikor Pilinszky a „múlt háború emlékével" foglalkozik, megállapítja: „Valami rendkívül fontos történt velünk". De ez nemcsak arra a nemzedékre vonatkozik, szűkösebb érdekű volna úgy, bármennyire alapvető. Ha anyaga nem transzponálódna *akárki értéséig*, a Bárki életének gyakorlatáig, ha például ez a kijelentése nem hordozná a még súlyosabb jelentést, figyelmeztetést: higgyük el, hogy rendkívül fontos dolgok történnek velünk – éhesen hagyna a konglomerátum. Vagy éppen díszvacsora rendjévé klasszicizálódna. Ihlető ereje, ha lehet ezt mondani, nem lehetne. Így azonban az egyik legfontosabbat adja nekünk, teszi velünk a hétköznap-tényvilágban; meggyőz, vagy még annyi se, ráébreszt, hogy velünk, egyetlen egyszer ezen a földön élő emberekkel igenis fontos dolgok történnek. S ezek nem a külső történések, nem is a belsők, nem a főcímszerűek, nem a szétszálazottak, nem a viták és nem az azonosulások; hanem hogy maga a létezés, önmaga abszolutizálása nélkül – hiszen mi magunk vagyunk a létezés! és mennyire viszony-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lagosak vagyunk! — történik velünk. Persze, hogy ez aztán a végső, reménytelen rendezésű massza, örök konglomerátum. De át tudja sugározni, és a gyakorlati dolgokban is fényt tud adni — azaz: cselekvőképességet tud ébren tartani, ha nem is életszteni — a visszacsatolás; az, hogy a bennünket *valójában* érintő tényekről hallunk, ráadásul azt olvassuk, hogy ezek a valóságot alkotják, bármi csekély részben is. Egyszerűen azért lehet mindennapi kenyér jellege a Pilinszky-prózamasszának, morzsahalomnak, mert keveset van szó ezekről a dolgokról. Mik ezek a dolgok, nem olyan könnyű meghatározni. Ez a könyv beszélgetések sora róla. Ellentétben a tulajdonképpen polgárinak nevezhető, lényeget nem látó, azon átbeszélő, arról lesikló, haszonelvű praktikumnak — ami még egy szórakoztató könyv is általában. S főleg ember és ember kapcsolata az. Pilinszky kimondatlanul mondja ki ezt, azzal, hogy — esetleg önös látszattal, önös valósággal, de valósággal, az amorfban is megkomponálódva — kívüle jár. S mindenféle részét, tapadványát, képzetét, roncsát, szép értékét magával hordozza.

Az általános érvény mindazonáltal megőrzi a különböző idősíkokra vonatkoztatott konkrét mű-jelentést is. Ekképp írhatja kizárólagos joggal *arról* a botrány-korszakról, annak egyetemességéről, hogy „a tárgyak maguk is ... a kereszt útját járták, passiót ... ami nagy ritkaság a történelemben". Ha Pilinszky kereszténységét akarjuk közelítőleg meghatározni, a lényeges támpontok egyikét ebben leljük. A tárgyak, de a tárgyiasult emberi létszakaszok is: a passió kellékei. Hadd idézzük szinte fölöslegesnek tűnő részletezéssel: „Hétköznapi civilizációnk szinte valamennyi tárgya részt vett ebben, bőröndök, pokrócok, csajkák, pléhkanalak, kulacsok ..." A riportszövegek alanya mélyen meg tud rendíteni ezekkel s a tárgytól más általánosba távolodó megállapításaival is. A tragikus lecsupaszodás és a tragikus meggazdagodás egységét mutatja tragikusan szegény anyagon és bőségében mégis tragikusan elviselhetetlenül a számunkra. Arra ébreszt rá, hogy hordozóképességünket

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

messze meghaladják a ránk rótt érzelmi, tudati, életszervességi terhek. Az isten-fogalom mint evidencia és mint küzdelem tárgya elsődleg mintha az Ember Fiának meglelt bizonyossága jegyében formálódna: olyan további keresésként, amely a szenvedéstörténetet nem akarja okvetlenül üdvtanná változtatni.

Nem érezhetjük feljogosítottnak magunkat, hogy erre bármiféle megvilágító hasonlatként használjuk Pilinszky egyéb tárgyú kijelentéseit. Tematikus vizsgálat tárgyává egyébként sem tettük a könyvet, elsődleg a műforma és a tartalom benső viszonyát próbáltuk elemezni, különös tekintettel a termékeny nyitottságokra. Ám a televíziós Pilinszky-portré szövegének egy részlete *minden* eleve kész fogalom, törekvés, foglalat, elszánás, igyekvő remény tömör elemzését adja. Hadd idézzük terjedelmesebb rávezetéssel: „. . . nem megfogalmazom a világot, hanem valamiféleképpen megismétlem a keletkezését", mondja a művészi alkotás folyamatáról a költő. „Persze nem én ismétlem meg", teszi hozzá, „az ismétli meg önmagát, vagyis régi fordulattal: a mű akkor kezdődik, amikor önmagát kezdi el írni . . . *visszavetül és megváltja* a megfogalmazott anyagot". A megváltás fogalmának kiterjesztése és íróilag körülbelül egyedül érvényes aktualizálása ez. S hogy ez kettős életet ad a műnek, állapítja meg Pilinszky. Mert „a terveinkbe mindig belebukunk; egy megrendezett ünnep az sohase sikerülhet, ellenben az eső elől összefut egy társaság, az remekül érzi magát". A szellemire, a túlira általában a leginkább világi hasonlatokat adja a költő. És a két motívumot példás fegyelemmel, írói gondossággal egyesíti: „Na most, az összes megrendezett és elképzelt és tervszerű életünkért, ami megbukott, ez a keletkező pillanat megmutatja azt, hogy visszafelé is megváltódhatunk. Tehát az elrontott ünnep jóvá változhat . . ." Fontos biztatást ad ez a megállapítása, akkor is, ha nem állítható teljes biztonsággal, hogy *minden* tervszerű életrész eleve bukásra van ítélve, netán meg is bukott. A hipotézis ingatagságából a mélyen átélt *kérdés* többletes igazsága bontakozik ki.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Pilinszky ezekben a beszélgetésekben egy bizonyos fokig – íróilag – a kérdező szerepét veszi át. Amire valóban kérdezni érdemes, általa neveződik meg. A megnevezés – túlnevezés, semmi kétség. Vagy hogy magunk is túlzásba ne essünk: az *lehet*. A költő ezt az árat mindig kész megfizetni a tárgy exponálásáért, azért, hogy valamely egzisztenciális fontosságú dologról egyáltalán szó lehessen. A megfogalmazás sarkítottsága: stilizáció, amellyel a kérdésről az író beszélni jogosult. Mert sarkítva, eltúlozva, jellegzetesen, íróilag beszél róla.

A kötet gondolatvilágának egyáltalán nem olyan rendhagyó módon épp a köteten kívül lelhető Pilinszky-írások egyike adja körültekintő, realitásokkal számoló összefoglalását. Az Új Írás 1983 decemberi számának Pilinszky-hagyatékanyagából a kelet-európai kultúrák néhány adottságáról szóló, előadásszerű dolgozat legmarkánsabb megállapítása az, amely éles különbséget tesz kétféle kultúra között, s a „nyugatit" bizonyos értelemben „egy szanatórium betegeinek gondjá"-hoz hasonlítja, a „keletit" pedig ugyanígy a névtelenül elhulló állatok haláltusájához. A mai nyugati művészetben, indokolja tételét valamivel később e dolgozatban Pilinszky, „a világ problematikája ... áttevődött a nyelv szintjére". Ő maga azonban sosem felejti azt a kisgyerekkori élményét, ahogy fogyatékos értelmi képességű nagynénjétől a szavakat tanulta. Ez az asszony maga is boldog volt, ha rálelt a megnevezésekre: „fa" és „nap"; mint amikor a fuldokló partot ér, állapítja meg ismét gyönyörű hasonlattal a költő. Aligha lehet ilyen éles metszésű párhuzam-kettősséget formázni egy élet kiteljesítő meggyőzöttsége nélkül. S ahogy gonddal körülhatárolja tartását, amikor „a lekicsinylés és megvetés leghalványabb árnyalata nélkül" mondja, hogy azt a közeget, amelyben felnőtt, a kultúra isten-istállójának érezte, nem díszes templomnak. És hangsúlyozza: az ilyen művészet- és időszemlélet sokkal közelebb áll „a vallásos, mint a tudományos modellhez". Fontos ennek a magunk-tájai kultúrának „a néppel való elkötelezettsége",

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ami azonban nem nacionalizmust jelent; s hogy „a kelet-európai művészet minden nagy és igazi alkotása telve ... alázatos és részvéttel teli szeretettel". Kivédi a konzervativizmus vádját is e művészet nevében. A modernséget és az aktualizmust megkülönböztetve, a konzervatívat az aktualista testvérének nevezi, míg „a kelet-európai modern lélek ... mindig is az idő teljes drámáját élte át". Egyszerre mutat fel hiperkonzervatív és hipermodern vonásokat! Mint Dosztojevszkij. Akinél, mint a kötetben olvashatjuk, ami esett, mindig jól puffant. Ezt a végsőkig átvilágító és csattanósan egyszerű szemlélet- és fogalmazásmódot Pilinszky sűrű szövéssel viszi végig előttünk születő matériáján.

Nem lehet megindultság nélkül olvasni ezeket a vallomásait; és talán legfontosabb, s mint mondtuk, a köteten kívül levő ilyes írásában összefoglalja: „A nyelv számunkra ma is csodálatos és irgalmas ajándék, s az irodalmi nyelv tökéletesen azonos azzal a nyelvvel, amivel az éhező enni kér és kenyeret remél". szakadéknak látszó távolság hidalható át ezzel a szemlélettel. S ezek a szavak is segíthetnek benne. Kikerülni a szimpla, felszínes, szétválasztó gondolatkörjárások terméketlenségéből, vállalni egymás meglétében is az összetartó, „a néplélek mélyén lappangó", nem merőben külsőséges elemek sokaságát jelentő „kincs" mindenhatóságát, olyan program, amelyet csak annyiban nevezhetünk Pilinszky sajátjának, amennyiben – önzetlen modernséggel, aktualizálatlanul – felvállalta. Nem látszunk hibátlanabbnak e laza riportprózaegyüttesben, mint amilyenek vagyunk. De a legjobb lehetőségeink felől is látszunk mindeközben. Itt lépett túl egy valóban nagy művész önmaga csakígy nagy kötöttségein.

TANDORI DEZSŐ

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

SAJTÓSZABADSÁGRÓL NÉZETEI EGY RABNAK

Lehet gúzsba kötött kézzel imádkozni?

A sajtó szabadságáról, szólásszabadságról értekezni, írni, gondolkodni mindennapos a reformkorban; aki tollat ragad, tudja: igazát kimondani nehéz, olykor lehetetlen, mert éber cenzorok őrzik az államrend békességét, óvják gondolkodó felforgatóktól a nemzet nyugalmát.[1]

A cenzor néha elbóbiskol, néha jóindulatú: Kolozsvárott 1834-ben Méhes Sámuel engedélyezi Bölöni Farkas Sándor amerikai útikönyvének kinyomtatását, s csak amikor elkel a második kiadás valamennyi példánya, kap észbe a kormány: tiltaná a könyvet, de már késő — Bölöni a győzelem szerény öntudatával jegyzi 1835. szeptember 23-án naplójába: „azt hiszem, hatott a méreg, s a tiltással csak ingereltetik."[2]

[1] Táncsics Mihály és a cenzúra kapcsolatára vonatkozóan, valamint a Budapesti levelekről elsősorban: Vörös Antal: *Táncsics Mihály kiadatlan cikke a sajtószabadságról és a cenzúráról.* Történeti Szemle, 1958/1—2. 55—75. — Révész Mihály nagy, de jobbára másodlagos forrásanyagot feldolgozó és filológiai támpontokat nem adó munkájában *(Táncsics Mihály és kora.* Bp. 1942.) kevés teret szentel Táncsics és a cenzúra kapcsolatának. — Táncsics Mihály *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* című munkájának két korábbi kiadását használtam. Az 1846-ban megjelent második kiadás 1948-ban újranyomott fakszimile editióját (Bp. 1948. Supka Géza tanulmányával), valamint a harmadik kiadást, amelyhez Táncsics Mihály írt utószót. (Bp. 1876.) Életrajzi vonatkozásokban a korabeli forrásokon túl Táncsics Mihály önéletírásának legutóbbi kiadására támaszkodtam. *(Életpályám.* Bp. 1978. A szöveget gondozta és a jegyzeteket készítette *Czibor János,* 1949-ben.)

[2] Bölöni Farkas Sándor: *Naplótöredék.* Bp. 1982. 65. Bölöni ritkán hivatkozott, pontos jellemzése a fiatal Táncsicsról: „Stancsics nálam vala. Erdélybe jött lakni mint nevelő. Ismertem már nyelvészeti munkájából, s feszes tudósnak képzeltem lenni; de éppen ellenkező. Igen szerény s nyíltnak találom. Ő egészen csak a magyar literatúrának él, s amint látszik, a nyelvészet ágaiban igen jártas. A tudósokat s munkáikot is mind ismeri." (i. m. 62.).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Mások – elszánt előkelők, becsületes gazdagok – megkerülik a cenzúrát: Széchenyi István *Stadium*át, Wesselényi Miklós a *Balítéletek*et 1833-ban külhonban nyomatja ki. Rangos nevük a címlapon, de a hatalom felelősségre vonni – egyelőre! – nem meri, nem óhajtja őket.

A *Stadium* kiadói előszavából kibontakozik a cenzúra korabeli „regénye". Széchenyi István – az államrend törvénytisztelő polgára! – annak rendje és módja szerint benyújtja művét *könyvbírálatra*. A cenzor – Drescher Frigyes – tisztének megfelelően áttanulmányozza a szöveget és húz, csonkít, mondatokat kurtít, bekezdéseket rövidít – de engedélyezi a *Stadium* kinyomtatását. Majd – már a nyomtatás megkezdése után – *felsőbb* helyről visszavonják az engedélyt, újabb cenzúrahatóság kívánja megtekinteni és tanulmányozni a kéziratot, a szerzőnek a könyv átdolgozását javasolják s a hosszas huzavona közben várható: a *hivatal* rejtekutain elvész, elkallódik, levéltárak mélyén *leülepedik* – esetleg örökre – a kézirat. Széchenyi a könyv külföldön történő kinyomtatása mellett dönt, de a Lipcsében nyomdába küldött kéziraton érintetlenül hagyja a pesti cenzor húzásait; tiszteletben tartja a cenzor követeléseit, de érvényesíti az elsődlegesen kiadott engedelyt: a *Hitel* és *Világ* után kinyomatja *Stadium*át.

A kiadó előszavában tárgyilagos pontossággal fogalmazza meg az írói munka hazánkbéli legnagyobb gondját. Széchenyi

„nem ritkán elkeseredve veté el írótollát, vagy szakítá el próbáit, – midőn egy *él* helyett ... mellyel Magyarországban írni szabad ... itt-ott igazság s nagyobb értelmesség okáért *két él* tünék elő ... mely elég, hogy nálunk munka soha ne jelenjen meg ..."[3]

A kiadó Wigand Ottó, Lipcsében: innen a fogalmazásban a *Magyarországban* kifejezés – Lipcséből nézi a hazánkbani eseményeket; de épp ezért meglepő a következő mondat:

[3] Széchenyi István: *Stadium*. Lipcse, 1833. XI–XVIII.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nálunk munka soha . . . *Nálunk:* nem Lipcsében, nem Wigand Ottó könyvnyomtató műhelyében, hanem Magyarországon. *Nálunk:* ahol majd remélhetően a Lipcsében nyomtatott Széchenyi művet olvasni fogják.

Okunk van hinni: a kéziratot Széchenyi István korrigálta, netán írta.

Mindenesetre gróf Széchenyi István, magyar főrend számára is folyamatos és bizonytalan kimenetelű harc a cenzúrával vívott háború. Holott ő maga ekkor nem a cenzúra eltörlése mellett foglal állást, s 1830-ban még így fogalmaz: „tegyünk a sajtó szabadságárul józan javallatot."[4] A szöveg összefüggéseiben a hangsúly nyomatékkal a *józan* szóra esik: ne siessünk, ne kapkodjunk, a sajtószabadság (követelése) önmagában sebeinkre, gondjainkra nem orvosság. Dessewffy József a *Hitel*t bíráló *Taglalat*ában ennél többet állít, mondván:

„A természetes, és az igazság kiörlésére hasznos oppozició az, mely az elmék különbféleségéből és igy ugyanazon egy dolognak különkülön szabásu és mértékü fejek által következett felfogásából származik, és ezt semmi se segiti ugy elő, mint a könyvsajtó szabadsága; mivel az irók elvannak szórva az országban s nem tanácskoznak közgyülekezetekben, és csaknem mindég jobban meg van rágva ami iratik, mint ami elszónokoltatik."[5]

Ám Dessewffy Józsefnek a sajtószabadság szükségességéről s hasznosságáról vallott nézetei ekkor még korántsem tekinthetők társadalmi méretekben általánosnak. A sajtócenzúráról írott – kéziratban magyar nyelven is elterjedt s

[4] Széchenyi István: *Hitel.* Bp. 1930. 322. Nem sokkal később Széchenyi már így összegzi véleményét: „Legyen szabad kinyomtatni mindent, de bünhődjék az anarchiát javasló, veszedelmes magot hintő, rágalmazó vagyonával, személyével, vérével." (Széchenyi István: *Világ.* Pesten. 1831. A műhöz csatolt, lapszámozás nélküli *Jelentés* utolsó előtti oldalán.)

[5] Dessewffy József: *A Hitel című munka taglalatja.* In: Széchenyi István: *Hitel.* i. k. 522.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

olvasott[6] – német nyelvű, nagy hatású munkájában[7] egyértelműen a sajtó és könyvnyomtatás szabaddá tétele mellett kardoskodik, de nézeteit heves és goromba indulattal támadják. Ponori Thewrewk József könyvecskéjében nemcsak elutasítja, de erkölcstelenségnek és nemzetárulásnak minősíti a sajtószabadság gondolatát[8] s a korszak közgondolkodását tükröző Közhasznú Esmeretek Tára is roppant óvatosan fogalmaz, amikor a könyvvizsgálatról kell szólnia: „A mai tapasztalat oda mutat, hogy a könyvnyomtatás kemény megszorítása éppen úgy árthat s visszaélésekre adhat alkalmat, mint a határtalan szabadságú sajtó." Hazai körül-

[6] Gróf Dessewffy József külön szavazatja a sajtóról magyarul előadva. OSzK. Kézirattár Fol. Hung. 1822. A kézirat végén a dátum – Költ Pesten April 19-án 1830. – arra vall, hogy feltehetően a mű magyar nyelven íródott és a német nyelvű megjelenés előtt már olvasták itthon, de a honi cenzúraviszonyok következtében a mű Magyarországon, magyar nyelven nyilvánvalóan nem jelenhetett meg.

[7] Grafen Dessewffy, Joseph von: *Ueber Pressfreiheit und Buechercenzur*. Leipzig, 1831. Latin nyelvű változata is ismeretes, Táncsics Mihály később erre hivatkozik. *(Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Bp. 1984. 15.)

[8] Ponori Thewrewk József: *Hazafiúi elmélkedések*. Pozsony. 1833. Még nem kifejezetten harcosan politikus megnyilatkozásokban is a sajtószabadság gondolatát gyorsan azonosítják e korban a lázítás, rendbontás szellemével. „Hogy a mennyet és földet megtámadják, a vallást felforgassák, az erkölcsöket megrontsák, minden szentet, magasat és nemeset kigúnyolják, pápákat, püspököket, papokat, királyokat, nemeseket és előljáróságokat gyűlöletesekké s utálatossá tegyenek, a demagógok mindenütt korlátozatlan sajtószabadságot iparkodtak divatbahozni" – írta például a harmincas évek végén egy névtelenségbe burkolódzó pap. (Egyházi tár. XI. 1838. április. 39–40.) Ponori Thewrewk József egyértelműen és nagy nyomatékkal ragaszkodik – tanulságosan sok talmi érvet felsorakoztatva, hatalmát, kiváltságait óvó politikus megfontoltsággal – a cenzúra fenntartásához: „kereken kimondom, hogy hazánk dicső Alkotmánya ezentúl is csupán úgy állhat fenn, ha a Törvényhatóságok méltóságát megtámadni s az Országgyűlések végzéseit és egyáltalában törvényeinket gáncsolni az egyes íróknak szabad nem leszen." (i. m. 49.).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ményekre vonatkoztatva ez azt jelenti: „az okos cenzúra hasznot hajt a belső csendesség fenntartására".[9]

Más, tőlünk különböző alkotmányú országokban lehet hasznos a sajtó bizonyos szabadsága, nálunk — tekintettel arra, hogy viszonyaink közt a *belső csendesség* fenntartása a legfőbb feladat — az *okos* cenzúra látszik mértékadó megoldásnak, a belső csendességet biztosító célszerű állapotnak.

Igaz, ennek érdekében a lexikonírók szerint szükséges és célszerű, hogy a könyvbírálók, a cenzorok „jó lelkű emberek" legyenek.

Lehetőség ez vagy illúzió?

Kármán József negyven évvel korábban, az ifjú Ferenc császár szigorú, politikai korlátokat kijelölő cenzúra rendeletei idején a minőségelvű cenzúra mellett tört lándzsát, Sonnenfels humánus elveire hivatkozott, a II. József korabeli felvilágosult időket kívánta vissza s a cenzúra meglétét kényszerűen tudomásul véve annak politikai (elnyomó) korlátozó szerepe helyett esztétikai (minőségvédő) lehetőségét hangsúlyozta.[10]

Jó lelkű cenzorok ritkán akadnak — hóhérokra nem jellemző a humanizmus, legfeljebb a meghatott, önimádó érzelgősség — s a minőségvédő cenzúra helyett Ferenc hosszú országlása alatt a politikai, a gondolkodást korlátozó cenzúra működött s uralkodott. Amely cenzúra a hatalommal együttműködők s a hatalom nyújtotta előnyökből részesülők számára a belső csendesség számukra hasznos fenntartását eredményezte. Mások — a hatalomból, emberi életből, szabadságból, jogokból kisemmizettek — számára a kényszerű és sorvasztó némaságot jelentette.

Széchenyi István, Wesselényi Miklós külföldön kényszerülnek nyomdába adni művüket, amikor elviselhetetlennek érzik a belső csendesség érdekében rájuk kényszerített némaságot.

[9] Közhasznú Esmeretek Tára. Pesten. 1833. Hetedik kötet. 280—281.

[10] Kármán József: *A nemzet csinosodása.* Bp. 1981. 36—37.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Lázasabb indulatúaknak, kevésbé előkelőknek, vékonyabb pénztárcájúaknak kevesebb a szerencséje, lehetősége: Táncsics Mihály *Budapesti levelek* című röpiratát 1834-ben a cenzor nem engedi sajtó alá, a kéziratot száz évre irattárba süllyeszti,[11] s Kolozsvárott a megriadt Méhes Sámuel tiltó szóval akadályozza újabb Táncsics mű megjelenését.

Szigorodnak az idők: Lovassyt, Wesselényit, Kossuthot véleményük kimondásáért perbe idézik, börtönbe zárják; a hatalomnak nem tetsző gondolatokat nem csupán leírni, kimondani, de meghallgatni is bűn. Szólni, hallgatni engedély nélkül – veszedelmes. Teleki László 1840. április 22-én a felsőtábla ülésén így fogalmaz:

„világos előttem, hogy ugyanaz, mi eddigelé csak néhány polgártársaimat sujtotta, engem is fenyeget, s a közállomány minden egyes tagját — mert érzem, hogy egyesen elkövetett törvénysértés az egész polgári jólétnek renditi meg alapját."[12]

Ha egy arisztokrata fél, mit érezhet a városi polgár, a falusi jobbágy, a földnélküli nincstelen? Mire gondolhat a pennaforgató értelmiségi, amikor új világról álmodott álmait

[11] A *Budapesti levelek* kéziratát száz év elteltével Szimonidesz Lajos találta meg, és rövid beszámolót közölt a felfedezés tényéről a Népszava 1937. március 14-i számában. A kézirat lelőhelyét nem jelölte meg. A Magyar Nap 1937. május 16-án aláírás nélküli cikkben foglalkozik Táncsics előkerült leveleivel és ötletszerű idézeteket közöl az első, a sajtócenzúrával foglalkozó levélből. Ennek az első levélnek a szövegét, némi rövidítéssel Vörös Antal közölte idézett tanulmányában. A lelőhelyet ő sem közli. Pándi Pál az ötödik levél elemzése kapcsán adja meg Táncsics kéziratainak pontos lelőhelyét: *Stancsics Mihály Buda-pesti levelek* — OL. Htt. Centrale censurae collegium. 1842; 616. Fol. 38. (Pándi Pál: *„Kísértetjárás" Magyarországon.* I—II. Bp. 1972. I. 477.) Táncsics kolozsvári éveihez: *Életpályám.* I. k. 103—116. — Frankenburg Adolf: *Emlékiratok.* I—III. Bp. 1868. II. 8—11. — Teszéri (Táncsics Mihály): *Honi utazás* című kéziratából közlések I. Kolozsvár. Rajzolatok. 1837. I. 44—47., 52—53., 61—62.

[12] *A magyar politikai szónoklat kézikönyve.* Kiadta Toldy István. Pest. 1866. 395.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

készül papírra vetni? S nem retteg-e mindenki, ha társaságában politikáról, államrendről bárki lázasabb szóval nyilatkozik? Ha Széchenyi István műve csak külföldön jelenhet meg, ha Bölöni Farkas Sándor roppant népszerű s akadémiai kétszáz arannyal jutalmazott könyvének olvasását kormányrendelet tiltja, ha báró Wesselényi Miklóst a hatalom börtönbe zárja, mert nyilvánosan politikus véleményt mondott, s *meghallgatta* mások véleményét, ha gróf Teleki Lászlónak van oka félni a felsőbbségtől — mennyit ér alkotmányos szabadságunk? Ha azon keveseknek, a nemeseknek, akik az alkotmány sáncai mögül néznek farkasszemet Béccsel, sincs joguk szabadon szólni — őszintén s hittel lehet-e, szabad-e reménykedni abban, hogy Magyarország nem volt — de lesz!

„... mintha kút fenekén ülnénk..." — írja Széchenyi István 1835-ben.[13]

Kút mélyéről nézve milyennek látszik az égbolt?

És látszik egyáltalán?

A sajtószabadság határozott elutasítása vagy otromba kipellengérezése helyett a harmincas évek második felében finomabb, csiszoltabb — és körmönfontabb módon igazolják az „érdekeltek" a cenzúra fenntartásának szükségességét, védve a hatalom érdekeit s a maguk önhasznú status quo-ját.[14]

1838-ban egy álnév mögé rejtőző szerző röpiratában — *Rövid értekezés a sajtószabadságról*[15] — félreérthetetlenül fogalmaz:

A *vélemények* szabadsága végre oly jog, melynél fogva lehet a tévelygést igaznak tartani, a gonoszságot erénynek nevezni, a józan emberi ész vezérletét félrerúgva, egészen csak a testnek élni és a buja indulatok fertelmei közt baromkodni."

[13] Széchenyi István: *Hunnia.* Pesten, 1858. 116.

[14] Batthyány Lajos fogalmazott így 1839-ben: „Ha urok dicsősége inkább szívükön fekszik, mint önmagok *status quo*-ja, lépjenek bátran a trón elébe, midőn igazolásra van szükség, és ne rejtsék el magokat a trón mögé." Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből.* I—II. Genf. 1864. I. 594—595.

[15] *Néhány kivonatok G. R. L'. munkájiból.* Pozsony, 1838. 57—65.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

– azaz: a sajtószabadság természetes és logikus következménye anarchia, a rend megszűnte, az értékek megsemmisülése, a társadalom elkorcsosulása s az emberek lealjasodása. Mert a mai „filozófusok" úgy gondolják: „minden bolondnak szabaddá kell a sajtót hagyni, hogy a revolúció tüzét a világnak minden részeire szétszórhassa." A röpirat indulatos gondolatmenete egyértelműen azt sugallja: a sajtó szabaddá tétele társadalmi felfordulást és zűrzavart eredményez, a rend felborul s mert a szerző a rendet azonosítja a rendszerrel (finom, de célravezető gondolati csúsztatás a cenzúrával és sajtószabadsággal kapcsolatos gondolatmenetekben!), így a rendszer állandósultságában érdekeltek számára világossá teszi: a cenzúra eltörlése eddigi személyes életük status quo-ját is felbillenéssel, megsemmisüléssel fenyegeti. Mert: a szabad sajtó a pusztítás, a felforgatás eszköze, a hivatalok, az államhatalmi szervek tekintélyének lejáratására kiagyalt galád cselvetés, merénylet a *józan okosság* ellen.

Táncsics Mihály öt év múlva – amikor papírra veti *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* címmel megjelent röpiratát – forrásként e műre nem hivatkozik. De a maga röpiratában e harmincnyolcból származó rövid értekezés gondolatmenetét és érvrendszerét visszájára fordítja, azt állítva: épp a sajtó *szabadsága* tölthet be – a *józan ész* alapján – a társadalom életében szabályozó szerepet: a szabad sajtó leleplezi a korrupciót, felfedi és a nyilvánosság elé állítja a csaló, hatalmukkal visszaélő hivatalnokokat, önkényuraskodó előkelőket. Ezek leleplezése Táncsics számára a társadalom szükségszerű öntisztulása – a *szabad* sajtó segítségével. A leleplezettek számára nyilvánvalóan a rend, vagyis *rendszerük* leleplezése, felszámolása.

Nem meglepő, ha nem hívei a sajtószabadságnak!

A rendet, a *belső csendességet* lehet e névtelen röpiratszerzőnél finomabb módon is védeni. Dessewffy Aurél árnyaltan, csiszoltan fogalmaz; nem sajtószabadságról s cenzúráról beszél, hanem a sajtó preventív és represszív rendszeréről. S mert 1838 táján Dessewffy Aurél úgy gondolja: „A kor-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mányok befolyása csak mérséklő, de nem elnyomó"[16] – a maga status quo-ja szempontjából a gróf helyesen ítélt: őt nem nyomta el a kormány! – a rend, a rendszer fenntartása, a közcsend biztosítása legegyszerűbb s legcélravezetőbb módon úgy történhet, ha a sajtó preventív rendszere érintetlen marad. A cenzorok ugyan tévedhetnek, de ez nem az intézmény, hanem az emberek hibája. Mert: „ott választjuk a cenzorokat, ahol találjuk. Az országban található kevés szellemes embernek más dolga van, hogysem ily foglalkozásra szánja magát." A bizonytalan, de kiváltságos helyzetéhez ragaszkodó hatalom szükségszerűen cinizmusra kényszerül: *minden* eszközzel védi önmagát. Önáltatással is: „A vélemények értelmes kifejtése, mindaddig míg a tapintatosság határai között megmarad, semmiben sincs akadályozva".

Tehát mindenki szabadon nyilváníthatja véleményét, mert a cenzor csak akkor akadályozza meg valamely írás megjelentét, ha a szerző átlépi *a tapintatosság határait.* A tapintatosság határai természetesen ott húzódnak, ahol a rendszer, a hatalom önvédelme érdekében azokat kijelöli s a piros ceruzával kéziratokat karistoló cenzorok csupán a tapintatosság határőrei.

1839 őszén, 1840 tavaszán a pozsonyi diétán a szólásszabadságról vitáznak a követek, érvelnek, szónokolnak mellette, ellene.[17]

A szólás korlátlan szabadsága – állítja Apponyi György – csak a felesleges politikai szenvedélyek felszítására alkalmas és alkotmányos országunkban, hol erkölcsi kötelesség

[16] Dessewffy Aurél: Összes művei. Bp. 1887. *A sajtószabadságról.* 343–349.; Toldy István: i. m. 425–430.

[17] *Az 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország' közgyűlésének írásai.* I–IV. Pozsony, 1840. Miután az országgyűlés 347. számú iratában rögzítettek (Ötödik válasza a Mélt. Fő Rendeknek a szólás törvényes szabadságának tárgyában) egyértelműen bizonyították, hogy a karok és rendek, illetve a főrendek álláspontja közelíthetetlen, a szólásszabadság kérdése 1840. április 30-án lekerült a napirendről. (I. m. IV. 80–81.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

bízni kormányunk s uralkodónk bölcsességében, felesleges ártó indulatokkal, szabados szenvedélyekkel gátolni a kormány áldozatkész tevékenységét, hazánk s nemzetünk sorsát jobbító munkálkodását.[18]

Szentiványi Károly indulatos ellenérve: olyan országban, ahol szólni és hallgatni csak a kormány engedélyével szabad, nem szabadosságtól, ellenkezőleg: korlátlan hatalomtól kell s lehet tartani.[19]

Feliratok, leiratok: az országgyűlést berekesztik, új sajtótörvény nem születik, a cenzúra kötelékei — nem elvei! — valamelyest lazulnak.

De Táncsics Mihály és mások műveit a cenzor vörös ceruzája továbbra is olvashatatlanná színezi vagy éppen tiltja megjelenésüket.

És Ráday Gedeon, Pest megye új követe 1843-ban feleskü̇szik a magyar nemzet szabadságára![20]

Milyen szabadságra? Kinek a szabadságára? Néhány ember privilégiumára, kutyabőrösök előjogaira? Nem Táncsics, aki először állítja: hazánkban a szabadság csupán néhányak kiváltsága! Felsőbüki Nagy Pál 1839. július 4-én a szólásszabadságról tartott beszédét Pozsonyban így fejezte be:

A mi constitutiónk privilégiumon alapul, s ennek védelmére, ha mi fegyvert emelünk is, nem teszi azt a néptömeg. Erre nézve el lehet mondani, hogy a Burkus abszolutizmus a mi constitutiónkhoz képest republica."[21]

[18] Toldy István: i. m. 431—434.

[19] Uo. 296—298.

[20] Táncsics indulatos hangütése Ráday Gedeon ellen egy korábbi hírlapi vitára vezethető vissza. A Rajzolatokban (1837. II. 462. és 470—471.) Táncsics — Teszéri álnéven — élesen támadta Ráday grófot a jobbágyainak tett ígéret meg nem tartásáért; a köteles tiszteletről megfeledkezett tollforgatót kemény cikkben utasították rendre. (Rajzolatok. 1837. II. 510—511.)

[21] Toldy István: i. m. 35—36.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

De Nagy Pál higgadt szóval a rendet védi: jobbítani akarja. Táncsics indulatos: alkotmányunk szabadságnak álmodott nyomorult privilégium — mondja —, amit a felsőbbség addig tart meg, amíg neki tetszik. Mit ér az ilyen szabadság? Nem csoda, ha a hatalom urai rettegnek a sajtószabadságtól s hazug szemforgatással azt állítják: „Még nem értek meg az emberek arra, hogy jogokat és szabadságot adjunk nekik, azzal még most visszaélnének."[22] Táncsics fuldoklik a dühtől: nép, rövid pórázon! — ez a szabadság? S majd ha a felsőbbség arra alkalmasnak ítéli a körülményeket, lazít a szíjon?

Kormánypárti lapban, a Századunkban volt olvasható 1840. szeptember 14-én: „Derék, okos és *igazságos* kormánynak soha sem kell az írók *alaptalan* gáncsától tartani! Csak ott csíp a sós víz, hol sebes a bőr."[23] Szép bölcsesség ott, ahol valóban derék, okos és igazságos a kormány! Táncsics viszszájára fordítja e szép bölcsességet és teljes sajtószabadságot követel, mert ha nem derék, okos és igazságos a kormány — 1843-ban van oka így vélekedni a magyar felsőbbségről — a szabad sajtó azzá teheti. A sajtó szabadsága a szabadság lehetősége. Ha mindent, ha az *igazságot* meg lehet írni a hírlapokban, joggal félhet a leleplezéstől a suttyomban jövedelmet harácsoló falusi kisbíró, a kocsmában idejét fecsérlő

[22] Táncsics Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Bp. 1984. 44.

[23] Századunk. 1840. szeptember 14. 74. szám. 588. hasáb. El nem fogult elmélkedések a sajtószabadságról, a sajtó megszorításról és a cenzúráról. Századunk. 1840. 71., 72., 74., 77., 79., 84., 94., 95., 98., 102. és 103. számai. Aláírás: *-y*. E munka sok tekintetben Táncsics röpiratának forrása; a Táncsics által idézett némely szövegek (Fox, Sheridan, Rotteck, Welcker) itt jelentek meg korábban magyar nyelven. Miután nagy terjedelmű és sokaktól olvasott lapban látott napvilágot e cikksorozat, mindenféleképpen figyelemreméltó s óvatos, de kritikus, cenzúraellenes hangvétele következtében — épp az országgyűlés szólásszabadságról folytatott vitájával egy évben jelent meg! — hatását tekintve is fontos írás. *A magyar sajtó története* (Bp. 1979. I. 407.) e cikksorozatnak érdemtelenül kevés figyelmet szentel.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tanító, a pénzért ítélkező bíró, az öntelten erőszakoskodó városi poroszló, urasági hajdú, hatalmával visszaélő cenzor, bakó s minden rendű-rangú szolgalelkű államhivatalnok.

A hatalmaskodó, álszent fejedelemnek se lesz nyugodt álma: *derék*, *okos* és úgymond *igazságos* kormányáról a szabad sajtó hamar leszedi a keresztvizet!

A sajtószabadság *lehet* minden társadalmi bajra gyógyír; Táncsics Mihály 1843-ban így fogalmaz: „Ha a sajtó csak húsz esztendeig volna tökéletesen szabad, de mondom *tökéletesen* szabad (most még a földön tökéletesen szabad sajtó nem létez), az egész mostani rendet felforgatná."[24]

Szent naivitás – mosolyoghat a bölcs és tapasztalt utókor.

De nem csupán a plebejus indulatú, lázas szavú Táncsics Mihály gondolta így!

Előkelő angol író, politikus, Richard Brinsley Sheridan a 18. század végén:

„Adjatok bár a miniszteretnek egy lekötelezett felsőházat, adjatok nekik egy megvásárolható s hajlékony alsóházat, engedjétek át nekik minden hivatalok betöltését, s bízzátok rájok a nemzeti kincstárt: de hagyjátok meg nekem a sajtószabadságot; ezen emeltyűvel halomra döntöm a megvesztegethetés egész épületét, s romjain a nép jogait s szabadalmait építendem fel."[25]

A demokrácia őshazáját megjárt Bölöni Farkas Sándor 1834-ben:

„Egy angol szónok azt mondta a parlamentben, hogy ha valaha valamely tyrannus Angliában elnyomná is a népnek minden jussait,

[24] Táncsics Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*, Bp. 1984. 48.

[25] Századunk. 1840. 102. szám. december 21. 816. hasáb. Igaz, 1817-ben Stendhal már szkeptikusan megjegyzi: „Anglia lakosságának egyharmada könyöradományokból él: ez a szabad sajtó ára. (Róma, Nápoly, Firenze 1817-ben. Június 18.) Más társadalom: másfajta gondok; a sajtószabadság kérdéséről, Angliában, 1859-ben John Stuart Mill: *A szabadságról*. Bp. 1980. 37—109.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

maradjon meg csak a nyomtatás szabadsága s két esztendő alatt minden jussok vissza lesznek víva."[26]

Kossuth Lajos a Pesti Hírlapban, 1841. január 27-én:

„Adjatok nekem bírákat aminőket akartok — szólt egykor M. a marseilliek nevében —, legyenek hanyagok, legyenek részrehajtók, legyenek megvesztegetve, legyenek ellenségeim, nem bánom, csak azt engedjétek, hogy semmit se tehessenek máskint, mint a közönség szemei előtt."[27]

Tudták a hatalom urai, miért ragaszkodtak a cenzorokhoz. Tudják az elnyomottak, miért követelnek sajtószabadságot. A sajtó szabadsága: a szabadság lehetősége!

Táncsics Mihály 1834-ben éles szavakkal bírálta a cenzúra működését, de megszüntetésére, eltörlésére még nem gondolhat. 1843-ban — többszörösen, saját bőrén is megszenvedve a cenzúra szabadságot korlátozó, léleknyomorító, gondolatgyilkoló erőszakoskodásait az elmúlt évtizedben — a cenzúrával szembeni álláspontja már egyértelműen és félreérthetetlenül elutasító. A cenzúra gát, amelyet le kell rombolni. A *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* elkészült kéziratát nem bocsátja honi cenzor elé — tudja: e kézirat kiadását Magyarországon nincs könyvvizsgáló, aki engedé-

[26] Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában XIX.* Bukarest, 1966. 225. Bölöni munkája Táncsics számára fontos gondolati forrás, életében Bölönivel való személyes barátsága meghatározó emberi mozzanat: *Rényképek* című, Kolozsvárott 1835-ben megjelent regénye első kötetét Farkas Sándor barátomnak ajánlotta. Részletesen írt ötödik *Budapesti levelé*ben Bölöni amerikai útirajzáról (Pándi Pál: *„Kísértetjárás" Magyarországon.* I—II. i. k. I. 88—90.), s mert Bölöni útirajza IV. fejezetében nagyon világosan fogalmazta meg az amerikai sajtószabadság vonzó jellemvonásait, Táncsics Mihályban ennek hatására felmerült a gondolat: elhajózik Amerikába. *(Életpályám.* i. k. 110. és 124.) Regényének főhőse is azt gondolja, életének gondjait úgy oldja meg, hogy útra kel „Éjszakamerikába". (Táncsics Mihály: *Rényképek,* Kolozsvár. 1835. I. 85—95.)

[27] Kossuth Lajos: *Nyilvánosság.* In: Széchenyi István: *A Kelet népe.* Bp. 1925. 125.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lyezné! Lipcsében jelenik meg a mű első kiadása s a hazakerült példányok – sok lehetett s nem mindet kobozta el a rendőrség; mindet nem kobozhatta el, mert Táncsics egy-egy példányt eljuttatott minden diétai követnek, s a honatyák poggyászait (a tapintatosság határai!) a rendőrség nem bolygatta! – a Táncsics mű gondolatai hatottak.[28]

Táncsics Mihály cenzúrával kapcsolatos álláspontja mélységében hármas tagoltságú.

Lát lehetőséget arra, hogy a hatalom önként, felismerve a jelenlegi állapot, a cenzúra önkényének tarthatatlanságát, megszüntesse a preventív sajtórendszert, így békés úton teremtve meg a sajtó szabadságát. Karl Theodor Welcker álláspontját idézi, egyetértően: „A szabad sajtó az, mi békés úton vezet a míveltség magos fokára és szabadságra: ellenben annak elnyomatása az, mi tirannizmust és revolúciót teremt."[29] Igaz, ironikus köntösben, de néhány év múlva a *Nép szava Isten szava* előszavában újra felveti a gondolatot: ha a cenzúra nem a kevesek, a kiváltságosok egyoldalúan szem előtt tartott érdekeit szolgálja, ha nem csak a *kormánypárt*, de a *hazafipárt* számára is hasznos a cenzúra, könnyű ez állítást igazolni, valódiságát kétségtelenné tenni: a kormánypárt mondjon le a cenzúráról; ha nem fűződik a preventív sajtórendszerhez önző hatalmi érdeke – mint oly nagy zajjal s nyomatékkal állítja – állítását épp azzal bizonyíthatja legegyértelműbben, ha önként lemond cenzúrajogáról.

A hatalom urai nem hallgattak Táncsicsra; a cenzúra eltörlése számukra nem politikai *lehetőség!*

Táncsics Mihály továbblép: ha a kormány nem él ezzel a lehetőséggel, akkor az ellenzék *követeli* a jogot: a szólás- és sajtószabadságot. S ha a követelést nem teljesítik, ha a kormány nem változtat eddigi politikáján, ha ragaszkodik a

[28] *Életpályám.* i. k. 169–179.

[29] Táncsics Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak.* Bp. 1984. 29.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

cenzúra fenntartásához, előleges ellenőrző jogához, a hatalmát védő-őrző preventív sajtórendszerhez — s ez már *fenyegetés!* — erőszakkal fogja az ország lakossága biztosítani magának a sajtószabadságot!

„Nektek legfőbb, sőt mondhatni egyetlen tudománytok a politika, ez pedig azt mondja, ha mélyebben tekintetek belé, hogy inkább addig kellene a népnek szabadságot és jogokat adni (ha csakugyan tőletek függ adni), míg meg nem érett, tehát akár ma mindjárt, legalább minél előbb, annál jobb, mert ha már egyszer megérett, nem kéri tőletek, mert magában van, hanem csak gyakorlatba hozza, és akkor némelyek közületek meg nem köszönik."[30]

Riasztó muzsika cenzúra-uraimék számára! Pár év múlva, *a nép nevében* majd Petőfi Sándor húz hasonló nótát a fülükbe.

A sajtószabadság követelése is sértette a hatalom önérzetét; a fenyegetés felbőszítette.

Nem sokkal Táncsics röpiratának megjelente után testes válaszröpirat született: *Felelete egy szabad polgárnak a sajtószabadságról írt munkájára egy rabnak.*[31] Támadásra támadással szokás válaszolni: a névtelen író ízekre szedi Táncsics mondatait, minden egyes szót külön nagyító alá helyez. Kiindulópontja: cenzúra mindig volt, mindig lesz. A kormány tökéletes, segíteni kellene a hazafiaknak munkáját, nem gátolni. És Amerikában, ahol kétségtelenül sajtószabadság van, csak azért nem történt nagyobb baj, mert korábban már építettek elég bolondokházát, ahová a feleslegesen szájukat jártatókat pihenni küldhetik. Nálunk kevés a bolondokháza, nincs szükség sajtószabadságra!

A szerző komolyan gondolja, amit mond.

[30] Uo. 47.

[31] *Felelete egy szabad polgárnak a sajtószabadságról írt munkájára egy rabak.* Miskolcon, nyomtatta Csöglei Tóth Lajos. 1845. „Nagyon esmeretlennek kell lenni az irodalommal, ki első átolvasására e munkának, szerzőjét el nem találja: nekem legalább nem kelle soká gondolkoznom" (5.) Valószínűleg nagyon sokaknak eszébe jutott Táncsics Mihály neve a Lipcsében megjelent könyv olvasása közben!

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

De Táncsics elleni támadásának, a sajtószabadság elutasításának mélyén olyan szemlélet lappang, amely teljességében áll szemben Táncsics egész gondolkodásával. Így fogalmaz:

„nem mondom, hogy annyi szabadsága van a magyarnak, hogy többre nincs szüksége, nem állítom azt, hogy jogaink oly híven őriztetnek, hogy soha legkisebb hiány, fogyatkozás nem történt, — ki fogna ilyest mondani emberekről? — de legyünk igazak, nézzünk vissza azon időkre, melyben szétszaggatva a hon ön gyermekei kezök által, lepve ellenséggel, melyek előtt önfiai vezérkedtek; az uralkodóház pedig mindég híven és fáradhatatlanul oltalmazá, — valljuk meg, hogy azon szabadságunk is mely megvan, azon jogok is, melyekkel most békésen élhetünk, melyek naponként szélesbednek, szaporodnak, a szelíd uralkodóház s józan kormány míve."[32]

Azaz: a *jelen* bár nem tökéletes, de sorsunk *jobb*, mint volt hajdan, s ez bölcs kormányzatunknak köszönhető. A jelen értékeit írásában mindig a múlt felől igazolja a névtelen szerző, a jelent soha nem hosszabbítja meg a jövő felé. Gondolkodásában a jelen a középpont, szomorú múltunk elmúltával ennek örömteli meglétét látja a legfontosabbnak. Lojalitásának alapja: a silány múlttal *szemben* a boldogabb jelen elfogadása. Maga elé néz, nem előre.

Aligha értheti Táncsics Mihályt, aki a jelen kíméletlen kritikáját tartja feladatának, aki a jelent a jövő előszobájának tekinti, s aki a *jövőben* s *mindenkinek* szabadságot követel. A nem is olyan távoli jövőben!

A sajtó szabadsága: belépő a holnap birodalmába.

Honi körülményeink között e holnap kicsit távolinak tetszik. 1844-ben egy Lipcsében nyomott röpiratban olvasható: „nemrégiben egy bohó magyar rab nyomatta ki Amyotnál Párizsban nézeteit a sajtószabadságról. A röpirat nagy zajt ütött — kivált azon részekben, hol nem szeretik a *szabadot*."[33]

[32] Uo. 27.

[33] *Camera obscura* I. Lipcse. 1844. 56.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Magyarország 1846-ban: „Széchenyi gróf egyszer a pesti gyűlésen azt mondta, hogy a cenzúra gondolatánál a sas-gondolatok kappanygondolatokká válnak.

Bécsben a kappanyokat jobban szeretik, mint a sasokat."[34]

Nem véletlen, hogy Táncsics Mihály *Nép szava Isten szava* című könyvét így kezdi: „Egy római polgár mindig ezzel végezte beszédét: Karthagót le kell rontani: én mindig azt mondtam, és fogom mondani, hogy: a cenzúrát el kell törölni."[35]

Táncsics Mihály gúzsba kötött kézzel imádkozik.

Néhány pillanat s fordul a világ. Vasvári Pál 1848 március 15-én a Landerer és Heckenast nyomda előtt így kezdi beszédét:

„Ha mi eddig imádkozni akartunk, nem volt szabad egyenesen az Istenhez fohászkodnunk. Köztünk és közötte jezsuita állott... köztünk és a sajtó között ott állt a cenzor, a jezsuita, s meggyilkolá az ébredő szellemet. Gondolataink csak az ő kegyelméből jöhettek napvilágra; eszméinket meggyilkolá vagy megbéníta kénye-kedve szerint. — Nálunk a cenzor a szellemnek vámszedője."[36]

A sajtó szabadsága: a szabadság lehetősége.

Mert a cenzúra legnagyobb átka nem az, hirdeti Táncsics, hogy elkészült műveket önkényesen betilt, kinyomtatott

[34] Titus: *Magyarország 1846-ban.* Lipcse. 1846. 37.

[35] Táncsics Mihály: *Nép szava Isten szava.* Bp., 1848. Előszó. — A kort jellemző adalék: a szabad sajtó tizedik napján, Pozsonyban 1848 márciusában jelent meg Kolmár József nemzetőr *Nép szava Isten szava* című röpirata. E művecske *Szabadsajtó* című fejezete így hangzik: „A gondolat szabadsága legfölségesebb isteni ajándok. A szabad sajtónak csak a sátán lehet ellensége. Egy római pápa feslett, gonosz életet él; és föltalálja a censurát. Lásd Stancsics »Népkönyvét«." És a szerző csillag alatt megjegyzi: „Stancsics Mihál polgártársunknak — kit a bukott kormány, szabad lelke- s nemes gondolkozásaért befogatott — népboldogító könyvei, remélem, egy honfitársam könyvtárából sem hiányzandnak." (18.)

[36] Vasvári Pál: *Válogatott írásai.* Bp. 1956. 283.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

könyveket megsemmisít, országhatáron veszélyesnek minősített iratokat elkoboz. Gond, de megkerülhető. Az igazi veszély: születése pillanatában gyilkolja meg a cenzor a felszárnyaló gondolatot. A *non admittatur* árnyékában sok halandó csupán azt gondolja, azt teszi, amit lehet, szabad s nem azt, amit tennie, gondolnia kellene. Arról gondolkodik ami van, s nem arról, aminek lennie kellene. *Non admittatur*, – és idő múltán elfelejtenek lángolva, merészen, önállóan gondolkodni az emberek: beletörődnek, beleszoknak a rabságba.

Népet nagyobb csapás nem érhet.

Táncsics Mihály 1843 tavaszán gúzsba kötött kézzel káromkodik, imádkozik: sajtószabadságot követel egy rab.

Népe felszabadulásáról álmodik.

SZIGETHY GÁBOR

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

LUKÁCS GYÖRGY — KÖZÉPISKOLÁS FOKON

„ . . . nyolcadikos gimnazista koromban színházkritikusi megbízatást kaptam a *Magyar Szalón* című . . . újságnál . . . Ennek irodalmi fejlődésemben az volt az újabb következménye, hogy fiatalkori szemtelenséggel — tizennyolc éves koromban — szembehelyezkedtem az egész magyar kritikával".[1]

Lukács György, aki gimnazista korában Ibsen és Hauptmann modorában ír drámákat, majd színikritikákat, s érettségiző diákként Benedek Marcellel és Bánóczi Lászlóval modern színházat alapít, századunk nyolcvanas éveiben bevonul a középiskolai irodalomoktatásba. A tizenévesek ismerkednek Lukács esztétikájának, realizmus-koncepciójának, katarzis-értelmezésének néhány fragmentumával. Az irodalom iránt behatóan érdeklődő gimnazisták Lukácsot olvasnak. De mi ebben a rendkívüli? Vajon nem magától értetődő, hogy Lukács esztétikája végre helyet kapjon a középiskolai irodalomoktatásban, természetesen ott, ahol az életkori sajátosságok ezt minden erőszakoltság nélkül lehetővé teszik? A fenti kérdésre adható válaszok — valljuk be — a határozott „igen"-től a kategorikus „nem"-ig terjednek.

[1] *Beszélgetések Lukács Györggyel.* In: *Emlékezések.* (Szerk.: Vezér Erzsébet) Bp. 1967. 18.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Az „igen" válasz hívei azzal érvelnek, amit a néhány évvel ezelőtt elfogadott, a gyakorlatban kipróbált, s bevált magyar irodalomtanterv fogalmaz meg. Eszerint a gimnáziumi nevelés egységes folyamatában az *esztétikai nevelésből* az irodalomtanításnak kell a legnagyobb feladatot vállalnia, hozzá kell járulnia az érzelmi és értelmi neveléshez, tervszerűen kell fejleszteni a tanulók esztétikai befogadóképességét, ítéletét, irodalmi ízlését. Mindehhez szükség van az ítéletalkotásban használt alapvető esztétikai fogalmakra is,[2] így – többek között arra is, amit a lukácsi örökség foglal magába.

A fenti kérdésre „nem"-mel válaszolók érvei – kissé leegyszerűsítve – így foglalhatók össze: Lukács életműve, irodalomelmélete, esztétikája, vagy éppen egyes meghatározásai, kategóriái erősen vitathatók, ezért nehezen vagy egyáltalán nem taníthatók, különösen nem középiskolás fokon. Egyébként is régi igazság, az iskolai oktatásban csakis az kapjon helyet, amit a tudomány már megvitatott és elfogadott, ami „leülepedett", amit a valóság „szentesített". A gimnáziumi oktatásban – mondják e felfogás hívei – ne közöljünk egzakt ismereteket, ezoterikus gondolatokat, mert az a tizenévesek számára felfoghatatlan, megtaníthatatlan.

Persze lehet találkozni „közbülső" véleményekkel is, akad bizonytalanság a tekintetben, hogy vajon Lukács való-e vagy sem a középiskolai irodalomoktatásba. De ezen ne is csodálkozzunk, tanárgenerációk egész sora került ki éveken keresztül az egyetemről anélkül, hogy Lukácsról, Lukács filozófiájáról, esztétikájáról bármit is hallott volna, vagy ha igen, hát az sem szolgálta mindig oeuvre-jének érdemi megismerését.

[2] *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve.* Tantervi útmutató. Magyar irodalom I–IV. osztály. (S. Forgács Anna munkája.) Készült az oktatási miniszter rendeletére, az Országos Pedagógiai Intézet irányításával. Bp. 1979.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A Lukáccsal kapcsolatos előítéletek, filozófiájának, esztétikájának vagy politikai-ideológiai írásainak és szerepeinek kétségtelenül több vonatkozásban is ellentmondásos és vitatható volta, s nem ritkán a vele kapcsolatos végletes – elutasító – megfogalmazások, nemkülönben egyes munkáinak – gondolunk itt elsősorban a fiatalkori írásaira, de nemcsak azokra – valóban nehéz nyelvezete, stílusa, inkább elidegenítette, mintsem vonzotta a pedagógusok egy bizonyos részét. Előbb az averziókat kellett (és kell) legyőzni ahhoz, hogy megnyerjük filozófiája, esztétikája számára az irodalomtanárokat.

A jég ma már megtört, az irodalomtanárok döntő többsége (és nem csupán a fiatal generációhoz tartozók) érdeklődéssel fordul Lukács felé. Tisztában vannak azzal, hogy Lukács szellemi műhelyébe behatolni nem könnyű, de vállalják az ezzel járó erőfeszítéseket. E sorok írója több olyan irodalomtanárral beszélt, akik elmondták, mélységesen sajnálják, hogy nem találkoztak *korábban* Lukács műveivel.

De persze akadnak olyan tanárok is, akik számára pl. Lukács esztétikája ma is kemény dió, akik csupán annak közlésére szorítkoznak a tanítási órákon, amit a tanterv és a tankönyv előírásai alapján elkerülhetetlenül szükségesnek tartanak. Ez a megállapítás – tudjuk – mindaddig megalapozatlan, amíg nem támaszkodik megfelelő felmérésekre, amelyek azonban e sorok írójának nem álltak rendelkezésére. De különben sem volt szándékunk az „ítész" szerepében tetszelegni, s olyan kérdésben állást foglalni, amelyben nem érezzük magunkat illetékesnek. Tanulmányunk nem vállalkozik többre, minthogy végigpásztázza a gimnáziumi irodalom tankönyveket, felderítse bennük azokat a passzusokat, amelyekben hivatkozás történik Lukácsra, hogy azután ezek alapján választ próbáljunk adni a következő kérdésekre: Hogyan találkoznak a tizenévesek Lukács gondolataival? Sikerültnek mondható-e ez a találkozás? Alkalmas-e arra, hogy felkeltse a további érdeklődést Lukács munkássága iránt? Vajon súlyának és jelentőségének megfelelően szerepel

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Lukács a szóban forgó tankönyvekben és a tananyagban – figyelembe véve természetesen az életkori sajátosságokat? Vajon tudják-e gimnazistáink, hogy Lukács „életműve a XX. századi magyar kultúra csúcsteljesítményei közé tartozik"?[3]

Tudvalevő, hogy az 1979-ben elfogadott magyar irodalom tanterv, amely a korszerű irodalomoktatás elveire épül fel, utat nyitott egy sor addig a tankönyvekben nem szereplő alkotó és alkotói szemlélet számára, így többek között Lukács számára is. A tantervi útmutató hangsúlyozza: a tananyag korszerűsítése elsősorban azt jelenti, hogy az irodalomtudomány újabb eredményeit is figyelembe véve: 1. új témakörök; 2. az előző tantervben nem szereplő alkotók, alkotások, valamint művészetelméleti ismeretek kerültek be az új tantervbe. Az új tanterv anyagának kiválasztásában és elrendezésében érvényesült az a törekvés, hogy a gimnázium tananyaga 12 év (általános iskola + középiskola) egységes irodalmi-művészeti nevelés-oktatás anyagának szerves része, ill. betetőzése legyen; eszmei, esztétikai és pedagógiai szempontból egyaránt értékes művek szerepeljenek a tananyagban; ismerjék meg a tanulók nemzeti irodalmunk értékeit, sajátosságait, nagy fordulópontjait; nemzeti irodalmunknak a világirodalommal való összefüggéseit. A tanterv kiemeli a realizmus centrális értékének voltát, tudatosítja a szocialista realizmusnak a megelőző korok realizmusával azonos és megkülönböztető vonásait. Az ott megfogalmazott követelmények szerint a tanulóknak tudni kell alkalmazni a tantervi anyagban szereplő művészetelméleti ismereteket az adott művekre és az adott korokra, valamint az egymástól egészen távol eső korszakokra. Fontos ugyanis, hogy a történeti szempontú általánosítás alapján váljon a tanulók számára mélyebbé és értetté az ismeret, a fogalom. És végül: az új

[3] Tőkei Ferenc: *Lukács György és a magyar kultúra.* In: *Lukács György és a magyar kultúra.* (Szerk.: Szerdahelyi István.) Bp. 1982. 10.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tanterv és tananyag tegye lehetővé korunk társadalmi igényeinek megfelelő műveltségi anyag megismerését.[4]

Mindezt figyelembe véve a legsikerültebbnek az I. osztályos gimnáziumi irodalom tankönyv mondható,[5] amelyet a *Művészet — valóság — érték* című fejezet indít. Az értékelméleti szempont bevezetése a legfontosabb szemléleti különbség az előző tankönyvhöz képest. Ennek szükségességét az *Útmutató* írója így indokolja:

„A költőnek, írónak a megjelenített jelenségekhez való viszonya, magatartása, értelmi, intellektuális ítélete sohasem elvont-fogalmi formában van jelen a műalkotásban... A világkép a mű minden rétegében, mozzanatában kifejezésre jut, de legfőképpen annak értékszerkezetében: azaz a megjelenített világ összetevőinek pozitív vagy negatív minősítésében... s az értékek változásában, egymással való szembesítésében, összeütközésében...: ennek tudatosítása nemcsak az irodalmi nevelés számára hasznos, hanem emberi mivoltunk, környezetünkhöz, a valósághoz való viszonyunk jobb megismeréséhez is vezet."[6]

A tankönyv éppen az értékszempont alapján készteti állásfoglalásra, ítéletalkotásra a tanulókat. A tankönyv — a tanár segítségével — tudatosítja azt a tényt, hogy egy-egy irodalmi műnek nemcsak egyetlen helyes értelmezése lehetséges, és szinte sugallja, hogy csak a fejlett befogadói készségekkel rendelkező ember tud választani a lehetséges értelmezések között.

A költészet hatalma c. részben kapnak eligazítást a diákok arról, hogy egy művészi alkotás *miért* kelt hatást a befogadóban és ezt *hogyan* éri el: A *katarzis*t mint fogalmat és mint művészi-lelki élményt Arisztotelész és Lukács György felfo-

[4] *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve.* I. m. 15.

[5] Ritoók Zsigmond—Szegedy-Maszák Mihály—Veres András: *Irodalom a gimnázium I. osztálya számára.* Bp. 1984.[5]

[6] *Útmutató a gimnázium I. o. irodalomkönyvének használatához.* (Szerk.: Mész Lászlóné; írták: Mész Lászlóné, Ritoók Zsigmond, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András.) Bp. 1980. 11—12.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gásán keresztül illusztrálják a szerzők. Rámutatnak arra, hogy míg Arisztotelésznek a „megszabadulás" és a „megtisztulás" értelmében vett katarzisa csupán a tragédiában honos, olyan összetett élményt jelent, amelyben együtt van jelen a megrázkódtatás és az öröm, az erkölcsi felszólítás és a gyönyörűség, Lukács egészen szélesen értelmezi a katarzis fogalmát, kiterjeszti mindenféle műalkotás befogadását kísérő élményre.[7]

A tankönyv idevonatkozó passzusa hangsúlyozza, Lukácsnál *kiemelt szerepet kap az erkölcsi motívum*. A műalkotás az élmény *előtti* és *utáni* énre való hatás gyakorlásával vált ki a befogadó szubjektumban olyan érzést, amely *új irányt szab az érzelmeknek és a szenvedélyeknek*. Természetesen csak a valóban értékes művészi alkotások váltanak ki ilyen katartikus hatást. A lukácsi katarzisértelmezés a szövegben már fel van oldva, *Az esztétikum sajátosságá*ban megfogalmazott nehezebb veretű szöveget „fordították le" a szerzők a tizenévesek megértési-befogadási szintjére.

A II. osztályos irodalomtankönyv szerzői felhívják a figyelmet Lukács Madách interpretációjának kettősségére. Egyfelől arra, hogy Lukács *Az ember tragédiáját* nem tartotta drámának, másfelől erőteljesen hangsúlyozta a mű egyéb vonatkozásban felmutatható értékeit. A szóban forgó szövegrész így hangzik: „Marxista esztétikánk kiváló művelője, Lukács György azon az alapon marasztalta el *Az ember tragédiáját*, hogy nem dráma", amiből „egyáltalán nem következik, hogy Madách műve ne lenne igen nagy hatású költői alkotás".[8] És ez egy fontos momentum, mert gyakorta lehet találkozni olyan *Tragédia* értelmezésekkel, amelyekben a szerzők egyértelműen csak a kritikai, elutasító Lukácsot idé-

[7] Ritoók Zsigmond, stb.: *Irodalom a gimnázium I. osztálya számára*. I. m. 59.

[8] Szegedy-Maszák Mihály—Veres András—Bojtár Endre—Horváth Iván—Szörényi László—Zemplényi Ferenc: *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*. Bp. 1984.[4] 338.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

zik a maguk álláspontjának igazolására. A diákok itt ízelítőt kapnak abból, hogyan lehet és kell egy alkotót, egy művet, a maga ellentmondásos voltában megközelíteni. Nos, Lukács valóban elmarasztalja *Az ember tragédiáját*, éspedig azért, hogy nélkülözi az igazán drámai elemeket. Szerinte ugyanis a drámai jelenetek logikája a cselekvés logikája, s ahol ez hiányzik, önkényes egymásutánná válik az, aminek szerves egymásból következésnek kellene lennie. Madáchnál nem az történik – jegyzi meg Lukács –, amit a helyzetek és jellemek belső hajtóereje előír, hanem az, amit az író tételei illusztrálása szempontjából szükségesnek tart. És a mondottak alátámasztására Lukács felhozza *Az ember tragédiája* francia forradalmat ábrázoló jeleneteinek drámaiatlanságát. Azonban Lukács nem áll itt meg, kimutatja, hogy Madách világképének ellentmondásos voltából: az objektíve kifejezésre jutó antidemokratizmus és az ugyanakkor szubjektíve megnyilvánuló haladó érzelmű, odaadó hazafiság összebékíthetetlenségéből következően „Madách alakjai nem annyira valóságos aktív részvevői a történelmi konfliktusoknak, mint inkább utazók a történelem egyes jelenetein keresztül".[9]

Ismeretes az is, hogy Lukács nem hallgatta el, a *Tragédia* minden ellentmondása ellenére is nagy hatással bíró mű, amiből következik, hogy a drámai érték és a színpadi hatás nincsenek feltétlenül korrelációban. A Madáchcsal kapcsolatos legendák lerombolása csak annyit jelent – figyelmeztet Lukács –, hogy jobban látjuk, milyen problémákkal vívódott az író, melyekkel tudott, melyekkel nem tudott megbirkózni.

„Madách alapkoncepciója felett gyakorolt bírálatunk tehát nem jelenti a mű egyes költői értékeinek merev tagadását. Madách helye — fejezi be érvelését Lukács — a magyar haladó hagyományok sorában már biztosítva van."[10]

[9] Lukács György: *Madách tragédiája.* In: *Magyar irodalom—magyar kultúra.* Bp. 1970. 572.
[10] I. m. 573.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A III. osztályos irodalomkönyvben kapott helyet a 19. század uralkodó műfaja: a *regény*, s jelesül a realista regény.[11] A szerzők jelzik a „realizmus", a „realista" kifejezések sokszínű jelentését, szembeállítják azt a „romantikus"-sal és a „naturalizmus"-sal. Ezen a ponton lép be Lukács, akitől a szerzők *„a realizmus általános művészi módszer"* kitételt idézik és kommentálják. Lukács amikor szembeállítja a realista módszert a romantikával, amely szubjektivitással eltorzítja és a naturalizmussal, amely aprólékosságával ellényegteleníti a valóságot, azt támasztja alá, hogy mindkettő erőszakot követ el a valóságon. Viszont a realista ábrázolás ereje éppen abban van, hogy általa együtt és egyszerre van jelen az egyedi és a társadalmilag általános. (Lukács realizmuskoncepcióját majd a IV. osztályos irodalomkönyv tárgyalja mélyebben.)

A 20. század első évtizedeinek magyar irodalma című rész kiváló alkalmat ad(hatna) arra, hogy Lukács mint az egyes szellemi tömörülések (Thália-társaság, A Szellem című folyóirat, Vasárnapi Kör) jelentős alakja is bemutatkozzék. Kár, hogy a könyv – feltehetően terjedelmi korlátok miatt – csupán a nevét említi itt, de érdemlegeset róla nem mond. Talán nem többet, de 4–5 sort szánhattak volna a szerzők a Thália Társaságot harmadmagával alapító Lukács Györgynek, valamint a Vasárnapi Kör Lukács Györgyének, aki az akkor köréje tömörülőkre oly nagy hatást gyakorolt. A diákok némi ízelítőt kaphattak volna a századelő e két eredeti színfoltjáról, szellemi kísérleti műhelyéről. (A Tanácsköztársaság kulturális népbiztosi szerepét betöltő Lukácsot a történelem tárgy keretében ismerik meg a diákok.)

Lukács még egy ízben szerepel a III. osztályos irodalomtankönyvben, éspedig mint *Ady lírájá*nak, s különösen forra-

[11] Szegedy-Maszák Mihály–Veres András–Bojtár Endre–Horváth Iván–Szörényi László–Zemplényi Ferenc: *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára.* Bp. 1984.[3] 12.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

dalmi verseinek magasra értékelője. Idézik a szerzők Lukács jól ismert sorait, amelyben párhuzamot von Ady misztikus-vallásos és forradalmi útkeresése között.

Ady Endre szocializmusa: vallás..., kiáltó szó a pusztában, segélyért ordítása egy megfulladónak, görcsös belekapaszkodás az egyetlen lehetőségbe, ami még van, csak imádva (vagy néha káromolva) azt; ismeretlennek, titokzatosnak és mégis közelinek, mégis az egyetlen igazán reálisnak érezvén."[12]

Igen sajnálatos, hogy legalább utalásszerűen nem szerepel Lukács *Ady nem alkuszik* című tanulmánya, ahol Lukács Ady *magatartásáról* szólva azt hangsúlyozza:

„a nem alkuvó Ady magatartása kell, hogy vezércsillaga legyen íróinknak, ha azt akarják, hogy nép és irodalom ismét teljesen megtalálják egymást, hogy a nép magáénak érezze irodalmunkat, hogy az írók megértő otthonra leljenek a nép ragaszkodásában".[13]

S ha még ehhez az egyetlen lukácsi mondat is társult volna, hogy „Magyarország nekem akkor az Ady-versek voltak",[14] a diákok bizonyára jobban felfigyeltek volna arra, volt annak idején egy *másik* Magyarország, amelyik tudatosan megtagadta Adyt.

A IV. osztályos igen terjedelmes irodalomtankönyv három alkalommal említi Lukácsot, de csak néhány mondat erejéig. A marxista esztétika eredményeivel összefüggésben szerepel ez a kitétel: „Különösen jelentős Lukács György hozzájárulása a marxista esztétikához". Bizonyító anyag azonban ezt nem egészíti ki. Ahol viszont a szocialista realizmust tárgyalja a szerző, csupán a negatívumok említésére korlátozódik. A „szocialista realizmus mint módszer" problematika exponálása után a szerző azonnal rátér arra, hogy a hivatalos

[12] I. m. 252.

[13] Lukács György: *Ady nem alkuszik*. In: *Magyar irodalom — magyar kultúra*. I. m. 519.

[14] *Beszélgetések Lukács Györggyel*. I. m. 21.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

irodalom bizony szűkkeblűen értelmezte a „szoc. reált", „leegyszerűsített esztétikai elvekre korlátozta" a róla megformált álláspontját. Ezután következik Lukács felfogásának bemutatása, amelyet így ad közre a szerző:

„Ezt a tendenciát erősítette a marxista esztétika kiváló teoretikusának, Lukács Györgynek a 30-as években kidolgozott nagy-realizmus koncepciója is. Ez az elmélet a XIX. századi realizmus eredményeire épült, és elítélt minden formabontást és formai újítást — néha a szocialista realizmus korszerűbb formanyelvét is — a polgári társadalom rothadásának jeleit látva bennük. Mindez egy meglehetősen konzervatív művészetszemlélethez vezetett, amely a XX. század művészetének oly jelentős műveit, amelyek nélkül korunk művészete elképzelhetetlen, a bomlás, a hanyatlás, a dekadencia megnyilvánulásának tekintette és mint antirealista műveket elutasította . . ."[15]

Eddig az idézet. Nem lett volna helyes elhallgatni Lukács realizmus-felfogásának hibáit, egyoldalúságát, jó ha a diákok tudják, nagy gondolkodóknak is lehetnek vaskos tévedései, melléfogásai, túlzásai. De vajon nem kell-e ugyanakkor azt is bemutatni, hogy a jelentős gondolkodót éppen az jellemzi, idővel képes hibás álláspontját korrigálni, a tévedések ellenére is képes maradandó értékűt alkotni? Gondolunk itt elsősorban arra, hogy a realizmusról szóló tanulmányaiban dolgozta ki Lukács a művészi visszatükrözés olyan alapvető kategóriáinak az elméletét, mint a tipikusság, az intenzív totalitás, a pártosság, a tartalom és a forma viszonyának problémáját és más olyan kérdéseket, amelyek ma is maradandó értéket képviselnek.

Kár, hogy nem történik említés arról is, Lukács különböző alkotói korszakában a „realizmus" más és más jelentést kap, tehát nem egyetlen homogén értelmezésről van szó nála. Vajon nem segítette volna-e jobban a diákok eligazodását a realizmus egyébként is bonyolult labirintusá-

[15] Madocsai László: *Irodalom a gimnázium IV. osztálya számára.* 1. rész. (Fel. szerk. Mész Lászlóné.) Bp. 1983.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ban egy kissé árnyaltabb bemutatás?[16] Hiszen ezzel kapcsolatban már gazdag irodalom áll rendelkezésre.[17]

Igen sajnálatos az is, hogy *A regény változásai*, *A modern regény előfutárai (Dosztojevszkij)* és *A modern dráma* című fejezeteknél mégcsak utalás sem történik Lukácsra, pl. korai munkájára, *A regény elméleté*re, legalább az utolsó fejezetére, *A kísérlet a regényforma* című*re*, hiszen az abban foglaltak – szemelvényekben – a tananyagban is szerepelnek.

Míg az eddig bemutatott *alaptanter*vekre támaszkodó tankönyvek – jórészt *közvetve* tartalmaznak utalásokat Lukácsra –, a *fakultatív* tantervek és tankönyvek *közvetlenül* is foglalkoznak Lukáccsal s így jóval szélesebb lehetőséget kínálnak egy-egy konkrét kérdésben elfoglalt álláspontjának a bemutatására. E helyütt nincs módunk arra, hogy részletesen is szóljunk ezekről, csupán a mondanivalónk szempontjából legjelentősebb vonatkozásokra térhetünk ki.

Még mielőtt azonban erre sort kerítenénk, fontosnak tartjuk megemlíteni, miben látja a *Tantervi Útmutató* szerzője a fakultatív magyar irodalom oktatásának a pozitívumait:[18] A magyar tanár a fakultatív oktatás igényeit kielégítendő megújíthatja irodalmi-esztétikai műveltségét, pedagógiai-módszertani kultúráját, műelemző készségét, pszichológiai ismereteit. Egyszóval: lehetősége kínálkozik, hogy új pedagógiai szituációban vetkőzze le a rutinszerű megoldásokat, új módon neveljen, oktasson, alkotó ember módjára tevékenykedjék. Egy másik le nem becsülhető pozitívum: a fakul-

[16] I. m. 38.

[17] Vö. Szerdahelyi István: *A komplex művészettörténeti oktatás elméleti kérdései.* In: *Az esztétikai nevelésről.* (Szerk.: Poszler György. Bp. 1980. 201–244.) Uő.: *Az irodalomelmélet műhelyében.* Bp. 1984. Különösen a 6. pont: A lukácsi realizmus-koncepció értékelése. 134–138. o.; Poszler György: *Katarzis és kultúra.* In: *Tanulmányok az esztétikai nevelés köréből.* Bp. 1980. – és mások.

[18] Csákvári József: *Tantervi Útmutató a gimnáziumi fakultatív oktatáshoz.* Magyar irodalom IV. osztály. Bp. 1982. 5.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

táció során elért sikerek az egész iskolában folyó magyartanításra is jótékonyan hatnak. Egy következő pozitívum: a fakultatív magyar irodalom óra lehetőséget ad a tehetséggondozásra, az önálló esztétikai szemléletmódra nevelés különféle formáinak az alkalmazására. Végül, de nem utolsó sorban a fakultáció során nyert többletóra jelentős mértékben hozzájárul a tanulók egy jelentős része személyiségének a gazdagításához. Mindez együttvéve nem is kevés.

A III. osztály számára készült fakultatív irodalmi szöveggyűjteményben két ízben szerepel Lukács. A diákok előbb a *Tolsztoj és a realizmus fejlődése* című tanulmány egy részletével ismerkedhetnek meg, éspedig az ún. „nagyrealizmus" koncepciót idéző gondolatokkal,[19] majd Zoltai Dénes tolmácsolásában a műalkotások befogadásának tipológiájával mint esztétikai és mint művelődéspolitikai problémával. Zoltai rámutat arra, hogy

„Lukács György a katarzis korszerű marxista elméletének megteremtője tanulságos módon figyelmeztet arra, hogy az esztétikum és a nem-esztétikum közötti terület nem a senki földje, hanem az emberé, méghozzá a kultúrtörténelem legkorábbi szakaszaitól kezdve mindmáig az emberek nagy többségéé. És ez a széles mező nemcsak azt jelenti, hogy sokféle okból kifolyólag sokan vannak a falakon kívül, hanem azt is, hogy a falakon kapuk vezetnek át, ahol szabad a bemenet."[20]

Ez a gondolat ráébreszti a diákokat arra, hogy Lukács esztétikája mélyen demokratikus, mivel feltételezi, hogy az irodalom jelentős értékeit – kellő erőfeszítéssel – mindenki magáévá teheti.

A magyar nyelv és irodalom *fakultatív* tantervéből kitűnik, hogy Lukács gondolataival még több ízben is találkozhatnak a diákok. A tanterv V. fejezete, a *Társadalmi-szellemi háttér-*

[19] Kulcsár Adorján: *Szöveggyűjtemény az irodalom fakultatív tanulásához.* Gimnázium III. osztály. Bp. 1982.[3] 45.
[20] I. m. 227.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

témák keretében szerepel a *XX. század első másfél évtizedének társadalmi-szellemi és művészi képe* című problematika, ahol a diákok szabadon választhatnak a századelő nagy egyéniségei közül egy-egy gondolkodót, hogy arról még négy tanóra keretében kiegészítő stúdiumokat folytassanak. Az *egyik választható gondolkodó: Lukács György.*[21] De választható még Lukács egyik korai esztétikai írása is, annak egy részlete *„Az irodalom struktúrája, „rétegei", belső „értékrendje", határterületei* című rész keretében.[22]

A már említett tantervi útmutató még egy vonatkozásban foglalkozik Lukáccsal, ott, ahol a tanár figyelmébe ajánlja a lektűrrel (a belletrisztikával) kapcsolatos véleményét. Idézi is Lukácsnak azt a jól ismert mondatát, ami szerint

„a belletrisztika merőben formálisan — stílusban, felépítésben, pszichológiában stb. — tiszteletre méltó magaslatokat érhet el, de tartós hatásában sohasem haladhatja meg a puszta lebilincselést vagy szórakozást, esetleg a ki nem elégített felcsigázást: gyakran kellemesen hat, mert a befogadóban már meglévő tartalmakat igazolja, vagy esetleg nagyszerű újdonságaival mennyiségileg ki is bővíti, de sohasem tágítja ki és mélyíti el igazán az emberi látókört, — még akkor sem,ha haladó vonások találhatók benne, amelyek adott esetben fölöttébb nyomós társadalmi megbízást elégítenek ki' . . ."[23]

Lukács intelme így hát arra szolgál, figyelmeztesse a fogékony olvasót, ne érje be a lektűrrel, a giccsel, olvasmányainak megválasztásában legyen igényes, a mércét saját maga állítsa magasra.

Létezik ezen kívül még egy fakultatív tárgy, amelynek keretében még az eddig említetteknél is többet *lehetne* bemutatni Lukács irodalomesztétikai munkásságából, ha ennek jól összeállított szöveggyűjteménye és gondosan megírt tan-

[21] *A gim náziumi nevelés és oktatás terve. Magyar nyelv és irodalom* „A" változat. Fakultatív tanterv. (Főszerk.: Vladár Ervin, szerk.: Fülöp Lajos–Csákvári József). Bp. 1981. 15.

[22] I. m. 16.

[23] Csákvári József: *Tantervi Útmutató.* I. m. 110.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

menete élő lenne. De sajnos nem az.[24] A megjelenés után az érdektelenség(?) némaságra ítélte. Ebben Lukács két szemelvényrészlettel szerepel: az egyik *Makarenkó: Az új ember kovácsa* című munkájáról írott tanulmány, amelyben Lukács a széles értelemben vett katarzist taglalja, a másik *A különösség* című mű XII. fejezete, *A művészet mint az emberiség fejlődésének öntudata*, amelyben a művészi visszatükrözés történelmi-társadalmi problémáit tárgyalja Lukács. Talán a jövőben mégiscsak akad néhány „megszállottja" ennek a programnak is és akkor a gimnáziumi irodalomoktatás még teljesebbé válik.[25]

A Lukáccsal és műveivel való találkozásnak van még egy ennél is *„mélyebb" és „szélesebb" rétege*, a művekre és az elméletre alaposabb és szisztematikusabb rálátást biztosító formája, s ez az az *irodalom*, amit a magyar irodalmat tanító tanárok számára ajánlanak a tantervek készítői.[26] Mondanunk sem kell, hogy a diákoknak a lukácsi életművel való találkozása, ennek sikere szinte kizárólag attól függ, hogy a tárgyat tanító tanárhoz magához mennyire áll közel Lukács gondolatvilága, irodalomelmélete, filozófiája, etikája, s nemkülönben politikai ideológiája. Sok függ attól, hogy a tanár mennyire tájékozott Lukács oeuvre-jében, s hogy mennyire képes őt – a maga ellentmondásos voltában, hibáit és tévedéseit sem elhallgatva – jelentőségének megfelelően bemutatni és rávezetni a tizenéveseket arra, mit jelent a magyar

[24] *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Esztétika. Fakultatív tanterv.* (Főszerk.: Vladár Ervin, szerk.: Zoltai Dénes.) Bp. 1981.; valamint Zoltai Dénes–Zoltai Dénesné: *Szöveggyűjtemény az esztétika tanulásához. III–IV. osztály.* (Az ideiglenes fakultatív tantervhez készült tankönyv.) Bp. 1981.

[25] I. m. 182–207.

[26] A teljesség igénye nélkül megemlítünk néhány, a tanároknak ajánlott irodalmat Lukács Györgytől: *Az esztétikum sajátossága.* Bp. 1965. Ebből az I. kötet 1–5. fejezetei, II. kötet 11. és 16. fejezetei.; *A különösség.* Bp. 1957.; *A realizmus problémái.* Bp. 1948.; *Nagy orosz realisták. Kritikai realizmus.* Bp. 1952.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szellemi élet számára, s ugyanakkor a marxizmus számára Lukács alakja. Nem közömbös, hogy hogyan ítélik meg a magyar irodalmat tanító tanárok Lukács helyét és jelentőségét általában és a középiskolai irodalomoktatásban meg különösen.

Az a néhány vezetőtanár, akivel módunk volt erről beszélgetni, kifejtette, hogy ma már összehasonlíthatatlanul biztatóbb a helyzet, mint akár 5–6 évvel ezelőtt volt. Mondhatni, megtört a jég, Lukács a magyar irodalmat tanító tanárok többsége számára, már nem „idegen", nem „taníthatatlan", s csupán idő kérdése, hogy alaposabban megismerjék a lukácsi örökséget és még hozzáértőbben közvetítsék a diákok számára. Már csak ezért is nagy szolgálatot tesznek az ügynek azok, akik segítenek áthidalni azt a távolságot, ami ma még létezik Lukács művei és befogadói között.[27] De nem kevés elismerés illeti azokat az „úttörőket": vezető és gyakorló tanárokat is, akik vállalták ebben a munkában az úttörő szerepet.

Lukács György, mint Bonyhai Gábor az egyik róla szóló tanulmányában[28] írja, a *bennelét* kategóriával jellemezhető a legszemléletesebben. A fogalommal arra utal, hogy Lukács életének egyfajta tragikumát látta abban, hogy semmiben sincs igazán benne, s ezért közvetíteni kényszerült a különböző szférák között, a különböző korszakok között, az élet és a szellem között. Úgy véljük a gondolatot most kölcsönözhetjük a mi mondanivalónk mérlegének a megvonásához is. Lukács kezdi meghódítani az ifjú generációt is, ahogy — a

[27] E helyütt csak néhányat említhetünk meg ezek közül: Poszler György: *Katarzis és kultúra*. I. m.; Uő.: A Magyartanítás című folyóiratban napvilágot látott tanulmányai, a megjelenés sorrendjében: *A műfajelmélet dilemmái*. 1984/1. 1—9.; *A klasszikus kategóriatan variációi*. 1984/2. 49—56. és *Adalékok az esztétikai nevelés elméletéhez*. Világosság, 1976/8—9. sz.

[28] Bonyhai Gábor: *Lukács mint közvetítő*. In: *Lukács és a magyar kultúra*. I. m. 17—26.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

filozófiája után – esztétikája is bevonul – az életkori sajátosságokat figyelembe véve – a gimnáziumi irodalomoktatásba. Ebben a szférában benneléte még ugyan csak szórványos, még csak elkezdődött, de jó úton halad ahhoz, hogy végül itt is közvetítőként legyen honos.

GÁBOR ÉVA

ESZMÉK, VISZONYOK, ÉRTÉKEK A TRAGÉDIÁBAN

MADÁCH MŰVÉNEK MAI TANÍTÁSÁRÓL

Az ember tragédiája mindig nagy és gyönyörű próbája az irodalomtanításnak. Ilyen összetett, sokszálú, nagy kultúrtörténeti-filozófiai-tudományos ismeretkört és széles eszmei horizontot felölelő, szokatlan szerkezetű, alapvetően *teljes világkép* igényével alkotott művet egészében alig is tanulnak a középiskolások. Most a II. osztály végén (16 évesen) találkoznak vele. (Néhány iskolatípusban III. o. elején.) A találkozás eredménye máskor is nagyrészt a tanáron és tankönyvön múlik, de megeshet, hogy a tanár a könyvtől elkanyarodva, önálló szemlélettel is meggyőzően tud tanítani. Ezúttal a tankönyv támasztékát a mű sokrétű megvilágításának szükséglete és ennek tanulható rögzítése miatt mégis roppant nehéz nélkülözni. Ezt a fejezetet hát többszörös „felelősség" terheli. Ugyanakkor jó tudni, hogy a tanárokat Madách művének tanítása jellemző módon éppúgy polarizálja, mint keletkezése óta kritikusait és az irodalomtudomány szakembereit. Ezért van, hogy „Annyit . . . egyetlen magyar műről sem írtak, mint Madách Tragédiájáról."[1] A kezdettől megnyilvánuló, ismert szélső nézetek (mint pl.

[1] Németh G. Béla: *Két korszak határán.* In: *Létharc és nemzetiség.* Bp. 1976. 109. (A továbbiakban innen idézünk.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Erdélyi János, Zilahy Károly, később Lukács György leértékelése szemben pl. Arany János, Gyulai Pál, majd Barta János nagy műnek járó elismerésével) fölött vagy között Sőtér István monográfiája[2] ad egészen átfogó, finom és sokoldalú elemzést a magas megértés és értékelés jegyében. A ma aktív tanárok zöme az ő interpretációjában tanulta, közelítette meg a művet (ha nem menekült eleve a feladattól, mert ilyen akad.) Időközben azonban újabb – kevésbé átfogó – *Tragédia*-tanulmányok is születtek, egy-egy aspektusból újat, lényegeset mondók.

Ilyen Németh G. Béla említet ttanulmánya. A műben megjelenő kétféle világnézet eszmetörténeti-filozófiai hátterét világítja meg szélesen, levezeti, hogyan alakul ki a történeti színekben a nemesi szabadelvűség romantikus idealizmusának és a pozitivista determinizmus vulgármaterializmusának konfrontációja. A korábbi 'ideál–reál' szembesítésnek vitán felül árnyaltabb, hiteles tartalmát adja, melyben a korabeli hazai dilemmák éppoly elevenen érvényesülnek, mint az európai gondolkodás Marx előtti állapotának markáns összegezése. A Világos utáni magyar valóságban ez a konfrontáció nyilvánvaló történeti aktualitással bírt, de Madách megrendítően mély kor- és valóságélménye következtében olyan személyes érdekeltséggel is, minek folytán Németh G. Béla arra a műfaji következtetésre jut, hogy a *Tragédia* „a lírikus én . . . kétlelkűségét jelképezi". Madách „Mindkét magatartást elutasította, s mindkettőt megtartotta", ilyenformán a magatartásokat hordozó Ádám és Lucifer „lírai kettős én"-jének egyenértékű kifejezője. (137.) A mű tehát drámai költemény, amennyiben párbeszédekbe objektivált, de oszthatatlanul egységes belső, *lírai* tartalom. Később gyengül kissé ez a műnemi elhatárolás, főleg Éva műnemileg bizonytalan státusú, ám elhanyagolhatatlan jelkép-alakjának értelmezésében. Az Ádám–Lucifer párkapcsolat egyértényűsé-

[2] *Álom a történelemről.* Bp. 1965.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

géből is visszavonatik valami, tudniillik Madách „végül a kettős énből Ádámot választotta", noha „luciferi . . . énjét is teljes lélektani hitellel . . . hagyta érvényesülni.": (146.) Természetesen Németh G. Bélának tudósi joga és kockázata, hogy elméletét kifejtse, kivált, ha súlyponti részében annyi új értéket tartalmaz, melyeket ismereteinkbe integrálni kötelességünk.

A *Tragédiá*ban a misztériumdrámák utódát látni, nem újkeletű föltevés. Azonban a mű líraiságáról mondottakat sajátságosan alátámasztja az a létező nézet, miszerint az interperszonális viszonyok következetes és átfogó vizsgálata alapján Madách művének szerkezeti rendje nagy valószínűséggel a *moralitás*drámák képletét követi. Ezek „mindig az Úr és a Sátán közti ellentétet mutatták. Ez az ellentét azonban sohasem valósulhat meg közvetlen 'érintkezésekben' ", közöttük „mindig ott áll az ember: a küzdelem . . . az emberért folyik . . .", „Akármelyikük győzelme . . . az ember magatartásáról olvasható le."[3] Világos, hogy a mű *egészét* tekintve beleillik ebbe a koncepcióba annál inkább, mert eszerint a konfrontáció az ellentétes erők *„hatás"*-ára az emberi bensőben, tudatban megy végbe, s ennek mozgásai vetülnek ki jelképes (eszmei tartalmú) szereplőkbe. A két világszintet „a szerző tudatában jelenlevő világnézet állítja fel, . . . végső soron az ilyen dráma a benső világot jeleníti meg, akárcsak egy lírai mű." (335.) A megjelenítés módja azonban objektivált, a jelképes alakok tartalma és viszonyrendszere együtt és egészében hordozza az alkotói én belső válságának, értékrendjének és választásának lenyomatát. Ha ilyenképpen fogjuk fel a *Tragédiát*, belátható, hogy Madách világnézeti küzdelme, a szabadelvű illúziók és a pozitivista kijózanodás vitája, szigorú — idealista — hierarchiával elrendezett, rendkívüli emberi-művészi tisztességgel kiharcolt *világrend* képévé teljesedik. Idealizmusa azonban nem vallásos, hanem lét- és történetfilozófiai meg erkölcsi fogantatású, ezért mutat túl

[3] Bécsy Tamás: *Az ember tragédiája műfajáról.* It, 1973/2. (333.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mondandója mind a szereplők bibliai jelentésén, mind saját korának utópikus és/vagy mechanikus szemléletén, s tud újra és újra feltöltődni az emberi világ aktuális tudati, eszmei feszültségeivel. Sőtér István azt írja:

„Magyar kortársaival nagyon is egyező módon, Madách a haladást az 'ideál uralkodó szerepe alatt létrejövő 'ideál-real' egység jegyében várja."[4]

Németh G. Béla pedig ezt:

„Eszméi — a romantikus szabadelvűség eszméi — szemében ama boldog ősállapot visszaállítását, illetőleg korszerű újrateremtését célozták, mely akkor volt tulajdona az embernek, midőn . . . még el nem idegenedett, el nem távolodott a maga lényegétől."[5]

Ebben a szemléletben teljesen tisztázottak a szereplők közötti viszonyok. Az is világos, hogy milyen szimbolikus szerepe, jelentősége van az Úrnak (is), aki nem mellőzhető, kényszerű szereplő, hanem a világharmónia eszményi teljessége. Ilyenformán érthető az is, hogyan teremt kapcsolatot újra és újra az Éden-emlékeket idéző Éva közte és Ádám között a „szellemmel áthatott természet" (Sőtér I.), a szerelem öntudatlan evidenciájával, vitális erejével, amivel szemben Lucifer tehetetlen, lévén a mechanikusan értelmezett, önfejlődés nélküli „holt anyag" szellemura. Más minőségű lény, mint Ádám, kinek szellemisége a természethez kötött, ennyiben korlátozott, ám az Úrtól származó, közvetetten újra és újra megerősített, és így a harmónia (történeti hordozói a „szent eszmék") felé irányuló. „. . . sárba gyúrt kis szikra mímeli Urát" — mondja róla Lucifer. Ádám véges életű ember, aki végigéli az élet korait, míg Lucifer kortalan szellem, akár az Úr, de hozzá képest alacsonyrendű, „egy gyűrű" csupán a világmindenségben, aki az 1. színben alapos öndefiníciókkal jellemzi magát. Egyszer már ezeket is komolyan lehetne venni. Mint mondja, ő „minden létnek gátja(ul)",

[4] Sőtér: i. m.: 81.

[5] Németh G. B.: *Madách Imre*, In: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Bp. 1971. 153.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mely teremteni, az anyag ellenállását legyőzve alkotni ingerelte a Mindenség nyugalmát; ez magyarázza a fennhéjázó „Együtt teremténk" kitételt. Mint „a tagadás ősi szelleme" gyakorolja funkcióját, mert tudja ugyan, hogy „az végzetem, / Hogy harcaimban bukjam szűntelen", mégis lényege a diszharmónia, mely újabb s újabb küzdelemre ösztönzi a világrend ellen („Hol a tagadás lábát megveti, / Világodat meg fogja dönteni.") Hogy emberinek látjuk, az két okból adódik. Az idealista-dualista módon tiszta szellemet nem lehet másképp megjeleníteni, az Urat sem. Ő azért kevésbé emberi mégis, illetve csak alakjára az, mert tartalma a világ rendje, amit egészként antropomorfizálni képtelenség, csak eszmeileg ruházható fel vele a „személy". Öntökélyével uralja a világot, ennek pedig nincs reális parafrázisa. A teremtett természeten, az Édenen és annak emlékén – a Föld szellemén, Éván – keresztül hat szüntelenül, akár a moralitásokban a jó angyalokon, erényeken stb.-n keresztül. Lucifer viszont ágál, céltudatosan mesterkedik ellene; „emberszabásúbb", mivel részt vesz az eseményekben a determinizmus fanyar szkepszisével, ami emberi jellemképletbe is belefoglalható. Szellem volta varázsló praktikákban érvényesül, ezek mind a valóságos ember, Ádám elveszejtését célozzák: „Megesküdtem vesztükre, vesznie kell."

A szereplők eszmei tartalmáról pontosan árnyalt megállapításokat tesz Sőtér István, ezekkel lehet gazdagítani a köztük levő viszonyokat, melyek a mű *meghatározó csontozat*át adják, s ez az, ami Madách eszmerendszerének kiválóan objektivált hordozója. A műfaj mint szervező elv és keret vizsgálata lényeges mozzanat, különösen, ha az olvasott mű érték- és eszmevilágának a cselekmény alapján történő kibontását követi, kíséri, mert mindezt koherens egységbe szervező, megnyilvánító funkciója nem szorul külön bizonyításra, viszont revelatív erővel igazolja a gondolati tartalmak érvényességét *az egész írott műre* nézve.

Valószínűleg gyanítható, hogy a *Gimnázium II. osztálya* irodalomkönyvének *Tragédia*-fejezetével vitatkozom itt csön-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

desen, noha a fejezetet író Szegedy-Maszák Mihály közismerten kiváló felkészültsége vitán felül áll. Úgy vélem mégis, hogy *a cél és feladat szempontjából* – és csak így – nem szerencsés módszerrel és szemlélettel dolgozta fel tárgyát. A szakirodalomból Németh G. Béla koncepcióját használta fel közvetlenül, természetesen egyszerűsítve, ám kissé eltúlozva, -torzítva az eredetit. A *Kérdések*ben közöl néhány sornyi-bekezdésnyi szöveget más jeles tudósoktól is, de ez csak formális pluralitás. Részben, mert a kérdések nem tartoznak az informatív törzsanyaghoz, így felhasználásuk, tanulásuk nem kötelező; részben és főleg azért, mert az idézett szerzők nem önsúlyuknak megfelelően kapnak szót, továbbá más-más problémával kapcsolatban, jórészt tehát össze nem vethetően. Nem hiszem, hogy jogtalan lenne az az igény, mely a tankönyv „mozgásszabadságát" az ismeretszerzést segítő alapfeladatokra korlátozza. Kivált a terjedelmes, nem könnyen áttekinthető művek esetében ez azt mindenképpen jelenti, hogy a *szövegre* támaszkodó, azzal igazolható, azt követő magyarázattal szolgáljon a primér befogadás szükségképpen zilált élményéhez, és lehetőség szerint logikus didaktikai menetben orientáljon világos ismeretekre.

A szerző indításul a *Tragédia* műfaját definiálja „lírai dráma"-ként, mely szintagmában „. . . . a jelző határozza meg az uralkodó minőséget, mivel . . . a külső helyzetek sora . . . lírai helyzetekből összetevődő belső történésnek, a lírai énben lejátszódó folyamatnak . . . van alárendelve." A lírai jelleg dominanciáját („A gondolati líra elsődleges benne . . .") „az egyetemesség igénye" magyarázná, szembeállítva ezzel a hazafias költészet körének szűkösségét egy madáchi mondat alapján. A meghökkentő és kurtaságában félrevezető szembeállítás azonban inkább zavar, mint magyaráz. Az *a priori* műfaji elhatárolással meg a tanulók egyelőre nem sokra mennek. Feldereng(het) nekik, amit az I. osztályos könyvben a *Hamlet*ről olvashattak, hogy ez a dráma „egyetlen szereplő lelkében megy végbe", „egy tudat tragédiája,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mely visszatükrözi önmagát", és ha ez nem is azonos Shakespeare-évei, megtévesztően objektív drámai konfliktust fejleszt ki. Jelen meghatározás alapján olyanféle képzelem merül(het) föl bennük, hogy netán minden mű lírai, hiszen csak az író énjében lejátszódó folyamatok, belső történések nyomán kerülhetnek papírra. (A csacskaságok persze kiigazíthatók időigényes magyarázatokkal, de a fogalmak világosabb használata megelőzhetne sok ismeretzavart.)

A műfaji anticipáció alapot teremt ahhoz, hogy Ádám és Lucifer kettősében állítsa fel a mű teljesértékű képletét: „. . . a két főszereplő kérdéseinek és válaszainak soraként mutatja be az emberiség történelmét." Vagyis: a mű érdemleges mondandója a történeti színekben lezajló „kivetített belső vita", ami a „. . . különböző álláspontok között dönteni nem tudó, meghasonlott lírai alany kettősségét fejezi ki. Ami az ő (ti. Ádám és Lucifer) szájukból hangzik el, az Madách költészetének csúcsa . . ." A dönteni nem tudó meghasonlás ma igen divatos lélekállapot (gyanúm szerint nem mélysége, hanem önfelmentése okán), Madáchnak pedig bőségesen elegendő oka lett volna belesüppedni feloldatlan kétségeibe. Műve azonban a kétségeken kívül azt is közli, hogy bár gyökeréig megélte illúzióinak szétfoszlását, élményeiből gondolatilag kimunkálta liberalizmusának kudarcában is *ronthatatlan érték*magvát csakúgy, mint a pozitivizmus csonka, eszménytelen materializmusának kritikáját; ezért objektiválni is tudta megszenvedett válságát, és döntéssel, választással perspektivikusan feloldani. Utóbbit nem a történeti színekben ugyan, hanem a közbeékelt űrjelenetben prefigurálisan, majd a zárószínben végső érvénnyel. De ha csak a történeti színeket vesszük komolyan, a bibliai színeket pedig leválasztható sallangnak tekintjük, ha csak az Ádám—Lucifer viszonnyal foglalkozunk, akkor tehetünk sok szellemes észrevételt, de nem azt a madáchi művet értelmezzük, melyet *Az ember tragédiája* műegészként jelent. — Amit a tankönyv Ádám és Lucifer eszmeiségéről, ellentétükről-elválaszthatatlanságukról — netán: ellentmondásos egy-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ségükről? – ír, Ádámot illetően kicsit szegényes. Mintha az a tipikusan *színházi* ötlet árnyalódnék bele, mely az utóbbi évtizedekben a mindig frappáns hatású szkepszis gyors sikerét igyekszik kamatoztatni szereposztással biztosítva a kockáztató cselekvés népszerűtlen kudarcaival szemben. (Amúgy meg az írott drámákat nem azonosítjuk változó színpadi megvalósításaikkal.) A két alak viszonya egyébként nem csak vitákban, objektív élethelyzetekben is létesül. Vita a jelent és jövőt mutató színekben fejlődik valóban, addig – a múltban – Ádám cselekvően reprezentálja eszméit, Lucifer meg destruktív előretudással kommentálja az eseményeket, ahogy erről Sőtér István ír.

Nem értem, mi igazolná, hogy köztük fokozatos közeledés indul, és a két, nem változó tartalmú jelkép-alak „a történeti színek során... egyre közelebb kerül egymáshoz." Lucifert határozott cél vezeti elejétől végig: Ádámot önkéntes pusztulásba, a Teremtés tagadásába hajszolni. Ő nem örül és nem bánkódik, érzelmi kapcsolatra képtelen (lásd a VII. és XI. színben). Ha Ádám csalódik, kiábrándul – ő szenvtelenül elégedett; ha valami (legtöbbször Éva, illetve a hozzá tartozó szféra) az élethez vonja – bosszús. Indulati megnyilvánulásai végig csak negatívok, az űrjelenet ezt koncentráltan mutatja, ahogyan *cél*tudatát is; a XV. színben aztán a „vén hazugság" dinamizmusai végképp kiteljesednek. Az az ötlet, hogy Lucifer „nem Ádámhoz hasonló romantikus lázadó volt-e eredetileg", egy másik mű reminiszcenciája (pl. Milton) lehet, itt a leghalványabb utalás, lehetőség sincs rá, a koncepció rendje kizárja. (Amennyire tudom, ez is egy színházi „kísérleti léggömb" mostanában.)

Nagyon érthetően ez a műértelmezés alig tud mit kezdeni Évával meg az Úrral (a bibliai színekkel és az űrjelenettel). „Évának nincs szerepe abban a párbeszédbe kivetített magánbeszédben, mely a *Tragédia* emelkedő lírájának lényegét alkotja", és bár szüntelenül ott lábatlankodik a „két főszereplő" mellett, és bár mély befolyása van a „vita" alakulására, nem szólva az egész *emberi* létbonyodalom kimenete-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

léről, és bár Sőtér István roppant tisztán kifejtette a nő szférájának tartalmait, hatásértékeit, Németh G. Béla pedig tömör hitellel tette ezt, a tankönyv néhány laza, pejoratív megjegyzéssel tér ki előle mondván: „. . . nem jelent . . . változást Madách korábbi nőalakjaihoz képest", akikről a tanulók mit sem tudnak, tehát Éva fölösleges, bájos „fehér folt" csupán. Az Úrról megtudjuk, hogy nem a „tételes kereszténység" szellemében állítja elénk a mű, és ez való igaz. Szimbolikus-jelképi tartalmáról azonban semmit nem tudunk meg, az elmarasztaló megjegyzések viszont mintha mégiscsak a keresztény Teremtőt illetnék. Sejtetően utal a könyv az Úr korlátozottságára (Lucifer is „részt vett a munkában, s az Úr kénytelen két fát neki ajándékozni" – ami a mítosz naiv „hitelű" ellentmondása eredendően), álnok atyaiságára (Évának a II. színbeli predesztinációs szellemű bölcselkedése ad rá indítást); majd Madáchnak a keresztény tanításoktól függetlenülő gondolkodására tér át a tankönyvi szöveg. Igen okos megállapításokat tesz róla, de ez nem pótolhatja az Úrnak a mű konstrukciójában betöltött – nem vallásos tartalmú – funkcióját, illetve ennek megvilágítását.

Minthogy „a líra az uralkodó minőség" a *Tragédiá*ban, „az egészet meghatározó rendezőelvnek . . . tematikus szerkezetben kell érvényesülnie." A szerző a tematikus vázat a színekben megnyilvánuló „szétválások sorá"-ban jelöli meg, melynek hátterében „ellenpontszerű háttér"-ként „a világ egységének . . . a természetes állapotnak, a mennynek a képzete végigkíséri az embert a világtörténetben." Ha a „menny" helyébe a Paradicsomot tesszük – Ádámnak ugyanis erről lehet képzete –, utóbbi megállapítás teljesen igaz; az értelmezés ezzel a moralitásdráma szerkezetének közvetlen közelébe került.

De mit jelentenek a *„szétválások"?* A szót Németh G. Béla használja, az eszmék sorsát a történeti színekben – határozottan a párizsi színben – jellemzi vele: a lelkesedés tárgyát képező értékek ugyanis „időlegesen fölemelkedő,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

majd végképp elbukó minőségekre"[6] válnak szét. Így világos. A tankönyv szélesebb értelemben, terminusként alkalmazza arra, hogy „valamely összetartozó egység részekre bomlik", s mint ilyet ráérti mindenfajta különbözésre, ellentétre a színenkénti konkrécióban. Pl. az I. színben a „Teremtő és a Teremtés kerül ellentétbe", ámbár azt hihetnénk, hogy az Úr világrendjében megosztó, tagadó ellentmondásként Lucifer lép föl. „. . . . a bizánci és az első prágai színben Ádám korábbi eszményeitől távolodik el", jóllehet tulajdonképpen minden színben ez (is) történik, a szétválásnak inkább általános, mint speciális tartalma. Az első prágai színt aztán a másodikkal együtt az jellemzi, hogy „az ember és a kultúra közé kerül választóvonal", ami talán csak a másodikról mondható el. „. . . . a párizsi, londoni és a falanszter-jelenet" fokozati különbségekben mutatja „hogy bomlik föl az eszköz és a cél egysége", így még roppantul általános, bár a falanszteri szétválások részleteződnek, pl. bekövetkezik „a tudás korlátainak a felismerése is", aminek bekövetkezéséről a második Kepler-jelenetben már szó volt. A falanszter „a szétválások utolsó színhelye", de a szöveg tovább is rámutat ilyenekre az űr- és eszkimó-jelenetben, többek között „a felület és mélység" különválására. A könyv mintegy független, önálló formálóelemként említi, hogy a színek a tétel-ellentétel egymást követő változásait mutatják, de nem konkretizálja, hogy a szétválások milyen tartalmi logikával gördítik tovább a cselekményt ebben a formarendszerben.

A történeti színek közül a párizsi, a londoni és a falanszter-színhez csatolt alaposabb elemzést találunk. Azt hiszem, a szerző nagyon jól tette, hogy végre nem kente el körmönfont vagy álszent módon a szabadelvű haladás mérsékelt eszméjét képviselő Danton és a jakobinus terrort képviselő Robespierre és Saint-Just bemutatott ellentétét. Itt egyértelmű a szétválás, és ez történetileg mind az eredeti eseményekre, mind Madách világnézetére nézve jellemző. Ezért sem lenne

[6] Németh G. B.: *Két korszak határán*. I. m.: 128.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fölösleges elmondani, hogyan hatott a „rémuralom" aktuálisan és közeli múltként az európai értelmiség nagy részére, a polgári és nemesi liberalizmus híveire, kiknek megrettenésében a politikailag viszonylag radikális Madách is osztozott. A forradalom eszméit fölemelte, azokban „Isten szikráját" látta, noha „vérrel és sárral volt is befenve", ám a forradalom gyakorlatának kiélesült kíméletlensége elriasztotta. Azt mégsem hinném, hogy ez „a néptömegek mozgalmá"-nak érvényével jelenne meg a műben. A londoni színt a szabad verseny, az egyén szabadságának vágya szüli meg, de a korai kapitalista világban új egyenlőtlenség és sivár individualizmus lesz belőle, „felgyorsul az értékcsökkenés" – nagyon igaz! – a haszonelv mint egyéni, anyagi önzés következtében. (Ugyanez mint „megélhetés" lesz a falanszterben vezérelv közösségi érvénnyel.) A költészet, szerelem, ifjúság nagy madáchi értékei sorra elhitványulnak, áruvá lesznek, csak Éva jelképisége menti tovább őket eszményként.

A tankönyv persze „csak" vezérfonál tanuláshoz, tanításhoz, a tanárok zöme érthetően egyéníti; nem is szeretnék a részletekben elmerülni. Egy összegező megállapítás különös szemléletű és tényszerűen vitatható voltát azonban még említenem kell. – A *Tragédia* befejezéséről szóló alfejezetben örömmel olvastam az észrevételt egy mindvégig épen maradt értékről, ez „Ádám életlendülete, melyet Éva is ébren tart", lebírhatatlan „küzdésvágya", amit az űrjelenetben hasonlíthatatlanul pontosan megindokol: „A cél voltaképp mi is? . . . // . . . az élet küzdelem, // S az ember célja e küzdés maga." Utána következik az eszkimószín, mely Ádám nagyszerű sorsfelismerését a tankönyv szerint „teljesen érvénytelenítette". Mechanikus szemlélettel, csak a sorrend szerint ez így is volna. De a gondolati, világképi összefüggés más eredményre vezet. A falanszter-színben Ádám végső, a jövőt illető társadalmi eszményében is csalódik, s ezt a csődöt látja Lucifer alkalmasnak, hogy az örökkön magasabb régiókba vágyó embert szaván fogja (a maga közegébe átültetve a fogalmakat), pusztulásba vigye az űr dermesztő kietlenségé-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ben. És ismét felsül: az Úr világrendjében szolgáló Föld szelleme megmenti Ádámot, aki – tökéletes keljfeljancsi-ember – a megsemmisülésből magára eszmélve megérti és elfogadja sorsát. A luciferség teljes legyőzetése (lenne) ez, Lucifer hát előveszi végső aduját: a természethez kötött embert a természeti szféra mechanikus-pozitivista szűkösségében értett törvényével sújtja le. Az eszkimószín eszménytelen geofizikai, antropológiai pusztulásképe a „holt anyag", a „rideg matézis" azaz Lucifer ultima ratiója. Az ebből felébresztett Ádámot könnyűnek tűnik az öngyilkosság útjára terelni, amiben Lucifer nem is késlekedik. Hogy az Úr „közbelépése" miképpen érvényesül itt – közismert. Ádám végül neki adja meg magát, emberlényének összetettségéből az Úrhoz kötődő tartalmak erősödnek föl, és űrbéli visszatéréséhez hasonló állapotba jut. Az Úr szavai pedig (nemcsak a zárómondat!) az ő ott elmondott, illúziótlanul lelkes szavaira alludálnak, elhelyezve őt, Évát és Lucifert is a világrend egészében. Az inkriminált utolsó mondat (az „. . . ember küzdj' . . .") azért nem enigmatikus, szervetlen függelék, mert az Úr szövege a XV. színben közvetlenül, közvetve-közelítve pedig a mű eszmei küzdelmei – előkészítették. Németh G. Béla egyenesen Kepler forradalom iránti lelkesedésére rímelő értékét veszi észre. Ádám az eszkimószín okozta megrendülését ekkor sem rázza le, „az a vég" kínozza még, ahogy az emberi lét is örökös ellentmondások – a halál tudatának – kínjával terhes, de eldőlt benne a hovatartozás dilemmája. Az Úr szövege ezt – saját űrbéli szavainak szinte tautológikus, ám törvénykező érvényű ismétlésével – véglegesíti.

A tankönyv e befejezést – mintegy Madách szellemében – nem tekinti megoldásnak mondván: ő „korának leggyötrőbb kérdéseit teszi föl", de „az addigi válaszkísérleteket bírálatban részesíti, és a feleletet váró befogadót meghagyja a kérdezés nyugtalanságában." Az tény, hogy Madách nem éri be könnyen a válaszkísérletekkel, mindent átgondol színéről-visszájáról. Ellenben koherens világnézete van, ami – akár tetszik nekünk, akár nem – idealista módon, ám a maga

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

korának történeti környezetében vitathatatlanul a haladást igenlő alternatíva jegyében teszi teljessé, zárja le művét, melyben az eszméket hordozó alakok végigvitt viszonya tiszta értékrendet tükröz. A könyv szerint azonban szó sincs itt lezárásról, sőt „nyitottságra, egymást kizáró világmagyarázatok mint lehetőségek közötti állandó feszültségre vezethető vissza e nagy mű kivételes művészi hatása." Ez a feszültség létezik, csak éppen nem marad nyitott. Madách rendelkezik azzal az „egységes látomással", aminek szuggesztív esztétikai beteljesítése – többek szerint – a nagy művek voltaképp egyetlen lényeges kritériuma. A tankönyvi fejezet érezhetően az egymást kizáró elvek párhuzamos lehetőségének értékére orientált, ahogy a „dönteni nem tudó, meghasonlott lírai alany kettősségé"-ben is rokon értékeszmény kísértett. A szerzőnek egyéni joga ez a felfogás, ez az értékelés. Azt azonban erősen kétlem, hogy a közoktatásban éppen ezeket az egyéni látszatú, de valójában divat gerjesztette *értékeszményeket* kell zsenge, életkorilag szükségképpen önállótlan ítéletű serdülőink elé állítani. (Naiv-utópikus föltevés, hogy önálló gondolkodásra lehet késztetni ilyen eldöntetlen nézetekkel. S vajon valóban eldöntetlenek?)

A dogmatizmustól való félelem kezd az ellenkező szélsőséghez közelíteni: minden döntés, meghatározott jelentés gyanús. Ha kell, ha nem, szeretjük elkerülni az egyértelműségeket, inkább a meghasonlottság, bizonytalan érvényűség, lezáratlan lehetőség kényelmes távlatában „lebegtetünk" mindent. S ennek különös értéket tulajdonítunk. Okosak is akarunk lenni meg óvatosak is; akaratlanul felmentést adva így – tanárnak és diáknak – a világos átgondolás, az értékek tisztázása alól, mely nélkül – sok más alkotás mellett – *Az ember tragédiája* sem érthető helyesen.

FUTAKY HAJNA

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

DOKUMENTUM

IDŐS WESSELÉNYI MIKLÓS SZÍNHÁZI LEVELEZÉSÉHEZ

1983-ban napvilágot látott idős Wesselényi Miklós színházi levelezése.[1] A kötet megjelenését részpublikáció is megelőzte.[2] A 108 levelet közreadó gyűjtemény bevezetőjéből kiderül, hogy ezúttal sincs szó a teljes levelezési anyag közreadásáról, számos olyan levél létezéséről van tudomásunk, amelyeket külföldi levéltárakban őriznek és kutatási nehézségek miatt egyelőre hozzáférhetetlenek. Ugyanakkor a hazai levéltárakból is előbukkanhatnak még eddig ismeretlen Wesselényi levelek.

Noha a jelzett — korántsem teljes — kötetből kirajzolódik az a magyar színészet történetében teljesen rendhagyó, páratlan színházvezetői és színházpártolói modell, amelyet id. Wesselényi Miklós munkássága testesített meg, s amely lehetővé tette, hogy egy nagyon kritikus és válságos korban, a Martinovics-per után is tovább éljen Erdélyben a magyar nyelvű színház, majd 1806-tól kezdve az Erdélyből kiküldött színészek révén Pesten és Budán is folytatódjon az egykor megkezdett, de sajnálatosan félbeszakadt színházi hagyomány — minden újabb előkerülő levél teljesebbé teheti, árnyalhatja a kor színjátszásáról alkotott máig is hiányos képünket, közelebb vihet id. Wesselényi Miklós érdemeinek a reálisabb méltányolásához.

A kötet anyagának a lezárása után, a megjelenés ideje alatt sikerült 3 újabb levelet találni. Az első levél[3] — melynek keletkezési ideje az 1802—1803-as évekre tehető, amikor mozgalom és gyűjtés indult a kolozsvári színház épületének a felépítésére — jelzi, hogy id. Wesselényi Miklós és fritsi Fekete Ferenc[4] kérésükkel Széchényi

[1] *Id. Wesselényi Miklós színházi levelezése.* Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Enyedi Sándor. Színháztörténeti Könyvtár 14. Magyar Színházi Intézet 1983. 250. l.

[2] It. 1980/4. 1010—1029.

[3] Lelőhely: Országos Levéltár. Széchényi-levéltár. P. 623. 28. cs. 315—316.

[4] fritsi Fekete Ferenc (1744?—1823) az erdélyi országgyűlésen kinevezett színházi bizottság tagja.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ferencet is megkeresték. Az adományokat pontosan nyilvántartó színházi kimutatásokban sajnos nincs nyoma, hogy Wesselényiék kérésének lett volna foganatja.

A második levél[5] — válaszlevél[6] id. Wesselényinek Erdély gubernátorához, Bánffy Györgyhöz küldött azon levelére, amelyben a színház anyagi előmenetele céljából maszkárás bálok engedélyezését szorgalmazza a kolozsvári Rhédey házban. Az eddig ismeretlen, most közlésre kerülő válaszlevélből megismerhetjük Bánffy állásfoglalását a kérdéses ügyben.

A harmadik levél[7] ugyan közvetlenül nem sorolható Wesselényi színházi levelezéséhez, de ún. „háttérlevélként" jól megvilágítja Wesselényi intencióit — nem sokkal a halála előtt — a pesti színjátszás ügyében. Magyarosi Tőkés János[8] Teleki Lászlóhoz[9] küldött „titkos" referádájából kiderül, hogy Wesselényi szívesen lemondana a pesti színház felügyeletéről, de csak akkor, ha Pest megye garantálni tudná a színészek zavartalan működését.

1. *Wesselényi Miklós és Fekete Ferenc levele Széchényi Ferenchez*

(1802 –
(d.n.1803.k.)

Nagy Méltoságu Groff és Belsö Titok Tanáts Ur!

Nemes Hazánk, Anyai Nyelvünknek gyarapodásárol, Nemzeti Characterünknek fenn-maradásárol Anyai modon gondoskodni kivánván, mind kettőnek előmenetelére, 's történhetö veszedelmének elháritására helyesen egy alkalmatosabb ezközt nem talált edgy jo Nemzeti Jádzo-Szinnek

[5] A levél lelőhelye: Országos Levéltár. Erdélyi Guberniumi levéltár. F. 39. Iktatlan iratok. 3. cs.

[6] *Id. Wesselényi Miklós színházi levelezése.* I. kiadás. 138. A Bánffyhoz írott Wesselényi-levél itt olvasható.

[7] MTA Kt. M. Irod. Lev. 4r. 12/61.

[8] Magyarosi Tőkés János ifj. Wesselényi Miklós nevelője volt, aki éppen hosszú külföldi tanulmányútjáról tért haza.

[9] Teleki László (1764—1821) író, költő, id. Wesselényi Miklós unokahúgát, Wesselényi Máriát vette feleségül.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fel-állitásánál, 's ugyan azért annak alkalmatosabb, 's jobb moddal lejendö fenntartása végett maga kebeléből egy néhányakot ki rendelni jonak találta, a'kinek, Jádzo-Szinünk Állapottyának, költségeinek meg határozása, 's az elö adando Daraboknak ügyben vétele kötelességében áljon.

Mü ditsekedhetünk Nemes Hazánknak ezen hozzánk valo bizodalmával, melyel leg nagyobb Kintsét, édes Anyai Nyelvünket elö mozdito 's pallérozo legg hathatosabb ezköze folytatásának gondviselésével meghinni érdemesitett: tehetségünk szerént ezen Nemes Czélnak elö-mozditására tett fáradozásainknak méltó jutalmát is vettük, a'midőn edgy néhány Esztendöktöl fogva Jádzo-Szinünk minden Hazafiaknak elégedésére, 's Idegenek bámulására szemlátomást tökélletesitette magát.

Nem hibázik már most annak egész állando lábra valo állitására egyébb; hanem egy alkalmatos Jádzo-helynek épitése, az eddig valonak mind kitsinsége nagyobb jövedelmünket gátolván, mind pedig Esztendei sulyos Bére annak nagy részét meg emésztvén. Mely hasznos Intézetünknek végben hajtására több érdemes Hazánkfiai igaz Hazafiui indulatoktol viseltetvén, tehettségekhez képest lehetö Segittségeket ajánlották, 's adták is.

Tudva lévöbb elöttünk Excellentiádnak bölts által látása, mint sem meg bizonyitásával alkalmatlankodnánk annak, mely elkerülhetetlen ezköz légyen Anyai Nyelvünk gyarapodására edgy Nemzeti Jádzo-Szinnek fenn tartása; mely gyalázatunkra szolgályon az, hogy a'midön a' pallérozatlanabb Europai Országok, 's Nemzetekis tulajdon Nyelveken költ Játékokkal gyönyörködtetik Fiait, akkor mi egyedül légyünk ezen öröm, 's ditsöségtöl meg fosztatva.

De még sokkal esméretesebb nállunk Excellentiádnak Nemzetünk 's édes Anyai Nyelvünkhez viseltetö Szeretetének tett nagy Próbáji, melyek egész Nemzetünk ki terjedt Honnyaiban örökös Nevet szerzettek Excellentiádnak, hogy sem kételkedhetnénk abban, hogy egy ilyen legg föbb ezköznek elö mozdításából segitö karjait meg vonhassa.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ditsöiteni fogjuk müis egy Anyai Nyelvünk' nagy Joltévöjének emlékezetét és Nemzeti Jádzo Szinünk Képében fogyhatatlan háládatosságot igérvén, maradtunk Excellentiádnak

alázatos Szolgái
B. Wesselényi Miklos
Fekete Ferentz

2. *Bánffy György válaszlevele Wesselényi Miklósnak*

Wesselényi Miklosnak

Igen is ugy vagyon, hogy a K[irályi] Gubernium közben jövetelével meg határoztatott, hogy azon napokban, mellyeken a' közelebbröl épült Kolosvár Várossa Bál Házának maszkarás Bálok tartatnak, más közönséges helyeken Bálok ne adattassanak; mely a végre is szükséges volt, ne hogy azon több rendbeli Bálok, mellyek egy napon adattatnak az ide valo Publicum környülállásához képest, magoknak költsönös kárt és, a' Bál adoknak romlást okozzanak.

Minthogy pedig a Maskarás Bálok minden héten tsak háromszor tartatni fognak, ugymint vasárnap, kedden és tsütörtökön, tehát a' Magyar Jádzo Szin számára még három napok, tudni illik hétfő, szereda, és szombat fennmaradnak, mellyekben ha hasznosnak véli maszkara nélkül valo kőzőnséges Bálokat adhat és ily modon ugy gondolom, hogy senkinek mélto panaszra valo ok nem szolgáltaték.

A'mi pedig a Bál Háznak ki hirdetett veszedelmes voltát illeti, ez már oly gyakron, és hitelesen meg visgáltatott, hogy annak telyes bátorságában akár ki is minden kételkedés nélkül bizhatik.

Mellyet a' Méltoságos Báro Urnak ezen lefolyo Honap 27dikén hozzám intézett Levelére válaszolni kivántam, egyszersmind igaz atyafiságos indulattal maradtam

Claud(ipoli) die 31.mo X^{bris} '807.

Bánffy György

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

3. *Magyarosi Tőkés János levele Teleki Lászlóhoz*

'Sibo 1809. Januarius 11 én.

Nagyméltoságu R[omai] Sz[éki] Birodalom béli Groff Kamarás és Tabulae Báro Hazánk fényes oszlopa Nagy lelkü Patronus Uram!

Szerentsésen meg érkeztem Istennek hála Hazám Szent Földére, kivánt hellyemre. Egésségbe valo szerentsém tisztelni a Méltoságos Bárot és Báronét kedves Miklosommal. Őrőm kőnnyüim hullának érette, hogy az Egek illy kegyesek valának 's illy egésségben meg tartották nagy lelkü Maecenásomat. – Nagyságodnak ajándékait 's munkáját mellyel tőrekedik Hazánk 's nyelvűnk boldogittásán, annak fel emelkedésén, a hibáknak orvoslásán, mellyek mig el nem háritttatnak, nagy Nemzet nem lehetűnk, 's a' pallérozott Nemzetekkel sem pararellizáltathatunk.

Háládatosságra lelkesitette mindnyájunkat 's kevélyekké tőn a' Groff Teleki Lászlo névvel. *Boldog tőrekedés! Hazánknak Istene! melly fénnyel ketsegteted nemzetűnket midőn illy Férfiakat támasztasz Hazánk Nagyjai kőzűl – ezt mondok.* Ditsö Nemzetünknek nagy része előtt tiszteletbe van, nagy és betses Wesselényink neve is, nem tsak azon férfiakért, kiket ezen Ház adott vala Hazánknak, 's jo Fejedelmeinknek, hanem azért is, hogy Wesselényi Miklos nem kis ok vala néhány időktől fogva arra, hogy Nemzetűnk meg tartotta nyelvét tisztán, maga kőzött, sőt pallérozta, ki terjesztette, 's erköltseit formálta – Mert mit tehet egy erkőlts: Theatrum égy Nemzetre? Századok tőrténeteinek kőnyvében letőrölhetetlen betűkkel vagynak fel jegyeztetve. A' Nagyságtok Nevét a' jol gondolkozo késő Maradék sem fogja soha is elfelejteni, – Őrvendett a' Báro ő Nagysága hogy Pest V(ár) Megye tőrekedik a' Nemzeti Jádzo Társaság Pesten jo moddal valo fenn tartásárol – elő beszéllettem ő Nagyságának melly készséggel van a' pesti publicum – meg mondottam hogy Commissiot is rendelt immár ki a Nemes V(ár)megye, melly a' jo rendről gondoskodnék. Mind ezek

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ő Nagyságának felette tetszettenek. – Jonak gondoltam meg mondani a' Nagyságod izenetét is, 's igyekeztem meg mutatni ő Nagyságának a' Nagyságod vélekedése szerént, hogy a' Commissio nem lehetne ő Nagysága alatt, ezt nem a' leg jobb neven láttattatott venni, ezt felelvén réája: – Tudja Tőkés Uram, hogy én elsőséget nem kivánok, mert Erdélybe is Commissiok vagynak, mellyeknek G. Teleki Mihálly,[10], G. Teleky Joseff[11] és több más nagy urak tagjai, én azoktolis tsak edjet értést kivánok. – Ugy veszem mindazon által észre, hogy ő Nagysága a' Theatristákat által engedi, de ugy hogy a' V[ár] Megye áljon jot ő Nagyságának érette, hogy nem fogja engedni, hogy a' Társaság el oszoljon és olly gondoskodással lészen réá, hogy hibákat ne tegyen, melly annak eloszlását siettetné, mivel a' mind azt Nagyságod bőltsen tudhatja ezen Társaságrol ő Nagyságának az Országnak kell számadolni, mivel annak fenn tartását a' Diaeta bizta ő Nagyságára. Pest V[ár] Megye olly Hazafiui tűzzel 's nemes lelkűséggel bir, hogy ezt bizonyoson meg is fogja tenni. Miklosom kezeit Nagyságotoknak alázatoson tsokolja, az ifju Grofokat őleli és tsokolja. – A' Báro ő Nagyságok ezen Levélről semmit sem tudván, nem is irhatom tiszteleteket. Magamat mélly tisztelettel Gratiájában ajálván vagyok,

Nagy méltoságu G. Tabulae Báro Ur Nagyságodat, alázatos Szolgája

Magyarosi Tőkés János

Közli: ENYEDI SÁNDOR

[10] Teleki Mihály (?– 1826) Teleki Lajos és Bethlen Kata fia, Maros-szék fő királybírája.

[11] Teleki József (1777– 1817) a koronaőr Teleki József fia, a kolozsvári színházi bizottságnak egy időben tagja.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

SZEMERE BERTALAN „PRÓBARAJZA" A PATAKI KOLLÉGIUM KÖLTŐI EGYESÜLETE SZÁMÁRA

1832-ben ifjúsági szervezetek sora alakul meg a pataki Kollégiumban: március 22-én Az esküdt Deákkar magyar könyvtára, május 5-én a Nándorország és május 20-án a S. Pataki Ifjú Egyesület. Ezek létéről eddig is tudtunk, sőt igényes feldolgozásuk is ismert.[1] Bodolay Géza értékelést is ad róluk áttekintő és összefüggő munkájában, amikor így ír: „... a számszerű adatok még nagyobb jelentőséget adnak annak a ténynek, hogy a közélet és főleg az irodalmi élet kiválóságai közül azok, akik a harmincas-negyvenes években fejezték be tanulmányaikat, szinte kivétel nélkül a társaságokból jöttek. A társaságokba tömörülő ifjúság volt tehát az a kovász, amely már az iskola falai közt megkezdte erjesztő munkáját a magyar nyelvű művelődés szolgálatával, demokratikus eszmék terjesztésével, szépirodalmi közönség nevelésével, s amely aztán országos méretekben is kovásznak bizonyult az iskolából kilépve".[2]

A továbbiakban a S. Pataki Ifjú Egyesület megalakulásának körülményeihez fűzünk megjegyzéseket, majd bemutatjuk azt az előkerült tervezetet, amely részletes felvilágosítással szolgál a reformkori iskolaügy és diákönképzés keletkezésének és virágzásának állapotáról.[3]

A pataki akadémista diákok körében többek óhajtása teljesül, amikor Szemere Bertalan 1831. december 15-én levelt ír Fáy Ferenc iskolai algondnoknak.[4] Ebben megvallja forró óhajtását, amelyet a közügy és saját kívánsága alapján tár fel. „Szívben és észben általmelegülvén" azt kéri világi algondnokuktól, hogy „költői (kritikophilológiai) Eggyesület" létrehozását engedélyezze a Kollégiumban. Az algondnok december 28-i keltezésű levelét január 5-én kapja

[1] Szentimrei Mihály: *Az esküdt deákok magyar könyvtára.* Magyar Könyvszemle, 1981/1.; Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785—1848.* Bp. 1963.

[2] Bodolay G.: I. m. 108.

[3] Bodolay Géza megírta ugyan az Egyesület történetét, de akkor még nem volt birtokában néhány levél, s nem ismerte Szemere Bertalan első tervezetét sem. Az újabb adatok hangsúlyeltolódást mutatnak a hivatalos szervek állásfoglalásában, és betekintést engednek az akadémista diákok gondolkodásmódjába is.

[4] Sárospataki Egyházkerületi Levéltár (rövidítve: SEL) B LIV. 23, 336.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kézhez Szemere. Ebben felcsillan egy leendő egyesület működésére szóló engedélyezés, egyelőre azonban az a kérés, hogy sürgősen készítsen „alaprajzot" a létesítendő egyesületről. Szemere eleget tesz a felszólításnak, és január 24-re elkészíti a tervezetet.

Az algondnok a hozzá beadott alaprajzot rövidesen eljuttatja Teleky József főgondnokhoz jóváhagyásra. Teleky élvezettel olvashatja a tervezetet, mert dicsérőleg ír róla, sőt a szerző Szemerében Kazinczy Ferenc és Fáy András méltó utódját látja.[5] Azt tanácsolja, hogy ne legyen „rendes statutuma" a társaságnak, mert akkor biztosan „szemet szúr".[6] A próbarajzot jónak tartja, de a következő változtatásokat kéri: ne legyen külön jegyzője az egyesületnek, hanem vagy a szerző, vagy a titkár írja be a munkát az emlékkönyvbe; „próba" nélkül senki ne kerülhessen be a társaság tagjai közé, viszont mindenki tagja lehessen, aki érdemessé válik rá munkájával; az emlékkönyvbe csak az arra érdemes műveket írják be, viszont a fordítások körét terjesszék ki a régi görög, római és német múlra is; a gyűlés helye a kurátoriális házban legyen; alakítsanak pénztárt az egyesületen belül.

Befejezésül további tanácsokat ad, de már nem az ifjaknak, hanem Fáynak: a biztonság kedvéért csináltasson egy rövidebb tervezetet Szemerével, s azt nyújtsa be az iskolai széknek, az pedig adja be a publikumnak.

Miközben a levelezés folyik, az ifjak lázban égnek, mert még ebben az iskolai évben munkához akarnak látni. Úgy döntenek tehát, hogy előbb megalakítják az egyesületet, s azután már ez fogja kérni a működési engedély megadását. Így keltik életre 1832 május 20-án a S. Pataki Ifjú Egyesületet, s ettől kezdve minden fontosabb eseményt a megnyíló emlékkönyvben rögzítenek.[7] Ide kerül be az alaprajz is, amely már tükrözi a főgondnok által javasolt változtatásokat, az engedély helye azonban természetesen üresen marad. A bejegyzésre kerülő alaprajz szerint be kell látnunk, hogy „az erkölcsi,

[5] Gróf Teleky József főkurátor levele Fáy Ferenc alkurátorhoz Bécsből 1832. július 5-én. Ráday Levéltár: Szemere Tár XII. 22. (Szemere B. másolatában)

[6] Ez a kitétel Bodolayt erősíti meg, aki azt írja, hogy nem alkottak szigorú szabályokat Patakon (I. m. 371). Egyúttal magyarázatul is szolgál, miért tüntetik fel laza érdekszövetségnek diákegyesületüket a pataki ifjak.

[7] Az első lapon ez áll: A S.Pataki Ifjú Egyesület Emlékkönyve, 1832. 20-ik Májuszban., a harmadikon ez: Alaprajz, Rendszabások s Ülések, és Érdekletesbb Történetei az Egyesületnek. Sárospataki Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézirattára 1911.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mint a testi világ bizonyos lépcsőkön hágdal, minél magasabban áll a tökély, annál több lépcsőkön kell hozzá eljutni, egyen állapodtunk meg; kétség kívül sokkal maradtunk hátra, a velünk versenypályát futó pedig halad, díszlik, fényözönbe merül, végre ömlő világa tilt hozzá közelíteni; — minden kis állapodás hosszú visszaesés a homályba". Utalnak az esküdt diákok könyvtárának megszervezésére, de el is különítik magukat, mondván, hogy az írással foglalkozóknak kívánnak fórumot biztosítani. Érdekes módon mégsem zárják ki azok tagságát az új szervezetből, sőt három kivétellel ők is az alapító 46 tag közé kerülnek. Nem alkotnak rendszabályokat, de két tanárukat — Nyiry Istvánt és Majoros Andrást — „elölülőknek" kérik meg, s május 23-án megindul az egyesület tevékenysége. Megválasztják a tisztségviselőket, köztük a főtitkárt, Warga Jánost és az altitkárt, Károlyi Istvánt, s az előbbi 26-án benyújtja a kérelmet a Consistoriumhoz az egyesület engedélyezése ügyében, mellékelve hozzá az alaprajzot Szemere kézírásában.[8] Fáy Ferenc algondnok június 30-án válaszol a beadványra, s a tanárelnököknek küldi el levelét, melyben dicséri Szemerét, s megírja a „próbatételekre" vonatkozó véleményét.[9] A Consistorium július 19-én és 20-án ülésezik, s megengedi az egyesület létrehozását, mintegy megismételve a főgondnok ismertetett kikötéseit: az egyesület vegye fel a Gyakorló Intézet nevet; édes anyanyelvünk gyakoroltatását végezze, de vigyázzon az újításokra, tartózkodjon az erőszakos csonkításoktól, amelyekkel érthetetlenné tenné nyelvünket; iktassa be a fordítói munkát is, amelyet terjesszen ki az angol, német, francia, valamint a görög és római irodalomra.[10]

A tanárok tisztában vannak azzal, hogy milyen nagy szükség van egy gyakorló társaság működtetésére, s ezért is állnak készséggel az alakuló egyesület élére. De világosan látják a helyzetet a diákok legjobbjai is, — ezért is panaszolják rettenetes helyzetüket pl. egy prédikáló társuk hallatán: az unalmas beszédet még eltűrnék, de „a lelket rázó trópusok" hallatán (az isten bölcsességének vitorlái . . ., a nap arany tányérján olvasható szavak . . .) már így kell kifakadniuk: „És bezzeg már itt mondhatta volna el Szélházy: Ah melly hátra vagyunk!". Szemere közlésre kerülő írása ezt a helyzetet elemzi és ennek megváltoztatásához mutatja az egyik lehetséges utat.

[8] Warga János levele a Consistoriumhoz 1832. május 26-án. SEL B LV. 23, 757—58.

[9] Fáy Ferenc levele Nyíry István vagy Majoros András elölülőhöz 1832. június 30-án. SEL B LIV. 23, 626.

[10] A Consistorium kiküldött Deputatiojának ülése 1832. július 19—20-án. SEL B LV. 23, 759.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A „próbarajz", a szépírói hajlamú ifjak önképzőköri diákegyletének alapszabályzata értékes alkotás: Szemere Bertalan önálló műve, egyúttal a pataki — és benne tükröződve a protestáns — iskolai élet hű tükre. A professzorok nagyobb többsége gőgös mint ember és hivalkodó mint tudós, tanítványainak nem partnere, hanem elöljárója. Az iskola ismereteket ad, de nem törődik a gyakorlattal, a hasznos idő háromnegyedét lefoglalja, de nem nevel közösségivé. Az ifjak távol vannak egymástól gondolkodásban és érzésben, érdekekben és aktivitásban.

Némiképp sötétre sikerül a látlelet, de így lesz hatásosabb az indoklás, miszerint az ember társas lény, s ebbeli önmagára találásában a társaság segít. A diákoknak nem lehet szebb és magasztosabb feladata, mint diákönképzőköröket alakítani, s ezekben az anyanyelv ápolásával verselni, bírálatot mondani, vagyis egymás szikráját kicsiholni az előrehaladás érdekében. Ez a kor parancsa is, mert „a nyelv élete a nemzet élete".

Szemere Bertalantól

Próbarajza
eggy
Alapitandó Kőltői-eggyesűletnek.
S. Patakon 1832 24 Jan.[11]

Nem leplezem el félelmeimet még nagyságaiban is, midőn vezér és készület nélkül (:mert sem nagyobb terjedékű, sem kisebb ifju-eggyesűletek alaprajzait nem láthatám:) szállok e pályára; mivel félelmeim, mellyek lelki erőtlenségem mély

[11] Szemere Tár XII. 7—22.
Itt jelzem, hogy Szemere gyakran él a rövidítés lehetőségével. Ennek jele a rövidítést közrefogó betűk fölé húzott vízszintes vonal, jelölésétől azonban nyomdatechnikai okok miatt el kell tekintenem. Nem oldom fel valamennyit, hiszen a szövegösszefüggésből érthetővé válnak, de néhány típust bemutatok: cs = csak, v = vagy, n = nem, h = hogy, t = tulajdon, pd, pg = pedig, lt = lehet, lhtne = lehetne, egyesűlet = eggyesűlet, Egyslet = Egyesűlet, aal = által, han = hanem, mfejtése = megfejtése, mcsonkulniuk = megcsonkulniuk, l. inkább = leginkább, l. elébb = legelébb, kik, kikk = kiknek, erkölcsk = erkölcsnek, jegyzetekk = jegyzeteknek, emlékkönyvb = emlékkönyvbe, concentrao = concentratio, s = és, e = ez, a = az. Ugyancsak el kell tekintenem a birtokviszony jelölésére használt vessző kirakásától is.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

érzetéből támadának, munkám s rajzom hijányainak bocsánatot lésznek nyerendők. – Több évig ápolám én e plánt (:tervet:), de czéljaimnak (:mint még reménynek:) szorúltabb formát (:rendelő, társasági alkotmányt:) adnom nem lehete, mert szüntelen fájdalommal kelle emlékeznem, hogy még az első és legnagyobb lépés (:kérelem az Iskolai kormánytól:) sincs megtéve; – és igy az egész intézet különbféle változatú, formátalan reményképben lebegett lelkem előtt. Vévén azonban T. VCurátor Úrnak (5 Januar) 28 Dec. adatú kegyes válaszát, kezdem összevonni azon néhány vonásokat, mellyek némineműleg már reményeimben is megvalának, s a töredék vonásokból egy töredék rajzot szándékozám alkotni, – egyedűl az okból, mivel felszólitatám, és mivel nekem a T. VCurátor úr akaratja illy és minden *ügy*ben parancsolat. És bár e felszólitás elég próbarajzom világosabb és setétebb hijányait elnézetni, mentségvédelműl nem lehet el nem mondanom, hogy

a.) Minden iparjaimmal sem találhatám fel illy vagy más nemű, országos vagy iskolai társaságoknak alaprajzaikat, s igy, csak egy ideát sem veheték máshonnan, melly czélomban vezérűl leendő lett volna. E szerint, midőn jelenleg annyi számtalan, erős alapú s bölcs alkatú egyesűletek díszlenek, hiszem, nekem próbarajzommal, ki azoknak eggyikét sem ismerem pirúlnom kell, – és vigasztalást csak az ád, hogy e helytt s illy dologban pirúlok . . .

b.) A Tek. VCurátor úr Pál napra akará látni e töredékrajzot, s olly évszakban kell ezt dolgoznom, melly mindenkor ugyan de kivált 6 1/2 szép hetek vesztése után legtöbb munkát kiván, és sietve mert mától (14 Jan) Pálig 11 nap időköz marad, s ez csaknem mind az Iskoláé.

Ezeket, bár milly szint vessenek rám, el kelle mondanom, mert igen érezem, munkámnak, cselekedetemnek vajmi nagy szüksége a bocsánat.

Nagynak és végtelen tökélynek magvai szunnyadk lelkében az embernek, mellyeket istenkéz adván belénk, azoknak elébb vagy utóbb fel kell virágozniok. De az ember hiúsá-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gaiban azt véli, hogy ezeknek munka és szorgalom nélkül is ki szükség fejleniek, idegen s külsegéd nélkül is magasra lehet emelkedniek: holott szintúgy ápolatot kivánnak, mint a plántaszál, melly gond s kertészkéz nélkül nem csak nem tökéletesül, sőt azon csirák, mellyekből magasabb életnek, virágzatnak kell vala támadni, romlásnak csiráivá változnak által. Elmondván: hogy a lélekországnak minden magva geneticai, és ezen magnak minden óldalu és nemű kifejlése a sorstól, időtől környülménytől függ, a mint itt vagy amott adatik élnünk, illy vagy más nemű müvelési segédeszközöket lehet és szabad használnunk; elmondván: hogy magában (:hatás nélkül) s magának (:magáért:) embernek élni nem lehet, még ha akarna is, mert készségei, mellyeket szerze, erényei vagy vétkei, mellyeket gyakorol, kisebb vagy nagyobb hatásban örömet vagy fájdalmat, épülést vagy romlást adnak másoknak; elmondván: hogy ha a bóldogság társaságban virúlhat fel, annak az elme és szív helyes idomzatú kimüveléséből kell felvirúlnia: nyilván kijő, hogy az emberi társasúlás v országok eggyik nagy problemája, a lélekben szendergő erőknek mennél több óldalú kifejtése, vagy a nevelés, a szónak széles értelmében. A ferdén s félszeg müvelt emberek azt látatják, hogy ők szerencsétlen országnak valának gyermekei: mert erőt, lelkit és testit mindenik hoz e világra, de ezeknek kifejléseiben segédül lenni a társaság dolga. — Azonban a társaságnak magasabbak lévén czéljai, a lélekfejlés- és fejtés csak eszköz ezen magasb czélok után, és továbbá, ezen felébrült s kifejtett positiv erők ellenmunkálataikban vagy divergentiáikban (:különböző irány:) hasztalanúl dolgozván; még fennebb czélú s érdekű problemája a társaságnak, a több óldalulag kifejtett eröket egy központba vonván, intézni az ohajtott nagy czél felé. Az az, a külön erőknek egymásba által kell olvadniok, egymást kölcsönösen kell meghatniok (:penetratio mutua et plena:),[12] hogy az alkotó erő, az általa megsemmisült heterogén vagy ellen

[12] teljes kölcsönhatás

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

részekből kitisztúlván, gát és küzdés nélkűl is dolgozhassék, mert öszveolvadás (:concentrao), egyesűlés nélkűl minden munka és ipar sikertelen, s a legiszonyúbb erő is elégtelen és czélt n ér. De minden czél eszköz lévén egy nagyobb czél felé, s több czélnak kellvén eszközzé válnia míg a legmagasbat elérhetni; világos, hogy több formájú s óldalú öszveolvadt erőknek, s több czéliránylag alkotott egyesűletnek kell munkálni minden társaságban az alantabb rendű czélok kivivására, hogy általok a legfőbb felé haladhassunk. Eggyesűlése az erőknek ama nagy titok, melly múlhatlan feltétele minden sikernek, melly az életnek teljesebb életet ád; „az eggyesűleti szellem emberek között a lehető legnagyobb, de egyszersmind legszelidebb erő és hatalom." mond egy nagy fényű magy. iró. Sőt, a lélek t intensiva ereje annál hatalmasb hatású lévén, mennél inkább egy dolgon függ; társaságban nagy hasznúak lehetnek az erők s elmék egy óldalu kifejlései is; mert az illy egy óldalulag fejlett elmék gyorsan és kevésb botlással elérik az ezen óldalu czélt, s így rövidebb idő alatt és több szerencsével haladhatni a nagy czélhoz, melly az eszközczélok egy óldaluságaikból fogadja a minden óldaluság bélyegét. – És ezen töredék gondolatokból és után mondom már azon nagy alapigazságot, hogy erőegység, eggyesűlet nélkűl bár melly kis neműczélt sem lehet elérni, és hogy bár melly csekély terjedelmű, bár melly egy óldalu egyesűletek egészitő részei azon eszközöknek, mellyek a társaság (:ország, emberiség:) nagy és fő czéljához lésznek minket vezérlendők. Innen ismét nyilvános, hogy a fő czélt tekintve szintolly nemes és szükséges a főld- és kézműves, ki physicai életünket tartja fel, mint a túdós; ki a lélek és ész tökélyeit fejtegeti, s ez ismét mint a tehetősb hazafi, ki annak ideáit létre hozza (:egy iskolai egyesület csekélység, müveltségi pályán, de lánczszem ez is, bár parányi:); hogy minden hű polgár, kinek nagy lelke elfogadni azon örömet, mellyet ád a hon és nemzet életének magasabb diszlete, tartozik egy és leghasznosabban csak egy czélt választani (:oszlott erőnek nem több, de egy czél

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

is sok:), melly felé intézze dolgait; és hogy azon iskolákban, mellyek sok óldalúak, s egy választott tudománynemhez n szoritatának (: mint a túdós társaságok, georgiconok stb:); mind az ifjaknak, mind a hazának nagy használatú a többiek közűl kikapott egy vagy több rokontudományokat bizonyos egyesületben nagyobb szorgalommal művelni, mert, ha egyébnemű ismereteink felűlegiek maradnának is, ezekben bizonyosan több szerencsével leszünk munkálandók, s lész egy czél a hazában, mellyet választánk, s egy előleges pályán erőt gyüjteni törekvénk kivívhatására. Illy előleges, gyakorlói pálya lenne az itt alapitandó kőltő-kritiko-philologiai Eggyesűlet (:melly három tudománynem egymástól elválaszthatatlan:); mert Anyaiskolánk is azon közönségesebb: (:universálisabb:) tendentiájú intézeteknek eggyike, mellyek minden óldalu művelést akarnak adni az ifjaknak; — azonban, a felvirágzott ifjak elfáradván a sok tudományok csak n puszta elvein s elemjein lengeni, örömmel leszállnak azoknak mélyebb, s alaposb visgálatjokra, mellyekhez inkább vonzatnak. S ez látatja, a nem-kőltői léleknek is milly alapos ohajtása fog teljesűlni az Eggyesület támadása által. Még egy szó. — Megbukván Anyaiskolánk érdemei és díszei előtt, n lehet nem vallani meg, hogy itt eddig nem vala azon elme-verseny és -surlódás, melly kivált az ifjaknál minden haladásnak, magasabb és gyorsabb, és mélyebb művelésnek fő feltétele. Futá mindenik a kitűzött pályát s botlásaiban társat nem láta maga körűl, épen úgy, mintha az egész Iskolában csak egy ifju vólna és nem több, mert nem vólt semmi forma, mellyben lelkök közelebbi érdekletbe jöhetett vólna, pedig a fiatal elme olly igen szeret tágan s mennél érzékibb, könnyebb tárgyakon függeni. Nem vala lelki commercium,[13] melly eggyik léleknek hosszú munkával fejtett magvait szóváltás között észrevehetlenűl adja által a másik rokonléleknek, és sok éjszakai olvasás és szorgalommal kelle ennek megismerni azt, mit egy tudományos czélu társalkodás-

[12] commercium: adásvétel

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ban barátjától félperczenet alatt megtanúlhat vala. S innen kijő, hogy ha vétve nincs is, de eléggé teljesűlve sincs főczélja a közískoláknak, melly: verseny és társalkodás által segélné elé a nevendékek müvelésöket, – pedig ez egyedül az, mi a közönséges nevelésnek elsőséget ád a házi nevelés felett. Miképen az apró mécs fényjeinek egymásba kell általolvadniok, s egymásban megtöredezniek, hogy nagy világosság támadhasson: ép igy kell az ifjakban az elme és lélek sugárainak kölcsönösen által- és visszasugárzani, – különben hasztalanúl áll annyi fő egymáshoz olly közel, másra nézve mindenik – véka alá rejtett mécs. – Olly igen hosszú szavaimban nem akarván lenni, egyéb jegyzeteim elhallgatom, azonban ezekből is kiviláglik, hogy az alapítandó Egyesület az eddig mint egy külön vált, s messze távolságban állt lelkeket közelebb vonná egymáshoz, és a literatúrának haladási sugárait mintegy tűzpontban (:focus:) fogván fel, egész erőben közlendené ezt maga körűl, ezt, és a jelenkornak sajátságait, emelkedéseit: pedig embernek a korral v idővel eggyütt haladni kell; kiviláglik továbbá, hogy ez, az Iskola theoriájinak úgy szólván életet adna és nagyobb világosságot: mert gyakorlás emeli nem csak eggyeseknek erejöket, de még inkább azokét, kik kölcsönhatásban munkálnak egymásra; kijő végre, hogy ez, forrást s hevűlést, fennebb irányzatot támasztana az ifjuelmékben: pedig az embernek valami magasabbra kell törekednie, hogy magánál alább ne sülyedjen, ki az idővel nem halad, az elmaradtt, mert a műveltség pályáján minden megállapodás visszalépés a durvaságba. –

Mi az Eggyesűlet?

Én ugy hiszem: bizonyos meghatározott *formában*, bizonyos *czél* után eggyített erővel *dolgozni*. Formának és rendk kell tehát lenni, melly formában és rendben folyand a munka; – azonban, czélérésre eszközök kivántatván, meg szükség választani, mellyek? milly neműek? s milly terjedékűek lésznek az eszközök. E szerint

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A./ *Az Eggyesűlet formájáról.*
B./ *Az Eggyesűlet tárgyairól* (:dolgairól, matériájáról:)
C./ *Az Eggyesűlet Céljáról.*

A./ Az Eggyesület formájáról

Néhány töredék gondolatim fogom itt hallatni, a nélkűl hogy azokat szorosabb rendbe vonhatnám, a nélkűl hogy a tárgyat csak felszinleg is kimerithetném; mert az alkotmány formáját későbbi környűlmények, felsőbb tekintet stb. fogja és foghatja elrendelni.

I^{ör} A Személyek (:Kik?:)

Bár mennyi erő eggyesüljön, bár melly könnyű legyen a czél, kormány nélkűl soha vagy csak igen késő lehet eléreni azt. Innen következik, hogy:

1^{ör} Elölülőnek kell lenni. Ezen hivatalt a T. T. Professor Urak eggyikének kellene diszesiteni, miért? mondanom szükségtelen. Azonban megkivántatnék; hogy

a./ Lelkében kőltői láng lobogjon, vagy legalább mint műértő (:dilettant:) melegebben kedvelje a szépmüveket. Magasabb székén mint példány üljön ő az ifjak elött, vagy mint szép kőltő, vagy mint müvelt izlésű biráló, vagy mély nyelvvizsgáló, s még jobb, ha mind e három nemben ragyogni fog. Tüz vezethet csak tüzet, s a hidegvérüség kiöltaná az ifju hevüléseit.

b./ Hogy nyájasan simúljon le a tagokhoz, s fennségéből a mennyire lebocsátkozik hozájok, annyira emelje fel őket magasabbra magához. Feledje ekkor hogy ő nem ifju, — lélekben a többi testvéreinek lássa magát, tekintetét ne székének, hanem müveinek ohajtsa köszönni, — csudálatot nyerjen munkájiért, szeretetet mint szelid bánásu társ, — hideg tisztelet s lelki távolság a romláshoz egy lépés. A sok társ között elsőnek nézze s nézettesse magát, melly elsőséget sziv vagy elme ada neki, nem állapotja. Az az, szerettessék mint ember, csudáltassék mint tudós, s mindenik rokonvonzó-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

dással és baráti bizodalommal álljon mellette. stb . . . Ezen kölcsön bizodalomnak minden Prof. és tanitvány köztt mi kellene ugyan lenni, melly a szorgalomnak és lelkiébrűlésnek legszebb nemzője, de kivált itt elmúlhatlan (:conditio sine qua non):[14] a nagy üdvezűlt Kazinczy kézirati naplójában (1801) igy ir: – „valahol Ifjak vannak, vannak excessusok[15] is; a külömbség csak a többen és kevesebben áll. De mint lehetne annak elejét venni? (: én itt e kérdést, mint czélomra illőbbet teszem: mikép, v mi által emelkedhetnék az ifjú leginkább mind erkőlcsben, mind észben?:) Az által . . . hogy a Profess. ne szégyeljen társalkodni a maga tanítványaival. Az n lehet, felelének (:t. i. két Debreczeni Profess.:); úgy oda a Prof. tekintete. A Prof. tekintete, felelék, nagyon gyenge alapon áll, ha a közelről látás semmivé teheti. De hát Pesten, Kassán, Göttingában miért n veszt a Prof. semmit ez által? Nékem soha sem vólt tiszteletre méltóbb s tiszteltebb és szerettebb Prof. mint Szent-Györgyi István Patakon; s ő semmit sem veszte az által, h velem a Pánczélhegyig kisétált, velem tréfáló hangon társalkodott, és egyszer . . . Ő nem akart fél Istennek tartattatni." – E kitérés, azonkivűl hogy szavaimnak több erőt ada reménylem bocsánatot nyer már csak azért is, mivel olly nagy emlékű férfiú mondása. –

Mellyek lésznek az Elölülönek jussai, kötelességei, milly viszonyban lész a tagokhoz stb mind ezek az Egyesület alapításakor lesznek meghatározandók.

Hogy az Eggyesület munkái szorúltabb egységet nyerjenek, hogy az Emlékkönyvb (:protocollum; itt inkább Emlék – mint Jegyzökönyvnek lehet mondani) napról napra gondos kéz által jegyeztessenek fel a feljegyzendők, kell lenni

2^{dr} Egy Titoknoknak. Javallani e hivatalra az Előlülő fog 3–4, a mint több vagy kevesebb azoknak számok, ki méltók e nagy terhű és diszű helyre emeltetni. Választást az Egyesű-

[14] elengedhetetlen feltétel
[15] kitérések

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

let tész, – érdem és nem személy, nem grádus (2 évü Tog. e. v Juratus)[16] fog ez ügyben kivált, mint mindenben nézetni. Megkívántatik

a./ Hogy a Magyar nyelv alap rendszabásait tisztán ismerje, és mind azt, a mi része s veleje a nyelvtermészetnek és sajátságainak; s a mi szép és szennytelen irásmódot (sztylt), nyelvet ád.

b./ Elég készületü legyen egyéb tudománynemekben is, hogy a méltókat méltólag tehesse fel, s ne pirúljon önmunkája előtt.

c./ Szorgalom ajánlja, és

d./ Erkölcs és buzgóság az Eggyesűlet szerencsésebb virágzata iránt. A ki erővel bír és czéljáért ég, dolgaiban az nemszerencsés nem lehet. –

Minthogy az Emlékkönyv széles tartalmu leend, s mint alább röviden meglátjuk, az Eggyesűlet minden nem-csekély érdekű dolgait magában foglalandja, leszen még

3^{or} Két Irnok (vagy eggyik al-titoknok lehet:) kik az Előlülőnek és Titoknoknak segédűl lesznek sulyosabb terhű dolgaikban. A választási szempont lehet érdem vagy szépirás, a mint meg fog határoztatni.

Jegyz. Lésznek e több hivatalok? milly neműek? milly kötelességűek? mennyi hatásúak? légyenek azok; – az Egyesűlet közelebbi és szorosabb alkatásától függ. – Én itt csak azokat említém, mellyeket nélkűlözni n lehet.

4er A Tagoknak ollyanoknak kell lenniek, kiket tudomány és szorgalom v szép ész ragyogtat mások felett. A különbség, melly vala és van közöttök, az Eggyesűletben megszűnik, s dicsőbb az, kinél magasabb az ész, érdemesb az, kinek szorgalma nagyobb. Eggyik másikánál nem elsőbb, ha csak lelke, iparkodása, forrósága az Eggyesűlet iránt lelkileg elsőbbé nem teszi. Testvérei egymásnak és eggyütt pályázók, kiknek

[16] gradus: iskolai osztály, tog = togatus; egyházi pályára készülő akadémista diák, juratus: esküdt diák

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

magános érdekjöket (:privát interesse:) az Eggyesűletétől elválasztani nem lehet, ha mindenik nem haladhat, az egész már szenved. – Egy szóval, itt az egyenlőség (:egalité) ideájának a mennyire lehet létesűlnie kell; a hivatal érdemnek s iparnak legyen jutalma, adjon diszt, ne elsőséget, mert az emberben nagy a hiúság, örömest feljebb emelkedik másoknál, hogy csillogjon, uralkodjék, – s az illyen elsőség itt veszedelmes versenyre adna alkalmat, mert a becsületvágyóbb ifjakat dolgaikban egyóldalukká, tetteikben nem-tisztákká, irigyekké tenné, s romlás származnék belőle. Egy legyen a verseny szép czélja; azon láthatatlan koszorú, melly minden nemesebb kebelben virágozik bár titkon is az érdemes emléke körül; – embernek illyen koszoru ád elsőséget, nem üres tömjénező taps vagy lengeteg fényű hivatal.

A Tagok választása most l. elébb illykép történhetnék: minden bejelentené magát az illető helyen, a ki az Egyesűletbe tagúl be akar vétetni. Ezek közül választanák ki aztán a T. T. Prof. Urak azokat, kiket e választásra igyekezetjök, ismereteik érdemítnek; mert n kétlem, hogy e tárgy újsága többet felgyújtana, mint a mennyit az Egyesület erős alapjául be lehetne venni. – Később, a tagok szavatolásaikkal emelhetnének új társat közibök; még pedig, vagy felszólitanák az érdemest, s elfogadnák próbaműv nélkűl; vagy próbamunkát kellene a választandóknak dolgozniok, melly egy tag által megbiráltatván, vagy taggá érdemesitené szerzőjét, vagy vissza vettetnék. – Mennyin légyenek a tagok? – ennek mfejtése az Egyslet közelebbi alkatásától függ, s attól, milly virágzásra jut később időkben. Véleményem szerint jelenleg a 300 és több ifjakból 32^{nak} elég lenne kiválasztatnia, illy számolat után: 8 grádust vévén fel, mindenikből egyre másra 3^{at} ($3 \times 8 = 24$:); a Juratusok és Nem-tógások közül 7-^{et}; mindöszve = 31, harmincz kettedik az Egyesület csillogandó koronája, t. i. az Előlűlő. – Idővel többűlhetnek a tagoknak számjaik; – a fának gyökere erősödvén, lombjainak és ágainak sokasúlniok kell.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

II^{szor} Idő: (:mikor?:)

Útálat jutalma a fösvény lelkűnek. De van egy dolog, egy valami, mellyben fösvénynek lenni érdem, bőkezűnek lenni szenny; ez legnagyobb hasznú kincse az embernek, melly hátán hordja gazdag kamatjait s mindennek kinálkozik, de szélnek jár szárnyain, fut, siet, – s mielőtt felkelne a rest, az aluszékony, – elrepült; – és elébe csak annak virúl, ki szorgalom között ébren áll. E nagy kincs az Idő. Csak az bóldog, az nagy, ki gonddal felszámitá ennek minden perczeit, s ezeknek mindenikéből számára haszon és gyümölcs támadott. – – Az Iskolai kötelességek időnknek nagyobb részét elfogják (:3/4:); ha tehát ezen dolgunkat teljesiténk, már használat nélkűl az idő többje nem szállt el; csak az kérdés: a maradott időrészből rövidségéhezkép mint vonhatunk legtöbb hasznot? – Nem kell mondanom, hogy nincs mód, melly e szempontban az Egyesűlet hasznait meghaladná; annál inkább pg, mivel ez a szépet és hasznot, kényt és munkát öszveolvasztván, nem kell az ifjúnak üres vagy restitő pihenésekben keresni erőt és újúlást. Figyelvén tehát arra, hogy az Iskola dolgait illető óráknak mcsonkúlniok nem szabad; az Egyesületi ifjak a Vasárnapok délutánjain legalkalmasabban gyülhetnének egybe; miért ép ekkor? okát adnom felesleges, mint szinte anak is: nem ütköznék e öszve ez magasabb kötelességeinkel (:délutáni isteni-tisztelet:)? – Azoknak neveik, kik ez időbeni megjelenést több izben oktalanúl elmulatnák (:ez csak reményem szörnye:), törőltessenek ki kimélet nélkűl, hogy mocskaik ne rutitsák el a tisztákat. . . .

III^{or} Hely. (:hol?:)

Azoknak, kiknek lelkökben mélyebb dolgok vagynak támadásban, kiknek elméjök szép tárgyak körül lebeg, nehezen esik zaj által felriasztatni elméletjeikből. Ollyan helyzetű legyen tehát a hely, mellynek csendjét útszai lárma ne zavarja meg: – és elég tágas, elég nagy, hogy ne kelljen egymással

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szorongniok, s rend legyen itt is, mint mindenhol egyebütt; – azonban még mondhatnám, hogy a szük hely a léleknek lánczot ád, s egy magas bóltú s öblös teremben sziv és elme szabadabban repked, – határ és vég nélkűl pg, a határ – és végtelen természetben; – érzenem lehet ezt inkább mint kifejtenem. – Legalkalmasabb gyüléshely lenne az új könyvtár terme, – nem annyira a nagy auditorium, – s ennél inkább a musikai – vagy curatoriális szoba. Posonyban, mint hallám, a könyvtárba jőnek öszve, és nem ok nélkűl: a mély érzelmű képzelheti, hogy azon Nagy férfiak szellemeik müveikben ott lengenek, s ez az ifjúnak lelkesülést ád (:itt, az ó könyvtárba gyűlni nem lehetne, mert felettébb szűk:) stb.

Függelék.

Néhány általánosabb dolgokat emlitvén, részintiségekre bocsátkozni nem fogok s nem bocsátkozhatám; még minden az időtől, környűlménytől függ, s én elibök nem szökhetem: részintiebb elrendelése az Egyesűletnek annak munkája leend, kié lész az alapitás, alaprajz készités. Imhol még egy két Jegyzet:

1. Az Emlékkönyvbe mindennemű munkáknak be kell irattatniok, még pg, minden verseket mellyek egy sürű ívet nem haladnak, szerzőjik tartoznak beirni (:hogy kevesüljön az Irnokok dolga:), – nem a nagyobb terjedékűeket, nem a birálatokat és nyelvbeli értekezéseket stb. Emlékkönyvnek azért nevezém: mivel virágok lesznek bele rajzolandók (:versek), s ezen virágfátyolon itt ott fogk általsugárzani a bírálatnak s nyelvtudománynak setétebb levelei.

2. Miből fog állni, honnan fog jőni az Egyesűlet pénzalapja? Kell e ez és mi szükségekre? – Kell e külön könyvtár? (nem igen:). Birjon e a tag elsőséggel a magyar könyvekre nézve, a nem-tagok felett? (ne, – ez monopolium lenne, pedig a magy. literatúrák terjedékenységre van szüksége:), ezen és még több kérdések lésznek elhatározandók.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

3. Neve ezen társaságnak lehet: Kőltői-Egyesűlet, – Ifju-Egyesűlet, Odeum[17] stb – – – – – Azonban nevének szépséget és diszt az egyesűlet adjon, – névtől hirt várni hagymáz remény. –

Nagy gondal kell pedig formát adni az Egyesűletnek, mert forma és materia egymásra a legszorosabb viszonyban hat. Nézzünk ált a történetek évrajzain, és látni fogjuk, egyenlő elme és lélek munkálatoknak, hasonló forrásu érzelmeknek és műveknek, különböző formákban melly különböző hatásaik, következményeik valának. –

B./ *Az Egyesűlet tárgyairól* (:dolg. mater.ról:)

Tárgyai lésznek: Ier *A Kőltés.* II^{or} *A Kritika.* III^{or} *A Nyelv.* (:[1]. ez első és legfőbb:) (:[2]mert nélkűle még a lángész is túlságokban jár:) (:[III]a mennyiben kőltői művnek szép nyelv nélkűl diszleni n lt; – itt azért utólsó, mivel a nyelvbuvárság ifjakénál nagyobb erőt, ismeretet kiván, – mivel ifjunak sovány élemény, – s illy kicsiny Egyesűletnél magasabb, nehezebb tudomány, kivált nyelvünk jelen állapotjában:)

I^{ör} A Kőltés.

Midőn az embernek minden nyomán bánat és baj támad, midőn még az ész és elme is különbnemű aggodalmat nemz, – enyhűl és vigasztalásúl e terhes pályán az ég a kőltés virágát ajándékozá, mellynek azonban a szivből kell melegséget nyernie. Kinek e földön öröm nem terem, s terheiből lankadásba száll – merengjen által azon világba mellyet képzelme alkotott, vagy azokba, mellyekbe más szép lelkűek képezének, és feledni fogja l.alább részint, legalább nehány pillanatig az élet sullyait. Az embernek három élet adaték: földi

[17] Odeum: éneklő hely

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

és mennyei és közép vagy kőltöi élet (: – + ± :), mellyben ólvad öszve az égi bóldogság a főld bajaival. – Azonban még realisabb hasznú a kőltés, melly mint egy Proteusz csillog a népek között, és változékony alakjában, miként a nyelv, erkölcs, szokás, éghajlat stb. különbözik. Az igazi kőltés tükre a természetnek és erkőlcsnek, ez a humanitász legkellemesebb leplében, ez az élet philosophiája. – Minden időben és nyelvben a Poëzis foglalatja vólt azon hibáknak és tökélyeknek, mellyek azon kornak és azon nyelvnek v nemzetnek sajátjai valának; ez látatja gondolkozásmódjokat, s itt látni, ez vagy amaz nép ez vagy amaz időben hová mi czélra törekvék. Az illy gyakran hijános képeket öszvehasonlitani hasznos gyönyörűség. Mélyebben megismerjük itt a különböző kornak különböző népeit, mintha a történetben puszta harczait bámúljuk; ez csak vadságot, vért, stb látat velünk; az tudatja, mellyik mint gondolkozék, mit óhajta; mellyek valának szokásai, mikor és mi által haladt, – egy szóval a kőltői munkák segédet nyújtanak a népek lélek, charakter ismeretökre. A Nemzeti charakter magát legszabadabban a kőltői művekben mutatja. – Vólt egy idő, midön a Poezis minden tudományt magában horda; zengé az Isteneket templomaikban, – örömeiben az embernek mulatságúl szolgált, – életbőlcsességet tanita; a történeteket éneklé, – az eget vizsgálá stb – de elmúlt azon idő, – elmúlt a görög nép, melly a legsoványabb dolgokat is kőltőiszinben, szép formában adá elő. Kidolgoztatván később a külön tudománynemek, veszte ugyan a kőltés terjedtségéből, de hasznaiban most is végtelen. Olvassuk a jelesebbek müveit, és a sok *szép* között elhintett erkőlcsi vonások lelkesűlést és emelkedést adnak lelkünknek; az ember örömmel túl forditja a moralis lapot, ha kellemmel n párosúl, s a keserű orvosságot mézes szélű csészéből inkább megissza. S csudálni kell mi mesterileg öszve tudják némellyek olvasztani az erkőlcsit a kőltői világgal (:czukros pirula:). – A kőltés az, melly varázs szálakon vezérli az ifjakat a mélyebb tudományokba, s észrevétlenül megkönnyiti fáradságaikat. Innen

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kijő az is, miért választassék ez fő czéljául az Egyesűletnek, s miért nem más tudomány. Az ifjukor tavaszkor, szebb szinben virul itt minden, s a fiatal láng még több szépséget kőlcsönöz. A legszebb legtisztább kőltés, Görög orsz. poezise, e főld ifjukorában származék, midőn még minden nép, minden nyelv alig bimbózott, s a tudomány és mesterségek nemei ki n fejtve még szerencsés vegyületbe fekvének – – – – – Midőn a tél (:vén kor:) eljő, ének nem zeng, – s hogy a mostani kőltők a görögöknél kevésbé szerencsések, oka többek köztt a szélesebb tudományosság. Ifjút illett tehát a kőltés l.inkább, kiben még nagyobb a láng mint eszmélet, s a tudományok tisztára egészen nem fejlének, – kik lelkében sejtés és remény uralkodik. Ha nézzük, hogy az ifjui természetnek szabadság tulajdona, igy is l.inkább ezen kort illeti a poezis, mellynek országa végtelen, s nincs ész melly határaihoz eljuthasson. „Phantázia az emberi léleknek legkevésbé vizsgált és legkevésbé vizsgálható ereje, melly nem csak alapja (:Grundlage:) és kapcsa minden finomabb lelkierőknek, han azon pont is, mellyben szellem és test egyesűl, s mintegy virága az érzéki organisationak alkotva további használatúl a gondolkodó tehetségnek. – Ezen virágot fognánk mi tehát ápolni, ezen kőltői világot fognánk mismerni, hogy szökés (saltus) nélkűl által menvén e pályán is, több szépérzettel (:Kunst=Geschmack:), szabadabb lélekkel de mindég humánusan emelkedhessünk a felsőbb tudományokra, az életbe. –

Ki miben, miként, mikor dolgozzék, n fog mhatároztatni. A gyülésekben minden elfogja munkáját mondani, s vagy általa, v az Irnokok aal az Emlékkönyvbe be fog irattatni. Lehetnek versek, lehetnek kötetlen beszédek: mesék, pásztori darabok v idyllek, románzok, balladák, ódák, szonettek, madrigalok, canzonék, epigrammák, dalok, levelek, novellák, regék, heroidák, elégiák, hős kőltemények, paródiák, dydakticumok, triolettek stb mindennemű és tárgyú kőltemények. – A kikk tetszend fordíthatják a külföldi kőltőknek szebb munkáikat is. Fordigatás által nyer a nyelv l.több hajlékony-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ságot, az izlés l.nagyobb tisztaságot. — A rend itt is az alapításkor lész mhatározandó.

Szent dolog a kőltés és az erkőlcsk, tisztaságnak társa; hol az erkőlcs elfajúlt, ott kihal a tiszta poesis lángja, — mocsár posványaiban büdös plánta nevekedik. Láthatjuk a népek történetében, a kőltés milly fontosságu tárgy, a phantázia organja által melly erősen, melly tisztán és természetileg munkálkodék a gondviselés az emberekbe.

II^{or} A Kritika

Ha a kőltés virága az emberi szellemnek (:Geist:), az emberi erkőlcsnek, ha ez legtisztább szava az ember szivének, és minden vágyainak: bóldog az, kiben ez felvirúl. Nagy teljeségére (:Fülle:) mutat az a belső életnek, midőn valaki érzelmét és lángjait, ohajtásait olly világosąn, teljesen adja elő, hogy az olvasó a kőltővel eggyütt szenved, együtt örül, a kőltőben él és érez, vele retteg és lelkesűl, — s bámúl, a későkor hallani véli szavát a kőltőnek, — ki már rég kihalt. Illyen élete a lángésznek van. De épen a legnagyobb lánguak l.könnyebben szállnak túlságokba, s nem tartják a határt hol van az igaz, jó és szép, három alapja a poezisnek. Nem minden pillanatban Genie a genie (:quandoq et bonus dormitat Homerus:).[18] Ideái nem mindenkor világosak, részei n mindenkor állanak harmóniában, nyelve n mindenkor szerencsés, nem minden gondolatjain ömlik el kellem, moralis v physicai rutságokba vág, — az az a genienek sem minden műve szép. Izlésnek kell tehát művéhez még járúlni, melly a *szépnek* tiszta ismeretében áll. Ezen ismeret, a szép felett mondandó kifejlett s világos *itélet* az aesthetikai kritika vagy művelt izlés. Ezen kritika tartja zablán az észt, h ne csapongjon, h üres czélok után ne dolgozzék, honnan bánattal kellene

[18] olykor a jó Homérosz is szundikál

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

majd visszatérnie. A genie gyakran egy drágakő, mellyet kemény kő borítékból kell kivésni, s mellynek művészkéz által kell kipalléroztatnia. Európának hajnalát az aesthetikai kritika, a régiek életrehozása deríté fel, s hány író van, ki kritika és studium által nyeré érdemét és a csillogást? – stb. stb. Ez Egyesületbe be lehetne és be kellene hozni a kritikát, mert tagjai a felnőtt ifjakból fognak választatni, mert a lángnak támadásában kell irányt szabni. Erre nézve illy rend lehetne:

1. Minden felolvasott munka egy arra választott, v ajánlkozott tagk általadatnék, hogy birálja meg azt irásban; azon munkákat lenne pg czélos illy birálatok alá vetni, mellyek vagy magokban érdemlik a birálatot, vagy sok hasznos jegyzetekk elmondására adnak alkalmat.

2. A kinek tetszenék, megbirálhatna más könyvekben kijött szép versben v nemversben irott müveket, vagy

3. A kinyomtatott bírálatok némelly nagyobb érdekű fonák állitásaikat megczáfolhatná, v szebb helyeit világosithatná, résszerint v egészen.

4. Aesthetikai értekezéseket készithetne, alkalmazva vagy a nélkűl.

5. Fordíthatna ollyan szépmüvészeti iratokat, mellyek bár mineműkép érdeklik az Egyesületet. stb.

6. Versformában is lhtne elmondani kritikai észrevételünket. Ez rég szokásban vólt (:mint Mártialisnál:) és van ma is minden műveltebb népeknél (csh gunyversé, tövissé szokik változni). Igen szép metsző elmésséget (:költői) itélettel (kritikai) öszveolvasztani; – ez a kritikai és költői világk közszülöttje. Kritikai pálya-ágakk neveztethetk.

Az előlülő azonban szóval is figyeltethetne a felolvasott munkának szépségeire vagy hiányaira, mert az illy figyeltetések a legelevenebb hatásúak, legmélyebb foganatuak szoktak lenni. Főczélja a bírálatoknak a szép helyek kijegyzése lenne, – mert a hijány rút, többnyire szembetünik, de a szép mismerésében az emberek majd mindég különbözően itélnek, talán mivel „gegen jenes rüstet sich die allgemeine

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Natur; für diese wird erst eine besondere ähnliche Seele erschaffen".[19]

Nincs semmi olly gyenge szövetű lény (:Wesen), mint a szépizlés; egy menyei grácia ez, melly a földön itt ott látatja magát, s ha egyszer eltávozék, vissza soha se v cs késő jön. — Ezért szükség a kritika, melly ha ezt n teremti is, minden bizonnyal ápolja és emeli; ez a mágnestő a szépművészet tengerén, ez a vezércsillag, s haki rá figyel, sok időt, sok erőt megkimél. — „A kritika száradt kóró . . . mellyen mint gyámolfán virúl fel a költés örök diszletű koszorúja" mond Jean Paul. —

III^{or} A Nyelv

Akará az Istenség, ne hiában adott légyen lelket az embernek, ne sülyedjen munkátlanságba értelme, s tudathassa társaival mit érez, mit gondol: — és nyelvet adott neki, s ajkunknak egy hangja képe az egész világnak, typusza gondolatinknak s érzelmeinknek a más ember lelkében. Ember emberré nyelv által lett, midőn a ragadozó indulatok árját, mellyek ismeretlen zavarban tolongának, mállitá, s mindenikét szóval mjegyzé, hogy ráismerjen. A Nyelv köti öszve az ember gondolkodó lelkét, ezét, ki ezrekkel élt elébb, azéval, ki ezrek után fog támadni és gondolkodni stb — — — egy szóval nyelv az értelem azon formája, melly formában munkálkodik és örökűl (:tovább plántálódik:) ez minden időkön keresztűl. — Nyelv és müveltség (:cultura) válhatlan társak, hol tiszta, tág, bő a nyelv, ott magas, sokóldalu, s közönséges a müveltség is, és viszont; — Hol nő, halad az: nő és halad a nép értelme, szabadsága, erkőlcse is. A nyelv mindég fennebb tökélyre fejlik, és vele a nemzet élete; ha ezt kitörli az idő és sors, megáll a nyelv haladásában, s vagy örökkig így marad, vagy el kell enyésznie. Hol áll a nyelv, ott a nemzet, midőn szenved az, szenved a nemzet is, egyik másika nélkűl

[19] azzal szemben védekezik az általános természet, ennek a számára egy különleges hasonló lélek teremtetik

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nem virágozhatik, a nyelv olly plánta, melly a nép szívéből virúl fel, s kőlcsönös sérelem nélkűl bántani egyikét sem lehet. E szerint látni, hogy a ki honi nyelvét ápolja, az a nemzeti élet mellett áll őrt. – Hazánk félszázad előtt sirja szélén vólt, – romlást jóslának a kűlföld túdósai, de a nép alvá mély álmait; nyelvét támadák meg, erre már eszmélt, – elakarák rablani, itt már felébredt, mert szivét bánták, – felriadt ekkor, nagy kincsét a nyelvet keblébe fogadá, ápolá; – s ez vala a feltámadás napja, innen származék az új élet... A nyelv adott nekünk életet, s azóta és addig élünk, mióta és meddig az él. – Mint minden nép ébredését, úgy a Magyarét is nyelv körüli zaj és szorgalom jegyzé meg. Révai a régiebb emlékekből tisztább (:bár n tökéletes) nyelvrendszert alkotott, s Kazinczy kivált, és még mások olly szép, tiszta, hajlékony zengésü nyelven szólának, melly magában hordá egy későbbi tökéletnek minden magvait. Nem vala nyelvünk, s kőltőink sem valának méltók díszleni a kűlföld előtt, azonban emelkedésének már hajnalát is Kisfaludy ragyogtatá, és Kőlcsey és Bersenyi (:még elébb Dayka, Csokonai:) s illy hajnal után szép napot lt és kell reménylenünk. ... Ez látatja, hogy szép nyelv nélkűl nagy kőltő (: vagy túdós) nem támadhat, s az, ki szerencsésebb hazában örök diszű koszorút nyert vólna, itt egy tapsra érdemet n tehet, melly méltó legyen az utókorhoz általhangzani. Népnek arról ideája nincs, mihez nincs szava: a legtisztább l.elevenebb nézet (:intuitus, Anschauung:) setét érzemény, mig a lélek azt szójeggyel nem adja által az emlékezetnek, az elmének. A szük nyelv rablánczra fűzi a lelket, az ember annyit tud, a mennyit elmondhat –, s beszélt nyelv nélkűl becstelen még az értelem is (:példák a siket-némák:). Mit használ a kőltőnek gazdag lelke, mit a láng, mély és tiszta, magas és könnyű érzemény, mit minden édes ohajtás és vágy, s szivében egy meny – ha nyelve nem tiszta, nem tág, n hajlékony; müveinek kellemet, teljesebb éltet és erőt n fog adhatni. Mit teremthet a művész, ha eszköze művéhez nincs? – Azonban a poezis nem merő rajz- vagy szobrász-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mesterség; beszéd az bizonyos czél után. Lelket és szívet kell ennek hatni, s tárgyát az ember szellemi, erkölcsi tehetségébe nyomni be. A beszéd valami végtelent foglal magában, a költés felséges ideáknak harmóniája, — és igy, ha ezen felséges hármóniát érzeni és érteni akarjuk, tökéletes beszédű (:nyelvű:) legyen a költő, mellyben az végtelenül hangozzék felénk. — S itt, az Egyesület tagjainak, azonkivül h szépet cs szép nyelvben lehet zengeni, azért is kell a nyelv sajátságait ismerni, mivel magyarúl n kellemmel de jól irni is érdem, — s mivel az irásmód még sok részben ingatag. Mellyért is

1. Nyelvére nézve minden munka szoros bírálat alá vonatnék, s mindennemű etymol. ortograph. stb hibái kijegyeztetnének.

2. Minden tag tartoznék beadni azon tájszavakat, mellyeket hazájában v máshelyütt halla. — Egyes helyeken sok nyelvbeli kincs van m ismeretlen, — a szántovető ajkában sok szép szó forog, — s illy tájszavak által a nyelv bövülést nyer.

3. A nyelvtárgyú értekezések v kivonatok örömmel vétetnének.

4. Minth a szép és tiszta nyelvnek grammaticai rendszeren kell alapúlni, s csak ebből lehet származnia, előleges ismeretül azon tagokk, kik még nyelvünk sajátságaival, törvényeivel nem ismerkedének m, az Előlülő által (:vagy gyakorlás végett segédűl vehetne néhány ifjakat:) egy rövid nyelvgrammatikának kellene készűlni, melly l.inkább csak a nehezebb, különösebb kevésbé ismeretes tárgyakat világositaná meg; mint például: a magánhangzók törvényét (:az orthoepiában:), az ortographia rendszabásait, a névmásokat; azon igeformát, mellyet Révai így nevez: forma indeterminata radice aucta,[20] a szó-származtatást stb stb. Vagy pedig az ujabban kijött grammaticai munkák eggyikét kézikönyvűl lehetne választani, ha arra méltónak találtatnék. Révai mély fejtegetéseinek lelkén áltpillanthatni l.kívánatosb, leg na-

[20] meghatározatlan forma a tő megnövelésével

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gyobb használatú munka lenne ugyan; de ez ifjunak igen sovány, igen hosszu tárgy, és sok időt, fiatalénál több figyelmet kiván. Azonban grammatica szép nyelvet még n ád, mert ennek a tisztúltabb irók hosszú studiumából s a szépnek, egyszerűnek bizonyos érzetéből kell és lehet származni. A komor nyelvtúdós kitűzi a puszta határfát, s a müvelt izlésű kőltő (iró) mosolyogva ékiti fel azt a lélek édes koszorújival, de gyakran túlhág, s a grammaticus bámultában feledi a tilalomtörést és elnémúl. –

A nyelv élete a nemzet élete; azon nap, mellynek meleg sugáraiban fejlenek ki az erkőlcsnek és nemzetiségnek legszebb virágai. A melly népnek nyelve szunnyadoz, ébren az nem lehet; kinek (:ifjunak v férfinak) nyelve szük, annak lelke rab, az inkább sejt mint érez, inkább csak képzel mint ért. – S mi nem ápolnánk e nyelvünket, kiknek feltámadást adott és új életet, kiknek nemzetiségünket annyi százakon keresztűl csonkulás nélkűl megőrizé? Szent legyen előttünk a nyelv ügye, nem mint a müveltség egyedüli eszköze, nem mint szívnek és észnek égieredetű typuszai han mint szabadságunkk és nemzeti életünknek védgéniusza ... A nyelv az emberiségnek mindenható szelleme (:Geist:), legbizonyosabb mérlege a tudományosságnak. „Sprach-Studium; sehr wichtig für die Gelehrsamkeit! je nachdem es vernachlässigt, oder mit Ernst getrieben wurde; so siegte entweder die Barbarey, oder sie wurde besiegt" – mond Boúginé.[21] –

Az ifjui szorgalomnak erős ingert adna, ha vagy az Egyesűlet, vagy külön egyes tagjai bizonyos tárgyról irandó kőltői, kritikai, nyelvbeli pályamunkákra (:Preisschrift:) jutalmat tennék fel. Nem kellene azoknak nagy értékűeknek lenni, egy koszorú, békeág szintolly kedves bér a kőltőnek, mint egy arany korona. A jutalom itt csak külsöjegye, képe vólna az érdem elismerésének, a közfigyelemnek.

[21] A nyelv tanulmányozása; nagyon fontos a tudományosság szempontjából attól függően, hogy ezt elhanyagolták vagy komolyan űzték; a barbárság győzött, vagy azt győzték le.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

C./ *Az Egyesület czéljáról*

Elmondott töredék gondolatimból, némineműkép kiviláglék a czél, melly felé kell dolgozni az Egyesületnek. Érzem azonban, hogy e tárgy felettem van; érzem kihez intézem szavaim, s hogy már eddig is bővebb valék mint kelle; röviden tehát csak azt mondom: a kölcsönös hatásnak könnyitése és nagyitása czélja minden egyesületnek; az elmei forrás s verseny szükséges az ember lelkének, mint a viznek mozgás és hab, hogy meg ne romoljék. Itt (:Patakon:) az ifjak lelkileg nagy távolatban vannak egymástól, — közelebbi érdekletbe kell vonni; mozgásba szükség hozni, hogy haladjanak miként korunk halad; fel kell ébreszteni, hogy lássák mint forr és emelkedik a haza, mint lép magasabb virágzatra, hogy szorgalomra lelkesüljenek a nemzet nagy példája után — és ez lész czélja s hatása az Egyesületnek átaljában minden ifjakra. Közelebbi czélja és munkája pg, a választandó tagok kőltői művöknek szebb izlést, ítéletöknek több erőt és alapot, nyelvökk emelkedést és jobb irányt és édesebb zengést adni — egy szóval több tudományt, több müveltséget. S nem ok nélkül függeszténk főczélúl a kőltői koszorút; mert mint egész népeknek emelkedési szaka a poezis sugáraiban virad fel; hasonlóan a kőltési láng oszlása, szelidűlése után lép az ifju is a mélyebb tudományok felé, mellyek már nyugalmat és figyelmet kívánnak. Szerencsés azon fiatal elme, mellyben könnyü ápolattal felnő ezen édes virág; majd múlik a tavasz, elhull a virág s belőle a nyár és ősz gyömőlcset érlelend. — A melly fa n virágozik, az gyümölcsöt sem fog teremni.

Hasznait és következményeit már feljebb itt ott gyengén érintém, s bővebben fejtegetni nem szándékozom, mert azok, kik által ezen irat szerencsés lész olvastatni, nálamnál világosban értik és érzik, — mert az ok és környülmények, idő és hely homályos szövéseiből vajmi nehéz belátni a jövendő-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ség távolába. – Engel (: az aesthetik :)[22] és a történeti fejlések mmutaták, milly szép hatásu a kőltés az erkőlcsi életbe; Herder pg bebizonyitá, hogy ez a humanitászk legszebb virága. Az emberiség szüntelen haladásban és iparkodásban van a végtelen tökélet felé. S mi nem vagyunk e szemei a szakadatlanúl terjedő nagy láncznak? nem kell é dolgoznunk azon nagy épűleten, melly legnagyobb, legegyszerübb, mellyen minden század, minden nép kezének kell munkálni? – Minden ember legjavát, erejének haszonvételét, lelkének műveit az emberiségnek örökűl itt hagyja, és ezen örökségnek az idővel eggyütt nagyúlni, tökéletesűlni kell; – igy az egyesek erejök öszveségéből fog majd egykoron támadni az ohajtott tökélet, fog fel virágzani a humanitász, melly új meg új formákban vonúla eddig is által minden időknek és népeknek életén. –

Toldalék

Méltóztaték azon jegyzést tenni, hogy emlékesztére már két társaság álla fel, és mindenkor siker nélkűl, s mi az, a mi állandóságot és erőt adhatna? – Én azt mondom: a közös érdek (interesse) azon egyetlen titok, melly mindent eggyesit és öszveköt; s innen látni, melly gonddal és vigyázattal kell a formát önteni, mellyben és melly között kelljen munkálni. Második garantiája az Egyesűlet életének a tárgy, melly körűl fogunk dolgozni, s a kőltés. Az ifjukor tűznek és lángnak kora, határtalan ohajtásaiban és reményeiben, végtelenek lobbanásai, és örök sejtésben, repdezésben él. Az ifju mindent kőltői szinben néz és lát, – ezért van, h nincs fiatal ki a kőltésre vagy kőltői művekhez inkább vagy kevésbé

[22] Engel, Johann Jakob (1741–1802) német iró, esztéta *A költői műfajok elméletének alapjai* c. munkájában a felvilágosodás esztétikai nézeteit foglalja egybe, s kimutatja a költészet és a társadalmi élet összefüggéseit. Rá és Herder, Johann Gottfried (1744–1803) *Kritikai gyűjtemény* c. művére hivatkozva bizonyítja Szemere, hogy a költészet erő és szépség, s így méltó az ifjúság megkülönböztetett figyelmére.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szenvedélyesen ne vonzatnék, s a kit az édes feledésbe nem ringatna. Saját világába tétetnék tehát itt mindenik, — s ki hagyná el azon helyet, hazát, hol szebb örömeit fellelé! — — — De én ugy hiszem, legtöbb életet és erőt az idő szelleme v a nemzeti felébrűlt lelkesedés adand. Minden intézet csak úgy és annyiban áll meg a hogy és mennyiben az idő szelleme lételébe szövé magát, az az, ha azon kornak nézeteivel, erkőlcseivel, tendentiájával, fejlett erejivel hármóniában van, vagy inkább ezekből származék és támadott. Mert n egyéb a kor szelleme, mint öszvesége (:summája) azon gondolatoknak, érzelmekk, ébredésre és életre kőlt erőknek, ideáknak, mellyek ez vagy amaz időszakban minden lélekben kizárólag uralkodnak. A ki elég nagy korán túl nézni, elég nagy olly müvbe kezdeni, mellyk egy később időben lehet létesülnie, — Az, vagy műve bizonyosan mbukkik. Mátyásnak a századján túl emelkedettnek szörnyűek (:ha szabad igy szólani) valának túdományos plánjai, — de ő kidőlvén, ezeknek is dőlniek kellett, mert nem alapult azon kornak szellemén, nem érté a nép többje a nagy czélt, csak ő, és még néhány kevesek. — Egy remete ábrándozásaival két világrészt bőszite fel régenten; — ismeré ő szazadját, — ma kikaczagnák. — Világos innen, h mindent az időszellemhez kell alkalmazni, s ha ez más irányt vész, szerinte változni kell az ember munkáinak is formáiban; a mi a múltban épűlt, idők után ledől, romlás romlást ér, hogy az omladványokon (:az időszellem ezen látható sírjain) tökéletesbek épűljenek, a mint tökéletesűl és változik a korszellem. — Minden nemzetnek van egy időszaka, mellyben minden hazafi hős, minden jó pártra talál, minden magv szeliden ápoltatik virúlatra. Felviradt már nekünk is ez ohajtott idő, forr és tisztúl a nép, dolog és szorgalom, emelkedés és ipar mindenütt, s több a nemzethez méltó és nagy plánok villognak által a gondolkodók lelkein; — egy szóval most van a tavaszkor, minden jó könnyen mfoganszik, s lételre kelnek a múltidőnek minden ohajtásai. Egy Casino ötvent támaszt, egy szép, nagy tett száz hasonlót teremt; mindenhol más m más-czélú társasá-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gok származnak, — s csak nem számnélküliek az olvasó egyesületek megyei, iskolai (:Posony, Soprony, N.Szombat, Selmecz stb és több szinte illy formáju német-tót társaságok:). S n lehetne itt nekünk hasonló virágzatra jutni? s azon időszellem, melly őket ennyire ápolá, romlást hozna e reánk?— Az elől emlitett két társaságot talán nagyobbára az idő oszlatá szélt, azon hidegség mellynek fagyát a hazában most hév és melegség önté el; mindennek van ideje, a ki tél haván szórja el magvait, bár szépek és jók valának azon aratni az n fog. Vagy higyjük, h azon társaságok tagjai őszkor élének, és csak most jött el a tavasz, mellyben az általok elültetett csemetéknek ki kell zőldűlniek. Egy időben vetni s aratni n lehet; dolgozniok s magvakat kelle hintenök elébb Gr. Széchenyi Ferencznek, Gr. Teleki Lászlónak stb, hogy felvirágozzék utóbb a Magy. akademia, melly reménye korunkk, és annak melly eljövendő.

Végszó

Érzem, ennyi és illy beszéd után illik elnémúlnom. Próbarajzot akarék adni, de gondolatim széljel távozának a czéltól, setét, bő maradtam. Sokat elmondtam, mi ide n tartozék, elhagyám azokat, mellyeket el kell vala mondanom; de sem időm, sem készűletem n vólt elég, cs láng, lételt kérni a széndékk. Mindent adék, csak próbarajzot nem; meglehet, inkább érzem mint értem. Sokat merék, de ezt a Tek. VCurátor Úr felszólitásából cselekvém, különben illy merész, vakmerő soha n leszek, s lennem most is sok küzdésbe került, s ha magam bocsánatot nem nyerek, nyer és ád a czél, — s ez nekem elég. Jutalmam nagy, ha siker és következés nélkűl n dolgozám; elég, ha ezzel a T. VC. Úr akaratját teljesíthetém, mellyet hihetnem olly igen édes öröm.

1832. 24 Jan. 3 fer. 9re estve.[23]
S. Patakon.

CSORBA SÁNDOR

[23] fer. = fertály: negyed; háromnegyed kilenc este

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

SZATMÁR MEGYE NEMESI KÖZÖSSÉGÉNEK ÁLLÁSFOGLALÁSA KÖLCSEY FERENC MELLETT

1838 augusztus 24-én lélekharang kongott Szatmárcsekén. Kölcsey hűlt teteméhez hívogatta az élőket, hogy elsirassák Szatmár megye és Magyarország akkor legnagyobb emberét. Csendben, tisztességgel temették el a halottat, de szellemének nem sokáig volt nyugta. Szatmár megye rendei ugyanis elhatározták, hogy megyei és országos érdemeiért megtisztelik a költő emlékét azzal, hogy arcképét — hálából, és az utókornak szánt figyelmeztetésül, buzdításul — megfestetik, és a megyeház tanácskozó termének falára függesztik.

A megye nemességének ez a döntése kegyetlen haragra gyújtotta a konzervatív katolikusokat. Spak Calasantius káplán „Egy Honfi" álorcája mögé rejtezkedve, a megye döntését kárhoztató, Kölcseyt mocskoló tudósítást tett közzé a Szion című klerikális újság 1838 október 26-án megjelenő számában. Lukácsy Sándor és Kovács Magda részletesen feltárta és elemezte már azt a sajtópolémiát, amelyik Calasantius káplán megtévesztő szándékkal Kolozsvárról keltezett rágalmazása nyomán kibontakozott.[1] A Szion rágalmai oly mértéket öltöttek, hogy a kortárs költők, írók sem hagyhatták szó nélkül. Eötvös József 1841-ben az Akadémián tartott Kölcsey emlékbeszédében is kénytelen volt foglalkozni az igaztalan mocskolódásokkal: „... emberek találtattak — eléggé alávalók —, kik e nemes kebelt, miután körünkből elköltözött, rágalmazni nem pirultak — fakadt fel a fájdalom Eötvösből —; miután a pártok zaja e tisztelt sír fölött hallgatni nem akart; miután tények hozattak föl, melyek nem történtek, szavak ismételtettek, melyek mondva nem valának: legyen szabad felszólalni a barátnak is, és elmondani sírja fölött, hogy ő tisztán futá át a nehéz pályát s tisztán fog állani emlékeinkben mint oly férfiú, kit nem önzés, hanem honszeretet lelkesített; s ki, midőn azon meggyőződésből indult ki, hogy e föld nem egyeseknek, hanem az egész emberi nemnek élvezetére adatott, oly elvekért fáradott, melyeket a jövő kor létesíteni fog." Eötvös József szép védelme, a vidéki tudósítók, levelezők sokasága mellett — és erről a Kölcsey-

[1] Lukácsy Sándor: *Kölcsey és a Szion bölcsei.* Világosság, 1963. 558—61; Kovács Magda: *Kölcsey üldöztetése, A Hymnus költője, Tanulmányok Kölcseyről,* Nyíregyháza, 1974.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szakirodalom máig sem emlékezett meg — felszólalt a költő védelmében Szatmár vármegye is. Testületileg álltak ki Kölcseyért. 1838 december 10-én, Nagykárolyban, a megyegyűlésen úgy határoztak, hogy a Szion támadása ellen körlevélben védik meg Kölcseyt és a megye becsületét.

Berenczei Kováts Ágost aljegyző ismertette a rágalmakat, és kérte a megyegyűlés résztvevőit, hogy Magyarország minden vármegyéjénél és szabad kerületénél tiltakozzanak a költőt ért rágalom ellen. Kováts Ágost indítványával a megyegyűlés egyetértett, és az alábbi levél kíséretében megküldték tiltakozásukat Magyarország törvényhatóságaihoz, közöttük a szomszédos Szabolcs vármegyéhez is, amelynek irattárában most találtuk meg a szatmári rendek nyomtatott levelét és tiltakozását.[2] A Kölcsey-kutatást segítendő közöljük ezt a dokumentumot, melyet Szabolcs megye közönsége 1839 januárjában jóváhagyólag vett tudomásul.[3] (A dokumentum szövegét a mai helyesírásnak megfelelően tipografizáltattuk.)

Nagyméltóságú, Méltóságos, Főtisztelendő, Tisztelendő, Tekintetes, Nemes, Nemzetes és Vitézlő Rendek, Kedves Atyánkfiai és Barátink!

Korunk egyik elhúnyt legjelesebb fiát, Kölcseynket, kit nagyságtok, kegyelmetek előtt magasztalnunk szükségtelen, mert tiszta hazafisága országos érdemeket tűze homlokára, egy alattomos, névtelen rágalmazó, ki előtt semmi szent nem lehet, s ki a szelídség és ártatlanság vonásait is a legundokabb erkölcstelenségbe helyezi, a Szion nevű hírlap második félévi 23-dik számában öldöklő gesztusként megtámadván, sőt megyénknek s jegyzőkönyvünknek hitelességét is, mintha a boldogultnak érdemei méltánylása tekintetéből a megye teremében elhatározott mellképének felfüggesztését csak néhány ifjak eszközlötték volna, kétségbe hozni kívánván, ellene minő jeles kinyilatkozás és megcáfolás tétetett légyen jelen közgyűlésünkben, azt *A. alatt* ide mellékelve nagyságtokkal, kegyelmetekkel, mint kik velünk együtt az érdemek iránt rokonérzéssel viseltetnek, de avégett

[2] IV. A. 1. Acta politica, 1839., 39. cs. 86. db.
[3] Jegyzőkönyv, 1839. 292. sz.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

is közölni sietünk, hogy az érdeklett Szion cikken netalán kapkodó kaján irigyek, nem csak a közhírlapokban olvasható ellennyilatkozatokkal, hanem hiteles törvényhatósági tudósítással is megcáfoltassanak; és az országnak minden megyei törvényhatóságai előtt kijelentsük, miképpen mi ezen vakmerő rágalmazó ellen a becstelenség bélyegét nyilván kimondottuk.

Kik egyébiránt atyafiságos barátságokba ajánlottak, szokott tisztelettel vagyunk.

Nagykároly, 1838. dec. 10.

Közgyűlésünkből kész köteles szolgái,
atyánkfiai és baráti:
Szatmár Vármegye Rendei

A. alatt:

Nemes Szatmár vármegye Nagykároly mezővárosában 1838-dik évi karácsony hó 10-én tartott közgyűlésében mondott beszéde berenczei Kováts Ágost első aljegyzőnek:

A Szion című folyóirat folyó félévi 23-dik számában „*Egy Honfi*" aláírással, állítólag *Kolozsvárról*, *Kölcsey Ferenc* emléke ellen írt cikkely, a tekintetes karok és rendek figyelmét bizonyosan nem kerülte el, mert a név, mely ellen intéztetett, az emlékezet szent fényében ragyog, és az ügyet, mely ellen irányoztatott, a tekintetes karok és rendek mélyen kebleikben hordozták.

Kettő van tekintetes karok és rendek ezen cikkelyben, mellyel érzékenyen megbántva vagyunk. Egyik: mert közgyűlésünk zsibongásnak, tagjai pedig nagy részben éretleneknek neveztetnek; más: mert oly hazánkfia rágalmaztatik, kinek képét, érdemeihez képest parányi ugyan, de szép emlékül tanácskozási termünkben felfüggesztetni elhatároztuk.

A tekintetes karok és rendek ismerték *Kölcsey Ferenc*et, ki lelke szelíd nagyságában mienk vala. Forró barátja volt ő az emberiségnek, kinek szép jogait saját nyugalma feláldozásával is védelmezte. A jelenkor tudja ezt, és nem fogta

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hinni, hogy a szelíd jog és emberbarát embertársaival oly viszonyban élt volna, minőnek őt a *Szion*-cikkely állítá. De kidőlnek lassanként a kor emberei; s a jövendőség az utókorban históriai adatok után fog ítélni. És e tekintet miatt azt vélem tekintetes karok és rendek, kötelességünk elhúnyt nagy hazánkfia mellett felszólamlani; s valamint a közgyűlés, úgy az egész haza törvényhatóságai előtt többször említett cikkelyt alaptalan koholmánynak, s nemtelen rágalomnak nyilvánítani, s az által Kölcsey Ferenc emlékét a maga szentségében a jövő kornak általadni; valamint szinte közgyűlésünk méltósága s tekintete megbántásáért a gyalázat és becstelenség bélyegét a cikkely írójára kimondani.

Végzés:

Ezen előterjesztést a megye rendei egész kiterjedésében elfogadván, s a névtelen cikkely írójára a közvélemény nyilvánságos becstelenség bélyegét kimondván, egyszersmind elhatározták: hogy az indítványt tevő első aljegyzőnek előadása a megye jegyzőkönyvébe is szóról szóra beigtattassék, s kinyomtatandó körlevelekben a megyei törvényhatóságokkal, Jász-, Kun- és Hajdú-kerületekkel is közöltessék; és a megyének jelen határozata a *Jelenkor* című hírlapban is közhírré tétessék. A körlevél szabad királyi Nagybánya városnak is, mint meghalt Kölcsey nagy tisztelőjének, megküldetvén.

Nagykároly, 1838. december 10.

Kiadta:
Szerdahelyi Pál
főjegyző

A fent idézett körlevelet és Szatmár megye nemesi közgyűlésének vonatkozó eseményeit a tisztikar a közgyűlési jegyzőkönyvben is megörökítendőnek ítélte.[4]

[4] Szatmár megye közgyűlési jegyzőkönyve 3895/1838. sz. alatt.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Szatmár megye rendei valóban átérezték a veszteséget, amit Kölcsey halála okozott. Nemcsak mellképét szándékoztak megfestetni, hanem indítványozták azt is, hogy volt főjegyzőjüknek és országgyűlési követüknek a haláláról külön gyászjelentésben tájékoztassák a vármegyék mindenikét. Ez utóbbi indítvány vitát válthatott ki, mert végül olyan döntés született, hogy a mellkép elkészítése körüli munkákra Kende Zsigmond „első alispány úr" ügyeljen fel. A festőnek járó díjat pedig „aláírás útján" gyűjtsék össze. A költő haláláról szóló értesítést azonban csak azoknak a vármegyéknek küldhette meg a jegyzői hivatal, amelyek Kölcseyt táblabírájukká választották, tehát Bereg, Bihar, Sopron, Zala és Vas megyéknek. Külön még Nagybánya szabad királyi városnak, mely városnak a megyegyűlésen részt vevő törvényhatósági képviselője külön kérte ezt. Mindezekről azonban bővebb felvilágosítást ad Szatmár megye nemesi közgyűlésének 2799. és 2800. számú jegyzőkönyvi bejegyzése az 1838-as évben.

TAKÁCS PÉTER

EGY MEGKERÜLT ADY-EMLÉK

ZILAHI TIBOR LEVELE PETRI MÓRNAK

Kovalovszky Miklós az *Ady-emlékezések* I. kötetében sajnálattal állapítja meg, hogy Ady zilahi pajtása, Friedmann (később Zilahi) Tibor, az első szerelem Zsókájának a bátyja sohasem írta meg emlékeit Adyról. Így nyilatkozik erről Zilahi Tiborné is ugyanebben a kötetben (388.): „Életében mindig elzárkózott attól, hogy Adyról és közös ifjúságuk emlékéről beszéljen, s még családja körében se nagyon nyilatkozott meg. . . . Már Földessy is felkérte 1924-ben, hogy az Ady-Múzeum számára írja meg emlékezéseit, de ő elzárkózott a kérés elől, mint ahogy nincs nyoma, hogy válaszolt volna Petrinek azokra a kérdésekre, amelyeket Adyról írt könyve anyagának gyűjtésekor intézett hozzá."

Más helyütt Kovalovszky ismerteti Adyék zilahi tanárának, Petri Mórnak az osztálytársakhoz intézett kérdéseit, és megismétli, hogy „Zilahi Tibor nem válaszolt a kérdésekre (legalább is nincs nyoma sem Petri kéziratában, sem leveleiben)". (520.)

Most azonban a kitűnő és minden iránt érdeklődő Nádasdy Kálmán hagyatékából előkerült egy piszkozat Zilahi Tibor Petrinek írt leveléről. Nádasdyhoz Somló Istvántól került, aki a következő, nyilvánvalóan téves jegyzettel látta el: „Zilahi Tibor, Ady iskolatársa, mulatozó pajtása, Zsóka bátyjának levélfogalmazványa

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Földessy Gyulához, aki Ady-könyve megírása előtt adatokat kért az egykori osztálytársaktól. Somló István". Világos, hogy a levél nem Földessynek szól, aki sohasem volt méltóságos úr, míg Petri mint tankerületi főigazgató az volt, továbbá nyilvánvaló az utalás arra is, hogy a levél egy volt zilahi tanáruknak szól, Földessy pedig sohasem volt Adyék tanára Zilahon. Igaz, hogy Petri Zilahihoz intézett levelének dátuma Kovalovszky szerint 1935. okt. 5. (620.). De ez a dátum vagy téves, vagy egy másik levélre vonatkozik, hiszen ugyanazokra a kérdésekre Somogyi Kálmán 1928. okt. 29-én és nov. 27-én válaszolt Petrinek. Így a levélfogalmazvány dátuma (1928. okt. 29.) is valószínűsíti, hogy Petri kérdéseire íródott. Az viszont elképzelhető, hogy Zilahi sohasem küldte el ezt a levelet, és 1935-ben Petri megismételte kérdéseit.

Figyelemre méltó még Zilahi levelében a dzsentriskedő hang és a korszellem beszűrődése a zilahi zsidó polgárfiú írásába.

A levélfogalmazvány megküldéséért Nádasdy Ádámnak tartozom köszönettel.

A szögletes zárójelbe tett részek a kéziratban át vannak húzva.

Bpest, 1928. okt. 29.

Méltóságos Uram,

kötelességemhez híven bátorkodom beszámolni azokról az emlékekről, amelyeket a mi Bandink gyermekkorából úgy ahogy sikerült megőriznem.

Félszeg, falusi gyermekként jött hozzánk Bandi, noha akkor már egy négy esztendős nagykárolyi — tehát városi — múlt állott mögötte. Eleinte velünk bennszülöttekkel nem barátkozott, az Érmellékről beszakadt szegény fiúkhoz szegődött, akiket egyrészt már azelőtt is ismert, másrészt mert azok között a jobbmódú elemet ő képviselte. Ez fontos mozzanat, amely a későbbi fejlődésében, a versek tárgyválasztásában is éreztette a hatását. Akkor nem volt a „kisgazda" typus. — Rosszul öltözött és bizonyosfokú titkolt irigységgel nézte a jobb szabású ruhákat. [Ez a tulajdonsága még 35 éves korában is megmaradt; nekem is gyakran mondta: „A fene egye meg, megint de jó ruhád van. Nem református iskolából került hozzánk, ha jól tudom kir. kath. főgymnásiumból. — Mysticus, sejtelmes-rejtelmes Istenversei, amelyek mintha titokzatos, szentképekkel teleaggatott homályos templom-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hajókra emlékeztetnek — talán az első négy esztendőben gyökeret vert impressiókra vezethetők vissza. — Zilahon gyakran árulta el meleg vonzódását a calvinista vallás kristálytiszta ideológiájához. Járt a szombati „praeces"-ekre már az V. és VI.-ban is mint hallgató, a VII.—VIII.-ban maga is könyörgött, legatus is volt 2 ízben; egyszer Mindszenten, másodszor nem tudom, hogy hol. A zsoltárokat annyira szerette, hogy sokszor minden apropos nélkül intonálta az „Erős várunk nekünk az Isten", s a „Te benned bíztunk eleitől fogva" énekeket boros-bolondos éjszakákon. — Abban az időben az úgynevezett „kisgazda" társadalom egyáltalán nem jelentett sem politikai sem társadalmi egységet, még kevésbé akkora hatalmat,] hogy az odatartozás hivatkozási alap lehetett volna az ősi származásra. — Nem is élt Bandiban akkor még büszke rátartiság az Ady nemzetségből származásra, amit legjobban bizonyít, hogy be nem vallottan bár, de nagy emelkedésnek tartotta, amikor a Faragó Miklós és csekély személyem társasági életén keresztül az úgynevezett úri társasághoz elszegődhetett. — Ezt az akkori, kisvárosi kaszt-elhatárolások érthetővé teszik, de ő sokáig hordozta magában az első időben tapasztalt társadalmi mellőztetést, sőt merem állítani, hogy ebből táplálkozott a megtorlási vágy, amelyet aztán az úgynevezett úri osztályt ostorozó verseiben bőségesen kielégített. — [Korán megnyilatkozott a szellemi kiválósága; már karácsonykor megállapítottuk, hogy a legkiválóbb az osztályban, noha nem volt első, mert Somogyi Kálmán sokkal szorgalmasabb és a tanárokhoz is közelebb álló lévén (szegény Jenő bátyánk unokaöccse volt), elvitte előle az elsőség pálmáját.] — Ami előttem akkor megmagyarázhatatlan volt, hogy milyen alapossággal tudott elmerülni a görög és római classicusok búvárlásába. — A kiszakított iskolai penzumon felül az Ilias és Odyssea énekeit teljes egészében elolvasta, valamint Vergiliust és főként Catullust. Ez utóbbinak „Lesbia verebének halálára" írt költeményét le is fordította rytmusban és szegény Istenben boldogult Székely Ödön tanárunknak adta, akit különben

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

rendkívül szeretett. – Ez a kedves tanárunk sokat foglalkozott vele, rögtön felismervén benne a kivételes képességeket. – Kirándulásaink alkalmával mindig mellette volt a mi Bandink és évődéseire talpraesett ripostokkal válaszolt, amelyek sokáig közszájon forogtak. [Kovács Barna tűnt még ki abban az időben nagy tehetségével, ő azonban már akkor előnyt adott a realis tudományoknak a humánusak előtt.] Azért nem egyszer zajlott le köztük csendes párviadal rendszerint eldöntetlen eredménnyel, de a hallgatóság kivételes gyönyörűségére. Mikor Te Méltóságos Uram az Önképzőkör elnöke voltál, mi V-ik osztályosok voltunk, [s így csak működési jogunk volt, de] s így csak pártoló tagok. Csak a legritkább esetben történt, hogy az V. és VI. osztályból valaki önképzőköri dolgozatot mert írni, mert ezeknek a sorsa a felsőbb VII–VIII. osztályosok fölényes viselkedése folytán rendszerint megvolt pecsételve. – Ha jól emlékszem VI-ik gymn. korunkban írta az első megjelent versét. Úgy tudom, hogy fordult a „Szilágy" akkori szerkesztőjéhez közlés végett, de akkor még nem törték át azt az eladdig érvényben volt szokást, hogy diákoktól nem közölnek sem verset, sem egyebet. – Mikor boldogult Kincs Gyula bátyánk Somogyi Bandi versét leközölte VIII. gymn. korában, utána aztán a mi Bandink verse is megjelent, ha jól tudom Both Pista szerkesztése alatt. Nem érdektelen, hogy mind a két vers ugyanazon lánykához adresszált szerelmi lyra.

Amint méltóztatol emlékezni az önképzőköri statutumok szerint a VII-ik osztályból csak egy tisztviselőt, nevezetesen az aljegyzőt szokták választani. Noha tehetség és érdem szerint ez is Bandit illette volna, ismét S. K. miatt érte az indokolatlan mellőzés. – Jól emlékszem, hogy ez nagyon bántotta egy rövid ideig, mert a szokásjog szerint a VII-kes aljegyző egyben praesumtiv alelnök is volt a VIII-ikban. Így is történt a VIII-ban is S. K. lett az alelnök. – Méltóztatol látni, hogy ez a versengés, amelyik aztán az első szerelme kapcsán is párhuzamosan haladt továbbra is, milyen érthető tövisként maradt meg szívében a későbbi időben is. – Nem

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Brest, 1928 okt. 29.

Méltóságos Uram,

kötelességem hez hiven bátor-
kodom beszámolni arokról az
emlékekről, a melyeket a mi Ban-
dink gyermek korából úgy a hogy
sikerült megőriznem.

Félszeg, fonlusi gyermekként
jött hozzánk Bandi, noha akkor
már egy négy esztendős [illegible]
~~[illegible]~~ – tehát valami ~~[illegible]~~ [illegible]
állott mögötte. Elemite velünk
bemuzulöttekkel nem bárátkozott,
az érmellékről beszakadt kegény
finkhoz kejödött, a kikat egyszer
már azelőtt is ismert, másszor
mert arok körött ~~[illegible]~~ a jobb módu
elemet ő képviselte. Es fonto mor-
zanat, a mely a későbbi fejlődésben
a versek tartyvélaptásénál is eiz-
tette a latasát.* – Rosszul öltözött
és bizonyosfokú titkolt irigységgel
nézte a jobb sab ásu [illegible].

* Akkor nem volt a „kirgarde" typus

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szépek, az öreg nyanis agglegény volt) nek
nagyon tetszettek neki. — A faluban már,
minden kocsmában ismerték nemcsak mint
az Ady Sorinci eseretéjét, de mint fogyan-
tát is. — Szerette az öreg papot, Törökit,
versben is megénekelte. —

Nem tudom, nem vétek-e az írtás követel-
ményei ellen, ha egy elegáns gestusáról
emlékezem meg. — Már Kolozsvárott
volt, nagyon magyarnyáth idegekkel, a mikor
a húgomnál vacsorák társaságban —
Allusio történt a már emlitett pestel-
kedésre, a meghuk fokomárykent az első
periodusban született vers sorozatos be-
zetné ki törülni az emlékezetéből. —
Másnap legjobban sikerült fényképet
küldött a következő dedikatióval —

„Bevégrett remény-be nem végrett álom
Esőke volt az én első ideálom —".

Zilahi Tibor, Ady istolatára, mulatozó pajtása, Csóka bányjának
levélgyalmazsónya Földessy Gyulákon, aki Ady-könyve megírása
előtt adatokat kért az egyszeri ostálytársaktól.

Lomló István.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

maradt adós. Már Debrecenből lövöldözte gyilkos satyrával mérgezett nyilait, amelyeknek a személyek kilétére vonatkozó élét csak jóval később állott módunkban felfedezni. De a megtorlási vágy tulajdonképeni kielégülése csak jóval azután és tulajdonképen akkor következett be, amikor már nem egyesek, de az egész úri osztálytársadalmi politikai és közgazdasági kiváltságait vette pergőtűz alá. — Mert minden ellenkező állítás dacára merem állítani, hogy a bizonyos mértékig gőgös [a zsidó (pesti) környezete] és a származásra rátarti és onnan bizonyos magasabbrendűséget deriváló megnyilatkozásai csak sokkal későbbi eredetűek és azt hiszem nem járok messze az igazságtól, ha ezt is a zsidó-kozmopolita reá nézve igen gyakran terhes kullancsok lerázására a legalkalmasabb eszköznek találta. — Méltóztatol elhinni, hogy itt nem az érvényesülésénél nagy szerepet játszó és kiemelkedésére döntő befolyással lévő közéleti és irodalmi nagyságokra, hanem a belőle élni akaró dilettánsokra és törpe epigonokra gondolok. —

Tanáraival szemben tisztelettudó volt mindenkor és nem emlékszem egyetlen olyan esetre sem, hogy őket még csak diákos csínytevés okából is rosszindulatú kritika tárgyává tette volna, jóllehet erősen fejlett kritikai érzékét és gyermekmivoltát tekintve ezt még csak rossznéven venni sem lehetett volna. —

A Veled való viszonyunkban Méltóságos Uram egy körülmény determinálta megítélésünket (véleményünket) s ez az a tartózkodás, amelynek folytán senkisem tudott hozzád addig míg az iskola padjain ült, közelférkőzni és az a megkülönböztetett positio, amelyet úgy a társadalmi, mint a megyei és városi közéletben a legtöbb professzorunktól eltérően elfoglaltál. Ez utóbbi körülmény kivételes tiszteletet ébresztett irántad mindnyájunkban. — Őszintén megvallom, féltünk Tőled, de Bandi ebben is kivétel volt Kovács Barnussal együtt, ezek biztosak voltak a dolgukban. Még S. K. is, akinek kivételes helyzete volt, ott szurkolt mellettem azokon a bizonyos magyar órákon, amikor mi — örök könnyel-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

műek – 2 krajcárba fogadván, hogy melyik lábaddal méltóztatsz a pódiumra fellépni, – a veszteség feletti fájdalmunkban olyat szisszentünk, hogy szükségesnek láttad ezt a jelenséget külön investigatio tárgyává tenni. – Szegény Bagossy Ákost kergetted ki az osztályból, mert figyelmeztetésed dacára is Valesi (sic) Bárd-okat mondott (fonetikusan) többször is egymásután, talán nagy zavarában, mert ő is a 2 Krt vesztesek között foglalt helyet. –

A Bandi feleletei még akkor is, ha 10 perc alatt készült, mindig szabatosak, választékos nyelvezetűek és értelmesek voltak. – Nagyon keveset tanult odahaza, a gyors felfogás minden magolástól mentesítette. Csupán a némettel nem tudott szegeletre jutni, de csupán abban a részében, ahol az idegen nyelvbeli készségről kellett bizonyságot tenni. Mert annak irodalmi részében ott is excellens volt., – Ebből és görögből volt kettőse (utóbbiból az egész osztályra nézve rosszul sikerült görög írásbeli miatt) s ennek folytán lett csak jól érett. – Különben egyetlen jeles érett sem volt. A német nyelv iránti ellenszenve később is megmaradt, annyira, hogy noha más idegen nyelveket sem bírt oly mértékig, hogy azokon conversálni tudott volna, a többieken mégis olvasott s különösen francia olvasmányait verseiben és prózai írásaiban is itt-ott gyümölcsöztette. A németben idáig sem tudott elmenni. Egyébként az eddig rendelkezésre álló forrásmunkák kivétel nélkül igazolják, hogy nagyon kevés könyvet olvasott. Ha mégis olyan sokoldalú hátteret sejtet a költemények változatos tartalomdús tárgyköre, – nem méltóztatol gondolni, hogy az előbb említett nagyon alapos – bár iskolai – görög és római classicusokban való intenzív elmerülésre vezethető vissza. – Az irodalom abc-jét s a prosodia elemeit a Te előadásaid nyomán szívta magába. Most is emlékezem egyik sokszor ismételt két sorra: „Rá zene zendül, Kehely összecsendül". Egyébként később – úgy tudom – szégyelte az első indulásnál producált verseket, amelyek a primitív szerelmi lyra nagyon becses megnyilatkozásai voltak.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Nekem átadott egyszer egy verset; kezdtem olvasni s látván, hogy az első két strófa valami honfiúi fellángolást tartalmaz, tovább nem olvastam. S mivel azt mondta, hogy adjam át a húgomnak is kritika céljából, a kérésnek eleget tettem. — Másnap kérdi tőlem a húgom, hogy elolvastam-e a verset, mondom, hogy nem egészen s másodszori olvasás után vettem csak észre, hogy a vers közepe egy finoman burkolt szerelmi vallomás volt, a vége pedig a hazafias tyrádák befejezése. Szavaltam tőle a VIII-ban március 15-én egy nagyon szép s otthon nagy sikert aratott verset. — Örök fájdalmam, hogy egyik sem maradt meg becses örökségképen.

A sexualis életet korán kezdte, ami különben évfolyamunk korán érett diákjainál általános jelenség volt. — Ugyancsak korán kezdtük a kocsmázást is, derekas pótusokkal súlyosbítva. Szeretett énekelni; [rekedtes, jelentéktelen hangunk volt, de] különösen a terc stimmet. — Ennél a pontnál hozzám való vonzódása már az iskolai években is fenntartás nélküli volt. — Mert a történeti hűség kedveért meg kell vallanom, hogy — érzésem szerint — hozzám csak a húgom iránti nemes vonzalmán keresztül ragaszkodott. — Ennek okát abban látom, hogy én S. K.-val és F. M-el tartottam fenn „sírigtartó" barátságot, s ez az ő szemében megint holmi kasztszerű elhatárolást jelentett, amiben ő a saját személyiségének jogtalan mellőzését látta. —

[Itt a levélfogalmazványból egy oldal hiányzik]

... szépek, az öreg ugyanis agglegény volt) csak nagyon tetszettek neki. — A faluban már minden kocsmában ismerték nemcsak mint az Ady Lőrinc csemetéjét, de mint fogyasztót is. — Szerette az öreg papot, Törököt, versben is megénekelte. —

Nem tudom, nem vétek-e az ízlés követelményei ellen, ha egy elegáns gestusáról emlékezem meg. — Már Kolozsvárott volt, nagyon megrongált idegekkel, amikor a húgomnál vacsorált társaságban — Allusio történt a már említett restelkedésre, amelynek folyományaként az első periódusban született vers sorozatot szeretné kitörülni az emlékezetéből.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Másnap legjobban sikerült fényképet küldött a következő dedikatioval:

„Bevégzett remény [!] – be nem végzett álom
Zsóka volt az én első ideálom."

VEZÉR ERZSÉBET

KASSÁK LAJOS LEVELEI BEREGI TIVADARHOZ

Kassák Lajossal Budapesten ismerkedtem meg tanítóképzős koromban, amikor 1928 vége felé felkerestem Lehel utcai lakásán a *Munka pedagógiájá*ról írt tanulmányommal. Azt jelenlétemben elolvasta és mindjárt közölte velem, hogy meg fogja jelentetni a Munka 1929 februári számában.

Már nem emlékszem pontosan a beszélgetésre, de arra igen, hogy semmi kritikai megjegyzést sem tett kéziratomra, s ez engem igen fellelkesített.

Nem is vártam meg a cikk publikációját, már hozzáfogtam gróf Bánffy Miklós Martinovics-drámájának a Nemzeti Színházban történt bemutatása alkalmából, egy históriai-szociológiai elemzés megírásához. A kritikai tanulmány megjelent a Munka 1929 márciusi számában, *A Martinovics dráma és a meghamisított történelem* címen.

Azután többször találkoztam esténként Kassák Lajossal a József körúti Simplon kávéházban, ahol résztvettem a Munka szerkesztőségi értekezletén, a legközelebbi szám összeállításában.

Így történt, hogy Kassákkal való előzetes megbeszélésem alapján és az ő hozzájárulásával megírtam a marxizmus történetfilozófiájára vonatkozó cikkemet, reflektálva Nagy József szegedi egyetemi tanárnak az Athenaeum című konzervatív folyóiratban közzétett a *Fejlődés eszméje* című tanulmányára.

Kassák Lajossal való személyes érintkezésem és barátságom voltaképpen a Munkával való együttműködéssel kezdődött, amely etikai és gondolkodási formálódásomra nagy hatással volt.

A budapesti tanítóképzőben képesítő vizsgáim letétele után, amikor a diplomát megkaptam, 1930 tavaszám Párizsba mentem, hogy a Sorbonne-egyetemen filozófiát, szociológiát, művészet- és zenetörténetet tanuljak.

Ekkor kezdődött Kassák Lajossal való levelezésem. Kassák Lajos keltezetlen első levelében, amelyet feltehetően 1930 végén írt nekem, tovább is folyóirata munkatársának tekint, és kéri, hogy ha „lesz

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

valami nekünk való cikke küldje el". Érdeklődik sorsom anyagi alakulása, valamint törekvéseim iránt. Második levelében, amelyet szintén nem keltezett, de több mint valószínű, hogy 1931 elején írt, körinterjút kér Gide-től, Jules Romains-től, Romain Rolland-tól, Aragontól, Paul Nizan-tól és Jean Gionotól, amelyet tőlem független okokból nem tudtam elküldeni Kassáknak.

Azután — érthetetlenül — a levelezés megszakadt közöttünk, azonban a Munkát még éveken keresztül tovább kaptam.

Amidőn értesültem élettársának, Simon Jolánnak tragikus öngyilkosságáról, nyomban írtam Kassáknak; erre nem kaptam választ. Elkobozták? Elkallódott?

Ugyancsak, amikor 1938 augusztusában összefoglaló cikket írtam a magyar proletárirodalomról a párizsi Le Peuple című szakszervezeti napilapba és ebben Kassák életének és irodalmi működésének szenteltem a legtöbb helyet, természetesen elküldtem neki a lapkivágatot, de erre sem kaptam választ. Megkapta-e? Vagy nem?

Csak sokkal később, harminc év múlva, az 1960-as évek elején léptünk újra levelezési kapcsolatba, mintha semmi sem történt volna közben. Bizonyos vagyok benne, hogy nem volt sem harag, sem bántódás, sem neheztelés, sem nézeteltérés, sem rosszallás Kassák Lajos részéről. Az ő hallgatásának más oka lehetett. Amikor Párizsban újra találkoztam vele, erről már nem is akartam tőle kérdezősködni.

Episztoláris kapcsolatunk újra helyreállt, Kassák 1961 augusztus 30-án keltezett levelében közölte velem, hogy szeretné ha az *Egy ember élete* című műve megjelenne francia nyelven. 1961 augusztus 23-i levelében újra visszatér, most már kissé türelmetlen várakozással önéletrajzának francia kiadására. Ebben az ügyben tárgyaltam is az Albin Michel könyvkiadóval, de az Kassák munkájának francia kiadását terjedelme miatt nem tudta megvalósítani.

Ugyanebben az időben kezembe került Kassák Lajos Honegger-verse, amelyet André Laude társaságában franciára lefordítottunk. El is vittem Jean Paulhannak az N.R.F. főszerkesztőjének, aki rögtön elolvasta a verset francia átültetésben és reményt adott annak közlésére. Nyomban értesítettem Kassákot Jean Paulhan kedvező véleményéről. Kassák 1961 augusztus 30-i levelében meg is írta nekem: „örülnék neki, ha az N.R.F.-ben megjelenne a Honegger-versem. Az ilyen megjelenésre itthon is felfigyelnek. Erre pedig eléggé szükségem van."

Azonban a Honegger-vers publikálása sokáig késett az N.R.F.-ben. Kassák is csodálkozott már „Paulhan viselkedésén", nem értette, ahogyan nekem írta 1962. január 11-i levelében Jean Paulhan habozását. Röviddel utána tudtam meg, hogy a Gallimard-cég egyik lektora akadályt gördített annak közlése elé. Ezért írta Kassák keser-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nyés hangon ugyancsak 1962. január 11-i levelében: „Már régóta az az érzésem, hogy valakik elgáncsolják kinti dolgaimat. Konkrét személyekre gondolok és nem általánosságban beszélek. Némely pozitív jelét látom ennek."

Azonban Kassáknak igazságot és elégtételt szolgáltatott a tragikusan elhunyt Gara László műfordító és kritikus, amikor Honegger-versét, több versével együtt megjelentette az *Anthologie de la Poésie Hongroise* című kötetében (Seuil kiadó, 1962). Ez Kassáknak nagy örömet okozott.

„A francia elismerés", amelyet Kassák olyan fontosnak tartott, akkor érkezett el, amikor Párizsban nagy sikerű retrospektív kiállítást rendeztek festészeti kompozícióiból, s a La Revue Socialiste nemcsak tanulmányt közölt Kassákról, születésének 75. évfordulója alkalmából, hanem verseit is hozta Jean Rousselot és Roger Richard fordításában.

Én is átéreztem leveleiből Kassák Lajos mellőzöttségét, az ötvenes években elviselt „sérelmei" keserűségét, amikor azzal zárta 1962. január 11-i levelét: „Szeretném, ha az otthon ért sérelmekért a kárpótlást a sors megadná nekem."

Kassák Lajos egész életében az volt és maradt, aminek szocialista világérzése, jelleme, emberi temperamentuma, élet- és társadalomfilozófiája és humanista küldetése teremtette: meg is írta nekem, 1961. augusztus 30-i levelében: „Az vagyok aki voltam, s valószínű hogy már nem is leszek másmilyen. Ha egyszer rákényszerülök, hogy végleg letegyem a tollat és ecsetet, remélem, azt mondhatom majd: szétosztottam mindenemet amim volt, s akár a pokolba is nyugodtan alászállhatok."

1.
Munka c. folyóirat cégjelzéses papírján
Géppel írt levél
Dátum nélkül

Kedves Beregi Elvtárs,
Bizony, bizony úgy messziről úgy néz ki az ügy mintha nagyon is megérdemelném a szemrehányásokat látszólagos lustaságomért. Pedig hidje [!] el nem is lustaságból és nem is közönyösségből hallgattam idáig. Képzelje el, ezer felé vagyok szaggatva s így legtöbbnyire a levél írás az, amit eltologatok egy nappal. Kérem tehát, hallgatásomnak ne tulaj-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

donítson különösebb tendenciát. Időközben találkoztam itt kedves bátyjával s általa üdvözöltettem és üzentettem Önnek. A lapnál holmi átszervezések történtek s így késtünk a megjelenéssel. Közben az anyag annyira összetorlódott, hogy az Ön már annak idején kiszedett cikke emiatt kellett, sajnos hogy kimaradjon. Az ilyen technikai akadályokat meg kell Önnek értenie és nem szabad miatta haragudnia. Természetesen továbbra is kérem a velünk való együtt dolgozását. Ha lesz valami nekünk való cikke küldje el, köszönettel fogadom.. Nagyon félre értene engem, hogy nálam bármiféle mellék gondolatok szerepelhetnek is munkatársaimmal szemben. Önt pedig ma is épp úgy mint azelőtt a lap munkatársai közé számítom.

Különben [!] hogy megy ott a sora? Örülnék neki, ha nagy küzdelmei árán minél előbb és minél teljesebben elérhetné céljait. Mindig is örültem annak hogy Önben egy dolgozni szerető magasabb célkitűzésű embert ismertem meg. Hiszen tudjuk, milyen kevesen vannak ma ilyenek a fiatalság között. Kérem Önt, ha ideje engedi írjon nekem többször is s amint alkalmam lesz hozzá én is válaszolni fogok.

Ezzel a levéllel egyidőben föl adtuk a 12, 13 és 14 es számot. Elvtársi üdvözlettel köszönti:

Kassák Lajos

(Hátoldalon: érkezett 1930 végén)

2.
Géppel írt levél
Dátum nélkül

Kedves Beregi elvtárs,
kedves levelét megkaptam, nagyon helyes, hogy írt és így megint meg van közöttünk az összeköttetés. Némi tévedésben van afelől, mintha a „Munka" időközben szünetelt volna. Hogy ön nem kapta meg az azért van, hogy annakidején néhány szám visszaérkezett a maga címéről és ezért beszüntettük a küldését. Elköltözött talán a régi lakásából?

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Mindenesetre most pótlólag küldök néhány számot visszamenőleg, kérem nézze át és szeretném, ha küldene nekünk való írásokat. Lehetőleg nem politikai, hanem kulturális kérdésekről, persze szocialista szemszögből tárgyalva a kérdést. Ott most elég mozgalmas az élet, bizonyára akad megírásra érdemes anyag. Lehetne írni a párisi egyetemi életről, milyen összetételű a diákság, milyen irányú és milyen nívójú előadások dominálnak, milyen a diákság szelleme kulturális, politikai és társadalmi téren? Jó lenne egy körintervjut [!] csinálni Gide Malraux, Jules Romains, Romain Rolland, Aragon, Nizan, Giono és hasonló írókkal. Azt hiszem ebből az anyagból nagyon érdekes négy-öt oldalas cikket lehetne írni. Ugyanígy egy-egy filozófust vagy tudóst is meglehetne interjuvolni. Nagyon jó lenne ugyanis meginterjuvolni egy-egy odaérkezett vagy ott tartozkodó idegen személyiséget. Természetesen a kérdéseket a mi szempontunk szerint kellene feladni. Az ilyen cikkek nagyon nagy szolgálatot tehetnének az itt élő és sok mindentől elmaradt fiatalságnak. Hangsúlyozom, hogy a tudomány és művészet minden komoly ága és jelensége érdekel bennünket. A zene éppúgy, mint a mérnöki tudomány, a biológia épenúgy, mint a pszichológia. De arra nagyon megkérem, hogy az anyagot tárgyszerűen, minden külső agitációs célzat nélkül dolgozza fel, felfogásom szerint a dolgoknak, tényeknek önmaguk jelentőségükben megvan az agitációs erő, külön pártszempontú kihangsúlyozására tehát semmi szükség. Ha bizonyos kérdésekről önálló tanulmányfélét ír kérem, hogy akkor is a tudományos megismerésén, az analízis mélységén és a szintézis gazdagságán legyen a hangsúly. Ha szocialista dolgoz fel valamely tudományos kérdést, akkor szocialistaságunk külön hangsúlyozására nincs szükségünk. Hiszen Marx sem azért volt nagy, mert szocialistának vallotta magát, hanem azért mert úgy látta meg a fennálló társadalom szerkezetét, ahogyan azt polgári elődjei meg sem láthatták volna. Ezek után pedig újból kérem küldjön írást, nagyon gondosan megmunkált és tárgyszerűen felfogott írást.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Küldeményét várva sokszor üdvözli:

Kassák Lajos

Üdvözli Simon Jolán.
(Kézírással)
(Hátoldalon: érkezett 1931-ben)

3.
Géppel írt levél
Légiposta borítékkal; 1961. aug. 6. postai bélyegző

Kedves Beregi Tivadar, végre hogy évtizedek múltán életjelt adott magáról. Örülök neki, hogy barátságban van Lacival,[1] ő nagyon derékül viselkedett. Valamint annak is örülök, hogy a Jeanne d'Arc vers tetszett Magának, mindjárt hozzá is látott, hogy franciául is megjelenhessen. Nagyon itt lenne az ideje, hogy az Egy ember élete című könyvem (Gyermekkor, Kamaszévek, Csavargások) franciául megjelenhetne. Felhívom rá a figyelmét, talán segítségemre tudna lenni abban, hogy ezt a dolgot megvalósítsuk. Azt hiszem, sikere lenne.

Maga különben mit dolgozik, foglalkozik-e még olyan szenvedélyesen a filozófiával, mint annakidején tette itthon.

Szeretném, ha időnként egy-egy levélben továbbra is hírt adna magáról.

Szívélyesen üdvözli Kassák Lajos

4.
Géppel írt levél

Kedves Beregi Tivadar, megkaptam hosszabb levelét, amelyben jó néhány esztendő történetét felvázolta. Jól esik tudnom, hogy távol tőlünk idegenben gyökeret tudott verni. Úgy látszik, azok az emberek, akikben tehetség és akarat

[1] Itt és továbbiakban Laci néven emlegetett személy Gara László *(A szerk.)*.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

van, a viszontagságok közt is megállják helyüket és kialakul igazi egyéniségük. Én is visszaemlékszem azokra az időkre, mikor első kéziratával jelentkezett, bizonyos dolgokban a segítségére voltam s íme most, Maga is kész, hogy segítséget nyújtson az én dolgaim eligazításához. Valóban szeretném, ha az Egy ember élete című könyvemet franciául meg lehetne jelentetni. Az első három részre gondolok, (Gyermekkor, Kamaszévek és Csavargások) ez így zárt egészet képez, lélektanilag és társadalomtörténetileg is. Nem provinciális munka és így hinni merem, hogy a franciáknak is érdemes lenne elolvasni. Tudom, hogy ilyen munka elhelyezése nem könnyű. De ha párisi barátaim közösen segíteni akarnak, akkor mégis megvalósítható lenne. Kérem, amennyiben módjában áll, vegye kezébe ezt az ügyet.

Örülnék neki, ha az N. R. F-ben megjelenne az Honegger-versem.[2] Az ilyen megjelenésre itthon is felfigyelnek. Erre pedig eléggé szükségem van. Sokat dolgozom, de mégis csak szűk kör az, amelyik itt a szélsőségesebb dolgokkal komolyabban foglalkozik. Az igények alaposan lecsappantak és nem szeretik az úgynevezett zavaró momentumokat. Irodalommal még csak boldogulok valahogyan, de sokkal nehezebb a festői érvényesülés, az új irányzatokat nem értik meg, vagy nem akarják megérteni. Bizonyos mértékig magától értetődően bénítóan hat rám, de gondolom, Maga ismer annyira, hogy feltételezi, nem hátrálok meg a nehézségek elől. Bizonyos variánsokkal ugyanazon az úton járok, amin fél évszázaddal ezelőtt elindultam, de gondolom, gazdagabb mondanivalóval és tökéletesebb formában. Nagy baj, hogy a nyilvánosságra került műveknek alig van komolyabb visszhangja. Ha komolyabban izgatna a napi siker, vagy egyéb érvényesülési lehetőség, akkor már rég kiapadt volna bennem az alkotó szellem, de mivel elsősorban a magam örö-

[2] Kassák *Honegger zenéjét hallgatom* című verse végül is nem a N. R. F.-ben jelent meg, hanem André Land fordításában az *Anthologie de la Poésie Hongroise*-ban.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mére dolgozom, fáradhatatlanul folytatom a munkát és kiásom magamból mindazt a mondanivalót, amit még érdemesnek tartok kiásni. Azt, hogy mi minden történt velem időközben, nem lehet így levélben elmondani, inkább csak azt tudom érzékeltetni, hogy az vagyok, aki voltam s valószínű, hogy már nem is leszek másmilyen. Ha egyszer rákényszerülök, hogy végleg letegyem a tollat és ecsetet, remélem, azt mondhatom majd, szétosztottam mindenemet, amim volt s akár a pokolba is nyugodtan alászállhatok.

Talán érzékeltetni tudtam valamit életem valóságából és szívesen veszem, ha levélváltásunk időnként megismétlődhet. Ha nincs jobb dolga, írjon. Addig is

szívélyesen üdvözli

Kassák Lajos

Budapest 1961 aug. 30.

5.

Géppel írt levél

Kedves Beregi Tivadar, minthogy bajaim nehezebbik felén túljutottam, most már magam köszönöm meg fáradozását, amit érdekemben s talán nem szerénytelenség, ha azt mondom, ezzel együtt a magyar irodalom érdekében tesz.

Örömmel tölt el, hogy foglalkoznak az Egy ember élete francia nyelvű kiadásával. A közeli napokban elküldök belőle egy példányt, az Ön címére és egyet Laci barátunk címére.

Tőle is kaptam levelet, melyben szintén közli, hogy meg kívánnak jelentetni egy verseskönyvet tőlem francia fordításban. Megírtam neki, hogy amennyiben csak lehetséges, mindent megteszek, hogy segítségére legyek e könyv mielőbbi létrehozásában.

Örülök a Maga tervének, hogy francia folyóiratban hozza verseimet. Kérem, ha megjelenik, küldjön a lapból egy példányt.

Paulhan viselkedését nem értem. Ugyanis 1960 áprilisában feleségem Párisban volt, felkereste, átadta neki Gy.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Berci[3] üdvözletét, s néhány Lacitól kapott versem francia fordítását. Ő akkor átfutotta, érdekeseknek találta azokat s megígérte, hogy komolyan fog velük foglalkozni. Feleségemnek hamarosan haza kellett jönnie, így még egyszer nem kereshette fel. P. bizonyára az egészről megfeledkezett. Azonban, mikor Maga említette a nevemet és átadta neki a Honegger-verset, mégis emlékeznie kellett volna.

Már régóta az az érzésem, hogy valakik elgáncsolják kinti dolgaimat. Konkrét személyekre gondolok és nem általánosságban beszélek. Némely pozitív jelét látom ennek. De mindegy, csak tudja, az ember szájában néha keserű ízt érez. Azok, akik itthonlétük idején az „eszme" és zsíros keresetük nevében „feszítsd meg"-et kiáltottak rám – és igazán merő véletlenség csak, hogy élek – hogy ugyanazok avatkozzanak most is rosszindulatúan ügyeimbe – ma is biztos fedezékükből és ugyancsak zsíros keresetükben lubickolva, ezt ma már nehezen viselem el, hiszen túl sokat kellett elviselnem egész életem során.

Mindenesetre a francia elismerés nemcsak azért fontos nekem, mert igazi testvéreimnek őket érzem irodalomban és festészetben egyaránt, hanem mert kárpótlás lenne az itthon ért sérelmekért. Szeretném, ha ezt a kárpótlást a sors megadná nekem.

Még egyszer köszönöm, hogy foglalkozni kíván dolgaimmal.

Remélem, hamarosan alkalmunk lesz személyesen beszélgetni, ugyanis feleségemmel együtt úgy terveztük, hogy 1962 júniusában – ha semmi nem jön közbe – Párisba utazunk ottani festőbarátaim meghívására.

Budapest, 1962. I. 11. Szívélyesen üdvözli
Kassák Lajos

U. i. Ezúttal feleségem fekszik mellhártyagyulladással, ezért az ő üdvözletét is továbbítom.

[3] Gyergyai Albertről van szó.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

6.
Légipostai, géppel írt levél

Kedves Beregi Tivadar, nem tudom megérteni, miért nem kapok sem Magától, sem Lacitól levelet, kíváncsi lennék soraikra. Magának megígértünk ismét két kötet önéletrajzot s vagy két hónappal ezelőtt egy szobrász barátunkkal (Barta Lajos) el is küldtük. Nem tudom megkapta-e már tőle. Ha nem, úgy reklamálja meg nála, itt küldöm Párisi címét: Barta Lajos C/o André Rozsda 11 rue de L'Épargne Chatillon sous Bagneux (Seine) Kérem írja meg, sikerült-e végülis a könyveket megkapnia. Írta, hogy elküldi a rólam írott cikkét de mindmáig nem jutottam hozzá. Szeretném, ha arról is értesítene, hogy mi van Laci nagy antológiájával, mikor jelenik meg. Még ebben az évben mi Párisba utazunk és így remélhetőleg személyesen beszélhetünk meg némely dolgot.

Én két hónapig kórházi beteg voltam, most olyan lábbadozó állapotban vagyok, de már dolgozom mind az irodalomban, mind a festészetben. Ennek az évnek a végén, vagy a jövő év legelején retrospektív kiállításom lesz Párisban. A kiállítási vonalon szépen propagálnak ott és eredményesen, szeretném, ha az irodalmi vonalon is elérhetnék valamit. Ehhez maga és a Laci segítségére lenne szükségem s kérem legyenek rajta, hogy valamit az irodalmi vonalon is elérhessek. Egy verseskönyv megjelentetését hamarosan nyélbe lehetne ütni, ennek a lehetőségét maguk vetették fel s én örülnék neki, ha sikerrel meg is lehetne valósítani. Ha teheti válaszoljon levelemre és

fogadja szívélyes üdvözletemet

Budapest 1962 VII. 6. Kassák Lajos

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

7.
Postai levelezőlap
Autográf
A postai bélyegző dátuma: 1963. január 16(?)

Kedves Beregi Tivadar
megkaptam levelét és kérem ne haragudjon, hogy neve kimaradt a fogalmazványból. A régi katalógusból a galériában írtuk ki a neveket. Maga akkor még nem írta meg az említett cikkét. *Most bele írtuk a névsorba.* Nincsen semmi baj. Köszönöm, hogy figyelmeztetett.
Mikor találkozhatnánk? Szeretném, ha Gara is velünk lehetne egy kávéházban. Kérem értesítsen egy időpontról.
Feleségemmel együtt sokszor üdvözöljük

Kassák Lajos

8.
Postai levelezőlap
Autográf

Kedves Beregi Tivadar
Párisban vagyunk és szeretnénk Magával találkozni. A PEN klubban lakunk. Ha tud telefonáljon: ELY 59—03
Reggel $9^h - 10^h$ között
Üdvözli

Kassák Lajos

1693[!] I. 18.

BEREGI TIVADAR

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

„NE HAGYD ABBA!"*

VERES PÉTER LEVELEZÉSE GARAI ISTVÁN TANÁR KÖLTŐVEL 1956–1968-IG

Félreértések elkerülése végett már az első sorokban jelzem, hogy a címben említett „tanár költő" én magam volnék. 1915-ben a szlovákiai Nagyölveden születtem. Egyetemi tanulmányaimat Pozsonyban és Budapesten végeztem.

Írásaimról Veres Péter nem egy alkalommal azt mondta, hogy sok a sérelmi érzés ebben a költészetben. Dehát mi volt az a sok sérelem, amely az első világháború után az északi végeken született nemzedéket, s köztük engem is ért már a krisztusi életkor betöltéséig?

Az 1938-ban megnagyobbodott ország népének örömén igen gyorsan túljutottam. A nagybirtok, a szegénység, a szociális kérdések kezdtek érdekelni. Az 1944-ben megjelent, ilyen tematikájú verseimet is tartalmazó könyvemet (*A nyugatra szálló fellegekhez*, Bács-Petrőc, 1944) a cenzúra beavatkozására a nyomda nem adta ki: később Újvidékre szállították és elkobozták. A háborúból, a hadifogságból való visszatértem után állást nem kaptam szülőföldemen, áttelepítettek Magyarországra. A fájdalmak megírás után kiáltottak. Ez kapott hangot a *Mesekirály* c. könyvemben (Békéscsaba, 1948). Az ügyészség elkobozta, engem két évi börtönre, állásvesztésre és 10 évi politikai jogvesztésre ítéltek. A törvényi mentesítést — hatalmas harcok árán — tíz év múlva megkaptam, tanári állásom visszanyertem.

A levelezésről

Veres Pétert először 1939. augusztus 14-én láttam Kassán egy diákkongresszuson. (A keltezést azért tudom ilyen pontosan, mert az ott tartózkodó Horváth Béla katolikus költő a *Szabadító angyal* c. verseskötetével ajándékozott meg. Az ajánlás mellett a keltezést is feltüntette.) Az aszkétikus külsejű parasztíró rám igen nagy hatást gyakorolt. A következő év húsvétján máris előadást tartottam róla szülőfalumban: Nagyölveden, mint harmadéves magyar—szlovák szakos, budapesti egyetemi hallgató. (Az alapvizsgát még Pozsony-

* Amint a szerző maga is megállapítja, Veres Péterrel folytatott levelezése sok problematikus elemet tartalmaz. Közlését mégis fontosnak tartjuk, részben dokumentum-értéke, részben elvi következtetései (sérelmi líra és közérdek, közérdek, közélet, igény és művészi érvényesség stb.) miatt.

A szerk.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ban tettem le 1938 őszén.) Az 1940/41-es tanévben a budapesti Királyi Pál utca 12. szám alatt székelő Bolyai Kollégium lakója lettem. Itt az volt a szokás, hogy a vezetőség (Boros Lajos és Fehér Gyula) neves előadókat hívott meg, hogy előadásuk után egy-egy kérdést tüzetesen megvitassunk. Pontosan emlékszem: ebben az évben járt köztünk Erdei Ferenc, Móricz Zsigmond, Sinka István és — Veres Péter is. A bolyaisták között határozottan nagy tiszteletnek és szeretetnek örvendett „Péter bácsi", aki tőlünk körülbelül két évtizeddel lehetett idősebb. Már akkor megjelent könyveit szinte egymás kezéből kapkodtuk. Ugyanekkor került hozzám — azt hiszem Püski Sándortól, akinek könyvraktárában segédkeztem egy alkalommal — Péter bácsi és Püski együttes fényképe. Hogy e képet megőriztem, Péter bácsit ez meghatotta, s egy alkalommal a legújabbakból kettőt is küldött meleg ajánlással.

1956 őszén én kezdeményeztem a levélváltást, amely — néhány éves megszakítással — 1968-ig tartott. Veres Péter akkor a Magyar Írók Szövetségének elnöke volt. Felmerül a kérdés: miért akartam kamatoztatni a csaknem egyoldalú ismeretséget levelezésemmel egy jelentős intézmény élén álló, országosan ismert íróval? — Azért, mert reméltem, hogy a szlovákiai magyarság kitelepítését érintő könyvem büntetőjogi következményei alól szabadulhatok ezáltal — és később tanári állásom is visszanyerem. Ez azonban csak jóval később következett be.

Jómagam két hosszú levelét és tucatnyi levelezőlapját őrzöm.

Sokan tudják Veres Péterről, hogy embersége és szerénysége, mások iránti figyelmessége és segítőkészsége következményeként elvi kérdésnek tekintette, hogy csaknem minden hozzá fordulónak — írójelöltnek, panaszosnak, sérelmeit előadónak — válaszlevelet vagy válaszlevelezőlapot írjon. Gyakoribb volt a levelezőlap küldés, ám jelentősebb ügyekben terjedelmes levelekben is kifejtette véleményét. Most, hogy újraolvasom mind az ő, mind a magam leveleit, meg kell állapítanom, hogy kétségtelenül kordokumentumként is szerepelhetne e levelezés teljes anyagának a közreadása, ám ez terjedelmi és egyéb okokból nem lehetséges: a magam levelei túl hosszúak és sok panaszt, sérelmet tartalmaznak. Viszont Veres Péter levelei — ha nem módosítják is írói arcát, de erkölcsi-politikai énjéhez értékes adalékként szolgálhatnak.

Most pedig következzenek a levelek megírásuk sorrendjében.

1.

Kedves öcsém!

Egyelőre csak nyugtázom a küldeményt. A levelet és a Mesekirály címverseit elolvastam. Erőt és eredetiséget érzek

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

benne. És persze „túlpolitizált" emberi lelket. Erre ennek a léleknek oka van, de ezt nem mindenki látja be. Egyszóval nem merek ígérni semmit, hiszen még nem is tudom, mi van a zsákban. Tele vagyok gonddal, bajjal – ne vedd hát rossz néven, ha nem lesz azonnali eredmény. Nem tőlem függ! Nekem semmi hatalmam – s szavam is csak elszáll a szélben.

1956. okt. 1.

Üdv. Veres Péter

2.

Kedves öcsém!

A tegnapi futtában írt lap után, most íme másik lapot kellett írnom. Ámbár a hozzád hasonló ügyes-bajos emberektől is –, de azoktól is, akiknek csak olyan bajaik vannak, hogy írók szeretnének lenni, olyan tömegirományt kapok – különösen a közgyűlés óta –, hogy már alig bírok úrrá lenni a levélanyagon, mégis a tegnapi beletekintés után átfutottam a többi verses füzetedet is, meg az okmányaidat is. Mindezeket én átadom Erdei Sándor főtitkárnak, mert a hasonló ügyek elbírálása az adminisztráció kötelessége. (Remélem, most már jobban teljesíteni fogja, mint eddig. Persze nem szabad elfelejteni: az Írószövetség csak egy egyesület és nem hatalmi intézmény.) De ugyanakkor a saját fejemre ütök: itt valamit nem értek. Hogy lehet az, hogy én, aki önmagam előtt még most is, öreg fejjel is úgy tetszelgek, hogy jó emlékezetem és jó szemem van, egyáltalán nem emlékszem rád? De Nagyölvedről jut eszembe egy másik felvidéki fiúnak: Ölvedi Jánosnak a neve. Mit tudsz róla? A Márciusi Front körül hallottam a nevét. A tiédet nem hallottam. Pedig ezekben a versekben erő és eredetiség van. Nem nagyok, de jók és igazak. Persze mind saját kiadásodban jelent meg: ez kész szerencsétlenség induló költőre. Soha se próbálkoztál a folyóiratoknál? – Nos, nem tudom, lesz-e eredménye, de megpróbáljuk. De te is harcolj és ne szégyenkezz, mert ezer itt a baj. Üdvözlettel Veres Péter (Bélyegző kelte: 1956. okt. 2.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

3.

Ajánlott levél a Magyar Írók Szövetsége cégjelzéses papírján. 1956. okt. 11.

Kedves öcsém!

Amint azt hiszem megírtam, a múltkori küldeményedet átadtam Erdei Sándor főtitkárnak azzal, hogy fordítson rá gondot minden vonatkozásban. Persze meg kell hogy mondjam: az Írószövetséget, különösen a közgyűlés után elárasztotta az a sok baj, amely az országban összegyűlt – és pedig nemcsak a félreszorított írók bajai özönlenek ide, hanem a szerencsétlen parasztság kínjai is. Egyebekről nem is szólva. Mit tehetünk? Hatalmunk semmi. Az Írószöv. csak egy egyesület és egyelőre szellemi hatalma van valamelyes. De milyen nehéz a jóakaratot intézkedéssé változtatni. És aztán akármennyire hirdetik is – mondjuk Háy Gyuláék is – az igazmondást, de azért ők se szívesen látnák, ha elkezdenénk egyszerre csak minden kérdésben az igazmondást, és elkezdenénk kérdezgetni, kik szerkesztik a lapokat, kik terjesztik a „kultúrát" és a többi?

Mindezt csak azért, hogy ne legyenek illúzióid – nem olyan egyszerű dolog az emberség és az igazság érvényesítése. Boros Lajosra emlékszem, de nem tudom, hova lett. Fehér Gyula újságíró valahol. Régebben parasztpárti megyei titkár is volt. Nem sok vizet zavar. A békéscsabai dolgodról[1] semmit sem hallottam. Pedig nem hiszem, hogy elfelejtettem volna. Betkóra és másokra is emlékszem onnan.

A versekről nem írtad meg, mit csinálják velük. Nem hiszem, hogy közölnék. Hogy miért? A magyarázat hosszú volna s neked magadtól is érezni kellene. Pedig különösen „A magvukirtók haláltánca" nekem nagyon fontos és nagy

[1] Ez a „békéscsabai dolog" az volt, hogy engem a Parasztpárt 1947-i tagrevíziója során nem igazolt a *Lángoló erdők* c. kötetemben található korábban írt, de csak akkor kiadott „istenes verseim" miatt.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ügyet markol meg. (Nem tudom ismered-e az én felfogásomat ebben a kérdésben?)

De a vers mégsem olyan győzedelmesen szép, hogy le tudná győzni a témában rejlő veszedelmeket. Gondold át újra és írd meg szebbre, nagyobbra. Gondolj az Illyés Gyula szekszárdi menyecskéjére. Nagy vers és benne van az is, amit te mondasz, csak nem így. Ez így nagyobb volna, de ézsaiási hang kellene hozzá. Mi a baj az egész költői világodban? Szerintem a mindenütt kiérezhető egyéni sérelmi érzés. Van okod rá, de ezt az olvasó nem tudja. S ha a saját fájdalmaidat nem tudod közüggyé emelni, akkor hiába minden szenvedésed. – Nem tudom, értesz-e engem, vagy újabb töviseket szúrok a szívedbe? Nem is folytatom tovább a tanácsadást, csak azt azért hadd tegyem még hozzá, hogy ha nem veszed szerénytelenségnek, gondolj az én életutamra. Még 1945 után is! Nem tudhatod, milyen megaláztatásokat kellett elviselnem műveletlen és korlátolt emberektől, akik amellett nem is konyítottak a magyarsághoz, mint nemzethez és emberi közösséghez. Vagy arról beszéljek, hogy leégették fejem felől a házat, máskor kigyulladt a miniszteri szoba, harmadszor a nevemben és aláírásommal – amelyet persze hamisítottak – gyalázó levelet küldtek a szovjet nagykövetnek. Aztán spiclikkel vettek körül. Nem olvastad az Almáskertet? De hagyjuk, majd ha élünk, megírjuk. Csak azért mondtam el, vizsgáld meg a Három nemzedéket, Almáskertet, Rossz asszonyt, Pályamunkásokat s a többit, hogy kiérződik-e belőlük a személyes sérelem, a megtaposottság. Gondolkozz ezen és ne engedd, hogy úrrá legyen rajtad az a szemlélet, ami már majdnem üldözési mánia sok magyar értelmiséginél (és ennek Szabó Dezsőnél is, Németh Lászlónál, Sinkánál, Erdélyinél és nálam is megvan a tárgyi alapja), mert így nem lehet győzni. Gondolj a Számadásra – azt írod, olvastad – „Különbnek lenni". Nehéz, de ez kell, máskülönben bennszülöttek maradunk ... A fényképet visszaküldöm. Jó kép ez, nekem nincs meg. Küldök öregebb képeket is. Üdv. Veres Péter

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

4.
Levelezőlapon, postabélyeg kelte: 1956. X. 14.

Kedves öcsém!

Sietve küldöm ezt a lapot a tegnapi levelem után. Ez a Sió-vers igazi líra. Ebben már a személyes élmény közüggyé emelkedik, mert benne van a lelki nemesség éthosza; az igazi szerelem, szívbéli érzés közügy, mert az ember olyan állatfaj, amelynek „*erkölcse*", helyesebben éthosza van. Átadom valamelyik folyóiratnak. Mit gondolsz, melyiknek adjam? A Csillagnak? Most Kónya és Benjámin szerkeszti. Vagy az Életképeknek? Ez Kuczka Péter szerkesztésében novemberben indul. Tervezzük a népi írók új folyóiratát, az „Írás"t, de még nincs se engedély, se papír. Ha felszakadt benned a lélek, írj csak, írj – de ugyanakkor fékezz és rostálj is. Az I-ben és a III-ban nagyon szép, megragadó sorok és strófák vannak. A IX. is érett, szép és kevésbé szónokias. A XI. pedig majdnem megrendítő. Én azt mondanám, éld át az egészet és szülj újra. A szólamos részeket, a litániaszerűségeket hagyd el és tömöríts: nagy vers lesz! A Szabó Lőrinc individualista lírája bármennyire őszinte, engem hidegen hagy, de ebben benne van a varázs. Gondolkozz ezen! Üdv. Veres Péter

5.
Levelezőlapon. Postabélyeg kelte: 1963. V. 20. – Szolnok

Kedves öcsémbarátom![2]

Egyelőre csak nyugtázom a levelét és a verseket. Nem voltam itthon és ezért késik a válasz. Most is mennem kell. (Szolnok, Karcag – könyvheti buzgólkodás, de én nagyon régen: 15–16 éve nem jártam ezeken a helyeken) és ezért elnézését is kérem. Emlékszem különben a jónéhány év előtti levelezésünkre. A levél többi részére most nem is térek ki,

[2] Hosszú évkiesés (1956–63) miatt vált át magázásra.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mert mindjárt mennem kell. A Ballada egy asszony visszeres lábairól című verset a köteg tetején azért elolvastam. Szép, igaz.

Üdvözlettel: Veres Péter

6.

Kedves öcsémbarátom!

Elnézését kell kérnem a késedelmes válaszért. Mint már írtam, nagyon hajszás volt ez az egész tavasz. Most egy hétre idemenekültem Balatonakarattyára, hogy dolgozzak is valamit. (Közben meg kellett kapálnom a kertet is, az is dolog.) Voltaképpen nem is értem, hogy miért nem közlik a verseit. Vagy nem is próbálkozik? Nem hiszem, hogy olyasfajta káderezés folyna, mint azelőtt, hogy ti. nem a verset nézték meg előbb, hanem azt, hogy „ki ez a pasi?" honnan jött? mit csinált meddig, nehogy a szerkesztő üsse meg érte a bokáját. Úgy látom, olyan emberek írásai is megjelennek már, akiket azelőtt távol tartottak az irodalomtól.

Azt hiszem azonban, más itt a baj. A szerkesztők nem tudnak letenni arról, hogy az elfuserált előbbiek helyett megint csak ők neveljenek maguknak írókat, költőket, akik majd pontosan azt fogják írni, amit ők kívánnak, amit úgyszólván megterveznek. Persze csalódnak, újra és újra csalódnak. Vagy a „futtatott" fiatal írók, költők tehetségében vagy abban, hogy azok az ő nótájukat fújják. Hogy lepik el az újabb és újabb verselők a magyar irodalmi mezőket, miközben maga az igazi költészet, az amelyik még holnap is költészet lesz: pang. Nemcsak alulról, a nép — az olvasók — felől veszi körül a süket érdektelenség, hanem felülről is, mihelyst úgy érzik, hogy ez se az lett, amit akartunk s vártunk.

De térjünk a tárgyra:

Ha én lennék szerkesztő valahol, A sértettség mélyeiből című okvetlen közölném: szép és igaz írás. Tiszta szív hangja. A Meditáció is! Persze, sejtem a szerkesztők szempontjait: *szubjektív, személyes líra!* Dehát Istenem, milyen legyen a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

líra? Nem szubjektív és személyes a Majakovszkijé? Hát az Attiláé? Vagy az Illyés Gyuláé, Szabó Lőrincé — Petőfiről, Csokonairól nem is szólva! Még Horatius is ezért él örökké! Az Erdőtüzek lám, hasznos is. Talán a kelleténél is tanköltemányibb. De szép sorok vannak benne. Én tudom, mert szeretem az erdőt, s az Alföldfásítás országos felügyelője is voltam. Gondolom, ezt azért valahol leközölték. (A kommunista köpönyeg alatt rejtőző sznob-literátor persze erre meg azt mondja: kár, hogy didaktikus!)

A Stafétázó is közlésre méltó, a Dugovics posztján is, de tulajdonképpen mindegyik. Nem gyerekdolgok ezek már. S ha mégis mondhatnék valamit most már nem a szerkesztők érveiből és csengetéseiből, hanem a magaméból, az a következő lehetne: A tegnapi történelemből és a tegnapi életérzésből (amelyet emberileg teljesen indokol a kegyetlen egyéni sors) származó szólamszerűségek, eszméknek, gondolatoknak, jelszavaknak (nép, szabadság, igazság, emberség stb.) *halálos komolyan vevése* szép erény. (Háromkötetes regényt írtam a „baloghságról". A Balogh-család története.) „*Megdögölni lehet, de rongy emberré válni nem lehet*" — írtam ebben egy helyen és idéztem már sokszor. — Ez vagy te. Ez vagyok én is, de nekem szerencsém, hogy paraszt vagyok s a munkásmozgalomban nőttem fel. És persze talán rugalmasabb természet is vagyok. „Meghajolni, de önmagunkat fel nem adni". (Olvasónapló, Indiánok stb.) A Negyvenesek nemzedéke meg is mondja, amit én e levelem elején mondtam. Gyerekeket futtatnak, mert azt hiszik, azokból lesznek majd jó igáslovak, akik a hazugságok nehéz szekerét is bírják. „Igaz haragomban" stb-re mit mondanak a szerkesztők: ez egy naiv ember, maradjon magának, csak a baj szaporodik vele!

„Consummatum est": szívemből szól, jól tudod s véresen igaz. A lányaimnak 4—4 van, (az ötödik az egyiknél meghalt a háború idején, a másiknál most van várandóban), s mindegyik emellett házépítésbe is kezdett. Évek óta építik. Főleg a nyári szabadságuk idején és vasárnaponként. „Négy őr".

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ez is. Nem „verselés", hanem igaz szó. A „Merénylet" is. A többi is.

De mit mondhatnék még, aminek valami haszna lehetne? Tanácsot nem merek adni. Okos ember vagy, írómódra is intelligens, de a bőrödből nem bújhatsz ki. Lelkialkatod kalodájába vagy zárva. És ez ma a szerkesztőknek: vészes, vádoló szubjektivizmus. Nem lehet rajtad változtatni, tehát nem lehet rajtad segíteni, ezért nem is érdemes veled – nekik foglalkozni. Nem lehet belőled használható embert faragni, amint már mondtam.

Mit tudnék én ehhez még mondani? Metamorfózis, de nem olcsóbbra, hanem magasabbra! Dialektikus látás, dialektikus életérzés, történelmi jelenlét, a „szellem stratégiája" – mit mondjak még?

A saját énedből, a saját természetedből kell kiindulni. A túlságosan sérelmi töltésű verseket, amelyeket – tudom – muszáj megírni, nem muszáj elküldeni. Tudnod kell, hogy mit közölhetnek le. Szűk a világod, önmagad körül keringsz, ez becsületes dolog, de nem elég! Tele a világ ténnyel, jelenséggel, fűkkel, fákkal, virágokkal... Értsd jelképesen: mindennel. A szubjektív igazságoknak az objektív meglátásokadnak jogcímet. De mindezt te is tudod, minek prédikálok!

Balatonakarattya, 1963. jún. 10. Üdvözlettel: Veres Péter.

Ui. Nem írtad, a kézirattal mit csináljak? Visszaküldjem vagy elküldjem valamelyik kiadónak vagy szerkesztőségnek? Ebben az összeállításban reménytelennek érzem.

Még egy ui. Elnézést, amiért az írás hevében tegezésre váltottam át. Nem vettem észre. Maradjon így. Lehet, hogy már előbb is tegeztelek.

7.

Levelezőlap. A bélyegző kelte: 1963. VII. 17.

Haj, haj kedves öcsém, minden okod megvan rá, hogy azt mondd: ez is csak olyan, mint a többi! No egyszóval az egyik kéziratcsomagod kinn maradt Akarattyán, a másik meg,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

amelyik ide érkezett, itt maradt Pesten. Közben sok más kötelesség — írói és másféle — kötött le. Holnap pedig kora reggel megyek az Alföldre és néhány napig odaleszek. (Gyerekeim vannak odalenn és képviselő is vagyok.) Éppen csak hogy bele tudtam nézni a második küldeménybe. A levelet persze elolvastam. Most már másodjára, mert a múltkor már volt a kezemben. Sajnos, amint — azt hiszem — tudod, nincs se titkárom, se kéznél lévő gépírónőm: mindent magamnak kell csinálni. De ettől eltekintve, amint jól sejted, ez a keserű hang, ha ezerannyira igaz és konstruktív is, nem megy. Csak azokon kapnak, akikről úgy vélik, „meg lehet nevelni". Égbekiáltó naivitás, hisz akit meg lehet nevelni — íróban — azt már nem is érdemes megnevelni, de ebből nem tudjuk őket kigyógyítani. Most abbahagyom, de majd visszatérek rá. Veres Péter

8.

Levelezőlap. Postabélyegző kelte: 1967. I. 20.

Kedves öcsém!

Bizony, bizony igazad volt a kísérőlevélben: immár hetek óta egyebet se csinálok, mint azzal foglalkozom, hogy 70 éves vagyok. Illetve hogy az ezzel kapcsolatos és nemcsak üdvözlő, hanem választ is kérő levelekre válaszolgatok.
A tiédre sem halaszthatom tovább a köszönő választ, ámbár a verseket még nem olvashattam el. A levelekre azonban muszáj válaszolni, mert addig nem tudok a magam munkájához fogni, amíg a mások dolga az asztalomon van. Mégis, miközben ezt a levlapot írom — belenéztem az Anyanyelv c. versbe. Igen: ez érett, szép, igaz beszéd. Kár volna, ha a fiókban maradna. Az se ártana, ha még elő-elővennéd és valamicskét gazdagítanád. Én például a „drága szent kenet" régies szólamot mással helyettesíteném. De ne avatkozzunk bele! Üdv. Veres Péter
(Levelezőlapon az író keltezése és a bélyegző kelte azonos: 1967. I. 20.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

9.
(Levelezőlap, a postabélyegző kelte: 1967. I. 20.)

Kedves Garai István!

Olvasom a többi verset is. Most az Izisz van előttem. Szép és igaz írás ez: Vörösmarty lelkülettel írták. (Nem Vörösmarty-utánzás). Sok megragadó költői kép, hasonlat, eredeti kifejezés („hogy elszikkadnom homokon nem kellett, s hogy nem maradtam teve-csontváz mellett") van benne, *de költőies szólamokkal keveredve.* „Mint fészekaljnyi pihés kis madár a lucernásban, míg anyjára vár" – de én így fejezném be valahogy: „ki zsákmány után jár az életmezőben" vagy valami hasonlót, mert így homályos a sor: ki az alany, az anya vagy a kiscsibék?

„Ó két harang!" Remek, de a csodás szó már túlhasznált, banális. És így tovább: gyöngyök és kavicsok... Végülis: úrrá lesz a költőn a retorika, aminek okát, forrását ismerem, értem – hogyne, hisz negyven éve birkózok véle, de mint már sokszor elmondtam: a retorika a költő – és az író – legnagyobb ellensége, mert őt magát is megtéveszti. (Lásd Vörösmartyt, Petőfit, Adyt, Illyést!) Bocsáss meg ezért az önkéntelen tanácsadó modorért, de ha már egyszer elküldted a verseidet, nyilván azért küldted, hogy lássam és szóljak róluk. A kisebb versek érettebbek. Ne hagyd abba!

Üdv. Veres Péter

10.
Levelezőlap. Postabélyegző kelte: 1968. nov. 18.

Kedves öcsém!

Rég nem hallottam rólad. Egyelőre azt kérdezném, ezek a versek voltak-e már szerkesztőknél? És mit mondtak, ha egyáltalán mondtak valamit? Ez a gondolkodás és ez az életérzés nekem (eltekintve a majdnem mindenütt jelenlévő és jogos sérelmi alapérzéstől) nagyon szívem szerint való. Legfeljebb azt jegyezném meg, hogy az író a költő – lírája

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

erősen közéleties ugyan, de elsősorban nemzetközösségi és népi-forradalmi értelemben, és ez azokon a helyeken, ahol döntenek, ma még nem cikk. Illyésnek elnézik, de csak neki! – és nincs tovább. Tőlem – nem lírában – szintén leközölnek egy és mást, de én nagyon tudok fogalmazni, ha szabad ezt mondani – és amellett a szocialistaságom mind kevésbé vitás az értelmes vezetők előtt. Mint vers, nekem a Katona érződik kimagaslóan jónak. Konstruktív írás, de ha akarom, szatírának is tekinthetem. Nem próbáltad megjelentetni? Üdvözlettel: Veres Péter.

11.

Kedves öcsém!

Elnézést a késésért. Odajártam az országban (Szeged-környék, Győr, Balmazújváros) és nagyon felszaporodott a postám, mert én helyettem senki sem írhat választ. Azt írod: a Kortárssal is, az Új Írással is volt már levélváltásod. Annak tehát nem volna jó íze, ha én a saját „tekintélyemmel" „nyomást gyakorolnék" a szerkesztőkre. Mellesleg fütyülnének rám. A saját kéziratait is visszaadják, ha nem fér bele a „profilba".

Egyébként onnan, veletek vizavi, a Balaton északi partjáról Illyés Gyula már beprotezsált egy költőt, azt hiszem, a Kortárshoz – és mi lett belőle? Pár verse befutott, utána semmi. Ellenben próbálkoztál-e már a Jelenkornál, Alföldnél, Életünknél? Vagyis: hova küldjem? A versek jók és főleg eredetiek, de ez ma nem elég. Hogy mi kell? Óh! Üdv.: Veres Péter
1968. december 4.

12.

Levelezőlap, a postabélyegző kelte: 1968. december 16.

Kedves öcsémbarátom!

Elküldtem a verseidet az Alföldnek, de megvallom, nincs sok reményem. Nem tudnám hamarjában pontosan megmagyarázni, de én is érzek valami olyasféle „de"-t, mint a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szerkesztők. Mi lehet ez? Talán a sérültség érzése túlerősen érvényesül a versekben, vagyis az áttétel, *a transzformáció* nem tökéletes. Talán így világíthatnám meg: Ha az én természetes sérültségi érzésem (gondolj a Számadásra: szerelemgyerek vagyok!) és mindaz, ami egész életem során – sőt még ma is! – történik velem, nem transzformálódik és nem szublimálódik át egyéni bajból közüggyé, íróvá lehettem volna-e? Aligha. Ne *túlpolitizált* érzéssel írd meg, amit meg kell írnod. Üdvözlettel: Veres Péter

GARAI ISTVÁN

VALLOMÁSOK A KÖLTÉSZETRŐL

1968 őszén egy irodalomszociológiai felmérés részeként 96 magyar költőhöz juttattam el (ebből 62 válaszolt) az alábbi kérdéseket:

1. Hány kötete jelent meg?
2. Véleménye szerint szüksége van-e egy költőnek ún. polgári foglalkozásra, és önmagának milyet kívánna?
3. Milyen korábbi (vagy jelenlegi) foglalkozását nem űzné szívesen?
4. Vállalná-e a vidékre költözést? (Ha jelenleg vidéken él, és alkalma nyílna rá, elköltözne-e Budapestre?)
5. A vidéken élés a fővárositól eltérő anyagi és publikációs gondokon kívül mit eredményezhet egy költészetben?
6. Melyek azok az események az életében, amelyek már saját megfigyelése szerint is többször nyújtottak jelentős élményeket?
7. Kedvenc foglalatossága szabadidejében (az íráson és olvasáson kívül).
8. Mi a véleménye a költészet hatékonyságáról napjainkban?
9. Mi a véleménye a költészet jövőjéről?
10. Milyen kérdéssel egészítené ki ezt a költőknek szánt felmérőlapot (s egyben válaszát is kérjük)?

A vizsgálat célja líra és életforma kölcsönhatásának elemzése volt. Bár a kísérő levélben jeleztem: névaláírás nélkül is örülök a válaszoknak, a költők nagy része aláírta a kérdőívet.

Az elmúlt másfél évtized alatt a címzettek közül többen meghaltak. A lezárult életművekhez érdekes adalékkal szolgálnak a megmaradt válaszok, amelyeket betűhíven közlök.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Bárdosi Németh János:

1. Tíz, ebből öt kötet vers.

2. Jó a lekötöttség, de nem a kimerítő robot. Tanár szerettem volna lenni.

3. Pénzügyi pályán dolgoztam, nem szívesen, nem csinálnám újra.

4. Vidéken élek, ma már nem mennék Budapestre.

5. Anyagi és publikációs gondokon kívül — alkotói szempontból — előnyös. Több elmélyülést adhat a vidék, a szellemi tájékozódás pedig ma már azonos a fővárossal.

6. Mindig az alkotói tevékenység, a kulturális munka. Irodalomszervező és szerkesztői munkám a 30-as, 40-es években a legizgalmasabb és legtermékenyebb időszakom s maradandó élményem.

7. Kertészkednék, ha volna kertem. Horgásznék, ha volna kuckóm a Balatonon. Ez úgy értendő: városi bérház helyett legyen közel a természet. Nekem ez az íráshoz is mozgatóbb volna.

8. Nem hiszem, hogy úgy hat, ahogy a költő akarja. S azt sem hiszem, hogy ez a kor rosszabb befogadó volna más kornál. De a közösség számára a célja az lehet, ahogy Szabó Lőrinc fogalmazta meg: „Legyen a költő hasznos akarat."

9. A költészet mindig a saját koráról beszél, abban a jobbhoz inspirál. S ezt mindig jelentős alkotói irányítják. A műveltség további kiterjesztésével, fokozásával a költészet igénye is csak növekedhet. (A technikai fejlődés sem olthatja ki az emberekből az igazi érzelmeket.)

10. Lényeges kérdéseket érintett, bár az érvényesülés, megjelenés lehetőségeit (főleg, ha gátló tényezők voltak) felvettem volna a kérdések közé. A névaláírást sem mellőzném a kérdőívről, mert az jellemző is egyben a vallomástevőre.

Falu Tamás:

1. 17 kötetem jelent meg.

2. Szüksége van, mert csak versírásból nem élhet meg és

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a költőnek élnie kell az életet, kapcsolatban kell lennie úgy az ünnep-, mint a hétköznapokkal.

3. Állami közjegyző voltam, 55 évig működtem e pályán, kitüntetéssel. Más pályát nem választanék.

4. Vidéki életemet nem cserélném el a fővárosi élettel.

5. Vidéken csendben, nyugalomban, elmélyülten lehet élni. Sok látnivaló helyett önmagába néz az ember és megtalálja a megtalálhatót.

6. Gyerekkori tanyai emlékek, szerelem, múló évek illata, a feleség halála és az öregedés.

7. Napi séta a temetőbe, és otthon a magányban gondolati séták az élet messzi tájain.

8. A költészet ma aranykorát éli, annak dacára, hogy a legtöbb versből könnyfakasztó gázok áramlanak a futamodásra késztetett olvasó felé. Állandóan tapasztalhatjuk, hogy a költészetben is lehet garázdálkodni.

Verseket olvasni és szavalni ma divat. Ezt a divatot a költészet magasba emelésével és nem lealacsonyításával kellene szolgálni, kiérdemeltté tenni és állandósítani.

9. Az utolsó ember utolsó sóhaja is líra lesz.

10. Mi a véleménye a sok izmus-ról?

A költészet, s általában a művészet sem lehet állóvíz. De a minden áron való formabontás és a közérthetőség kizárása nem haladás, hanem ennek az ellentéte: halálra ítélt ellenforradalom.

Ócsa, Pest megye,
1968. X. 13.

Hidas Antal:

1. Vagy 10 kötet (versek) + regények, egyebek.

2. Általában: igen, de inkább *rokon foglalkozását* (szerkesztő, lektor stb.). Magamnak *már* nem kívánok semmilyent.

3. Sok foglalkozásom volt: napszámostól, rikkancsságtól – szerkesztésig. Mint említettem: ma már egyiket sem

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

űzném szívesen, de a szepesremetei fatelepre (1920) szívesen emlékezem: kitűnő levegő volt és 20 éves voltam.

4. Nem költöznék el. Éltem vidéken, M-on falvakban, városokban; Győrött, Miskolcon stb; más országokban is. Sokat láttam. Jó is volt, rossz is, mint mindenütt.

5. A költészetben *minden* adhat élményt. Szabó Lőrinc például ú. n. *városi* költő volt. Persze: egy ország . . . (olvashatatlan szó – M. L.) ahogy az ország ismerete, *személyes átélésekkel*, okvetlenül szükséges.

6. Sok ilyen volt. Szerelemtől – társadalmi megrázkódtatásig. Olykor egy jelentéktelennek tűnő élmény is jelentős volt, jelentőssé vált.

7. Séta. Ritkán a ping-pong. Kártyázni sohsem kívántam. A kávéházat vendéglőt, presszót nem szerettem. Barátokkal szívesen találkozom – elbeszélgetünk.

8. *Szélességében* nagyobb, *mélységében* kisebb, mint régen, de megszorozva egymással őket *sokszorosan* nagyobb a hatékonysága, mint bármikor.

9. Ugyanaz, mint az emberiségről: élt, él és élni fog. Egyre gyarapodni fog a költészet művelőinek száma. Valamikor mindenki foglalkozott művészettel (népköltészet, népművészet stb.); ugyanide érkezünk el – szerintem – abban a társadalomban, amikor már *nem lesz állam*, a munkaidő pedig havi 10 órára csökken: sport, tanulás, művészet, szerelem, barátság és – mindenkinek *természetes halál* – 150–200 esztendőt is elérve.

10. Jó munkát kívánok az új költőknek s a velük foglalkozóknak.

1968. X. 10
Budapest

Nagy László:

1. 7

2. Általában nincs. Csak a szakszervezeti költőnek. Én máris nyugdíjat szeretnék.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

3. Egyiket sem.

4. Nem költöznék vidékre. Ha vidéki lennék, Pestre jönnék.

5. Keserűséget, nagyobb fokú tehetetlenségi érzést.

6. Egyetlen élmény: a szerelem.

7. Nézem a Dunát.

8. Nagyon kevés emberre hat.

9. Nagyon kevés emberre fog hatni. Tehát alig van jövője.

10. *Például:* Hányszor alkudott meg életében: Egyszer. Érdemes-e mártírnak lenni: Nem, mert úgy is leköpnek. Stb.

Rónay György:

1. Verseskötet 7.

2. Okvetlenül. – Azt, ami van (újságírói).

4. Túl vagyok azon a koron, hogy a helyemet változtatgassam.

5. Elprovincializálódást a gyöngébb tehetségnél, sajátos jó színeket, élményvilágot az erősebbeknél. Azért, mert valaki „vidéki", sőt „helyi" költő, még nem lebecsülendő, nem kell második-harmadik sorba helyezni, mint nálunk csinálják, hogy még az elismerés is lekezelés olykor. Bizonyos „vidékiesség" egyenesen rang. (pl. Takáts Gyula). Bizonyos esetben azonban valóban provincializmus. De sokszor nem a költő, hanem a „provincia" hibájából.

6. Erre nem lehet felelni, csak fölszínesen. Így (és nemcsak fölületileg): az utazás. – De nem kevésbé az, hogy évről évre elmegyek nyárra-koraőszre ugyanarra a „vidékre". Szerintem a „természettel" való kapcsolat elvesztése a költészet dehumanizálódásának (ha tetszik, elidegenedésének) egyik fő forrása.

7. Sétálás ott, ahol mások nem sétálnak. Azonfölül a zene (hallgatása).

8. Többet beszélnek róla, mint amennyire valóban hatékony az igazi, az, amelyik nem lovagolja meg a „hatékonyságot". De ezen nem kell keseregni. A költészetnek nem

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

„hatékonynak" kell lennie, hanem jónak; azzal hasson, hogy szép és jó és igaz. A „hatékony" még lehet rossz, vagy hazug is. A mi korunkban a szocializmusban is van már olyan fölnőtt az ember (ld. új mechanizmus), hogy a művészetet művészetül élvezze, nem pedig mint a propaganda némileg rafináltabb formáját. Akik ezt nem látják és marxista tekintélyekre hivatkoznak, nem értik és retrográd módon meghamisítják a marxizmust. Ezen ideje lenne elgondolkodni. Akkor is, ha marxista valaki, akkor is, ha mint jómagam, nem (anélkül, hogy „ellene" lennék).

9. Ugyanaz, ami a múltjáról. Mindig volt jó költészet, mindig is lesz; a jó költészetnek mindig volt bizonyos közönsége, és mindig lesz. Én azt remélem, hogy egyre szélesebb és nagyobb és értőbb.

10. Már ennyi is épp elég ahhoz, hogy — ne haragudjanak érte — erősen kételkedjem az ilyen (és minden hasonló) szondázás „objektív eredményében".

Azt sem igen hiszem, hogy így bármiféle „hatékony" választ lehetne nyerni „életforma és líra kölcsönhatását" illetőleg. Ez a kölcsönhatás, vagy hajszálcsövesség másutt, és sokkal mélyebben van. Úgy gondolom, aki erre a kérdésre keres választ, annak elsősorban a műveket kell alaposan megvizsgálnia, valamint a karaktereket (Németh László „alkattana" szerint is bizonyos fokig — noha nem vagyok Németh-rajongó, sőt, kellő ellenvéleményeim is vannak vele szemben bizonyos dolgokban), stb. De ez már nyilván nem ide tartozik; csak éppen megjegyeztem.

MARAFKÓ LÁSZLÓ

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

FILOLÓGIA

VALÓ ÉS KÖLTÉS BALÁZS BÉLA ÁLMODÓ IFJÚSÁGÁBAN

Az olvasó, így az irodalomtörténész, e különleges szempontú olvasó is, az írói, költői alkotásban, főként az elbeszélésben és a regényben, akarva-akaratlanul azt keresi, honnan vette tárgyát a művész; mennyi a műben a valóság, mennyi a kitalálás, *a fikció*, a költés. Nem jogtalanul, hiszen alapjában még a valóságtól legelrugaszkodóbb alkotás is, így vagy úgy, valamiképpen a valóságból indul ki, mégha tagadásával is; tehát bizonyos áttételekkel a hozzáértő többnyire megtalálja a kulcsát az élet és a mű összefüggésének. Természetesen igaz az irodalomelméleti megállapítás: „A magánélet és a mű közötti kapcsolat nem egyszerű okozati viszony."[1]

Az önéletrajz némiképpen mégis más. Ettől természetszerűen várjuk el, hogy az alanyiság és az emlékezet megbocsátható kihagyásai, szépítései, átértelmezései kivételével, a valóságot híven adja vissza. De már Goethe híres „naplója", a *Dichtung und Wahrheit*, a *Költészet és valóság* (1811—33) figyelmeztet, hogy a művészi alkotástól itt sem szabad történetírói hitelt kívánni. „Az egyes adatok csak arra valók, hogy egy magasabb igazságot megerősítsenek" — hirdeti Goethe, és Babits hozzáteszi: „Itt nem festésről s a valóság aprólékos feltárásáról van szó, hanem végső együttlátásról, kikerekítésről, művészi összefogásról."[2]

1.

Balázs Béla *Álmodó ifjúság*ának első kiadása alcímében a *regényt* mint műfajt föl is tüntette. Mégis egykorú kritikusai a világ legtermészetesebb dolgának tekintették, hogy a művet *önéletírásként* fogják föl. S ilyen szemmel nézve Benedek Marcellnak is, Komlós Aladár-

[1] René Wellek—Austin Warren: *Az irodalom elmélete*. Bp. 1972 109.

[2] Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Bp. 1957. 305.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nak is szemet szúrt néhány mozzanat. Benedek Marcell mintegy summázatként leszögezte: „A jó önéletrajzregény mindig jó kortörténet is." Bár ő úgy látta, hogy Balázs Béla nem vetíti vissza regényében későbbi világszemléletét a gyermekbe, a serdülő fiúba, az aratósztrájkkal kapcsolatos, „osztályharcos" élményeket ő is gyanúval fogadta: „A fejbeverés minden tekintetben annyira igaz, annyira szimbolikus, hogy kételkedem (de nem is fontos) — megtörtént-e a valóságban."[3]

Komlós Aladár már éberebb kritikus, ő megneszelte, hogy a regény mely pontjain lép túl a megengedhetőnél nagyobb mértékben az író. Dicséri Balázs költőiségét, azt, hogy „remekül tud elbeszélni", s az önéletrajzi regénynek a lőcsei gyermekkorról szóló első részét zavartalan gyönyörűséggel élvezte. „Míg Lőcse képe szinte magától lettnek látszik, a szegedi évek rajzába mintha beleszólt volna az író. Amott Balázs Béla, a költő öntudatlan ébredését mutatja be, itt a forradalmárét, aki a nép szívét keresve megtagadja osztályát, és az elnyomott parasztság mellé áll." Nem kételkedik az emlékek megtörténtében, de azt a meggyőződését fejezi ki, hogy az író úgy emeli, úgy értelmezi emlékeit, hogy hőse később az általa már ismert érkezési pontra juthasson. „Tudom, úgymond, komikusnak tetszik, ha a kritikus azt hiszi, jobban érti az írót, mint ez maga. De bizony ez az eset előfordul. Ezúttal mintha Balázs is túlságosan gyanútlanul fogadná el, amit tudata felszíne mutat. Forradalmársága első rezdülésének véli, ami talán nem az." „Azt hiszem — folytatja —, az a népiesség is, amelyet Balázs a maga forradalmisága első jelentkezésének vél, éppúgy, mint Sárközi Györgyé, inkább a zsidó költőkamasz öntudatlan sznobizmusa volt. Néprajongásának csattanója is, bár kevésbé tragikus formában, rokon a Sárközi[é]vel: a parasztlegények elverik a gyanús zsidógyereket . . ."[4]

Balázs Béla vitatta Komlós magyarázatát. Bírálójához 1947. május 24-én írt levelében Komlósnak arra a nyilván szóban tett kiegészítő észrevételére, hogy az „osztályharcos" élményeket Balázs első irodalmi megnyilatkozásai sem igazolják, így védekezett: „Ez a regény 18 éves koromban végződik. 24 éves koromban indultak el első nyilvános írásaim. És azokon persze hogy nem látszottak meg ezek a szociális élmények, mert én közben nem balra, nem a realizmus felé fejlődtem, hanem az absztrakt idealizmus és metafizika, lelki magamba húzódás felé — *éppen első szociális tapasztalataimból* menekülve *a felhők felé*. Halálesztétika (negyven év előtt), vándorpoézis, vagyis minden közösségből kiváló magányosság, misztériumok — Kodály,

[3] Csillag, 1948/13. 57.
[4] Haladás, 1947. máj. 22.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Bartók —, kozmikus gőg és lenézése minden szociális érdeklődésnek, mindennek, ami nem sub specie aeternitatis láthatok. Téged megtévesztett, hogy azt hitted, hogy itt tendenciózusan előkészítem kommunistává fejlődésemet." Komlós bírálatában fölveti, mit vár Balázs önéletrajzának következő köteteitől: a Nyugat-nemzedék még élő tagjának irodalom- és művészettörténeti jelentőségű emlékeit szeretné látni „a magyar és európai szellem legszebb, legpezsgőbb és [leg]gazdagabb korszakáról". Balázs Béla, levelét folytatva, e várakozásra így felelt: „A következő részben? Ellenkezőleg, ott erősen jobbra fordulok — nem politikailag, de filozófiailag. Nagy kerülővel kerültem vissza a realitásba, és regényem harmadik részében *kezdődik* majd csak a bal felé fordulat, és sok belső krízissel lassan történik."[5]

A folytatásra sajnos már nem került sor. De érdemes lesz mai ismereteink birtokában összevetni a valóságot a költészettel, mégha tudjuk is, hogy nincs összefüggés „őszinteség" és művészi érték között,[6] tehát az *Álmodó ifjúság*nak mint regénynek művészi értékéből mit sem von le, ha íróját tévedésen vagy átköltésen „kapjuk rajta". De nehogy az utókort megtévesszük: tisztázzuk még most, mi a műben a valóság, és mi a költészet.

2.

Először helyesbítsük a tárgyi tévedéseket. Balázs Béla nem jeleskedik az adatok, tények, nevek pontosságával. Pl. itt is, versében is *Tiszahátat* ír a várható Tiszatáj helyett, nem tudva, hogy Tiszahát pontosan meghatározott földrajzi fogalom; Szatmárban, a Tisza törmelék-kúpján, *hátságán* létrejött táj.[7] Egyébként ugyanezt a hibát fiatalkori költészetében Juhász Gyula is elkövette.[8] 1947-ben viszont éppen az ő versétől *(Üdvözlet Tömörkénynek)* ihletve adtam az induló szegedi folyóiratnak a Tiszatáj nevet,[9] s ebből meg a helyi termelőszövetkezet (1960—1982) nevéből, vált mára általánosan használatossá Szeged vidékének jelölésére.

Apró történetietlenség, hogy Fadrusz János Tisza Lajos-szobra (1904) még nem állott Balázs Béla diákoskodása idején (262). Nem világos, milyen művészi célt vélt szolgálni az író, amikor Dettre Jánost mint osztálytársát emlegette, holott Dettre nem a főreáliskolába, hanem a piaristákhoz járt (264). Egyetlen értelme lehetett:

[5] Új Írás, 1970/3. 88.
[6] Wellek—Warren: i. m. 144.
[7] Vö. *Új Magyar Lexikon*. VI. 448.
[8] *Juhász-szótár*. 828.
[9] Vö. *Szegedi örökség*. 1983. 120.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hogy vetélkedésüket érzékeltesse; Dettrét mint Hegedűs Pál kedvencét (267) ábrázolja, hogy így jobban kitűnjék az ő sikere, amikor ő is eléri szigorú tanárának elismerését.

Nincs szerencséje Balázs Bélának a kiszemelt dalokkal. Éppen Bicskey Dénesnek (a később operaénekes Ocskay Kornél hasonmásának) a magyar nótáival szemben szeretné az igazi népdalok értékét, szépségét és jelentőségét fölmutatni, de népzenei ismereteinek fölületessége miatt népdalként ő maga is csupa népies műdalt idéz (*Szabó András megy a rétre . . .*, *Ki tanyája ez a nyárfás . . .*, *Ne menj rózsám . . .* 280, 298, 299). Csodálom, hogy könyvének megjelenésekor Kodály — talán kíméletből — nem figyelmeztette erre. Petőfi szerb eredete sem oly egyértelmű, mint Balázs aggály nélkül állítja (293); az apai ág is az anyai ágnál jóval korábban elmagyarosodott szlovák lehetett. A cselekmény jelentős — mint láttuk, jórészt költött — része Kamaráson játszódik. Ez a Horgoshoz tartozó kis település a Kárászoké volt, a századfordulón ők parcellázták, s főként szegedi úri és értelmiségi családok építettek itt villákat. Balázs Béla hol Kamarásfalvának (294, 312, 430), hol Kamáspusztának (298) mondja, valójában a hivatalos neve Kamaráserdő volt. (Az 1907. évi helységnévtár szerint mindössze 36 állandó lakóval.) Nem lehetetlen, hogy Balázs Béla csak akkor járt itt, amikor 1906. augusztus 25. és 28. közt Bartók Bélával népdalokat gyűjtött Kamaráson és Horgoson, és Baranyai Gyuláék villájában szálltak meg.[10]

Több ízben összetéveszti Tápét Dorozsmával; nem a dorozsmai, hanem a tápai lányok jártak sok szoknyában (296), s nem a tápaiak kiskunok (309, 312), sem a kamarásiak (431), hanem a dorozsmaiak — bár ezek is inkább jászok. A tápaiakat már 1908-ban kiskunoknak vélte (Napló, 1: 460).

Ilia Mihály mutatott rá Tápé-monográfiájában (1971), hogy a falu leírásába is keveredtek máshonnan való színek. A tápai házak nem voltak meszeletlenek, mint Balázs Béla írta (302), hiszen — ahogy éppen az idő tájt Tömörkény megfigyelte[11] — jellegzetes még a szín is, amellyel házuk, tornácuk falát kifestik. Balázs Béla Tápéval kapcsolatban rácokat is emleget (uo.); ebben meg valószínűleg szőregi vagy deszki emlékei keveredtek. Lele József a szájhagyomány alapján összegyűjtötte a tápai kocsmák jegyzékét, de „Mondscheinné bormérésével" ő sem találkozott (303).

[10] Ifj. Bartók Béla: *Apám életének krónikája.* 1981. 86. — *Bartók Béla családi levelei.* Szerk.: ifj. Bartók Béla 1981. 164. — Bálint Sándor: *A hagyomány szolgálatában.* 1981. 159—161.

[11] TIÖM 8: 133., 293.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Érdekes, hogy Balázs Béla *úszóház* helyett folyton *uszodát* emleget (317—322). Annak idején *fürdő* volt a nevük (Regdon-fürdő, Naschitz-fürdő stb.). Az *úszóház* — meglepetésemre — ma sincs sem az értelmező, sem a történeti-etimológiai szótárban.[12] Balázs Béla tán nem is ismerte. Elírás, mikor Szöri Józsefet Szörynek írja (319—322); mikor a Maros-torok helyett *Körös-torok* kerül tollára (336); két lappal később már jól írja; amikor a Közművelődési palota előtti szobrokban ő is Platont és Arisztotelészt látja Homérosz és Szókratész helyett (346). A helyi nyelvérzék nem azt mondja, hogy valaki „a Rókusban fekszik" (371) ezt a pestiek mondhatják, hanem „a rókusiban", ti. a rókusi kórházban. Békefi Antal eredeti neve nem Braunstein volt (377), hanem — Gulyás Pál lexikona szerint (2: 887) — 1884-ig Kann. Nincs tudomásunk a környéken sem Szilágypusztáról (421, 423), sem Pálfy-uradalomról (421). Talán ez utóbbit a Kárász-uradalommal tévesztette össze. A horgosi csendőrőrsön nem lehetett kapitány (435); ez a rang a csendőrség körében ismeretlen volt, de községi őrsökön egyébként is csak altisztek (később műszóval tiszthelyettesek) szolgáltak. Szegeden sohasem volt Part utca (329); a leírása alapján nem is dönthető el, mivel cserélte össze az író. Érdekes, hogy az újszegedi Tisza-, majd Maros-töltést következetesen deszki töltésnek emlegeti (379—380); meglehet, hogy akkoriban így hívták, bár kétlem. Az egyébként hiteles lehet, hogy a töltésről rálátott Vánky tanár úr udvarára (379), hiszen ő a Fürj utcában lakott.[13]

3.

A valóság és a költés jellemző példája írói nevének sorsa. Ez a kis novellisztikus epizód (375—377) Mórának a Szegedi Napló szerkesztőségében történt debütálásáról szóló elbeszéléseire emlékeztet. Ismeretes, hogy Balázs Béla verse nyomtatásban először a Szegedi Napló 1900. karácsonyi számában jelent meg Bauer Herbert névvel, Juhász Gyula verseinek társaságában[14] Az *Álmodó ifjúság* időrendje ezt valamivel későbbre, kb. 1901-re teszi, s úgy állítja be, mintha írói neve már ekkor megszületett volna (377, 378), mégpedig a szerkesztőségben szundikáló, cinikus megjegyezéseket tevő, unatkozó fiatalembertől, akinek nevét az író el sem árulja. Minthogy a Szegedi Naplóban

[12] Hexendorf Edit volt szíves velem közölni a nagyszótári anyagból az *úszóház* első előfordulásait 1900-ból, hírlapból és Benedek Elektől; 1905-ből Herczeg Ferenctől; 1908-ból Ambrus Zoltántól.

[13] Szalóky István: *A szegedi faiskolák története*. 1955. 15.

[14] JGYÖM 1: 367.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Sz. Szigethy Vilmos mutatta be Bauer Herbertet, föltehető, hogy a e figurában őt örökítette meg az író. Eddigi tudomásunk szerint azonban a Balázs Béla mint írói név először 1904. március 19-én ötlött föl benne, mégpedig sajátságos módon: drámájába, melynek végül *Dr. Szélpál Margit* lett a címe, a maga alakját is bele akarta írni e néven[15] De csak 1908. január 3-án olvasunk újból az írói névről a naplóban; előtte már a Nyugatnak így adta le első ott megjelent írását, cikkét (jan. 16.), s e néven nyújtotta be verseskötetének anyagát Wolfner Józsefnek.[16]

4.

Sajnálatos, hogy Balázs Béla naplójának sajtó alá rendezője, Fábri Anna elfogadhatatlan érveléssel éppen a napló elejét nem adta ki, holott ez teremtene lehetőséget az *Álmodó ifjúság*gal való egybevetésre. A napló e része éppen azért volna nélkülözhetetlen a kutatás számára, hiszen tudjuk, hogy az *Álmodó ifjúság* megírásához maga az író is fölhasználta, sőt több helyt idéz is belőle (218, 260, 293, 381), másutt legalább hivatkozik rá (219, 289, 343, 411); de nemcsak ezeket a helyeket kellene összehasonlítani az eredeti naplórészletekkel, hanem az egyéb kínálkozó párhuzamokat is. Pl. Balázs Béla arról ír, hogy álmában híres, gazdag ember volt. „Hadvezér-e vagy tudós, hatalmas miniszter-e vagy világhírű költő, az nem volt világos" (314). Ez majdnem szó szerint az 1903. június 13-i naplóbejegyzéssel azonos: „Már 15—16 éves koromban, mikor a jövőmmel foglalkoztam — fantasztikus, romantikus, óriási álmaim voltak —, minden nagynak elképzeltem magam." „Tudósnak, művésznek, államférfinak, diadalmas hadvezérnek . . ."[17] De tanulságos az is, amit naplóíró szokásáról, szinte mániájáról mond. „Ha üres oldal feküdt előttem, parancsoló kötelezettségnek éreztem [az írást]. (Ma is úgy vagyok vele)" (217). „Ez volt a nagy rituálé, mely valósággal beteges szenvedélyemmé nőtt . . ." (219). Aki kezébe vette már az akadémiai kézirattárban Balázs Béla naplófüzeteit, tudja, hogy hány üres hely maradt benne: későbbre halasztott, végül elmaradt bejegyzések helye. Itt is említ ilyet: lerészegedése után meg akarta írni, hogyan történt. „Naplómban két lapot üresen hagytam, hogy ezt az esetet majd egyszer oda beírjam" (289). A napló ismerői arra is emlékeznek, hogy Balázs Béla év végén vagy hosszabb szünet után mérleget szokott készíteni (411).

[15] *Napló*. 1. 162.
[16] *Napló*. 1. 461.
[17] Idézem: *Kodály Szegeden*. 1982. 10.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Tanulságos édesanyjához való viszonyának meggyónása is. Szerette, úgymond, az édesanyját, de viszolygott túlságos gyöngédségétől. „Talán közeledő betegsége is jelentkezett abban, hogy minduntalan sírt, és szakadatlan csókolása és cirogatása terhes lett nekem. Én azelőtt egyáltalában nem voltam rideg, sőt nagyon kívántam a gyöngédséget, de abban az utolsó időben könnyeinél is kínosabb volt nekem az a ragadós kutyatekintete, mellyel néha órák hosszat csüngött rajtam, és követte minden mozdulatomat, szótlanul" (419). Naplójában hasonlót ismer el: „Anyám beteg, és én nem tudom eléggé szeretni. Holott ő imád engem. Teljesen elidegenedtem tőle, nincs belső kapcsolatunk, és én enélkül nem bírom az intimitást. Az idegeim nem bírják. Például alig tudom tűrni, ha megcsókol" (1: 489). Mi sem jellemzőbb, mint hogy édesanyjának halála után alig fél évvel, 1914 elején, naplójában hibásan írja be édesanyja halálának idejét: azt írta, október elején halt meg az anyja, holott november 27-én! 1917-ben tíz napig nyaralt Újszegeden, de nem ment ki az anyja sírjához: „messzi volt, meleg volt" (2: 240). Elméletet gyártott mentségére: „Egy darab föld, melynek semmi köze ahhoz, ami *bennem* a halottból megmaradt." Ám azért volt annyira őszinte, hogy hozzátegye: „De azonkívül érzem, hogy anyám nem jelent nekem annyit, amennyi természetes volna" (2: 241). Érdekes, épp Balázs Bélától tudjuk, hogy Lukács György sem szerette az anyját (1: 227).

Ifjúkori szerelmével, Ágotával kapcsolatban írta: „Két nappal ezelőtt véletlenül elmentem a házuk előtt, mikor éppen kocsiba szállt apjával. Erős szél fújt, és kissé meglebbentette rövid szoknyácskáját. Egy pillanatra megláttam nadrágja fehér csipkeszegélyét" (361). Az eset a naplóból van véve, de igen jellemző változtatással. Ismeretes, hogy Ágota modellja Löw Eszter volt, a tudós főrabbi, Löw Immánuel szépséges és művelt lánya. Az eset 1905 karácsony másnapján történt, a zsinagóga előtt. „Mikor Eszti fellépett a kocsiba, felhúzta elöl a szoknyáját, hogy fehér harisnyás lába majdnem térdig kivillant" (1: 283). Tehát nem a bugyogójának fehér csipkéje, csupán a harisnyás térde — az is csak *majdnem!* Juhász Gyula számára is hatalmas szexuális élmény volt 1909-ben, amint megpillantotta az imádott Anna — bokáját! *(Vigasztalásul.)* Balázs Béla tudta, hogy 1946-ban az eredeti élmény már mosolyt fakasztana az olvasóban, ezért merészebbé, a mai olvasó erotikus fantáziáját is fölborzolóvá fogalmazta át. A regényben így folytatja: „Rögtön behunytam szemem, mintha még ki akartam volna nyomni belőle ezt a képet. Gonosztevőnek éreztem magam, és boldogtalan voltam szégyenletemben. De nem tudtam többé szabadulni ettől a képtől." A naplóban hasonlóan örökítette meg reagálását: „Elpirultam, hogy forró lett az arcom, behunytam a szemem, és félrekaptam a fejem, hogy a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

körülállók megütődve bámultak rám. Olyat éreztem, mintha valami bűnt követtem volna el."

A regényben azok a kortársai, akik megjelenésekor már nem éltek, saját nevükön szerepelnek. Így pl. Hegedűs Pál, Vánky József, Jászai Rezső, Dettre János, Szöri József, Angelo Torricelli, Békefi Antal, Back Bernát, Fehér Ipoly, Tóvölgyi Margit. König-Király Péter nyilván még élő feleségére, Juhász Margitra tekintettel viseli alig leplezett Kaiser Péter nevét (348—349, 372, 384—385, 395). Nem tudok arról, hogy iszákos lett volna, s bordélyházakat is nyilván csak legénykorában látogatott (349); pályája ismeretében „elzüllött zseninek" semmiképpen sem minősíthető. Petri-Pick Lajos túlélte Balázs Bélát; aligha örülhetett, hogy Perl Ödön alakjában meglehetős sok kedvezőtlent megörökített róla íróbarátja (230—235, 239—241, 287, 338—342, 327); nem különben húgáról, Pick Margitról (245).

A kevésbé fölismerhető regényhősök közül kettőnek a mintáját Bauer Hilda 1961. február 2-i levélbeli közlésének köszönhetem. Eszerint Kramer zongoratanár alakjában Zucker Simont (1863—1927) kell látnunk (346—348, 372, 384—390, 402—403), Berta néni pedig Eisenstädter Józsefné (nem pedig, mint a napló jegyzeteiben olvassuk: Enyedi Lukácsné) (1: 686). Az az önérzetes hang, amelyet a naplóban a „főnyúzó" Back Bernát (275) malmának az igazgatójával, Berta néni férjével kapcsolatban az *Álmodó ifjúság*ban olvasható (277), hiteles, mégha a karácsonyi megalázás nem vagy nem így történt is. A naplóban olvassuk a valóságot: „Édesanyám megint valami értékpapírt kapott Eisenstädteréktől. Hildának párizsi tartására pedig 100 frankot küld Eisenstädter Laura havonként. Anyám panaszkodott: lehetetlen volt visszautasítania. Oly jók, annyira szívből jön — és végre rá is fér. Pedig mégis szégyeníti." S tovább: „Énbennem az első érzés dühös gyűlölet volt. Gyűlöltem azt az asszonyt, aki maga a szívjóság és szeretet. Megalázásnak éreztem" (1: 282). Bauer Hilda idézett levelében nekem azt írta: „Berta édesanyám legjobb barátnője, mindennapos volt nálunk — nagyon szerettük —, kitűnő ember volt."

A Pick-gyár, amelyről sok szó esik a regényben, s ahonnan a szegedi szalámi elindult a világhír felé, akkor még a Margit (ma Gutenberg) utca 12. sz. alatt volt. (Ma a Centrum Áruház raktára van benne.) Back Bernát háza a régi vasúti híd szegedi oldalán. Bauer Hilda szerint: „Nem volt az villa, hanem egy nagy magasföldszintes ház, a Back-malom közelében volt, azt hiszem, klinika áll a helyén." Löw Immánuel háza a Hajnóczy u. 8. alatt ma is áll. Balázs Béla jól emlékezett: egyemeletes (286). Valamennyi közel Balázs Béláék Dugonics tér 2., majd később a Fekete sas (ma Bajcsy-Zsilinszky) u. 22. szám alatti lakásához.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

5.

Az *Álmodó ifjúság* az utókor egyöntetű véleménye szerint Balázs Béla kiemelkedő alkotása: Szabolcsi Miklós szerint „utolsó évtizedei talán legszebb műve";[18] „talán legszebb és legegységesebb műve";[19] „legérettebb, legmaradandóbb műve";[20] Rónay Mihály András szerint „a magyar szépprózа egyik legszebb diadala";[21] „prózánk egyik legfénylőbb remeke";[22] „a magyar költői szépprózа e magában álló mesterműve"[23]; Vörös László szerint „a magyar próza legnagyobb értékei közé tartozik";[24] „kiemelkedően nagy mű".[25]

Magam is Balázs Béla legjobb alkotásának tartom; *regénynek*, amely nem bizonyul ugyan helytörténeti kútfőnek, de változatlanul *esztétikai érték*.

PÉTER LÁSZLÓ

A CSONGOR ÉS TÜNDE LEHETSÉGES FORRÁSAI, MINTÁI, IRODALMI HATÁSOK

„Mint curiosumot jelölöm: Vörösmarty engemet 1821-ik évi October végével, megbízott az «Argyrus Király» mesés költeménynek megvételére, 's annak Börzsönybe nekie leküldésére. E' meghagyást jegyzeteim között találom" — írta 1865-ben Toldy felkérésére készített visszaemlékezésében Sallay Imre, a költő egykori iskolatársa, műveinek hűséges másolója.[1]

Sajnos, Sallay sem arra nem tért ki, hogy az „*Argyrus Király*" *melyik* kiadását küldte el Vörösmartynak; sem arra, hogy miért

[18] *A magyar irodalom története*. 1966. 6. 261.
[19] *Lehetetlen emberek*. 1984. 13.
[20] *Lehetetlen emberek*. 28.
[21] Népszabadság, 1959. máj. 17.
[22] Népszabadság, 1974. jan. 27.
[23] Magyar lant, 1984. 323.
[24] Tiszatáj, 1967. 1133.
[25] Tiszatáj, 1984/8. 35.

[1] Sallay Imre: *Igénytelen-rövid Vázlatok Vörösmarty Mihál Koszorús Költőnk életéből*. — MTA Könyvtár kézirattára.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lehetett a költőnek e könyvre éppen 1821-ben sürgős szüksége Börzsönyben. (Csak megjegyezem, hogy éppen ekkoriban írhatta *Pórdal* című versét, ami a népköltészet és a népolvasmányok felé forduló figyelmének az első jele.) Annyi bizonyos, az ügy fontos lehetett Vörösmartynak, ha pénzt — amiben igazán nem bővelkedett — áldozott az „*Argyrus Király*" megszerzésére. A téma népszerűsége alapján föltételezhetjük, hogy nem ekkor hallott először e „mesés költeményről"; fontos lenne tehát tudnunk, miért akarta éppen 1821 októberében elolvasni. Ugyanilyen fontos lenne azt is tudnunk, hogy voltaképpen mit olvasott Vörösmarty, mert egyáltalában nem vehetjük biztosra, hogy a kért könyv Gergei Albert *Historia Egy Argirus Nevü Király-Firól és Egy Tündér Szűz Leányról* című széphistória-földolgozása volt.

Kardos Tibor *Az Árgirus-széphistória* című könyvében.[2] az addigi kutatásokat összegezve Gergei művének a keletkezési időpontját az 1582—1589 közti években jelölte meg;[3] hozzátéve, hogy a téma 1620 táján vált közismertté[4] és a 18. századtól egyre népszerűbbé. A földolgozás 1763-ban került először ponyvára, majd Piskolti István 1781-ben át is írta.[5] Az Árgirus-történetnek ettől kezdve 1831-ig Szinnyei József szerint[6] tizenkilenc (!) kiadása ismeretes. Nem tudjuk, hogy ezek közül melyiket vette meg Sallay Vörösmartynak.

Az írókat már jóval Vörösmarty előtt is foglalkoztatta e széphistória. A ponyvai földolgozásokat megelőzve a *Comico-Tragédia* 1646-os kiadásában olvashatjuk a legrégebbi adatot Árgirusról: „Ad notam odes Hist. A Tündérországról. Itt Argirus históriájának kezdő sorairól van szó."[7] 1646-ban a széphistóriát nótaként idézték.[8] Gyöngyösi István úgyszintén olvasta, mert két költeményében is hivatkozik rá. *Kuma városában építtetett Daedalus temploma* című — év nélkül megjelent — ponyvai mű 133. lapján olvashatjuk: „Argirus is így járt Tündér Ilonával". A *Murányi Venus* II. részében pedig a következő Argirusra hivatkozó sorokkal találkozunk:

[2] Kardos Tibor: *Az Árgirus-széphistória.* Bp. 1967.

[3] Kardos T.: i. m. 246.

[4] Kardos T.: i. m. 292.

[5] Kardos T.: i. m. 295.

[6] Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1894. III. 1155—1156.

[7] Stoll Béla: *A széphistória szerzőjének nevei.* OtK, 1955. 461—462.

[8] Csura Miklós: *Árgirus Feldolgozásai A Magyar Irodalomban.* Gyulai Róm. Kath. Főgimnázium Értesítője az 1811—12. Tanévről. 15—16.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Hallatlan bömbölést azok csinálának,
Mintha az Árgirus ördögi volnának.[9]

Ugyancsak a 17. században Otrokocsi Foris Ferenc *Origines Hungaricae edid. Tranquere* (1692) című munkájának a második kötetében idézi az *Árgirus* kezdő sorait: (magyar fordításban) „A Tündér Országról bőséggel olvastam, Olasz Chronicaból kit megfordítottam" stb. Ezen kívül Misztótfalusi Kis Miklós *Magamentsége* (1698) 46 lapján is előfordul az Argirus név. Később Bessenyei *Philosophus*ában a gazdáját utánzó szolgának, Lidasnak — többek között — „Argelius" a szellemi tápláléka. Utalt e széphistóriára Gvadányi József is *A nótárius betegsége* című munkájában.[10]

Az Árgirus-téma a 19. század elején meghódította a színpadot is: adataink szerint Székesfehérvárott már 1819. július 11-én játszottak egy — közelebbről nem ismert — *Tündér Ilonát*.[11] Később Balog István saját színpadi földolgozását játszatta vándortársulatával, annak azonban, hogy ezt Vörösmarty Tolna vagy Fejér megyében láthatta volna, semmi nyoma.[12] Amint azt a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetében bizonyítani igyekeztem, annak is kevés a valószínűsége, hogy a Balog-féle *Tündér Ilona* előadást Vörösmarty 1827-ben láthatta volna.

Inkább föltételezhetjük, hogy költőnk 1830. szeptember 12-én megnézte a Balog-társulat pusztanyéki előadását, de annak a *Csongor és Tünde* keletkezésére hatása már nem lehetett. Mindenesetre a téma rendkívüli népszerűségét jól szemléltetik Balog István naplójának bevételi följegyzései. A *Tündér Ilona* előadásoknak mindenhol kiemelkedő sikere volt: Keszthelyen például 52,—, Marcaliban 56,— forint bevételt értek el vele; ugyanakkor, amikor a következő legsikeresebb előadásuk — a Balaton partján Kisfaludy Károly *Ilkája* — csak 20,—, — Somogyban a *Falusi borbély* — csak 45,— forintot hozott.

[9] Idézi Csura i. h.

[10] Az adatok Csura i. m. alapján.

[11] Vö. Dr. Cenner Mihály: *Magyar Színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében*. Székesfehérvár, 1972. 102. — A kitűnő szerző azon feltételezése, hogy e *Tündér Ilona* Munkátsy János 1837-ben megjelent művével azonos, nyilvánvaló tévedés; hiszen a nevezett szerző a bemutató idején még gyerek volt.

[12] Balog István naplójában idevágó adat nincs. Vö. OSzK kéziratára Oct. Hung. 671. — Nyomtatásban: *Balog István naplója*. Makó, 1928. (Több hibával.) — Balog Istvánról lásd még: Pór Anna: *Vörösmarty Csongor és Tündéjének egyik színpadi előfutára*. PIM évkönyve. 1964. 89.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Részben a téma ponyvai és színpadi népszerűsége, részben Kardos Tibor forrás- és motívumkutatásai nyomán nehéz fenntartani azt a hagyományos felfogást, amely — Gyulai Páltól Brisits Frigyesig — a *Csongor és Tünde* „alapvető forrásául" (Brisits szavai) Gergei művét jelölte meg. A lehetséges források számbavételét mégis Gergei művével kezdjük, részben mert az ebből kiinduló Vörösmarty előtti feldolgozók azonosításához hiányoznak az adataink; részben pedig azért, mivel a földolgozók lényegében megőrizték mindazt, aminek esetleges átvételére gondolhatunk. Az erre utaló azonosságok kimutatásának jelentős irodalma van.[13] Ebből elsősorban Horváth János azonosságokat és különbségeket kiemelő elemzésére, valamint Loósz Istvánnak a *Csongor és Tünde* 173 sorát az *Árgirus* párhuzamba állítható részeivel összevető táblázatára kell fölhívnunk a figyelmet.

Más irányba vezeti figyelmünket Kardos Tibor, amikor idézett művében részletesen elemzi, „hogyan aktivizálta az *Árgirus* a téma egész népi bokrát";[14] s ennek eszmei okát a következőkben jelöli meg: „Mindenki láthatta, hogy az *Árgirus* nem akármilyen ember diadalát hirdeti, aki a »tündér« törvénnyel szemben vívja ki a boldogságot, s aki a mesében az igazságot, a kitartást és a virtust képviseli. Az *Árgirus* Tündérországa ugyan egy másik világban leledzik, de nem elérhetetlen: egyéni bátorsággal, furfanggal meg lehet közelíteni, és az a boldogság, amelyet a széphistória a történet végén leír, reális, földi boldogság."[15] Kardos Tibor a téma számos motívumát mutatja ki Vörösmarty 1821 utáni költészetében — *A hűség diadalmától A földi menny*, a *Zalán futása*, a *Tündérvölgy*, *A Délsziget* és az *Ezeregyéjszaka*-fordítás világán keresztül a *Csongor és Tündéig*.[16]

Az *Árgirus*-hatás lényegét *nem* abban látja, „hogy nagyjából követi a mesét . . . , hanem, hogy alapjelenlétét tudta gondolatvilágába belefoglalni és újjáteremteni, reája bízva forró és szomorú ábrándjait. A *Csongor és Tünde* éjszakai és nappali álomvilágában az aranyalmafa képe tér vissza háromszor, tagolja ritmikusan három részre a cselekményt . . . Nincs kétség" — írja, hogy itt — „a magyar szép-

[13] Csura i. m. Loósz István: *Csongor és Tünde*. Egyetemi Philológiai Közlöny. 1892. 300. — Berán Károly: *Csongor és Tünde kútforrásai és aesthetikai értéke*. A Lugosi Római Katolikus Főgymnázium Értesítvénye az 1884—85. Tanévről. IX. 1. — Gyulai Pál és a többi Vörösmarty-monográfiák; különösen Horváth János: *Vörösmarty drámái*. Bp. 1969. 70—75.

[14] Kardos T.: i. m. 291.

[15] Kardos T.: i. m. 240.

[16] Kardos T.: i. m. 299—305.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

história fája nőtt fénylő jelképpé . . ."[17] Kardos Tibor az Árgirus-történet világirodalmi pályafutásának fölvázolása közben részletesen elemzi azt az óriási kultúrtörténeti anyagot, amelyet — meggyőződése szerint — a görög mitológiából kinőtt széphistória magába olvasztott. Foglalkozik a görög Ámor és Pszühé, a Phoszphorosz, a Hippomenész és Atalanta, a későbbi Fortunatus, Leombruno történetek, az ókori hindu, perzsa, a középkori germán és kelta mítoszok, valamint a szláv-orosz folklór motívumegyezéseivel. Számos olyan elemhez jut ezáltal (testi nyomorékság, sorskérdések, filozófia), amelyek nem juthattak a Gergei-féle átdolgozás révén Vörösmarty művébe, s ezért forrásukat máshol kell keresnünk.

A források keresésénél azonban igen kevés támpontra számíthatunk. Egyrészt nem ismerjük eléggé a költő olvasmányait; másrészt viszont tudjuk, hogy a kor iskolai tananyaga és alapműveltsége erősen különbözött attól, amihez a huszadik század embere hozzájuthatott. A jelenleginél sokkal nagyobb szerepet kapott benne a görög-latin kultúra, mégpedig úgy, hogy a latin műveltség is jórészt magában foglalta azt, amit mi jellegzetesen görögnek tartunk. Csak ráadás volt ehhez, hogy a tizenkilencedik század első évtizedeiben erősen megnőtt az érdeklődés a görög szellem kiemelkedő teljesítményei iránt. Egyaránt megfigyelhető ez Teleki József irodalomelméleti írásaiban és Kölcsey Ferenc filozófiai tanulmányaiban. Ekkor jutott el hozzánk — jelentős részben Schedius Lajos közvetítésével — az az irányzat, ami Winckelmann antikvitás kultuszát továbbfejlesztve Christian Gottlob Heyne professzor vezetésével a „göttingai" egyetemen kibontakozott. Biztosra vehető, hogy Heynenek a pesti egyetemre került kedvelt tanítványa, Schedius Lajos az ő klasszika-filológiai kutatásainak szellemében, azok eredményeinek ismeretében tanította a második évfolyamon a klasszikus szerzőket. Mivel azonban sem előadásainak szövegét, sem a közkézen forgó idevágó könyveket nem ismerjük, a költő műveltségének lehetséges forrásait nem tudjuk tisztázni. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Vörösmarty Zeüszt (mégpedig görögösen, és nem a latin fölfogás szerint Zeust írva) emleget Jupiter helyett. A *Csongor és Tünde* alapvető strukturáló elve a görögöket mélyen izgató Hármasság-kérdés. A költő jelentős szerepet ad a görög mitológia Hajnal istennőjének, megidézi a mítoszához kapcsolódó labirintus gondolatát, és így tovább. Mindezek akkor is a görög-élmény fontosságát sejtetik, ha például a hármasság, a hármas út a Hekáté latin nevére — Trivia —, s ezen keresztül a keresztutak tovább vitt mitológiai-filozófiai kérdéseire, majd a

[17] Kardos T.: i. m. 305.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

középkori iskolák így nevezett tagozatára és végül a trivialitás — köznapiság — fogalmára is visszavezethető.

A kérdés legkiválóbb szakértői — Borzsák István, Ritoók János — arra hívták föl a figyelmemet, hogy Vörösmarty ez irányú ismeretszerzéséhez még könyvekben szegény korában is meglehetősen sok mű állhatott rendelkezésére. Nyilvánvaló, hogy ezek közül Ovidius *Átváltozások* című — Vörösmarty fiatalkorában különösen nagy hatású — műve lehetett a legfontosabb. Már a címe arra utal, ami rendkívül izgatta a költő képzeletét, s amit a magyar „tündér" szó jelentéstartománya hordoz: az átváltozásra való képességre.[18] Magában a műben pedig találkozhatott a Hajnal, az Éj mítoszával és Mirigy távoli előképével, a vendégeit állattá változtató varázslónő, Circe alakjával. Ovidius leírta neki az Álom honát, ahol csend és „mély nyugalom" van, ahol „csermely csorog" és az Éj uralkodik. Legnagyobb élménye azonban a szerelmi témák vérbő tárgyalása lehetett.

Nagy Péter alapvető tanulmánya óta[19] közvetlen kapcsolatot kell föltételeznünk az *Árgirus história* és az *Ezeregyéjszaka* között. Vörösmarty szemszögéből tekintve e kérdést a széphistória keleti eredete magától értetődően illeszkedik ahhoz az érdeklődéshez, ami rendkívül erősen élt a kor közvéleményében Európa szerte a „mesés Kelet" titkai iránt. Goethe nyomán írók és folyóiratszerkesztők sora is utánuk fordult kutató figyelemmel. Nálunk Vörösmarty közeli barátja — Fábián Gábor — fordította le Hafiz verseit; ő pedig a húszas évek második felében az „Ezeregyéj" magyarításába kezdett. Vitatott, hogy — más keleti témákkal együtt — Vörösmarty figyelt-e föl Habicht, von der Hagen és Schall 1825-ös német kiadására, avagy a nyomdász-könyvkiadó Trattner céget vezető Károlyi István. Magam — szemben Brisits és Solt Andor véleményével — Staud Géza nézetéhez hajlok, miszerint Vörösmarty volt a magyar *Ezeregyéjszaka* létrehozásának a kezdeményezője. Noha kétségtelen, hogy a fordítás munkájába hamar beleunt,[20] a színes történetek nyilván megragadták képzeletét.

Elsőnek Kemény Zsigmond mutatott rá erre az összefüggésre 1864-es emlékbeszédében, majd részletesen elemezte Staud Géza *Az orientalizmus a magyar romantikában* című munkájában.[21] Brisits

[18] Pais Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Bp. 1975. 213—249.

[19] Nagy Péter: *Az Árgirus-kérdéshez.* It, 1983/2. 261—287.

[20] Lásd: *Vörösmarty Mihály Összes művei.* (Akadémiai kiadás) 13. k. 325—328.

[21] Staud Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában.* Bp. 1931.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

részben ennek nyomán a Kalmár, a Fejedelem és a Tudós „halvány alakmintáját" látja a II. füzet XLI. éjszakájában föllépő három kalandorban. Annak példáját pedig, hogy Tünde jöttekor Csongor nem ébred föl, a VI. füzet CCXXV. éjszakájában található jelenetben sejti.[22] „Keleti mese figurákat" lát a három vándorban Tóth Dezső is,[23] aki monográfiájának más pontjain több vonatkozásban kiemelj a keleti költészet hatását Vörösmartyra. Nyilvánvaló, már Csokonainak is elsősorban az ragadta meg a figyelmét, hogy a keleti költészet világszemléletében és formájában egyaránt más volt, mint a tanulmányaiból, olvasmányaiból ismert példák. Mint ahogy az „ősi és titokzatos" keleti világ is főleg a képzeletszabadság lehetőségét jelentette.

Gyulai óta közhely, hogy a magyar népdallal Vörösmartyt már édesanyja megismertette. Az viszont egyelőre tisztázatlan, mikor vált tudatossá ezirányú érdeklődése. Föltételezhető, hogy költőnk ismerte Kisfaludy Károly barátjának, a Bécsbe települt Gaál Györgynek hatalmas népmesegyűjteményét is, amely — Katona Imre szóbeli közlése szerint — a magyar folklór kincsesbányája, s aminek különféle — későbbi — kiadásaira Berze Nagy János népmesekatalógusa többször hivatkozik.[24] Gaál 1819-es keltezésű *Magyar mesegyűjteménye* Toldy Ferenc hagyatékában maradt fenn, s jelenleg a MTA Könyvtára kézirattárában található. Huszonnyolc meséje között Vörösmarty az aranyhajú lány történetének három változatával találkozhatott. *A Szöghajú János* című mesében a szerelmes aranyhajú lány és az őt szeretni nem akaró férfi közötti bonyodalom középpontjában egy bűvös álom áll. A *Gyöngyszemű Ilona* történetében aranyalmafával és rontó szándékú vénasszonnyal találkozunk, továbbá az egyik mesehős arról panaszkodik, hogy „sok vidéket" összejárva sem talált még olyan szépségre, mint akire a király „epekedik".

Minden bizonnyal ismerte Vörösmarty Mailáth Jánosnak 1825-ben németül kiadott regéit, amelyek olyan érdeklődést váltottak ki, hogy Kazinczy Ferenc már 1927. március 18-án visszafordításukról írt Toldynak, akit később a magyar kiadás gondozására is fölkért.[25] Mailáth regéi alighanem nagyobb hatással voltak Vörösmartyra, mint azt a közvetlenül átvett „Villi-téma" földolgozása alapján gon-

[22] Brisits Frigyes: *Vörösmarty és az Ezeregyéjszaka*. ItK, 1933. 59—74.

[23] Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1957. 139.

[24] Berze Nagy János: *Magyar Népmesetípusok*. I—II. Pécs, 1957.

[25] *Kazinczy Ferenc Levelezése*. Toldy Ferencnek 1827. márc. 22. 20. k. 228.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

doljuk.[26] A *Salamon Király* című drámájának végső kidolgozásában például megtalálható ugyane téma Mailáth-féle változatának egy jellegzetes példázata: „Két kard nem fér el egy hüvelyben soha". Mailáth meséiben fölfedezhetjük a *Csongor és Tünde* több fontos motívumát. *A két testvér* című történetben egy hét esztendeje nem termő ezüst körtefa szerepel, s a bajok okozója az életnedveket elszívó, magát a fa töve alá fúró „varangyék"; ha a rosszindulatú lényt kiásnák — megölnék — a fa ismét gyümölcsöt teremne, mint egykor. Az *Ardonok úrnője* című mesében Dimitri előképével találkozunk, a fösvény Demeterrel, akinek fényes házában „teljes virágzású asszonyok sokasága vagyon összegyűjtve" — férfi vágyak kielégítésére. (Az ugyanitt fontos szerepet betöltő garabonciás figurája csak Vörösmarty egyik vázlatán jelenik meg, a végső kidolgozásban nem kapott szerepet; — hacsak a világjáró Csongort nem tekintjük garabonciás deáknak.) Mailáth *Tündér Ilonája* — amit az Élet és Literatúra 1829-ben magyarul is közölt —, alapvetően különbözik ugyan Vörösmarty történetétől, de ebben is megragadhatta költőnket például az a kérdés: „nézi-e a szerelem a születés egyenlőségét?".

A „Tündér Ilona típusú" népmeséket Berze Nagy János a magyar folklórban leggyakrabban előfordulónak minősíti. Eredetét a Napisten és Anyaistennő kultuszára vezeti vissza. „Tündér Ilona személyében" — írja — „egyesül a Napfőisten fénylő alakja a Nap anyjává alakult anyaistennővel, akinek a Napfőisten is »fia«. Az istenlányokat a magyar népmesék *tündérek*nek nevezik . . ."[27] Velük kapcsolatos mellékmotívum hattyú alakú megjelenésük és főtényezőként a csodafa, amely elsősorban mint „égigérő világfa" kap alapvetően fontos szerepet. E fához kapcsolódik a keresztút kérdése, ahová a vándorok megérkeznek, s ahonnan az élet és a halál felé mehetnek tovább.[28] Leggyakrabban erdélyi mesékben jelenik meg a világfa aranyalmát (szilvát, körtét vagy barackot) termő gyümölcsökkel. Egy szajáni mese szerint a fa „este virágzik, éjfélre gyümölcsöt terem, két órakor megérik, de reggelre nincs rajt, mert Tündérszép Ilona heted magával hattyú alakjában elhordta".[29]

Berze Nagy külön fölhívja a figyelmet Tündér Ilona *fényes* szépségére, ami a csillagistenek tulajdona; továbbá arra, hogy a népmesék tündére a sorsirányító szerepkörrel is rendelkezik.[30] Több népmesében előforduló motívum, hogy a tündérlány három éjjel

[26] Vö.: *Vörösmarty Mihály Összes művei.* 4. k. 246—250.
[27] Berze Nagy Hános: *Égigérő fa.* Pécs, 1958. 21.
[28] Berze Nagy: i. m. 121.
[29] Berze Nagy: i. m. 202.
[30] Berze Nagy: I. m. 219.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fölkeresi a kertben alvó királyfit, s egy rosszindulatú öregasszony levágja hajfürtjét vagy egész aranyhaját.[31] A három azonban a magyar népmesében ritkább bűvös számok közé tartozik, a tündérlányok például többnyire heten vagy tizenhárman vannak. Ugyancsak ősi népmesei elem a csodafa földhöz, a tündérek földfelettiséghez és az ördöngős vénasszony (ördög anyja) alvilághoz kötésesorolása.[32] Az egyes népmeséket azonban tisztán elkülöníteni nem lehet, a különböző motívumok sokféle összefüggésben jelenhetnek meg. Így Vörösmarty szellemi élményeivel kapcsolatban is csak általánosságban mutathatunk rá a magyar népmesekincs lehetséges hatására.

Ismét más irányba — illetve: irányokba — fordítja figyelmünket Túróczi-Trostler József, amikor a következőket írja: „Az irodalomtörténet és a folklór-kutatás tanulságai szerint a Tündérvölgy-képzet az egész világon, minden korban otthonos, de elsősorban az irracionalitás, a veszélyeztetett vagy megrendült társadalmi és ideológiai biztonságérzet, a hanyatló feudalizmus századainak válik uralkodó képzetévé. A középkor látomásai, Physiologusai, lovagi epikája, az Amadis-típusú és az árkádiai regények, Spenser, Tasso, Shakespeare, Calderon, a barokk és a barokk operája, a francia tündérmese, a romantika alvajárói és félszkeresői, a bécsi népdráma egyetlen észbontó tündérkertté varázsolják a világot. De rajtuk kívül is alig van régi vagy új költői lángelme, akár Goethenek, akár Byronnak vagy Shelleynek ... hívják, aki ne vetett volna legalább egy-két mélypillantást a Tündérvölgy világába vagy ne kísérelte volna meg a partraszállást a Boldogok szigetén ...”[33]

A Tündérvölgy, a Tündérkert, illetve a kert, ahol a tündérfa virágzik és csodát terem, a mű és népköltészet ősi közhelye, jellegzetes toposza. Megtalálható a természeti népek ősköltészetétől — a japán, az indiai, a kínai, a perzsa-arab költészeten keresztül — minden kultúrkörben. A középkor trubadurjaihoz és Minnesängerjeihez részben talán már mór közvetítéssel jutott el Keletről, részben pedig a *Bibliá*ból vették. Az ószövetség két különböző részében is fontos szerepet kapott a kert: az emberiség teremtéséről szólóban *(Mózes I. könyve)* az ember tragédiája a paradicsomkertben kezdődik, ahol csodás gyümölcsfák között — amelyeknek termését az egyes népek később az éghajlatukra jellemző gyümölcsökkel (almával, narancs-

[31] Berze Nagy: I. m. 231.

[32] Berze Nagy: i. m. 317.

[33] Túróczi-Trostler József: *Magyar irodalom — Világirodalom.* Bp. 1961. I. 411—412.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

csal, körtével stb.) azonosítottak — kell Ádámnak és Évának az isteni tiltás és az ördögi csábítás kettős kérdésével szembenéznie. E kérdés egyszerre vonatkozik a szellemi és testi megismerésre, a tudás és a gyönyör vágyára. A gyönyörök kertje aztán az *Énekek énekében* is megjelenik a szerelem és vágy világának a színtereként. A földi paradicsom és a gyönyörök kertje összefonódott képzetként élt tovább a középkor irodalmában, mint a vallásos témák megkötöttségeiből menekülő képzelet fontos eleme. Dante és Petrarca lírai dalaiból olyan szerelmi történetek bontakoznak ki, ahol a szerelmi találkozások és elválások színtere többnyire a kert.

Új töltést kap aztán e kép a több szerző által összeállított *Rózsaregényben*, ahol az emberi lélek szimbólumaként fordul elő — a kerítéssel, kapuval, utakkal, ösvényekkel, kúttal, építményekkel együtt. Ezt követik a reneszánsz képei, akár Hieronymus Bosch festményére, a *Gyönyörök kertjére*, akár például Piero di Cosimo allegóriáira, akár számtalan hasonló műre gondolunk. A barlang, a forrás, a kút, a folyóvíz, a szökőkút a meditáció és tudáskeresés színterei; amiben erősen érvényesül a görög felfogás, amely a maga mitológiájában kultikus jelentőségű, kivételes, hétköznapiság fölötti színtérnek tekintette a kertet. Mindez különféle közvetítő csatornákon keresztül a tizenkilencedik század elejére régen eljutott Magyarországra is, ahol a háborús dúlások miatti hosszú kényszerszünet után nemrég kezdett divatozni ismét a kertkultusz. Vörösmarty ifjúsága idején már nem csupán néhány főnemes, de középbirtokosok sora is gondot fordított rá, hogy házát ne hasznos, hanem szép kert vegye körül. Újabb műköltészetünkben a kert leginkább irodalmi élmények hatása nyomán jelenik meg, noha népköltészetünkben gyakoriak a hazai hagyományokra utaló kerti virágok. E hagyományok keretébe tartoznak virágénekeink, amelyek eredetileg szerelmi dalok voltak, s közismertségük kétségtelen. A kert és virág tehát nálunk is szorosan kapcsolódott a szerelmi témához, jelentős szerepet kapott az érzelmek művészi kifejezésében.

Az irodalomtörténeti összefüggések egy másik szálát vizsgálva azt látjuk, hogy az Árgirus-téma első magyarországi színpadi földolgozásai a bécsi népszínmű hatásáról vallanak. Jelentőségéhez képest ritkán elemzett hatásról van itt szó, amelynek kézenfekvő magyarázata, hogy a hazánkhoz legközelebbi színházi központ Bécsben volt. Első színészeink közül viszonylag kevesen jutottak el ide, de itt ismerte meg a színházat jónéhány írónk, köztük a két Kisfaludy, akik közül ez az ismeret Károly életében játszott fontos szerepet. S ami talán még ennél is fontosabb: szoros szálak kapcsolták a Császárvároshoz a pesti német színházat, ahol viszont a legtöbb hazai színész, drámaíró és fordító megfordult. A korabeli bécsi színház legsajátosabb terméke pedig a népszínmű volt.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Pukánszkyné Kádár Jolán *A magyar népszínmű bécsi gyökerei* című könyvében olvassuk: e műfaj „két alapeleme egyfelől a barokktól örökölt vonzalma a természetfölötti, a patetikus iránt, másfelől a mindennapi élet trivialitásainak a kiaknázása; művelői komikus hatásokat értek el a két elemnek és két stílusnak ... a tudatos vegyítésével".[34] Kézenfekvő itt Vörösmartyval kapcsolatban Ferdinand Raimund (1790—1836) és — talán — Johann Nestroy (1801—1862) vígjátékaira gondolnunk, noha hatásukra közvetlen bizonyítékunk nincs. Valószínű föltételezés, hogy költőnk még a *Csongor és Tünde* megírása előtt találkozott Raimundnak a hazai magyar és német színpadokon egyaránt népszerű, nyomtatásban is olvasható színműveivel. Raimundnak hat tündérjátéka ismeretes a *Csongor és Tünde* megjelenése előtti évekből (közülük három, esetleg négy a megfogamzás előttről). Nestroy legjelentősebb fennmaradt művei viszont későbbiek, ezek legföljebb ezután írt művekre hathattak. Ehelyett viszont — legalább esetlegesen — számba vehetjük — Staud Géza nyomán — Schikaneder keleties színjátékát, *A jótevő zarándok*ot — és persze a *Varázsfuvolát*.

Brisits Frigyes a *Csongor és Tünde* tervezett kritikai kiadásához készített jegyzeteiben fölhívta a figyelmet, hogy a népmeséktől eltérően egyaránt három a varázseszközök száma Raimund *Der Barometermacher auf der Zauberginsel* (1823) című tündérjátékában, valamint a *Csongor és Tünde*ben. „Alapeszméjük is közös" — tette hozzá, majd a bécsi szerző *Der Diamant des Geisterkönigs* (1824) című darabjában mutatta ki a Kalmár, a Király és a Tudós motívumainak a megfelelőit. Ugyanitt példát talált a fennkölt szerelmes és a komikus népi figura együttes szereplésére. Az említett darab hőse — Edward — az ideálját keresi, s nem hajlandó lemondani róla Szellemkirály gyémántjáért sem; majd hűsége ugyanúgy boldogsághoz vezeti, mint Csongort. Brisits fölhívja a figyelmet a *Die gefasselte Phantasie* két varázslónője és Mirigy közti hasonlóságra is, itt azonban elég nehéz bármilyen hatást föltételeznünk, hiszen e darabot csak 1828. január 8-án mutatta be a bécsi leopoldstadti színház, amikor Vörösmarty képzeletében valószínűleg rég kialakult a gonosz boszorka figurája.

Számba kell vennünk a bécsi népszínmű hatásán kívül legalább egy hazai tündérjátékot is: Ernyi Mihály énekes játékát, *A tündéralmát* (1803). A hősök kalandjai ugyan itt alapvetően mások, de megegyező a *Csongor és Tünde*vel az, hogy a két szerelmes főszereplőnek itt is van egy-egy népi kísérője. Emellett néhány kevésbé fontos motívum hasonlóságát szintén ki lehet mutatni.

[34] Pukánszkyné Kádár Jolán: *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*. Bp. 1930. 5.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Horváth János hívta föl a figyelmet a drámaíró Csokonai itt említhető törekvéseire, elsősorban a Tündér és Tündérfi jelenetére a *Karnyóné* végén.[35] Sajnos, nem lehet bizonyítani a Csokonai vígjátékok hatását a *Csongor és Tünde* írójára. Sallay emlékezéséből és költőnk fennmaradt leveleiből azonban kiderül, hogy Vörösmarty kedvelte és nagyra becsülte szerencsétlen elődjét; nem kizárt, hogy ismerte színműveit is. Komikus jelenetei, többször érvényesülő parodizáló szándéka, a nyers, népi humor föltörései okkal keltik a hangulati hasonlóság benyomását. Mindehhez csak annyit, hogy Pukánszkyné Kádár Jolán Csokonaiban látja a bécsi népszínmű első hazai mesterét.[36]

A Shakespeare-hatás érvényesülése a Vörösmarty-életrajz és életmű legalaposabban feltárt kérdése — és nem csupán a *Csongor*ra vonatkozóan[37] Gyulai óta elterjedt nézet, hogy költőnk Teslér László bonyhádi könyvtárából ismerte meg az angol drámaíró műveit 1820 körül.[38] Nehezen elképzelhető azonban, hogy már Schedius Lajos egyetemi esztétikai előadásain ne találkozott volna legalább Shakespeare nevével és művei jelentőségének a megállapításával.

Gyulai szerint a *Csongor és Tünde* a *Szentivánéji álom* „hatása alatt keletkezett, csak a drámai compositiora nézve áll alantabb".[39] Paulay Ede az első színpadi bemutató elé írt tanulmányában — a *Szentivánéji álom* mellett — a *Téli rege* budapesti bemutatását említette

[35] Horváth János: *Vörösmarty drámái.* Irodalomtörténeti Füzetek 63. sz. 65.

[36] Pukánszkyné Kádár Jolán: *Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Színművek.* I—II. k. Bp. 1978.

[37] Részletesen elemezte Vörösmarty Shakespeare-élményét Kis Ernő: *Shakespeare és Vörösmarty.* Magyar Shakespeare Tár. IV. k. Bp. 1911. 16—50., de nem szólt a *Csongor és Tünd*éről. Más oldalról vizsgálta a kérdést Beöthy Zsolt: *Néhány szó Shakespeare hatásáról a magyar drámaköltészetre.* Magyar Shakespeare Tár. V. k. Bp. 1912. 17. — Riedl Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom.* Bp. 1916. 13. — Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet.* Budapesti Szemle, 167. k. 1916. 248—250. Önálló kötetben: Olcsó Könyvtár, 158—163. — Fest Sándor: *Shakespeare-i motívumok Vörösmarty drámáiban.* Magyar Shakespeare Tár XI. k. 29—55. — Galamb Sándor: *Shakespeare-reminiscenciák Vörösmartyban.* ItK, 1928. 257—258. — Babits Mihály: *Az ifjú Vörösmarty.* In: *Esszék, tanulmányok.* I. Bp. 1978. 208—225. — Horváth Károly: i. m. — Tóth Dezső: i. m.

[38] Gyulai Pál: i. m. 30.

[39] Gyulai Pál: i. m. 154.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

olyan darabként, amely előkészítette a *Csongor és Tünde* színházi befogadását.[40] Riedl a *Szentivánéji álom* „tündér szerepeit" látja a *Csongor és Tündé*ben;[41] akárcsak Fest Sándor, aki azt is kifejti, hogy sehol „Vörösmarty nem alkot Shakespeare hatása alatt oly önállóan, oly szabadon, mint itt".[42] Császár Elemér két motívumot más Shakespeare-művekhez vezet vissza. Szerinte az V. felvonásban a Tudós monológja néhol Hamlet gondolataira emlékeztet; az ördögfiak az I. felvonásban pedig a *Macbeth* boszorkányait idézik.[43] Fest Sándor mintha ezt egészítené, amikor azt írja, hogy a IV. felvonásbeli „földalatti hangot és kacajt" ugyancsak lehet a *Hamlet*ből származtatni.[44] Csongor és Tünde lírai áradozásai őt a *Romeó és Júliá*ra emlékezettik,[45] az V. felvonásban visszatérő Fejedelem monológja pedig Lear pátoszára.[46] Összefüggést lát a *Macbeth* IV. felvonásának elején található boszorkány-jelenet és Mirigynek a varázskút körüli mesterkedése között. Idézi a három boszorkány kórusának a bűvös ital készítése közben ismételgetett refrénjét:

Double, double toll and trouble;
Fire burn and cauldron bubble.

És Mirigy ezen szavait:

Forrj kút habja, forrj,
Tajtékot sodorj!

Igaza van azonban Brisitsnek, hogy itt csak a rímjáték, a hangulat és a hatás azonosságáról lehet szó; a sorok értelme ugyanis nem csupán Szabó Lőrinc fordításában jelentősen eltérő, hanem szószerinti értelemben is más. (Vörösmarty a húszas években minden bizonnyal csak német fordításban olvasta Shakespeare-t.) A ritmus és hangulat nyelvtudás nélkül jól érzékelhető — azzal a különbséggel, hogy Shakespeare sorai mélyebb hangzásúak és sötétebbek, Vörösmartyé könnyedebbek, játékosabbak. A színpadi helyzet azonban valóban roppant hasonló: a boszorkányok azt készítik elő, hogy Macbeth szemei előtt elvonuljon a szörnyű jövő; Mirigy a Csongort megtévesztő képeket „táplálja bele" a varázskútba. Macbeth ugyanúgy megborzad reá váróktól, mint Csongor a — hamis — jóslattól.

[40] Paulay Ede cikke: Fővárosi Lapok, 1879. november 29.
[41] Riedl: i. m. 29.
[42] Fest: i. m. 30.
[43] Császár: i. m. 158—162.
[44] Fest: i. m. 31.
[45] Fest: i. m. 31.
[46] Fest: i. m. 31.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A rejtelmes, titokkal teli és titokzatos jelenet fölépítése igen hasonló a két műben.

Brisits három Shakespeare mű hatását tartja kiemelésre érdemesnek. Úgy véli, a *Téli rege* utolsó jelenete emlékeztet a *Csongor és Tünde* befejező részére: Shakespearenél a szobor megelevenedik, Hermione leszáll a talpazatról, s bánkódó férjének megbocsát, — Tünde félrevonja fátylát, megismerteti magát Csongorral, s a szerelmesek boldogan egymás karjaiba borulnak. A *Vihar* Arielje mélyebben hathatott költőnkre, a természetfölötti elem bizonyára erős ösztönzésül szolgált, s néhány motívum hasonlósága is kiemelhető. Az például, amikor Csongor a fa tövében étlen-szomjan szenvedő, megkötözött Mirigyet szabadon bocsátja, s az hálátlansággal fizet, emlékeztet arra, amikor Prospero a sziklába zárt Calibant engedi el, s az eredmény ugyancsak rossz indulat. Az ördögfiak később hársfalyukba zárják Mirigyet, akinek szavaiban némi hasonlóság fedezhető fel Caliban fenyegetésével. Még egy Shakespare-i kifejezést idéz Brisits, amely a *Vihar*ból ismeretes. Prospero mondja:

> . . . , s aztán pálcám eltöröm,
> Több ölre ásom föld alá, s a tenger
> Mérőlánc által eddig el nem ért
> Mélyébe hányom könyvemet.[47]

Erről Csongor szavai juthatnak eszünkbe:

> Mondd, ki az? hogy kardra hányjam,
> 'S mélyen, mélyben tengereknél
> Eltemessem, mint az ólmot.

Hasonló motívumegyezés mutatható ki a *Szentivánéji álom*ban Lysander Hermina kérdésre adott válasza:

> Saját szerelmem: a bájos Helena,
> Ki az éjt dicsőbben aranyozza meg,
> Mint ott ama tüzes O-k, s fényszemek.[48]

És Tünde I. felvonásbeli szavai között:

> . . . a' szerelmes
> Csillagot hordoz szemében:
> Annak nincs sötét 's homály;
> Bár bolyongjon éj felében,
> Kedvesére rátalál.

[47] Babits Mihály fordítása.
[48] Arany János fordítása.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Fest Sándor említésre méltónak tartja, hogy Puck hangutánzással vezeti félre, viszi tévútra Lysandert és Demetriust; Kurrah pedig Balga hangját utánozva csapja be és csalja Mirígy csapdájába Csongort. „Az alakoskodás e formájára Puck mutatott példát a költőnek" — írja.[49] További példái közül figyelemre méltó a kesergő önsajnálat motívumának azonossága II. Richard és a másodszor színre lépő Fejedelem szavai között. Fest és Brisits hangsúlyozzák és több példával szemléltetik, hogy Vörösmarty Shakespeare-től tanulta a rövid, ellenmondásokkal élénkített párbeszédeket. A *Szentivánéji álom*ból vett idézeteik valóban találóak; s azt is hozzátehetjük, hogy Vörösmarty az ellentétes hangulatú jelenetek egymásra építését ugyancsak Shakespeare-től leshette el.

Horváth Károly szerint a Shakespeare-hatás szempontjából *A vihar*nak egy másik részlete is számba jöhet: Prospero a IV. felvonás 151—158. sorában beszél arról, hogy „tornyok, templomok, várak, még e nagy golyó is" („this great globe") semmibe foszlanak majd. Persze ezt az Éj monológjában megjelenő gondolatot Shakespeare az antikvitásból is vehette, például Seneca műveiből (Hercules Oetaeus 1109—1127.; Thyestes 875—878.).

„Vörösmartyban — írja Galamb Sándor nem csupán a *Csongor és Tünde*re utalva — a Shakespeare-i hangok közül leggyakrabban Hamlet szavait érezzük. Anélkül, hogy egyetlen alakja is volna, amelyekben Hamlet legjellemzőbb vonását, az akaratot megbénító tépelődést rajzolta volna: a méla dán királyfi egy-egy gondolatának, egy-egy kifakadásának a visszhangját gyakran halljuk darabjaiban. A világhírű lét és nem lét monológnak ott rezeg emléke a *Csongor és Tünde* megőrült Tudósának szavaiban . . ."[50]

S végül hadd egészítsem ki Galamb Sándor megfigyelését egyrészt azzal, ha Hamlet és Csongor jelleme nem is állítható párhuzamba, ha drámai helyzetükből adódó szerepük alapvetően különbözik is; annyit elmondhatunk: Vörösmarty hőse még Shakespeare-énél is kevésbé hajlamos a cselekvésre, méginkább töprengő alkat. Másrészt pedig a gondosan összegyűjtött párhuzamos példák — amelyek közül csak mutatóban idéztünk néhányat — nem annyira a szövegek közvetlen hatásáról győznek meg — sőt! —, legföljebb Vörösmarty erős Shakespeare-élményét motiválják.

Más világirodalmi összefüggésekre irányította a kutatás figyelmét Túróczi-Trostler József, aki Goethe lehetséges hatására hívta föl a figyelmet. Míg Vörösmarty Shakespeare-élménye kezdettől nyilvánvaló tényként szerepelt az irodalomban, a költő Goethéhez való szel-

[49] Fest: i. m. 36.
[50] Galamb: i. m. 257—258.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lemi viszonyáról igen keveset tudunk. Sem olvasmányait nem ismerjük, sem véleményét; csak azt tudjuk, hogy idősebb kortársai közül Kazinczy és Kölcsey, a fiatalabbak közül Bajza és Toldy a legnagyobb tekintélyek között tartották számon a német költőt.

„A romantika egyik legnagyobb világirodalmi jelentőségű műfaja a drámai költemény. Ez szabadformájú műfaj, az érzelmi és gondolati elem uralkodik benne, a dráma voltaképpen csak a külső formára vonatkozik. Goethe *Faust*ja nyomán terjedt el az európai irodalomban, a Faust elsősorban a romantikus irodalmat termékenyítette meg. Nincs ok nélkül, hogy a klasszicista Kazinczy, aki úgy lelkesedett az *Iphigeniá*ért, a *Faust*ról nem vett tudomást. A Faust révén a drámai költemény a mítosz eszközeit felhasználó filozofikus műfaj lett" — írja Horváth Károly.[51] Goethe hatását azonban e kétségtelenül helytálló gondolatmenetnél sokkal meghatározhatóbbnak és fontosabbnak tartja Túróczi-Trostler József.

Szerinte Vörösmarty volt a *Faust* első termékeny magyar olvasója és önálló tanítványa írójának. „Nemcsak a Tudós alakja és monológja, hanem a *Csongor és Tünde* minden olyan részlete, ahol Csongor személyében Vörösmarty leszáll a létnek legmélyebb gyökeréig, vagy a humanizmus legtisztább eszményéhez emelkedik, a Goethe-Faust állandó segítő, felszabadító jelenlétéről tanúskodik. Úgyszólván szemünk láttára megy végbe az a folyamat, amelynek eredménye egy új költői nyelv új terminológiája".[52] Vörösmarty — fejtegeti később — minden „látszat ellenére sem a Novalis-típus, nem az enyészet és halál, hanem az élet, a humanista Goethe-Faust rokona, aki százszor leszáll a mélybe, az Anyához, de nem azért, hogy ott rekedjen, hanem, hogy újra visszatérjen. Ilyen leszállás a mélybe többek között Tünde és Ilma zarándoklata az ősanyához, az Éjhez, valójában a szimbolikus kerülő az öntudathoz, a boldogsághoz vezető úton. Szükséges kerülő, mert az Éj magánbeszéde kulcsa az egész Tündérvölgy és Ellentündérvölgy ideológia és mitológia megértéséhez."[53]

Túróczi-Trostler úgy véli, hogy a mű egész alaphelyzetét, különösen pedig a Tudós „minden szavát, képét, egész gondolatmenetét Faust vagy Faust jelentése sugallta".[54] A dráma a Kalmár, a Fejedelem és a Tudós együttesének „köszönheti intellektuális távlatait, amelyek nélkül megmaradt volna a mesedráma fokán s aligha lett volna az, aminek ma látjuk: irodalmunk egyetlen Faust-jellegű

[51] Horváth Károly: i. m. 439—440.
[52] Túróczi-Trostler: i. m. 440.
[53] Túróczi-Trostler: i. m. 441.
[54] Túróczi-Trostler: i. m. 286—287.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

alkotása".[55] Az Éj monológjához ugyaninnen vette eszerint Vörösmarty az ösztönzést: „Az Éj összegezi és általánosítja a Tudós, a Fejedelem, a Kalmár személyes tapasztalatait: ez az emberiség története a hiábavalóság, a világvége távlataiból tekintve . . ."[56] E magávalragadó érvelés egyelőre nem vezetett el Vörösmarty Goethe-élményének földerítéséhez, ami alighanem áttételesebben érvényesült, mint azt Túróczi-Trostler föltételezi.

Itt kell számba vennünk Horváth Károly nyomán a romantikus drámai költemény másik nagy világirodalmi példáját, a *Manfred*et, „melyet Byron a *Faust* első részét megismerve, annak inspirációjára is irt. A *Faust* népkönyvből vett témára készült, a *Manfred*ben is a népképzelet varázslói és tündérei lépnek fel, ők az eszmék megtestesítői, a filozófiai tartalom hordozói . . ."[57] Meg kell említenünk, noha műveinek ismeretére szintén nincsenek adataink, hogy E.. T. A. Hoffmann álom és valóság között lebegő világa nem csupán tipológiai hasonlóságot mutat a *Csongor és Tünde* írójáéval. Annak a jelenetnek a példáját, amelyben Balga ott keresi a birkalábat, ahová nem tette, s közben Mirigy megkettőzött alakjával találkozik: Vörösmarty E. T. A. Hoffmann több elbeszéléséből is vehette volna, a nagy német romantikus író ugyanis előszeretettel alkalmazott ilyen fajta csodákat. Noha e hatással ténylegesen számolnunk kell, belátható, hogy az ehhez hasonló világirodalmi párhuzamokat még hosszan sorolhatnánk. Babits például Cervantes *Don Quijote*jának Sancho Pansájában látta Balga ősét.[58] Részben ide sorolható Szauder József megállapítása is a *Csongor és Tünde*, valamint Ariosto *Orlandoja* közötti párhuzamról. (Annak ellenére, hogy Ariosto ismeretére — Stettnernek egy Kazinczyhoz írott 1824-es levelében — bizonyítékunk is van.)

Ez az észrevétel e bizonyítéktól függetlenül is nagyobb figyelmet érdemel: Szauder ugyanis részletesen elemzi azt az irodalomtörténeti utat, amelyen a bűvös furulya témája Wielandhoz — és *A Délszigeté*t író Vörösmartyhoz — eljutott. Igazat ad Túróczi-Trostlernek, hogy „Mozart—Schikaneder *Varázsfuvolá*ja oldotta meg itt és máshol Vörösmarty nyelvét".[59] Emlékeztet Papageno ágrólszakadtságára, és rámutat, hogy az „éj asszonyának alakjában találunk valami kevés

[55] Túróczi-Trostler: i. m. 289.
[56] Túróczi-Trostler: i. m. 289.
[57] Horváth Károly: i. m. 440.
[58] Babits: i. m.
[59] Szauder József: *Csongor és Tünde*. In: *A romantika útján*. Bp. 1961. 333.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

egyezést az Éj királynőjével".[60] A Papageno és Balga közti hasonlóságra egyébként már Túróczi-Trostler rámutatott: szerinte az előbbi az utóbbi „társa a balgaságban, az étvágyban, szomjúságban, sültgalamb- és borospalack-álomban".[61] „Az összefüggés — írja Szauder — a *Varázsfuvola* és az *Oberon* bűvös zeneszerszámával nyilvánvaló. Szó sincs azonban itt hatásról vagy átvételről. Vörösmarty nagy alkotói eredetisége csak beolvasztotta az idegen sugallatot . . ."[62] Ennek figyelembe vételével hangsúlyozza, hogy Wieland *Oberon*ja alapján éppen Vörösmarty e korszakában született — és vált ismertté — Weber operája.

Röviden — és inkább a negatív tanulságok kedvéért — össze kell foglalnunk Vörösmarty színházra vonatkozó ismereteit is. A bécsi népszínmű lehetséges hatásáról már esett szó. Tegyük ehhez hozzá, hogy Vörösmarty a harmincas évekig elég kevés színházi produkciót láthatott — a fehérvári színészek, Balla Károly társasága, a pesti német színház, vándor együttesek és műkedvelők előadásában. Figyelemre méltó, hogy éppen 1827. április 25-én — vagyis akkor, amikor a *Csongor és Tünde* írásának elkezdését sejtjük — tartotta szükségesnek, hogy beszámoljon Stettnernek a fehérvári színészek egyik előadásáról.[63] Érdekessége e beszámolónak, hogy a költő élményéből a színpadi látvány, a térben megjelenő színészi játék hatása, a színre vitt cselekmény szemmel fölfogása teljesen hiányzik. Csak a nyelvi megszólaltatás ragadta meg, csak ez foglalkoztatta, s kétszer is leszögezte, hogy *hallgató*ként — nem *néző*ként — ült a színházban. Igen nagy fontosságot kell e vallomásnak tulajdonítanunk, mert világosan elárulja, hogy a dráma és a színház kizárólag a nyelv, a szó művészeteként foglalkoztatta ekkoriban. Részben itt kell annak magyarázatát keresnünk, hogy a még Börzsönyben megismert francia klasszikus dráma és a nagyra becsült Schiller példája egyáltalában nem érvényesül a *Csongor és Tündé*ben. Illetve az utóbbi csak annyiban, amennyiben művészete hatással volt az egész európai és magyar romantikára.

S ezzel el is jutottunk odáig, hogy a romantika általános és itt nem részletezhető hatására utaljunk. Benne olyan gondolatokra, amelyek — Kovacsóczy közvetítésében — Jean Paul nyomán nálunk

[60] Szauder József: *Részlet a Csongor és Tünde elemzéséből.* In: *A romantika útján.* Bp. 1961. 366.

[61] Túróczi-Trostler: i. m. 452.

[62] Szauder József: *Csongor és Tünde.* In: *A romantika útján.* Bp. 1961. 333—334.

[63] Taxner-Tóth Ernő: *Vörösmarty színházszemlélete.* It, 1979. 18—40.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

is elterjedtek, vagy a két Schlegel rendkívül erős hatására. Érdemes azonban melléjük állítani Fried István figyelmeztetését, miszerint „Keletközép-Európában" a romantika a németénél „tágabb költői tartományokat" hódított meg. „Éppen késettségénél fogva, barokk, fél-népi hagyományokat magába ölelve, magához hasonlítva, merészebben kísérletező, a felvilágosodástól feldúsítva is, izgalmasabban újszerű . . ."[64] Vörösmarty romantikájának pedig — éppen a dráma és drámai költemény műfajában igen szemléletesen — különleges jellegzetessége a mindennapi realitásokhoz kötött politikai érdeklődés, ami — többek között — egyaránt jelenti a társadalmi valóság állandó jelenlétét a jellemrajzokban és a hazai elmaradottság kérdéseinek sajátos megjelenését a történet, továbbá a filozófia síkján.

Végül számot kell vetnünk a *Csongor és Tündé*ben érvényesülő filozófiai gondolatok forrásának a kérdésével is. Szauder József többször idézett tanulmányában Kant, Schelling, Fichte és a romantika filozófiai gondolatainak jelentkezését mutatta ki, különös fontossággal utalva Herder hatására. 1970-ben megjelent kötetében Holbach-hoz vezeti vissza, hogy „A *Csongor és Tünde* Éj-monológjának pesszimista kozmológiáját mélyen átszínezi a földet és az egeket elbizakodottan méregető ember képe, azé, aki nem sejti, míly észrevehetetlen pont az óriási térben, hol a napok kialszanak, szétszóródnak az űrben, s a világmindenség maga szüntelen pusztulás és születés . . ."[65] E sorok írója pedig a mű legfontosabb bölcseleti gondolatainak forrását Schedius Lajosnak a német klasszikus filozófia eszméit közvetítő tevékenységében látja.[66]

Nyilvánvaló, hogy a *Csongor és Tünde* forrásait, mintáit, a szerző által hasznosított irodalmi hatásokat még számos más irányban is kereshetjük — anélkül, hogy teljességről beszélhetnénk. Itt elsősorban azokat a — legfontosabbnak tartott — szálakat igyekeztem fölfejteni és tisztázni, amelyeket az eddigi kutatás is kiemelt. Összegzésül alighanem csak arra a megállapításra juthatunk, hogy a *Csongor és Tünde* sem néhány meghatározott műhöz, sem tisztán érvényesülő szellemi áramlatok hatásmechanizmusához nem köthető. Vörösmarty szomjas szelleme sokmindent közvetítő személyeken és közvetítő műveken keresztül fogadott be.

TAXNER-TÓTH ERNŐ

[64] Fried István bírálata Vörösmarty Összes Művei 13. és 16. kötetéről. ItK, 1980. 105—110.

[65] Szauder József: *Az estve és az Álom*. Bp. 1970. Ebben: *Kölcsey világnézeti válsága az ifjúkori jegyzőkönyvek tükrében*. Bp. 1970. 328.

[66] Taxner-Tóth Ernő: *Schedius Lajos hatása a Csongor és Tünde filozófiájára*. It, 1975/4. 889—916.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A HOMÁLYBÓL

„... TUDOD: AZÉRT ÉN MÉGIS KÖZÜLETEK VALÓ VAGYOK ..."

EMLÉKEZÉS BALÁZS BÉLÁRA

Juhász Gyula tizenhat éves, amikor a nála egy évvel fiatalabb szegedi születésű Bauer Herberttel — a későbbi Balázs Bélával —, Sz. Szigethy Vilmos felfedezi mindkettőjüket a Szegedi Naplóban.[1]

Az 1900/902-es iskolai években megpecsételődik a barátság Juhász, Eisner Manó, és a szegedi főreáliskolába járó Balázs között, s ez az összetartozás csak elmélyül és kibővül a pesti Eötvös Kollégium falai között Kodállyal, Lukács Györggyel és Bartók Bélával.

1904 őszén, amikor Endrődi Béla szerkesztésében megindul a Virágfakadás, a mindössze egy esztendeig élő félhavi folyóirat, az ifjú írók próbálkozásait összefogó lap szerzői között ott van Juhász és Balázs is. Az indulás fiatalságot idéző éveinek ereje évek múltán is visszafénylik Juhász soraiból: „... Az Ipar-utcai fiúk az időben nagyon erősen készültek valamire ... Mindnyájan úgy érezték, hogy a tarsolyukban hordják a marsallbotot ..."[2]

Az egyetem befejezését követően Balázs berlini és párizsi ösztöndíjakra indul, de indulása előtt Juhásztól vár segítséget felfedezéséhez[3] csakúgy, mint az 1907 októberében befejezett *Halálesztétikájának*[4] irodalmi elfogadtatásához; ez idő tájt „szegődik" Balázs a Nyu-

[1] *Juhász Gyula 1883—1937.* Szerk.: Paku Imre. Bp. 1962. 18.

[2] Tűz, 1918. dec. 21.

[3] „... Mielőtt elindultam, odaadtam Juhász Gyulának a Gyilkosságot, három nokturnót és még két verset. Fedezz fel! — mondom —. Küldd be A Hétnek! ..." írja B. naplójába, 1906. aug. 22-én. = Balázs Béla: *Napló.* I. 1903—1914. Bp. 1982. 337.

[4] B. B. a *„Halálesztétika"* c. munkáját 1907-ben — még Bauer Herbert néven — doktori disszertációnak írta, eredeti címe: *Az öntudatról;* nyomdai megjelenésére csak 1908-ban került sor Deutsch és Márkus S. ny. kiadásában. Elsőként Juhász Gyula méltatja a Szabadság 1908. febr. 16-i számában.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gathoz, és ez a lépése csak kezdete az irodalmi berkekben megélhető megaláztatások sorozatának, és forrása annak a hitevesztettség érzésnek, mely annyira jellemző Balázsra pályájának első szakaszában: „... Osváttal a New York kávéházban beszélgetvén hosszan ... Megmondta, hogy a verseim nem tetszenek — gúnyosan mosolyog a magyarságomon ... Idegenben vagyok ... Végeredmény: hogy megingott a magambiztossága ...[5] Még mindig meg kell őrülnöm, ha a Nyugatban vagy Új Időkben leközlik egy dolgomat. Máshova nem is jutottam még be. Hitem magamban evvel nem erősödött, és ha nem is veszett el, de annyi ember fogadott vállvonogatva és közönnyel, hogy megingott a biztonságom, és kénytelen vagyok magamat csak írónak tekinteni az írók között ... Megismerkedtem irodalmi körökkel — és ezt feljegyzésre méltó lépésnek tartom. Most örülök, hogy befogadtak. Megmaradt a titkos szándék és remény, hogy majd izolálni fogom magam ... Nagykorú vagyok, és még mindig nem találtam meg magam ...” — írja *Napló*jába 1908. augusztus 4-én.[6]

Nem véletlen, hogy Juhász Gyula hívó szavára örömmel csatlakozik a nagyváradi *holnaposok* közé; Nagyváradhoz családi szálak is fűzik: Rechtné Bauer Zsófia, apai részről a legidősebb nagynénje, aki a nagyváradi polgári és kereskedelmi leányiskola igazgatónője, és sokat vár unokaöccse irodalmi terveitől. A váradi 'holnaposok', a maguk kitörni készülő terveikkel vonzzák az amúgy is megjelenési lehetőséget kereső, önmagával és a világgal egyaránt elégedetlen írót, aki a pesti 'exclusiv' körökkel nem találja meg sem a hangot, sem a kapcsolatot. Balázs megragadja a kínálkozó alkalmat, és több versét elküldi *A Holnap* I.[7] antológiát szerkesztő nagyváradiaknak, továbbá az alább közölt, nyomtatásból még nem ismert Juhász levél[8] szerint önzetlen kritikával él Ady ellenében az író- és pályatárs, Dutka Ákos védelmében:

júl. 17. Szeged, Ipar u. 13.

Drága fiam, Köszönöm leveledet és biztosítalak, hogy „annak dacára” is nagyon szeretlek és becsüllek. Dutka nagyon tetszik Balázs Bélának, azt mondja, hogy a Budapest verse a modern líra egyik leg-

[5] B. B.: *Napló*. I. 461.

[6] B. B.: *Napló*. I. 476.

[7] *A Holnap*. Sajtó alá rendezte Antal Sándor. Nagyvárad, A Holnap Irodalmi Társaság kiadása. 1908. 191 p.

[8] Lelőhely: MTAK Kézirattár, jelzete: Ms 4196/55; autográf levél, 1 f. + 1 boríték.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

maradandóbb remekverse. Osztom. Te pedig írj (szintén)[9] tovább olyan szép verseket, mint a máris országos nevű kicsapott légátusok dala. Még mindig szép vers!

Ady barátunk Dutka Ákos címen „önarcképet festett" — mondja Balázs és igaza van. Dutka nem Ady. Most jobban látom, mint valaha. Mi pedig tartsunk össze és szeressük egymást, a N. N. pedig menjen Picardiába! Apropos: a drámám veszettül készül. Szászy Gizy Szegeden konferál, itt van Revere Prospers mester is, de nem prosperál. Itt voltak a dánok, itt van Szűcs Laciné Zsoltoványi. Vörös Hit csókoltatom — a kezén. Mondtam én, hogy művésznő a talpacskáján! Szabó Gizit táviratilag idehívattam! Apropó: a kötet eddigi, főleg Balázs nyomásából egy példányt azonnal, ha szeretsz, küldesz!!!!!?!??!!

Juhar Jegenye
Jim-Jávor-stb.

[a boríték címzése]:

Nevezetes
Emőd Tamás úrnak,
Balhé Jenő barátjának,
Nagy-várad

dr Fleischer Béla irodája
Rákóczi út — Úri utca

[a postabélyegzők kelte]: Szeged
908 júl. 17.
Nagy-Várad
908. jul. 18.

Az álnéven író Juhász Gyula, levelét a holnaposok legifjabb költőjének, a húsz éves Emődnek — családi nevén Fleischer Ernőnek — címzi, aki a *Kicsapott légátusok dala* c. versén kívül még hat költeményével szerepel *A Holnap* I. antológiában, és a N[agyváradi] N[apló] munkatársa.

Ami Juhász Gyulát illeti, ő már túl van a máramarosi és lévai hónapok megpróbáltatásain, és 1908. febr. 12 óta a nagyváradi premontrei főgimnázium tanára, nyári vakációját szegedi otthonában tölti, innen írja a fenti levelet, mely tömörsége mellett is számos érdekes pillanatot, írói reflexiót rögzít: Balázs, aki ebben az időben még nem dicsekedhet verseskötettel, őszinte elismeréssel írhatott Juhásznak Dutkáról. Az 1908-ban már második kötetével[10] jelentkező

[9] Kéziratban a „szintén" szó áthúzva.

[10] Dutka Ákos: *Vallomások könyve*. Nagy-Váradon. 1904. 108. Dutka Ákos: *A föld meg a város*. Bp. 1908. 110.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Dutkát elsőként Juhász méltatja a Szabadság 1908. márc. 29-i számában, másodjára Ady ír kétes értékű dicséretet a Nyugatba.[11] Ady a cikkében előbb szót ejt „egy sereg Ady-öccs"-ről, majd kissé „tervelt"-nek, „programos"-nak, de végül is „versek"-nek nevezi a Dutka-kötet darabjait. Balázs Béla felháborodása a fentiekben közölt Juhász-levél tolmácsolásában erre az Ady-cikkre utal. *A Holnap* I. antológia 1908 szeptemberében megjelenik, majd november 15-én az Új Időkben Ady *Duk-duk afférja* is; az igazi nagy irodalmi hullámok elülnek már, amikor Balázs 1909. januárban így összegez: „... A nagyváradi „Holnap". Ebben nekem volt a legcsendesebb sikerem ... Cikket írtam a Nyugatba. Csak azért, hogy levegőn legyen a nevem, ... és melegen tarsam magamnak a Nyugatot. ... Verseket küldtem mindenfelé, de nem kellettek. Végre az Új Idők leközölt vagy négyet. De nem ismernek ... Általában a Bristol Nyugat-asztalánál lassan megismerkedtem az új magyar irodalom alakjaival. ... Közel léptem, és benéztem a kapun, mint egy koldus, aki elátkozott királyfi ..."[12]

1909-ben bemutatják első drámáját a *Doktor Szélpál Margit*ot[13] a Nemzeti Színházban, a következő évben megjelenik első versesköte *A vándor énekel*,[14] s ez utóbbi kapcsán a kritikusok igen megnyomják a tollukat, ha egyáltalában figyelemre méltatják; különösen érzékenyen érinti Balázst a Herczeg Ferenc szerkesztésében megjelenő Új Idők, amelynek 1910. 49. számában nem kevesebb jelenik meg Váradi György tollából, mint az az állítás, hogy Balázs, Jékei Aladártól és Gárdonyi Gézától „lopott"; A Hét[15] sem elnézőbb, miszerint „ostoba zagyvaság" a Balázs-kötetről alkotott véleménye. Az egyetlen, aki Balázs megkeresésére és kérésére pozitív véleményt ír, Lukács György.[16]

1911 júniusában Balázs valósággal megszökik Budapestről, hogy néhány napot Szegeden töltsön: „... Szeged oly szent változatlan-

[11] Ady Endre: *A föld meg a város. (Dutka Ákos verses könyve.)* In: *Ady Endre Összes Prózai Művei.* IX. Bp. 1973. 235.

[12] B. B.: *Napló.* I. 481—482., 483.

[13] B., a *Doktor Szélpál Margit* c. tragédiáját 1906. dec. 31-én befejezte, 1909-ben megjelent a Nyugatnál; a színdarab 1909. ápr. 30-án megbukott a Nemzeti Színházban, majd többszöri átdolgozás után ismét megjelent 1918-ban.

[14] B. B.: *A vándor énekel.* Versek. Bp. 1910.

[15] B. B. levele Lukács Györgynek. Bp. 1910. nov. 16. körül. *Lukács György levelezése (1902—1917).* Bp. 1981. 272.

[16] Lukács György: *„Die Gedichte von Béla Balázs: A vándor énekel.* Pester Lloyd, 1910. dec. 18. 33—34.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

sággal őrzi múltamat, első és véget ütő álmomat, életem értelméről és céljáról, mint valami oltári fétis. A régi utcák, a Tisza és a tápai rét . . ."[17]

1912-ben *Misztériumok*[18] címen megjelenik három egyfelvonásosa a Nyugat kiadásában, köztük *A kékszakállú herceg vára*, melynek kapcsán Juhász Gyula kétszer is hallatja hangját a Független Magyarország[19] hasábjain.

1912 nyár elején Berlinből hazajövet a Nyugat krízise fogadja: „. . . A lappangó, keresztül-kasul egymásutálás kitört. Főképpen Osvát gyermekkertészete ellen támadtak fel Hatvany, Ady, Kaffka és a részvénytársaság is. . . . Ez intrikák vége különben a következő lett: Hatvany végképp otthagyta a Nyugatot. Tehát a Nyugat megint szegény, és ki tudja, fog-e fizetni? *Ignotusé* a lap. Osvát Ernő neve lekerült, és Adyé felkerült a szerkesztőhelyre — de Osvát „lektor", és ennélfogva kevés vagy semmi sem változott . . ."[20] — ez a változás ha csak rövid időre is, mégis kedvezőbb körülményeket teremt Balázs számára a Nyugatnál. (Ugyanez év augusztusában néhány napot Nagyváradon tölt.)

1913 fontos év Balázs Béla számára: búcsút mond a középiskolai tanárságnak, szeptemberben „lakást vesz ki" Hajóséknál a Zsolt utcában, ahol 1915 augusztusáig lakik, és feleségül veszi Hajós Editet. Feltehetően 1913 szeptembere és 1915 augusztusa között írja Balázs Béla az alábbi levelet[21] Dutka Ákosnak, Nagyváradra:

[17] B. B.: *Napló*. I. 489.

[18] B. B.: *Misztériumok*. Három egyfelvonásos. Bp. 1912. *(A kékszakállú herceg vára — A tündér — A Szent Szűz vére.)*

[19] Független Magyarország. 1910. júl. 20. és 1913. febr. 2. számok.

[20] B. B.: *Napló*. I. 580—581.

[21] Lelőhely: MTAK. Kézirattár, jelzete: Ms 4188/232; autográf levél, 1 f. — B. B. 1913 szeptemberétől 1915 augusztusáig az I. ker. Zsolt utcában lakott. Minthogy 1914 szeptemberében B. bevonult a háborúba, s utána még hosszasan betegeskedett, a levél megírásának a keltezése 1913. szept.— 1914 szeptembere közé szűkíthető; mivel az idézett levélben az szerepel, hogy „. . . Valószínű, hogy még lerándulok egyszer Váradra a *télen* . . ." valószínűsíti azt a behatárolást, miszerint B. B. *1913 őszén* írhatta a levelet nagyváradi barátjának, Dutka Ákosnak. Amennyiben a fenti következtetés helyes, úgy csakis a *Misztériumok* (1912) c. kötetét küldhette Dutkának, s viszonzásként tőle az ugyancsak 1912-ben megjelent *Új verses könyvét* kéri. A *Misztériumok* c. kötet az, melyet B. végső elkeseredésében a következő sorokat mellékelve küld Adynak 1913 végén: „Leteszem elédd, mint zászlót. Elmondom azt is, hogy ez az első jó könyvem. Az első,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Budapest I. Zsolt u. 11. I.

Kedves Ákos

Kár, hogy nem találkoztunk Váradon. Mi van veled? Kérettelek: nem jöttél. Haragszol vagy csak gög[!] (Utóbbi nem volna baj.) Remélem megkaptad azóta könyvemet? Valamelyiknek a fiúk közül akik velem voltak átadtam számodra. Olvasd el. Nem csak azért mert legjobb könyvem hanem mert az *első*, mely *engem* reprezentál lényegemben és végső szándékaimban. Ritkán találkozunk keveset beszélhetünk: vedd ezt a könyvet, úgy emberileg is, baráti megnyilatkozásnak. Azonkívül nagyon szeretném ha te írnál róla. Nagyon fájna és először fájna ha agyonütnék, vagy agyonhallgatnák. Mert eddig legfeljebb egy könyvemet sajnáltam (sohase nagyon) most magamat sajnálnám. (nagyon!) Kérlek adminisztráld kicsit Nagyváradon. Verseskönyvedet láttam kirakatban. Nincs nekem holott nagyon érdekel és írni is szeretnék róla. Ha van példányod küldj, ha nincs majd szerzek. Mindenesetre írj egy pár sort. Valószínű, hogy még lerándulok egyszer Váradra a télen. Viszontlátásig üdvözöl régi barátsággal

Balázs Béla

Balázs 1914 szeptemberében bevonul a háborúba, ahol október 28-án csaknem egész zászlóalja meghal, és ő három hónapi frontszolgálat után előbb egy horvát kolerakaranténba, később Budapestre kerül. A fronton szerzett súlyos, sokként ható élményekből születik a *Menj és szenvedj te is* c. háborús naplója, melynek első három részét a Nyugat közli folytatásokban, 1916-ban a gyomai Kner nyomda is kiadja *Lélek a háborúban (Egy honvédtizedes naplója)* címen. Valójában a háborús napló a közvetlen „oka" annak, hogy Balázs szakít a Nyugattal: Ignotus ugyanis nem hajlandó közölni a napló negyedik részét: „... De hát ilyesmi azelőtt is történt — írja Lukács Györgynek 1915. február 28-i levelében — Most azonban megragadtam az alkalmat, és udvariasan és összeveszés nélkül távoztam. Mindenről beszéltünk már régen. De most azt érzem, hogy *tenni kell*, és hogy *nekem olyannak* kell lennem, hogy higgyenek nekem és kövessenek. Azt gondolom újra, hogy organizálni kell a tisztességes

---

melyet ha ütnek, nem húzhatom ki magam alóla, mondván: ez a könyv nem én vagyok. Ez igenis én vagyok." alias: „... az *első*, mely *engem* reprezentál lényegemben és végső szándékaimban ..." A kötet, melyet eddigi pályafutásán „sajnált", minden bizonnyal az 1911-ben megjelent *A vándor énekel*, mely sajtóvisszhangját tekintve megbukott.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

embereket és egy társadalmi-etikai kaszt-háborút indítani, mert különben ez az ország végképp elrohad . . ."[22]

1915 tavaszán még gyakran megfordul Szabadkán a gyakori orvosi felülvizsgálatok miatt, októberben azonban végérvényesen Budapestre költözik. Ez idő tájt mögötte van már a *Kékszakállú*, a *Halálos fiatalság*, elkészült a *Tristan hajóján*[23] c. kötet kéziratával, és kialakulóban van — saját szavaival élve — „leg-Balázsabb írása", az 1907 óta tervezett regényálom a „*Nehéz emberek*,[24] melyet Lukács György biztatására 1916. márc. 14-én írni kezd. Feltehető, hogy ebben az esztendőben írja Balázs következő levelét[25] az akkor még Nagyváradon élő *holnapos* jóbarátnak, Dutka Ákosnak:

Fővárosi
Pedagógiai Könyvtár

Dedves Dutkám

Fogadd szeretettel ezt a legkeservesebb könyvemet, melynek alkalmából már hazaáruló is lettem. Arra kérlek, hogy írj róla a Nagyváradiaknak. [!] Azóta hogy a Nyugattól is elvonultam úgy élek itt Budán, hogy magam is elfelejtem, hogy létezem. Jólesnék nekem, ha kicsit nyilvánossá lennék megint. A Nagyváradiakat [!] üdvözlöm. Tudod: azért én mégis közületek való vagyok. Arra kérlek még, hogy azt a számot melyben írtál *2 példányban* küldjed el nekem.

[22] B. B. levele Lukács Györgynek. *Lukács György levelezése* (1902—1917). 583—584.

[23] B. B.: *Tristan hajóján*. Versek. Gyoma 1916. — B. még kéziratban 1916 októberében elküldte a verseket Lukácsnak, aki ígéretéhez híven ismertetést írt róla a Nyugatnak (L. Gy.: *Megjegyzések Balázs Béla új verseiről*. Nyugat, 1916/23.).

[24] B. B.: *Isten tenyerén*. Reg. Cluj, 1921. Újabb kiadásban: *Lehetetlen emberek*. Bp. 1965.

[25] Lelőhely: MTAK Kézirattár, jelzete: Ms 4188/233; autográf levél, f. B. *Lélek a háborúban* c. háborús naplóját küldi Dutkának, melyet Kner Izidor 1916. áprilisban kiadott. A hadinapló megjelenését követően a „nacionalisták — osztrák-magyarnak, a radikálisok — militarista disznónak" tartják 1916. máj. 6-i naplóbejegyzése szerint, továbbá a hadinaplót „árulásnak" minősítik, írja máj. 21-én; ezért kéri Dutkát, hogy írjon a nagyváradiaknak a könyvéről. A regény, amelyet a levelében említ, az *Isten tenyerén* c. regénye, mely nyomdai megjelenése előtt — naplójában — még a *Nehéz emberek* címet viseli.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Mit művelsz? Én regényt írok!!! Már amennyire kissé megrokkant testi erőm engedi. Szeretnélek megint egyszer látni.

ölel Balázs Béla

Nem hivatnál meg *Nagyváradra* valami előadást tartani? Legalább találkoznánk megint.

MARTH HILDEGARD

FÖLDES IMRE PÁLYAKÉPÉHEZ

Az 1881-ben született drámaíró számára a huszadik század hozta meg az irodalmi és színpadi sikereket. Művei eljutottak Európa sok színházába és a tengerentúlra is. Az 1972-ben megjelent *Herders Musiklexikon* Ábrahám Pállal együtt említi két operett ürügyén. A *Die Blume von Hawai* és a *Viktória und ihr Husar* szerzői között — A. Grünwald és F. Löhner-Beda társaságában — ott van Földes. Ez pályájának harmadik szakaszára vonatkozik. Évtizedekkel korábban a radikális polgárság szószólója volt, színpadi műveiben és regényében a bajokkal, gondokkal küszködő kisember sorsát mutatta be. A Nemzeti és a Vígszínház, a Magyar és a Király Színház tűzte műsorára drámáit (egyik-másik százas, kétszázas szériában ment). Darabjait hosszú ideig „színházmentőnek" titulálták. *A császár katonái* és a *Hivatalnok urak* társadalmi színműveit többször felújították és neves kortársak — Ady Endre, Móricz Zsigmond, Tersánszky Józsi Jenő — vállalkoztak értelmezésére. A századforduló körül háromszor nyerte el a Kóczán-díjat. Később húsz évig volt a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének ügyvezető elnöke. Munkabírásáról, precízségéről és sikereiről legendák keringtek. S mégis, a magyar dráma huszadik századi útját összefoglaló munkákból sokszor hiányzik a neve. Miért? Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Herczeg Ferenc kortársa volt. Ez lenne a magyarázat? Ők homályosították el Földes sikereit? Nem! Itt szándékos feledékenységről van szó. A hallgatás csendjét meg kell törni! S *eredeti* dokumentumokkal megvilágítani Földes Imre pályáját. Erre vállalkozik ez a dolgozat. Művek, események, sikerek megidézésére.

Pályakezdés

A kaposvári iskolaévek, majd a budapesti egyetemi tanulmányok már a drámaírói kísérletek idejét is jelentették. Egyetemistaként írta *A király arája* című verses, történelmi vígjátékát. A mű mindhárom jelzője érdekes. A fiatalember kezdetben úgy gondolta, hogy a drámai

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

jambus és a magyaros ütem ötvözhető a színpadi dialógus nyelvében. A mű egyik akadémiai bírálója (Bánóczi József) azt is megkockáztatta, hogy *A király arája* verselése és nyelve Arany János költészetének méltó folytatása.[1] E summázat nyilvánvaló célzás arra, hogy Földes Imre kezdetben azonosult azzal a nemzeties szemléletmóddal, amelyik a múlt eszményítésével, eseményeinek romantikus felnagyításával igyekezett hatni. Ezt sugározta az Akadémia a rendszeresen kiírt pályázataival. *A király arájá*val Földes elnyerte a Kóczán-díjat 1901-ben. Ezután még kétszer tett kísérletet. Előbb *A királyné*, majd a *Dacos lelkek* történelmi vígjátéka nyerte el a Kóczán-díj aranyait. Méghozzá úgy, hogy a bíráló bizottság mindhárom esetben elismerte a művek irodalmi értékeit.[2] (A *Hadik huszárok* báró Bánffy Dénes-díjat kapott.)

A pályakezdés ígéretes (hiszen a művek meg is jelentek). A szerzőt azonban a díjnál és a könyvdrámánál jobban foglalkoztatta a színház. Megkísérelte hát, hogy színpadra vitesse a hivatalosan elismert munkáit. A Nemzeti Színház 1904-ben vállalkozott *A király arája* bemutatására. Földes alig volt huszonhárom éves, amikor meghajolhatott a Nemzeti Színház közönsége előtt. De a siker akkor még nem szegődött hozzá. A vígjáték épp verses formája és nyelve miatt nem volt színpadképes. A bukáshoz persze az is hozzájárult, hogy ekkor a közönség is másfajta drámákat várt.

A hivatalos történetszemlélet szerint az uralkodók és a nemzetet alkotó osztályok csak dicsérhetők, a színpadot legszívesebben a monarchikus gondolat szolgálatába állították volna. Ugyanakkor azonban Bródy Sándor, Gárdonyi Géza és mások drámaírói munkássága előkészített egy másfajta, illúzióktól mentes szemléletmódot. A megerősödő és asszimilálódó polgárság új eszményeket és erkölcsiséget igényelt, s az adott jelen kérdéseire keresett feleletet.

Ezt fel kellett ismerni a pályakezdő drámaírónak.

Két nagy siker

Földes Imre képes volt a váltásra. Az 1904–5-ös bemutatók után rádöbben, hogy a történelmi vígjáték útja számára lezárult. A *Hadik huszárok*at 1904. október 6-án mutatta be a Magyar Színház. Ez, illetve a megelőző nap, több szempontból fordulópont volt a fiatal író életében. 1904. október 5-én kapta meg titkári kinevezését a fő-

[1] Dr. Földes Artúr szólt erről és a pályakezdéséről *Emlékezem* . . . című kötetében. Bp. 1922. 161–162. és 165.

[2] A Magyar Színpad (továbbiakban: MSZ) című lap 1906. okt. 6. számában. Rövid cikkben méltatták Földest.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

városi villamos vasúthoz. Ez az állás biztosítja hosszú ideig Földes Imrének és családjának (az az októberi nap eljegyzésének is időpontja volt) a polgári megélhetést. A munka új, a korábbiaktól eltérő élményekkel is járt, belülről ismerte meg a hivatalnokok életét, gondolkodását. Nyilván kapcsolatba került a közös hadsereg tisztjeivel, mert 1905-ben egyik napról a másikra hátat fordított a történelmi illúzióknak, s az adott pillanat eseményeire, társadalmi gondjaira fordította a figyelmét.

1905 elején fogott hozzá *A császár katonái* című drámájának írásához. Az időpont nem véletlen. A korabeli parlamenti és kormányzati válság indítékai között tehertételként ott volt a közös hadsereg is. Földest természetesen nem politikai, sokkal inkább erkölcsi összefüggések foglalkoztatták. Az, hogy az addig csak dicsért és elismert virtus és becsület miként állja meg a különleges helyzet próbáját. A darabból nem maradhattak ki az 1905-ös események (a tömegtüntetések), de a hangsúly nem ezeken van, hanem azon, hogy a katonai drill mennyire elembertelenítő. Olyannyira az, hogy feloldja az erkölcsi gátlásokat; hazugságba, sőt másokat megkárosító cselekedetekbe sodor tiszteket.

Ilyen megközelítéssel korábban nem írtak drámát! Az új szemléletre, az érzékenységre bizonyság, hogy a Nemzeti Színház 1905-ben nem mert vállalkozni bemutatására. Másik színigazgató azt kívánta volna a szerzőtől, hogy tegye át a művet orosz miliőbe. *A császár katonái* azonban ezt az „átfestést" teljesen értelmetlenné tette volna, hiszen csak itt volt jellemző, hogy a katona nem a magyar király, hanem az osztrák császár vitéze volt . . .

Földes Imre végül is Beöthy Lászlóhoz vitte el *A császár katonái*t. Hogyan jutott el a darab a bemutatóhoz? Erről a premier napján, 1908. február 1-én a következőket nyilatkozta a szerző: „Körülbelül három éve annak, hogy 'A császár katonái'-t megírtam és néhány hét múlva lesz három esztendeje, hogy Beöthy László elfogadta előadásra. Amíg Beöthyhez került, de azóta is sok viszontagságon ment keresztül."[3]

A Magyar Színpad színházi és zenei napilap hasábjain közzétett szavak a premierhez vezető utat vázolták. Tudjuk viszont, hogy Ady Endre a bemutató előtt elolvasta *A császár katonái*t, s két nappal korábban a Budapesti Naplóban így írt róla:

„Egy hírhedt lázadó e rövid írásban ezennel bocsánatot kér az Akadémiától. E hírhedt lázadó én volnék, szegény fejem aki az Akadémiánál egy idő óta csak a színház-intézményt tartja kevesebbre. S ezennel dicsérem az Akadémiát, s egy dráma révén bókolok a talen-

[3] MSZ, 1931. márc. 18—9.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tumnak. Az Akadémia fedezte fel s koszorúzta meg nem is egyszer Földes Imrét. Sokadmagammal már az első akadémiai koszorú után örökre elintéztük a fiatal írót. És Földes Imre megírta A császár katonáit, melyet véletlenül kéziratban elolvashattam. S ha nem privát bűnbánatom, de már az újságíró kötelessége is, megíratná velem e pár sort. A császár katonáiért nem lesz hálás Kossuth Ferenc. Azt írja meg Földes Imre, amit Kossuth »kikapcsolt?« a mi speciális, szomorú magyar katonai problémánkat. Két-három év előtt utcai zavargásokat csinálhatott volna e darab. És most a Magyar Színházba kellett szorulnia. Ez szomorúbb még a dráma meséjénél is, mivel egy idő óta a legbiztosabb sikert meg tudja fojtani Beöthy László keze. Magyar dráma, bravúrus színpadi munka a Földes Imréé. Az Akadémia kissé megrökönyödve fog nézni az ő többszörösen megkoszorúzottja felé. Íme egy ember, akiről nem sejtette, hogy milyen veszedelmes talentum. Szombaton lesz a bemutatója a darabnak, s mi csak azt sajnáljuk, hogy nem a Nemzeti Színházban vagy a Vígszínházban láthatja és tapsolhatja a publikum az új Földes Imrét."[4]

Földes Artúr emlékezete szerint ő vitte el a darabot Adyhoz és olvasta fel neki. Szavai szerint a költő törzshelyén a Három hollóban búcsújárás kezdődött a cikk megjelenése után, sok fiatal drámaíró kérte Adyt, olvasná el a darabjaikat. De ő nem állt kötélnek többé, hiszen *A császár katonái*t is csak azért hallgatta meg, mert — Földes Artúr szerint — Léda asszony akarta így . . .[5]

A siker ettől kezdve egyértelmű. Nyilván azért, mert — miként Ady kiemelte — megírta a speciális magyar katonai problémákat, s a polgári radikalizmus elveinek megfelelően vállalta annak kimondását, hogy a monarchia militarista drillje embertelen. A Magyar Színház telt házas premierjén ott volt többek között Jászai Mari is. A Nemzeti Színház nagy művésznőjének annyira tetszett a bemutató játéka, hogy másnap egy-egy virágcsokrot küldött minden szereplőnek, valamint külön babérkoszorút Földes Imrének és Márkus László rendezőnek. A Magyar Színház művészei viszonzásként tizenkét babérkörből összefont hatalmas koszorút k üldtek Jászai Marinak. A művésznő végül levelet juttatott el *A császár katonái* szereplőihez: „Fogadjátok tőlem arany babérkoszorúm maradványát, melyet az »Elektrá«-ért adott nekem a főváros közönsége és melynek felét, a meg nem jutalmazott költőnek: Csíky Gergelynek törtem le. Eme felén kérlek osztozzatok meg olyan formán, hogy mindenitek, akik »A császár

[4] Ady Endre: *Egy magyar dráma.* In: Ady Endre: *Az irodalomról.* Bp. 1961. 431.

[5] Földes Artúr: i. m.: 167.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

katonái«-ban játsztok, törjön le belőle egy-egy levelet, mi még megmarad, azt kérlek adjátok át nevemben a darab írójának, Földes Imrének, aki valóban egész arany koszorút érdemel, egész a szív vérével írott hős költeményért. Kérlek mondjátok meg neki, hogy Petőfi csodás mondása 'ha senki sem védné is a Hazát . . .' jutott eszembe, drága, megszentelt munkája hallatára!"[6]

Ady Endre szívvel írt előzetes cikke után aligha kell csodálkoznunk a darab rendkívüli sikerén. Jászai Mari levele utalt arra, amit a kortársak éreztek-gondoltak a dráma láttán: az igazi hazafiság kérdéseiről szólt nyíltsággal, moralitással. E levél ismeretében szinte természetes a tény, hogy volt olyan történelemtanár ekkoriban Budapesten, aki egész évben ébren tartotta diákjai érdeklődését a Földesmű iránt, mert nagyon fontosnak érezte mondanivalóját.

Jászai Mari Elektra-koszorújából végül is a két részt összefogó elemet kapta meg Földes Imre, ami a tragikai és a komikai maszkot ábrázolta. Ezt a relikviát — mint kedves elismerést — élete végéig őrizte az író. A szép levél, s az aranykoszorú után Földes, amikor *A császár katonái* könyvalakban megjelent, természetszerűleg küldött egy dedikált példányt a művésznőnek.

*A császár katonái*val nemcsak színpadi tehetségét bizonyította Földes, hanem azt is, hogy a drámaíró nem nélkülözheti a társadalmi kérdések iránti érzékenységet. „Harcok idejét éljük" — írta egyszer,[7] amivel már arra is utalt, hogy a küzdelemben a színpadi szerzőnek is meg kell találnia a helyét. És persze nem jelenthette azt, hogy ezután csak feszítő kérdésekkel foglalkozhatott volna. A századforduló utáni magyar társadalomban a játék, a szórakozás iránti igény is megvolt. Ennek kielégítésére írta ki 1908 nyarán Beöthy László a hármas drámapályázatát, ami a *Szent Péter esernyője*, *Az új földesúr* és a *Szíriusz* dramatizálására szólította fel az írókat. Ezek közül Földest a *Szíriusz*, Herczeg Ferenc műve ragadta meg.

A dráma persze nem aratott akkora sikert, mint ahogy az előzetes nyilatkozatból arra számítani lehetett. Mint szó volt róla, itt elsősorban a szórakoztatás dominált, az érdekes és érzelmes cselekmény kifejtése, megmutatása. Az időhatárokat semmibe vevő repülőgép ötlete ebben a darabban keretet teremtett egy szerelmi történethez.

A *Szíriusz* bemutatásának napján már nyilvánvalóan dolgozott Földes a következő színművén, aminek élményvilága napi munkájában gyökerezett. A hivatalnok státusos kétarcúságára figyelt fel. Arra, hogy ezek az alkalmazottak két kő között örlődésükkel speciá-

[6] Laczkó András: *Jászai Mari levelei Földes Imréhez:* Somogyi Néplap, 1981. június 28.

[7] MSZ, 1909. december 3.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lis problémákat hordoznak. Pontosan ráérzett, hogy a munkás és a tőkés harcainak vesztese ez a réteg: a szellemi munkások osztálya. A küzdelmet látszólag távolról szemléli, de épp ebből a helyzetből következően számíthat a legrosszabbra. Az író a tétovaságban, határozatlanságban látta elsősorban azt a pontot, amelyik köré fölépíthető egy drámai konfliktussor. A hivatalnokok mindig és mindenkor a hatalmasokhoz húzódtak (erre a magyar és a világirodalomban számos példa van), de a dolgozók nyomorát élték végig; olyan általános témát ragadott meg ezzel Földes, amelyiknek — sajátos vonatkozásaival — tértől és időtől független jegyei vannak. A kenyér ára mindig felszökik, a munkáé pedig le, s az élet így küzdelem, vergődés. „A hivatalnok urak drámáját írtam meg a darabomban — mondta a szerző — bajaikat, szenvedéseket, néhány alakba sűrítve."[8]

A darab bemutatójára 1909. március 5-én került sor a Magyar Színházban. A dátumok arra figyelmeztetnek, hogy Földes alig több mint egy éven belül két olyan színművel jelentkezett, amelyekkel társadalmi gondokat feszegetett. S mindkettőt vérbő élettelséggel írta meg. A *Hivatalnok urak* az a feloldhatatlan ellentmondást hegyezte ki, amit a kapitalizmus kapzsisága és lelketlensége jelez. S bár a kortársak szerint ebből következően akár iránydarabnak is felfogható lett volna, mégis mindenki elismerte az erényét: a szereplők nem vérszegény árnyak, hanem tapinthatóan valós figurák.

Tersánszky Józsi Jenő (az 1928-as felújítás láttán) arról írt, hogy a *Hivatalnok urak* tragikumát a küzdés értelmetlensége adja. Az élet könyörtelen azokkal, akik fölöslegesek benne. A kiszolgáltatottságban eleve benne van, hogy a mentségért való lépésekkel csak kudarc járhat. Földes ezt a tragikumot vezette végig a drámán! S ez már önmagában is szinte mozgósító érvényességű volt. Nem véletlenül értékelte úgy a késői kritikus, hogy a darab „nemcsak írás, hanem tett erejével hatott".[9] Kétségkívül vannak jelei annak, hogy a szerző nem csupán a helyzet feltárására tett kísérletet, hanem kereste a kiutat, hogy a hivatalnok rétegnek — amennyiben helyzetén változtatni szeretne — más útja nincs, mint a munkásság szervezkedésének követése. A hivatalnokok az első felvonás végén jutnak el ehhez a gondolathoz.

A *Hivatalnok urak* az év végére pontosan 1909 december elejére már túl volt az ötvenedik előadáson. Ekkorra azonban Földes már újabb mű kéziratát adta át Beöthy Lászlónak, *A kuruzslót*. Ahogy maga nevezte, mesét egy féllábú emberről, aki mankót szerzett, s így feljutott a hegy tetejére, de ott rossz emberek kiütötték a kezéből a

[8] MSZ, 1909. március 3.

[9] Tersánszky Józsi Jenő: *Hivatalnok urak*. Nyugat, 1928. 626.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

támaszt. A képletes beszéd egy orvostanhallgatóra vonatkozik, aki lopott, majd diplomát vett, hogy szakmai munkáját elismerjék. Azaz újabb telitalálatnak vagyunk tanúi. A szerző a papírossal bíró és a diploma nélküli tudomány harcát vitte színpadra. Ez a téma nyilván szűkebb hatókörű, mint az előző kettő, de az értelmiségi rétegeket erősen foglalkoztató volt. Az író számára az okozta a legnagyobb dilemmát, hogy miként oldható fel az a konfliktus, amit középpontba állított. Úgy-e, hogy győz a „kutyabőrös" tudomány, vagy esetleg lehet valami reménye a diploma nélkül gyógyító orvosnak. Két — egymással ellentétes — befejezést készített a darabhoz.

A kuruzslót 1909 december 3-án mutatták be a Magyar Színházban (három héttel később Kecskeméten is játszották). Ekként 1910 januárjának első hetében három Földes-mű volt repertoáron: *A császár katonái*, a *Hivatalnok urak* és *A kuruzsló*. A Magyar Színpad című lap beszámolója szerint mi sem bizonyította jobban a szerző népszerűségét és sikerét, mint az, hogy korábbi és új drámái egyazon időben egyformán nagy vonzerejűek. A legnagyobb sikert kétségkívül *A császár katonái* érte el, 1910. január 8-án (nem egészen két évvel a bemutató után) századszor játszották. Nemcsak a kritikai és erkölcsi elismerés volt nagy, hanem az anyagi is.[10]

Bohókás históriák

A Magyar Színház 1908-at megelőzően csak operetteket játszott. A profilváltást — mint láttuk — Földes Imre segítette elő. A sikerek természetesen hoztak felszínre ellene vádakat, hogy az eredmények utáni igyekezetében nem volt túlságosan válogatós, egyes kritikusai ízlésében olyasmit vettek észre, amitől óvni igyekeztek a közönséget. Kimondták róla, hogy nem művész, nem író, legfeljebb szerfelett ügyes mesterember, aki nagyszerűen ismeri a színpadot, de alkotni csak mások anyagából tud. Az ilyen támadások — nélkülözzenek bár minden alapot — mindig kifejeznek valamilyen hatást. Földest arra inspirálták, hogy írjon egy ún. irodalmi darabot.

Az arckép című vígjátéka 1911 február 18-án került színre, Beöthy Lászlóéknál. Amikor benyújtotta, még nem volt címe. A végleges hosszas tanakodás után alakult ki. Ez már eleve jelzett egyfajta bizonytalanságot, ami eddig idegen volt Földestől. A történet is inkább művészieskedő volt, mintsem átgondolt história. A király meg akarja festetni felesége arcképét, azzal a festővel, akinek művei mindig csodásan ragyognak. De a piktor csak úgy tud dolgozni, ha szerelmes lesz a modellbe. Egy forró csók után elkészül a kép, s többen bizo-

[10] MSZ, 1910. jan. 10.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nyítják, hogy az ára csupán az volt. *Az arckép*ben a kritika dicsérte a meseszövést, a dialógusok kimunkáltságát, de a darab mégis megbukott — a közönség nem ezt várta Földestől.

Hogy mit reméltek tőle a színházba járók? A szerző azt is pontosan tudta. *Nincs tovább!* című munkája ürügyén fogalmazta meg drámaírói hitvallását:

„Írói pályámon végig kísért az a gúnyos megállapítás, hogy 'vezércikk'-darabokat írok. Nos hát én állom a vádat. Igen. Vezércikk-darabokat írok. Tudatosan és erős meggyőződéssel."[11]

Különösebb magyarázat nélkül is világos, hogy miért vezette kettős cél Földes Imrét: a nyereséget a való élet teljesebb bemutatása érdekében alkalmazta, a célzatosságot pedig a „társadalmi megtisztulás" előkészítésére. A *Nincs tovább!* nemcsak a művészi hitvallás megfogalmazása miatt érdekes, hanem azért is, mert egyfajta fordulópontot jelentett Földes pályáján. A Magyar Színházban három év alatt elért hármas siker után ezt a művét a Vígszínháznak adta. Valószínűleg szerepet játszott ebben *Az arckép* fogadtatása. Az Újság színikritikusának véleménye szerint a bukás oly mélyen érintette, hogy két év kellett hozzá, amíg újra talpra állt. Mi az igazság ebben, azt ma már nehéz eldönteni. Tény viszont, hogy két évig valóban nem jelentkezett sikereinek színterén.

1913 októberében — ahogy írták — ismét a régi „színházmentő" Földes Imre jelentkezett. Természetes szeretettel fogadták mindazok, akiknek két év előtt a drámaírót jelentette. Hogy milyen lelkesedéssel várták, azt leginkább az bizonyítja, a Magyar Színház sok premierje közül az ő darabjához vették meg elővételben az összes jegyet. A társadalmi drámák után vígjátékkal jelentkezett. A *Halló!*... derűs, kellemes, szórakoztató történet. Alapötlete szinte banális. Egy telefonon keresztül megszólaló női hang rabjává teszi azt, aki meghallotta. Az ötlet kicsi, de a kidolgozás vonzó és érdekes volt, különösen sokat épített a helyzetkomikumra.

Mulatságos epizódok, hamisítatlan budapesti típusok élénkítik az egyébként is vidám történetet. A *Halló!*... elsősorban szórakoztatni akar. Többször leírták róla, hogy Földes Imrénél kevés író ismeri jobban a színpadi technikát, s hogy drámái ebből következően szuggesztívek. De akkor is, amikor a kacagást helyezte előtérbe, munkájának céljait messzebbre helyezte a pillanatnál. Bizonyára ennek is szerepe volt abban, hogy művei könnyen megjelenhettek a külföldi színpadokon (a *Halló!*... német és horvát nyelven is bemutatásra került). Az általánost, a végtelent a pillanatba feszíteni — ez is fel-

[11] A *Nincs tovább!* ürügyén tulajdonképpen ars poeticát adott. MSZ, 1911. dec. 9.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

adat volt számára. Ez leginkább a *Rablélek*ben sikerült neki. A színművét 1914. január 15-én mutatta be az Apolló színház — filmen. A *Rablélek* premierjét úgy jellemezte Az újság, mint új etapot a moziszínművekben. Miért? Mert Földes kitűnően azonosulni tudott azzal a követelménnyel, ami szerint filmen a tér és az idő korlátlansága következtében a pillanat drámaiságára épít. Így írhatott első „mozidrámájában" izgalmas és drámai akciókkal teljes darabot.

A *Halló!* ... és a *Rablélek* a fordulatosságra épült. *A vörös szegfű* viszont a korábbi „iránydarabok" vonalát folytatta. Ebben — miként a *Hivatalnok urak*ban — a polgári és a munkás világ családási pontjaira fordította figyelmét. Az előbbi beszűkült, s érzelmileg kiüresedett világból szeretne kitörni egy asszony. A férj erkölcsi nihilizmusa hamar előtűnik (feleségét anyagi előnyökért szinte ki akarja árusítani). A vigaszt és eloldódást a munkással való megismerkedés hozza meg számára. A munkásban nem az alacsonyabb rangot látja, hanem a másfajta embert, szinte az új ember típusát. Erre érzett rá Csortos Gyula is, amikor nyilatkozatában a következőket mondta: „Földes Imre darabjaiban sok jó szerepet játszottam már, de az talán mindegyiknél jobb, érdekesebb. Mindenképpen közel van a szívemhez ez a feladat. A szerző a világ legkedvesebb embereinek egyike, kinek én már nagyon sokat köszönhetek, a szerep hálás színpadi feladat, és végül — amit talán legelőször kellett volna mondanom — szocialistát játszom a darabban. Ebben a tekintetben tehát önmagamat játszhatom egy kicsit, mert magam a legforradalmibb érzelmű szocialista vagyok. Azt hiszem, olyan lelkesedéssel fogok játszani, mintha a barrikádokon harcolnék a népjogokért."[12]

Nem járunk messze az igazságtól, ha a megírás inspirációjában az 1912-es forradalmi eseményeknek szerepet tulajdonítunk. Földes maga utalt rá, hogy ismét „aktuális" darabot írt. Munka közben még nem volt az, de mire színre kellett volna kerülnie: azzá vált. Akkor nem adták elő. Amikor hosszabb várakozás után a Magyar Színházban megkezdték a próbákat, újra háttérbe szorult aktualitása. A szerző úgy látta, hogy mire — 1914. április 11-én a premieren felhúzták a függönyt, újra csak azzá lett. Hozzá kell még tenni azt is, hogy a müncheni Kammerspiele szerette volna bemutatni, de a cenzúra nem adott rá engedélyt. A bécsi bemutatót is a cenzor akadályozta meg azzal, hogy egyes helyek átírását javasolta ... Véletlen-e ezek után, hogy az írót is foglalkoztatta a magyar bemutatás útja?

Az év nyarán kezdődő világtörténelmi események különös reakciót váltottak ki az íróból. A nap nap után látott tragikus élethelyzetek és a háborús hírek figyelmét újra a bohókás történetekre irányí-

[12] MSZ, 1914. ápr. 11.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tották. 1916. január 21-én ebből következő új bemutatóra került sor a Magyar Színházban. A *Grün Lili* tipikus pesti eseménysort állított színpadra. Egy vidéki házaspáron kívül mindenki ízig-vérig terézvárosi volt. A komikumot az ősi téma, a házasság adta: férjhez megy-e Grün Lili a kereskedelmi utazóhoz? A vígjátékban végig kacagtatja a közönséget (de a második felvonásban egy kis ellágyulásra is alkalmat teremt). Mi volt a szándéka? Hogy a világégés tragédiájában az egyszerűséget mutassa meg, mert az élet egyszerű kis dolgokkal, cicomázatlan komédiákkal, garasos drámákkal mulattatja magát akkor is. A csatazajban jól esik visszaálmodni a csöndet, amikor még beszédtéma lehetett, hogy Grün Lili férjhez megy-e.

1916 novemberében programszerűen megfogalmazta *Künn a bárány, benn a farkas* című vígjátéka ürügyén, hogy miért írt ilyen darabokat:

„Játékos darab a »Künn a bárány, benn a farkas« . . . Azt hiszem, a legtréfásabb eddigi műveim közül. Bohókás, ide-oda ugráló, grimaszokkal ágáló história. Reménylem, hogy a keserűséget, amelyből fakadt, — eléggé jól elrejtettem és bízom benne, hogy Te Kedves Közönségem, észre sem veszed."[13]

Hogy mennyire igény volt a háborús években bohókás történetekre, azt mutatja például Törzs Jenő nyilatkozata, aki örült annak hogy a *Künn a bárány, benn a farkas*ban „vidám és könnyed alakot' kell ábrázolnia. Ugyanezt sugalmazzák azok a tények, amiket a Színházi Élet közölt 1917 májusában. Eszerint Bécsben a *Grün Lili* egy év alatt (1916. április 29. és 1917. május 27. között) kétszázszor ment Jozef Jarno színházában. A szenzációs siker megerősíti azt, hogy Földes közönségigényt elégített ki vígjátékaival.

Operettek, vígjátékok

1916 november 4-én a Magyar Színpad úgy mutatta be Földes Imrét, mint aki a polgári életben a Városi Villamos Vasút főtitkára. Ebben az állásban volt akkor is, amikor 1919 márciusában győzött a proletárhatalom. Munkájának értékelésére jellemző, hogy március 21. után azonnal „főügyvezetőnek" nevezték ki. Tevékenységében később dr. Tormay Géza a BSZKRT-hoz kinevezett miniszteri biztos sem talált kivetni valót. Figyelmet érdemlő tény, hogy *A császár katonáit* a polgári demokratikus forradalom győzelme után 1918. november 1-én tűzte ismét műsorra a Magyar Színház. 1919 tavaszán pedig a filmgyár alkotásai között az osztályharcot Földes Imre *Hivatalnok urak* című drámája képviseli. Krausz Mihály zeneszerzővel

[13] MSZ, 1916. nov. 4.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

közösen írt kétfelvonásos operát, *Marika* címmel, amit az Operaház 1919. május 22-én mutatott be.

A tény, hogy a tanácshatalom idején szerepet vállalt, hatással volt drámaírói pályájára is. Kezdetben még nem, hiszen *Terike* című vidéki történetét 1919. szeptember 20-án bemutatta a Belvárosi Színház (s a művet az Athenaeum könyvalakban megjelentette). Még 1920. november 5-én is volt Földes-premier, *A lányom* c. vígjátékot adták elő ugyanabban a színházban (a könyvet a Pantheon gondozta) De ahogy az új hatalom berendezkedett, úgy került egyre nehezebb helyzetbe Földes (erről még lesz szó).

Műfajt váltott. A Városi Színház mutatta be 1920-ban az *Ezüst sirály* című operettet, ami Földes Imre, Gábor Andor és Buttkay Ákos közös munkája volt. A szerző a váltásról úgy nyilatkozott, hogy az operettet is épp oly gondosan írja, mint a korábbi drámákat. Az *Ezüst sirály* a fővárosi bemutató után vidéken is sikert aratott, s eljutott természetesen szülővárosába, Kaposvárra is.[14]

Az operett ettől kezdve hosszabb időre lényeges eleme lesz pályájának. A húszas évek elején még úgy tűnt, hogy csak alkalmi a kiruccanás. 1921. december 31-én a Vígszínház *A bálvány* című drámáját tűzte műsorára. A maga sajátos eszközeivel a világháború traumájával igyekezett szembenézni.

Az egzotikus téma nyilván nem véletlen. Ekként, egy távol-keleti szerelmi drámába ágyazva könnyebben mondhatta el véleményét a háborúról. Nemcsak azzal, hogy minden megmerevedett kultúrának szüksége van frissítésre. Legalább annyira lényeges, hogy a magyar katona és a kínai asszony — karjukon az új kis emberrel — elindulnak haza. Ez a bizakodás áthatotta *Itt a macska* című egyfelvonásos operettjét is (zenéjét Buttkay Ákos szerezte). A Fővárosi Orfeumban 1922. február 1-én Kosáry Emmy és Király Ernő vitte sikerre.

Mellette az *Ezüst sirály* folytatta diadalútját. 1922 elején már kétszázszor játszották Bécsben, a Carltheaterben. Eközben persze a szerzőpáros már dolgozott egy új munkán. Ezt a Fővárosi Operettszínház kapunyitására szánták. Az új művet, az *Olívia hercegnő*t 1922. december 23-án látta először a főváros közönsége. A darabról Földes a következőket írta:

„Olívia hercegnő íme mégis életjelt ad magáról. Én már két éve tudom, hogy megszületett, azonban sokan sokfelé sokáig azt vitatták: sohase fog életre kelni. És íme mégis! Olívia hercegnő ma kilép a lámpák elé."[15]

[14] Földes Imre: *Üdvözlet Kaposvárnak*. Új Komédia, 1921. nov. 13. Az Új Komédia eddig ismeretlen kaposvári kiadvány volt. Egyetlen példánya Földes hagyatékából került elő.

[15] MSZ, 1922. dec. 23—24.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Az *Olívia hercegnő* premierje után néhány nappal az Operettszínház sötét nézőterén több lövés dördült el, a golyók a mennyezetbe fúródtak. A provokáció után érthetően csökken a nézőszám, s az új operett nem lehetett sikeres. Az akció kifejezetten Földes Imre ellen irányult, így akarták büntetni a főügyvezetői munkakörért. Ebben az időben hivatali szobájában is megjelent az „ébredő magyarok" néhány embere, akik azonnali távozásra szólították fel, ellenkezés esetén agyonlövéssel fenyegették meg. Földes a mellét mutatta — „ide lőjjetek" — ; a nem várt válasz meglepte a támadókat és eloldalogtak. A figyelmeztetést persze megjegyezte az író.

1923 elején még volt olyan jel, hogy új sikerek irányába indulhatott el. A Magyar Színház a háború után 1923. január 14-én új Földesdarabbal nyitotta meg kapuit. *A lányom hozománya ötszáz millió* vígjáték ugyanúgy aktuális témát mutatott meg, ahogy *A bálvány*. Ennek a hősei egy hatmilliárdos család tagjai, kiket a háborús szerencse juttatott a nagy vagyonhoz. A jól kidolgozott helyzetek és alakok megelevenítésére — ahogy ez már szinte hagyomány volt, kitűnő művészek vállalkoztak: Rákosi Szidi, Kabos Gyula, Uray Tivadar, Körmendy János és mások. A premier ürügyén a lapok még úgy írtak Földesről, mint népszerű és külföldön is sikeres drámaíróról. Mindez arra utal, hogy a tájékozódás, megváltozott helyzethez való alkalmazkodás megtörtént. Ez a jelenségek egyik oldala. Vessünk pillantást a másikra.

Közjáték: levél a miniszterhez

1923 elején a létszámapasztási törvényre hivatkozva a Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság harcot indított saját alkalmazottai ellen. Több főtisztviselőt politikai okokból rangjuknál alacsonyabb állásba helyeztek át. A legtöbben anyagiak miatt ezt elfogadták. Egyedül Földes Imre igazgató volt abban a szerencsés helyzetben, hogy ennek ellent tudott állni. Nem ment ki a remízbe írnoknak és nem vette tudomásul illetményének leszállítását. Azt hangoztatta, hogy a villamos vasút szolgálati szabályzata nem ismeri a fegyelmi nélküli degradálást és fizetéscsökkentést. Ellenállásának de jure megalapozottságát mutatja, hogy az igazgatóság azonnal hozzáfogott egy új szolgálati szabályzat kidolgozásához.

Amikor az év őszén a villamosvasutat fenntartó város a létszámapasztási törvényt arra használta fel, hogy 119 véglegesített alkalmazottat bocsássanak el — köztük az írót is —, Földes ebbe nem nyugodott bele. Korábban a Magyar Leszámítoló és Pénzbeváltó Banknál kollégája volt Walkó Lajos kereskedelmi miniszternek. Hozzá 1923 novemberében nyílt levelet intézett, amelyben érdekes adatokkal világította meg azokat az igazságtalanságokat, amelyek a B-listára

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

helyezés körül történtek. A levél nemcsak fontos kordokumentum, hanem Földes pályájának is lényeges állomása.[16]

A nyílt levélre a miniszter — mint várható volt — nem válaszolt. De a villamosvasút igazgatósága azonnal meginditotta Földes ellen a fegyelmit, akit így az a veszély fenyegetett, hogy — fellépéséért — elveszti a nyugdíját, illetve a végkielégítést. Az író ismét a miniszterhez fordult: azzal érvelt, hogy a laikus részvényesek által választott nem szakember igazgatóság nem indíthat fegyelmit. Érvelését a miniszter elfogadta, és 1924 márciusában ellene a fegyelmit megsemmisítette.[17] Ami azt jelentette, hogy jogosulttá vált a nyugdíjra, illetve végkielégítésre. Törzslapja szerint a vasút szolgálatából 1924. március 19-én lépett ki.

Ettől kezdődően több mint húsz éven át nélkülözte írói pályája a biztos anyagi hátteret.

Sikeres operettek, színdarabok

Az 1923—24. évi fellebbezések, tárgyalások és következmények erősen hatottak Földes írói pályájára. Az anyagi háttér biztonságának hiánya, s bizonyos diszkriminációk késztették arra, hogy megpróbálkozzék a kroki műfajával. Ez azonban nem neki való volt. Így kapóra jött, hogy a New York-i Waldor Astoria szálló zenekarának karmestere rendelt nála egy darabot. A színműnek a „svéd csalogány" Jenny Lindről és Barnumról, a világhírű hambrugi állatcirkusz igazgatójáról kellett szólnia, pontosabban szerelmükről. A munkáért járt előlegben ötszáz dollár, majd a befejezés után újabb ötszáz. Közben másik megrendelést is kapott (egy táncosnőről). Egyikkel sem volt azonban sikere, mert a bemutatóig nem jutottak el . . .

Földes — bár egyébként képtelen volt az alkura — kénytelen volt elfogadni a később háromszáz pengős „kegydíjat".

Talán ezt mérlegelve jutott arra a következtetésre pályájának késői kritikusa, hogy Földes megpróbált az „irredentizmus" irányába tájékozódni (Sós Endre).[18] A megállapításhoz az alapot *Tüzek az éjszakában* című színművében vélte megtalálni. Az Új Színházban nagy sikerrel játszott darabot a sajtó egy része azért ünnepelte, mert szól a „magyar lélek vergődéséről", a másik azt dicsérte, hogy hatásosan van megírva. A mű a kisebbségi sorsról beszélt.[19]

[16] Az Est, 1923. nov. 17. A levél teljes szövegét közölték.

[17] A lap pár hó múltán visszatért a nyílt levélre, illetve következményeire. Az Est, 1924. márc. 25.

[18] Sós Endre: *Földes Imre.* Jelenkor, 1966/1.

[19] Brassói Lapok, 1928. nov. 26.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A *Tüzek az éjszakában* már a húszas évek végének a terméke. Ez az időszak — éles szemmel ismerte fel Földes — nem kedvez a társadalmi drámáknak. A gazdasági válságjelek, majd a harmincas évek elejének jobbra tolódása a színházakat is arra késztette, hogy inkább vállalják a szórakoztató és anyagi sikert hozó műveket. Ez ismét az operettre irányította az író figyelmét.

Viktória című librettójához (Harmath Imre verseire) Ábrahám Pál írt zenét. A Király Színházban ezzel igazi nagy sikert értek el. A Magyar Színpad 1930. március 2-án úgy számolt be erről, hogy nem véletlenül. Az igazi jó műre éhes publikum „felderült kedve" állapította meg a *Viktóriá*ról, hogy a címnek megfelelő győzelem. Földes Imre regényes képekben írta meg a szép Viktória grófnő és a feledni nem tudó huszárhadnagy szerelmi történetét. Volt benne egzotikum, háborús reminiszcencia egyaránt. Helyszínei Szibériától — Pekingen és Szentpéterváron át — vezettek Dorozsmába. A kalandos „történet, amely sokszor hoz drámai feszültségű pillanatokat színpadra és pompásan megrajzolt, színes mellékalakjaival és mellékcselekményeivel öt gyorsan perdülő képének mindegyikében leköti a néző érdeklődését".[20]

Véletlen-e ezután, hogy a Berliner Metropol-Theater 1930. augusztus 15-én műsorra tűzte, *Viktoria und ihr Husar* címmel. Az ebből az alkalomból kiadott librettó ismeretében úgy emlegették Földes Imrét, mint aki Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc mellett megtestesítője az új magyar drámairodalomnak. Így természetes az is, hogy 1930. október 4-én a *Viktória*val nyitott a kaposvári színház . . .

Az operett mellett készült el új színműve, *A világ könyvelője*. Emlékezünk rá, hogy Földes átütő sikert a Magyar Színházban ért el *A császár katonái*val, majd a *Hivatalnok urak*kal. A háború után viszont más helyeken (Vígszínház, Belvárosi Színház, Renaissance Színház, Új Színház) kerültek bemutatásra drámái. 1928-ban ugyan felújította a Magyar Színház a *Hivatalnok urak*at, de az új munkával csak két év múltán jelentkezett itt az író. S ahogy az előbbi időszakban Beöthy László vitte sikerre műveit, úgy volt szüksége az új rezsimben Bárdos Artúr művészeti igazgatóra. Erre már a kortársak is figyeltek.

A világ könyvelője cselekménye 1935-ben történik, amikor a színdarabban gazdasági világválság kulminál. Már-már úgy látszik, igaza van Spenglernek és vége a nyugati kultúrának, sőt az egész civilizációnak, amikor Angliában felbukkan egy szürke kis öreg könyvelő Mr. Bernhard Glasgow és egy merész ötlettel — megmenti a világot. A hatalom urai, az angol miniszterelnök, a genfi hatalmasok hiába

[20] MSZ, 1930. márc. 2.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

harcolnak ellene, a világ békét akar, munkát akar. Glasgow diktátor lesz a győztes. De győzelme nem tart soká. Mire a szatirikus és izgalmas játék tizennégy képe a színes londoni, genfi, párizsi és berlini miliőkben lepereg (egy berlini kávéház, egy londoni gyár, a népszövetség genfi tanácskozása, politikai lakoma, léghajó gondolaszobája, egy párizsi szálloda és több más érdekes kép váltakozik ebben az újszerű elgondolású, bátor és érdekes mondanivalójú darabban), kiderül, hogy az emberiség még a nagy tanulság árán sem okult, a régi maradt. A háború réme újra felbukkan. Bernhard Glasgow hiába mentette meg a világot . . .[21]

A bemutatóra 1930. szeptember 26-án került sor. A darab ehhez képest a jövőben játszódott, s olyan reális veszélyekre hívta fel a figyelmet, amelyek jogosságát azóta a történelem bizonyította. Aligha kell külön bizonygatni, hogy a világbéke gondolata mennyire aktualitással bírt . . .

Közben Ábrahám Pál már újabb librettót kért Földestől. Az író erre egy balladaszerű színművet képzelt el, amelyik a hawaii nép utolsó próbálkozását mondaná el az önállóság megszerzésére. Az európai színpadokon *Die Blume von Hawai* címmel játszott operett már sikereket ért el, amikor a Király-színház 1932 januárjának végén bemutatta. Az ekkor írt vallomásában Földes felvillantotta a librettó készítés műhelytitkait is:

„Amikor Ábrahám Pál a 'Viktória' után felkért, írjak számára meg egy operettet, nagy örömmel vállaltam a munkát.

A kitűnő komponista remek ívelésű pályáján a legrövidebb idő alatt a világ operettszerzőinek első sorába, mondhatnám élére lendült. Művészi feladatot láttam tehát abban, ha újból szöveget írok számára.

Nem szellőztetek talán kulisszatitkokat, ha elárulom azonban azt is, hogy a művészi célkitűzéseket az operettműfaj — egyesek állítása szerint — nem igen bírja meg. Ez az oka annak, hogy a kiadók szerzőtársakat állítanak az író mellé, úgynevezett operettszakembereket, nehogy valamiképp magasabb régiókba kerüljön a szöveg. Hogy úgy mondjam: tömegízlés fölé . . ."[22]

Földes Imre az operett műfajában nem tagadta meg drámaírói vénáját. Nyilván ennek volt a következménye, hogy szövegkönyvét prózai darabként is előadták Bécsben és a német színpadokon. Az is meggondolkodtató, hogy a *Bál a Savoyban* kivételével — Ábrahám Pálnak Földes Imre munkáival volt nagy sikere. A *Viktória und ihr Husar* és a *Die Blume von Hawai* nemcsak a harmincas években, hanem azután is folytatta diadalútját.

[21] MSZ, 1930. szept. 24—25.
[22] MSZ, 1932. jan. 22—25.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Nem tudni bizonyosan, hogy az operettek kedvező fogadtatásának mennyi szerepe volt abban, hogy a harmincas évek közepén Földes ismét szerepelhetett a Nemzeti Színházban. Három évtizeddel korábban történelmi romantikus játékkal mutatkozott be, 1936 januárjában társadalmi jellegű színművel. Az *Ifj. Horváth Pál* az Egyesült Ércgyárak RT egyik gyárában játszódott, kitűnő szereposztásban.

A harmincas évek második fele ismét az operetteké volt. 1937. december 23-án a *Júliát* mutatták be, egy évvel később pedig a *Fehér hattyút* (mindkettőt Ábrahám Pál zenéjével és Harmath Imre verseivel). A dátumok már arra is utalnak, hogy ezek a darabok miért nem kerülhettek ki külföldre. S arra ugyancsak, hogy miért lehetett egyre kevésbé olyan drámákat írni, amelyek feszítő társadalmi kérdésekre irányították volna a figyelmet. A hatvanadik évéhez közeledő író számára hosszabb hallgatási periódus következett.

Összegzés

Változatos, sikerekben gazdag írói pályát mutat Földes Imre útja a negyvenes évekig. Komoly, lelkiismeretes egyéniség volt, színpadon és vallomásaiban egyaránt humanista. Belefért ebbe az is, hogy a húszas években kiállt társai igazságáért, szembeszegült az „ébredő magyarokkal". Módja lett volna rá, de nem ment ki Hollywoodba. Vállalta a rámért sorsot. Társadalmi drámákban, vígjátékokban és operettekben írta meg legnagyobb sikerrel élményeit. A feldolgozott dokumentumok és tények alapján nem túlzás azt állítani, hogy Földes Imre a század első fele magyar drámairodalmának figyelemre érdemes alkotója.

LACZKÓ ANDRÁS

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

SZEMLE

TOLNAI GÁBOR: FEJEDELMI ERDÉLY

TIZENHAT TANULMÁNY

Tolnai Gábor tanulmányairól már két ízben is írtam (It, 1958.; It, 1970), s az utóbbi helyen „két pillérű" esszészerzőnek neveztem: a régi irodalom éppúgy érdekli, mint az, amelynek kortárs szemtanúja és értője volt. A jelen kötet egységes, csak erdélyi érdekű írásokat tartalmaz kb. a 18. század végéig. Ezt egyetértőleg vehetjük tudomásul: itt együtt találhatók legfontosabb tanulmányai a tőle megszokott gondos és bőséges filológiai felszereléssel. A volt könyvtáros értékes öröksége ez nála, valamint az is, hogy szeretettel foglalkozik a könyv igazi művészetével, a könyvkötés mesterségével, de ezt is csak erdélyi vonatkozásban teszi *(Könyvkötőművészet Apafi Mihály udvarában, Két erdélyi könyvkötő a 18. század első felében)*. Különösen az első tanulmány, a francia eredetű legyeződíszes könyvkötési motívum életútjának megrajzolása sikerült szépen, és a kérdés szakirodalmának gazdag ismeretét bizonyítja. Azért emelem ki elsőnek ezt a két dolgozatot, mert többnyire el szoktunk siklani felettük, noha a szerző erudíciójának igen jó képét nyújtják. Meg kell vallanom, hogy az egyiket magam is csak most olvastam először, mert az *Évek – századok* c. kötet, ahol az 1939-es tanulmány újra megjelent, nem került a kezembe.

Új tanulmányoknak tekinthetők e kötetben a *Molnár Albert személyisége* (1974), *Tótfalusi Kis Miklós* (Kutatásának és értékelésének kérdéséhez, 1973), *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája* (1978), bár némelyikük a *Nőnek az árnyak* c.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kötetben is megjelent (1981). Itt annyiban kapnak új fényt, hogy beleilleszkednek az erdélyi irodalom fejlődésrajzába. Szenci Molnárt Bethlen Gábor pártfogó tevékenysége és a „Dacia dat tumulum" okán tekinthetjük erdélyinek: ma már csak a Házsongárdon találkozhatunk vele. Az 1974-es dolgozat a sárospataki Szenci Molnár-ülésszakon hangzott el először, s igen jó foglalata Tolnai Gábor két évtizedes Szenci-kutatásainak. Ez a munka a tanítás és az íróasztal egységében bontakozott ki, e kettő ihlette és termékenyítette egymást. Szerzőnk a Szenci-kutatás iskoláját és az értők egész sorát képezte ki. E tanulmány két legfőbb eredménye (a *patria* fogalom fejlődése a 16. században, és Strassburg szerepe Szenci Molnár európai szemhatárának kibontakoztatásában) ma már a régi magyar irodalom ismeretének alapvető tételei, valamint az is, hogy Balassi és Zrínyi Miklós között Szenci a legnagyobb lírai költőnk, még Rimayval szemben is. A fordító-prédikátor több személyes élményt sűrít zsoltáraiba, mint a Justus Lipsius-szal levelező, bravúros technikájú humanista poéta. Szenci Molnárnak Bethlen Gábor dicsőítésére felhasznált Mátyás király párhuzama szintén fontos a régi magyar irodalom eszmevilágának szempontjából. Többen írtak erről, pl. Kardos Tibor is *Virtuális Magyarország* (1934) c. tanulmányában (Lásd *Élő humanizmus* c. kötetét 1972), de Tolnai Gábor szótáridézete (1604) a Mátyás-kor magyarnyelvűségének lehetőségeiről mégis kiemelendő, mert szerintem nagy jövendő vár erre a gondolatra. Már 1972-ben írt Janus Pannonius-tanulmányomban részleteztem, hogy Kazinczy Mátyás udvarának s magának a királynak szemére veti a nemzeti nyelv ápolásának elhanyagolását, Arany János pedig egyenesen kijelenti, hogy Janus magyarul is írt költeményeket. Úgy látom, hogy az eszmecsíra mindkettejük számára a Szenci-szótárban található, amelyet természetesen naponta forgattak. A *Szótár* „komédia" címszavának és a *Hamlet* megfelelő helyének párhuzamát magam is felvetettem *Az olasz reneszánsz irodalom elmélete* c. tanulmányomban (1970, 36. l.,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

81. jgyz.). Örülök, hogy Tolnai Gábor megerősítette ezt az ötletemet.

A *Molnár Albert éneke* a legérdekesebb Tolnai-dolgozatok közé tartozik: a Faust-monda hazai felbukkanásának hiteles emléke, s hogy mennyire igazi népmonda, azt Vásárhelyi Judit egy utólagos felfedezése igazolta: megtalálta Molnár Albert és a Sátán szövetségének egy latin feljegyzését, amely kétségkívül még a 17. században keletkezett (ItK, 1977). Itt kell megjegyeznünk, hogy a Hatvani Istvánról („magyar Faust") szóló történetek, Arany és Jókai állításával szemben, nem alapulnak igazi népmondán, hanem csak a debreceni diákság anekdotázó kedvének és polgárpukkasztó babonaellenességének szüleményei, 1796 előtt nem mutathatók ki. (Vö. Bán–Julow: *Debreceni diákirodalom . . .*, 1964, 233.) Hatvani „ördöngősségét" valószínűleg a Bod Péter által Bisterfeld Henrikről (megh. 1655) feljegyzett mendemondák inspirálták (említi ezt Tolnai Gábor is). Így a *Si quis vivit jucundus* verses függeléke az eredeti magyar Faust-monda, Molnár Albertra ruházva. Maga a latin–magyar vers a 18. század legnépszerűbb diák-költeményei közé tartozik. (Vö. Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek*, 1953, 188. sz. jegyzet anyaga. Ezt szerzőnk is idézi.)

P. Horváth azt írja Kazinczynak, hogy a *Si quis vivit jucundus*t az „oskolában" tanulta, ebből azonban nem következik az, hogy hivatalos tananyag lett volna, és talán, tudvatudatlanul, eszmei-politikai célzattal terjesztették, mint „hamis parasztidillt". Az iskolában sok mindent lehetett tanulni, különösen a többszázados vágáns diákhagyományból, anélkül hogy ismeretéből bárminő célzatosságra kellene következtetnünk. Hogy a vers a 18. században már belekerült a „hamis parasztidill' sodrába, az bizonyos (lásd Orczy Lőrinc költészetét!), de szívós továbbéléséhez hozzátartozik a reneszánsz-barokk-rokokó *re pastore* toposz hatása (Tasso, Guarino, Metastasio) is. Egyébként maga a szerző említi a református kollégiumok kiterjedt énekkari gyakorlatát (395. l.), s a reánk maradt melodiáriumok, kéz-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

iratos gyűjtemények igen heterogén anyagot őriznek: ezek nagy része nem lehetett hivatalos tananyag (pl. a „Megholt feleségem, satis tarde quidem" kezdetű latin–magyar *makaroni* vers), bár a diákmemória szívósan őrizte őket.

Irodalomtörténeti közmegegyezés, hogy Szenci Molnár Albert mellőzötten, nyomorúságban, esetleg üldözötten halt meg: a polgárosult nyugat eszmevilágát képviselő tudós éppúgy szembe került a feudális erdélyi egyház ellenérzésével, akár később Apácai vagy Tótfalusi (59–60.). Annyi bizonyos, hogy Szenci a puritánus mozgalom számára törte az utat (utalhatunk Medgyesy Pállal történt 1633-as híres debreceni találkozására), de zsoltárfordítónk komolyabb üldöztetésére alig merek gondolni, már csak az adatok tökéletes hiánya miatt is. Egyébként a puritanizmus kérdése csak 1638, Tolnai Dali János hazatérte után vált vitatottá. Hogy Szenci Molnár magasabb iskolai beosztást, magisteri cím hiányában, nem kaphatott, azt Herepei János bizonyította; papi állása valószínűleg mindig volt, sőt Vásárhelyi Judit adataiból *(De summo bono* bevezetése) inkább megbecsülésére lehetne következtetni. Magam főként családi okokra gondolok anyagi gondjai magyarázataként, bár arra nincs adatunk, milyen népes volt familiája. Egy menyasszony leányát maga említi, János fia a kolozsvári német reformátusok papja lett. Rágalmazói persze akadhattak, irigyei szintén. I. Rákóczi György támogatásának elmaradása csakugyan feltűnő, de lehet, hogy erre csak a dokumentum hiányzik. Rákóczi 1632-ben bekötött bibliája, Tolnai Gábor adatai szerint (85.), éppen a Szenci kiadta hanaui volt. A „bibliás fejedelem" teljesen megfeledkezett volna a sajtó alá készítőről?

A kötet másik csomópontja a Tótfalusi-tanulmányokban található. Először is nevének használatáról! Minthogy Tolnai Gábor e kötetében is megismétli (422–26.) már többször kifejtett gondolatait a *Tótfalusi* név használatának egyedüli jogosultságáról, magam is megismétlem, amit 1970-ben írtam: „Tótfalusi Kis Miklós nevével kapcsolatban elismerem, hogy az egykorú közhasználat így emlegette, de nevé-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nek maga által is szabatosnak tartott *Misztótfalusi* alakját saját aláírása, valamint a legtöbb nyomtatványán megjelenő *M.Tótfalusi* változat hitelesítette. Nézetem szerint nem Dézsi Lajos tekintélye és rosszul értelmezett filológiai pontoskodás indokolta a teljesebb névalak használatát, még Zoványi Jenő 1940-ben megjelent egyháztörténeti lexikona is emellett döntött. Legfeljebb a *Misztótfalusi* egy t-jét lehetett volna kifogásolni, ennek használatát pedig a kivatalos helységnévtár írásmódja igazolta. A régi tulajdonnevek írása megállapodás kérdése *(Caroli, Károli* vagy *Károlyi*?); helyes, ha ma a *Tótfalusi* nevet fogadjuk el, noha a másik alakot sem tartom hibásnak." (It, 1970. 1013–1014.) Ehhez még annyit, hogy a Zoványi-lexikon 1977-es új kiadása változatlanul a *Misztótfalusi* címet adja a szócikknek, noha zárójelben beszúrja, hogy többnyire *Tótfalusi*nak emlegették. (Ladányi Sándor pótlása) Rámutatok azonban arra is, hogy a kiváló szaktekintély, Jakó Zsigmond 1974-es életmű-kiadása *(Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége)* visszatér a hagyományos névalakhoz, s úgy látom, hogy az erdélyi magyar tudományosság (pl. Nagy Géza Pápai Páriz-kiadványa, 1977) ennél is köt ki. Paradox helyzet ez, de ideillik Terentianus Maurus antik grammatikus híres szállóigéjének megmásított változata: „habent sua fata et nomina."

Tolnai Gábor Tótfalusi-kutatásai még 1940 táján kezdődtek a Kner-féle *Mentség* kiadvány kísérő tanulmányával, ennek kiegészített, 1970-es változatát olvassuk a jelen kötetben, majd egy 1973-as átfogó értékelés következik, amely az újabb irodalom kutatási eredményeit hozza. Kiegészíti ezeket a Tótfalusi Kis Miklós halotti kártájának kiadását kísérő dolgozat. (A két utóbbi a *Nőnek az árnyak*, 1981. c. tanulmánykötetben látott napvilágot.) Tótfalusi alakját, jelentőségét, küzdelmes életének tanulságait ma Tolnai Gábor megvilágításában látja az irodalomtudomány, s érdekesen újszerű a halotti kárta kapcsán a Tótfalusit temető papi előkelőségek (hajdani ellenfelei!) bemutatása. A *Tótfalusi Kis Miklós* c. első tanulmányt rendkívül gazdag jegyzetanyag

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kíséri (419–440.). A szerző itt felsorolja az összes Tótfalusi-kiadásokat, újra közli az Országh László által publikált (MKSz 1938), Tótfalusi-féle amszterdami levelezést, és utal nagy magyar nyomdászunknak első, Amerikát ismertető fordítására, Crescentius Matherus művének (RMK I. 1455) átültetésére. (Ez is Országh László megállapítása volt.) Az okmányok újraközlésével egyetértek (egy folyóiratcikk egy kissé mindig lappangást jelent!), de érdemesnek látszanék Crescentius Matherus, azaz Increase Mather (1639–1723) némileg részletezőbb bemutatása. Elvégre a kolozsvári kiadvány (1694) a magyar amerikanisztika első fecskéje. I. Mather New England legbefolyásosabb puritánus teológusa volt, nagy hatalmú egyházi-világi vezető, aki értékes tudományos és szónoki munkássága mellett a vallási türelmetlenség, sőt a boszorkányüldözés ideológusa volt (Salem: 1692–1693). Van egy latin nyelvű kiadványa az indiánok térítéséről, *De Succesu Evangelii apud Indos in Nova Anglia*, London 1688. Ezt fordította le Kis Miklós; bizonyára még Hollandiában jutott hozzá, és valószínűleg sejtelme sem lehetett I. Mather sok vonatkozásban baljós tevékenységéről. A magyar mű egyetlen példánya a Debreceni Ref. Kollégium könyvtárában található. (Minderre lásd Országh László:*Az amerik ai irodalom története*, 1967, 23–24. és Kretzoi Miklósné: *Az amerikai irodalom kezdetei*, 1607–1750, 159. l. Ez utóbbi mű idézi Országh László egy cikkét is az *American Literature* 1962-es évfolyamából; ezt azonban nem ismerem.) Tartalmazza még e jegyzetanyag az ún. Janson-antikva történetére vonatkozó nemzetközi kutatások összefoglalását: kiderült ugyanis, hogy az A. Jansonnak tulajdonított betűtípust Tótfalusi alkotta meg. Ebben a vonatkozásban még Haiman György két kiemelkedő művét kell megemlíteni: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipografus*, 1972. és *Nicholas Kis, a Hungarian punch-cutter and printer, 1630–1702*, 1983. Ez utóbbi monumentális műben Tótfalusi nyomdaművészetének minden vonatkozása megvilágítást kap. (Említeni kell, hogy Haiman György mindkét könyvében Soltész Erzsébet állította össze

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Kis Miklós nyomtatványainak teljes bibliográfiáját.) Mindent természetesen nem kérhetünk számon jelen kötetünk esetében, hiszen, mai nyomdaviszonyaink ismeretében, szinte lehetetlenség, hogy egy 1983-ban megjelent mű adata belekerülhessen egy 1984-ben napvilágot látó nyomdatermékbe. Mi is csak azért említjük a fentebbieket, hogy ha Tótfalusiról beszélünk, legyen „kész a leltár", már amennyire egy ismertetés keretei megengedik.

A Bethlen Miklós-tanulmányról már többször írtam. Egyik dolgozatom részletét 1980-ban idézte a Tolnai Gábor tiszteletére kiadott szép bibliofil füzet, a *Thuribulum aureum*. E tanulmány jegyzetanyagában az Ardói-féle *Magyar Századok* sorozatra és a Halász Gáborra vonatkozó részletek elmaradhattak volna, mert az 1970-es *Tanulmányok*ban is megjelentek.

Szép, megvilágító erejű a Teleki Mihályról szóló írás; vele különben keveset foglalkozik a magyar múlt kutatása. Abban pedig feltétlenül igaza van a szerzőnek, hogy az irodalmi értékű levelezés feldolgozása sürgős kötelessége lenne tudományszakunknak. Mozdult is már valami ebben az irányban: a közelmúltban éppen Tolnai Gábor irányításával megjelent Hargittay Emilnek egy XVI–XVII. századi bő levélválogatása (Magyar Hírmondó sorozat, 1981, I–II.); az igazi nagyarányú stíluselemzéssel azonban még adósak vagyunk. Meglenne a lehetősége Teleki Mihály és Bethlen Miklós személyes és politikai párharcának összevetésére is, éppen irodalmi alkotásaik tükrében. Bethlen Miklós pl. Teleki Mihályt őszintén, emberi hibáit és érdemeit egyaránt kiemelő, íróilag is remeklő stílusban jellemzi, de helykímélés céljából az olvasót itt az It, 1957. évfolyamában megjelent írásomhoz utalom (235.), ebben Windisch Éva *Önéletírás*-kiadását mutattam be.

Vannak írások *(„Szegény együgyű fejedelem", Erdély változása)*, amelyeket itt mellőzök, hiszen a kötet irányvonala és haszna az eddigiekből is kiderült. Érintenem kell még a Teleki Józsefről írt nagy tanulmányt, amelyről már emlí-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tettem (1970), hogy kiemelkedőnek tartom. Itt kiegészítéssel kapjuk újra. Ebből az újabb dolgozatból sem derül ki azonban, hogy megjelent-e Teleki európai utazásának magyar alapszövege. Az 1964-es változat jegyzete sajtó alatt lévőnek mondja, és 1984-ben ugyanezt olvassuk, szintén jegyzetben. Csak arra utalok még, hogy 1970-es ismertetésemben közöltem egy Teleki Józsefre vonatkozó Kazinczy-adatot (Benda Kálmán jakobinus iratkiadása nyomán), amely igen éles fényt vet a nagy íróként ünnepelt Teleki József reakciónárius arculatára. Érdemes lett volna (legalább jegyzetben) utalni rá!

Végül itt van a kötet nyomatékos záradékaként Tolnai Gábornak 1933-ban megjelent írása, *Erdély magyar irodalmi élete*. Ez, mint ismeretes, a szerző doktori disszertációja volt, s 1919-től 1932-ig a jelzett tárgy legjobb feldolgozása. Az erdélyi irodalom és a vele kapcsolatos témák (színház, kritika) áttekintése ma is tanulságos és élvezetes olvasmány, bibliográfiája az áttekintés hiteles voltának bizonyítéka. Már megjelenése után feltűnést keltett, sajtóvisszhangja is volt. Meg kell azonban vallanom, hogy magam is csak most olvastam először. (Hogyan lehetett volna hozzáférhető akkoriban egy vidéki tanár számára egy vidéki disszertáció?) Ez a most újból felbukkant régi írás nyomósan bizonyítja, hogy Tolnai Gábornak, talán már kezdő tudósként, hivatásává lett a régi Erdély („a fejedelmi Erdély") kutatása.

Előadásaim során szívesen használtam természettudományos metaforákat. Az irodalmi párhuzamot, hasonlóságot olykor az „indukált áram" fordulattal jellemeztem. A költő talán nem vett át semmit, de az olvasmány (pl. Babitsnál) új, önálló, de megőrizve változtató „áramkört indukált". Így voltam Tolnai Gábor könyvével is. A tanulmányok átolvasása során annyi minden jutott eszembe, hogy talán át is léptem az „irodalmi illem" határait. Ez viszont szintén a kötet eszmemozdító hatását bizonyítja. (Szépirodalmi, 1984.)

BÁN IMRE

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

PÁZMÁNY PÉTER MŰVEI

A Magyar Remekírók sorozatában főként azok a kötetek tarthatnak számot megkülönböztetett figyelemre, amelyek nehezen vagy alig hozzáférhető műveket adnak közre, vagy pedig olyan alkotásokat állítanak egymás mellé, amelyek eddig többnyire csak különkülön kiadásokban szerepeltek, egymástól elválasztva voltak olvashatók. Mindez érvényes Pázmány Péter életművére, amelynek összkiadása ma már beszerezhetetlen, csak nagyobb könyvtárainkban és néhány szerencsés könyvbarát gyűjteményében található meg. Az 1894—1905 között kiadott magyar és latin műveinek 13, leveleinek pedig két kötetét (1910—11) ma már legfeljebb a szakemberek szűk köre ismeri alaposabban, a magyar irodalmi múlt értékei iránt érdeklődők szélesebb rétege legfeljebb a hatalmas életműből készített kivonatok vékonyka válogatásait vehette volna kézbe, ha azok is kaphatók lettek volna. Nem csupán a recenziók szokásos dicsérő szólama tehát, hanem nagyon is valós helyzetjelentés, ha azt mondjuk: Tarnóc Márton régi hiányt pótolt, élő igényt elégített ki azzal, hogy több mint ezer lapon a „magyar próza atyjának" életművéből reprezentatív szemelvénygyűjteményt állított össze.

Első áttekintésre is szembetűnő, hogy a kötet a különböző műfajok együttes és arányos bemutatására törekedett: a vitairatokból, az ájtatossági művekből, a prédikációkból és a teológiai szintézisből: a *Kalauz*ból egyaránt kapunk részleteket, így ezek a jellegzetes „pázmányi" műfajok hiteles vonásaival idézik fel mind a harcos ellenreformátornak, mind a barokkos kegyesség képviselőjének alakját, csakúgy, mint a tudós teológusét, a magyar nyelvű prózastílus mesteréét vagy az erkölcsnevelőét. Hiányzik viszont a „levelek Pázmánya", a magyar nyelvű misszilis leveleiben is irodalmi értékűt alkotó politikus egyénisége, e hiány viszont kellően magyarázható a *Régi Magyar Levelestár* két kötetének (Bp. 1981) nem túl régi megjelenésével, ez ugyanis 24 Pázmány-levelet adott közre, a műfaj legjobb darabjai ott olvashatók. Ugyancsak teljesebbé válhatott volna a kép a latin nyelvű filozófiai és teológiai művek szemelvényes bemutatása révén, ezekről minden bizonnyal az anyag amúgy is nagy terjedelme miatt kellett lemondani. Noha egyfelől sajnálkozhatunk e hiány felett, másfelől viszont egyetértéssel nyugtázhatjuk, hogy a sorozat jellegéből adódóan a magyar nyelvű és többé-kevésbé magas művészi igénnyel írott művek élveztek föltétlen elsőbbséget, s a közreadottak közül egynek jelenlétét sem érezzük fölöslegesnek.

Monumentális életművekből történő kényszerű, elkerülhetetlen szelektálás esetén természetesen állandóan választ elé kerül a szövegek gondozója: inkább több művet mutasson be rövid részletekkel,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vagy pedig kevesebb, de csonkítatlan művet tegyen-e le az olvasók asztalára? Alig vitatható, hogy mindkét álláspontnak vannak nyomós érvei. Tarnóc Márton — úgy tűnik — inkább az előbbit vallotta, így vált lehetővé Pázmány sokoldalú bemutatása, ez viszont azt is jelentette a legtöbb esetben, hogy nem adhatott közre egységes műegészeket, csak mutatványokat, remekbe szabott részleteket, egyes ékköveket a gazdag kincstárból. Eljárásával egyetérthetünk, a sorozat jellege ezt a megoldást kívánta, ugyanakkor viszont azt is megjegyezhetjük, hogy a legnagyobb körültekintéssel készült válogatás sem teheti feleslegessé a későbbiekben egyes Pázmány-művek teljes szövegének kiadását, az életmű legjobb darabjainak hiánytalan megjelentetését. Barokk művek esetében különösen fontos ez, hiszen tudjuk, Pázmány is ezernyi előre- és hátrautalással fűzte egységbe írásait, alá- és fölérendelések hálózatával alakította ki hierarchikus elrendezésüket, sok szálból szőtt, mégis világos és áttetsző szerkezetüket. Tarnóc Márton válogatásának nagy érdeme, hogy a kitűnően válogatott szemelvények kedvet ébresztenek a további olvasáshoz, aki azonban Pázmány egész gondolatrendszerével akar szembenézni, az továbbra sem hanyagolhatja el a teljes művek megismerését.

A könyv — miként Pázmány írói pályája — az első jelentős vitairattal, a Magyari István sárvári lutheránus prédikátor ellen írott *Felelet*tel (1603) indul, s szerencsés módon már itt, az első írás bevezetésében olvashatjuk Pázmány magyarázatát a hosszabb-rövidebb latin idézetek igen gyakori alkalmazásának okáról. Szerinte „sok deák szentencia" azért szükséges, mert „nagyobb ereje és böcsületi légyen" a „régiektül vött" latin szavaknak, mint a más nyelvre fordítottaknak. Mivel Pázmány ilyenformán maga is nagy súlyt helyezett az idézetek eredeti nyelvére, mi is azt mondhatjuk, helyesen járt el a szövegek gondozója, amikor a szövegközti citátumokat változatlanul hagyta, fordításukat pedig csak a jegyzetekben adta közre. Noha tudjuk, hogy az olvasást ez valamelyest körülményesebbé teszi, mégis csak helyeselhetjük a sajtó alá rendező módszerét, hiszen az esetleges szövegközti fordítás mindenképp bántóan elütött volna Pázmány nyelvének ódon zamatától, megtörte volna egységes tónusát.

A *Felelet*et egy újabb vitairat *(Tíz nyilvánvaló bizonyság* . . . Graz, 1605.), egy rövid katolikus dogmatika *(Rövid tanúság*. Graz, 1606.), majd a méltán híressé vált *Keresztyéni imádságoskönyv* (Graz, 1606.) egy-egy részlete követi, de tematikailag e korai írások közé tartozik még a Gyarmathi Miklós protestáns prédikátor ellen a szentek tiszteletéről írott *Keresztyéni felelet* (Graz, 1607.) is. Új stilisztikai arzenált, a korábbi védekező helyett immár támadó hangot képvisel a kronológiailag ezután következő *Öt szép levél* (Pozsony, 1609.), amely a műfaj legszellemesebb, irodalmi szempontból alighanem legsikerültebb darabja. Ugyanebben az évben még két vitairata vitte

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tovább ezt a hangot *(A nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy Istene.* Nagyszombat, 1609.; *Alvinczi Péter ... feleletinek ... megrostálása,* Pozsony, 1609.), míg végül létrejött a nagy teológiai szintézis, a *Kalauz* 1613-ban. Ezt követően — jól mutatja ezt a jelen válogatás is — megváltozott Pázmány polémiáinak jellege, most már elég volt a *Kalauz*t védeni, arra hivatkozni, miként azt további hat vitairata tanúsítja *(Az kálvinista prédikátorok ... tüköre, Csepregi mesterség, Csepregi szégyenvallás, Rövid felelet, A setét hajnalcsillag után bújdosó lutheristák vezetője, Bizonyos okok ...* 1614—31.). A kötetet végül a Kempis-fordításból és a prédikációs könyvből vett részletek zárják, amelyek a harcos tollforgató után az erkölcsnevelő, a katolicizmust etikailag megreformáló, egyházszervező főpap-író alakját mutatják be, így válik végül is teljessé a Pázmány magyar írásművészetéről az antológia által adott összkép.

A kötetet Tarnóc Márton mintaszerű filológiai apparátussal egészítette ki: a bő jegyzetanyag és a névmagyarázatok választ adnak mindazokra a kérdésekre, amelyek a szövegek olvasójában felmerülhetnek. Az utószó tömör, szép összefoglalása mindannak, amit a többszáz tételre rúgó Pázmány-szakirodalom mindeddig feltárt, és amit a kutatás jelenlegi állása szerint el lehet róla mondani. Hogy végül is korai prózánk ez óriásának írói stílusa barokk-e vagy még inkább a kései reneszánszban gyökerezik? — bizonyára még sokáig fogja a kutatás vizsgálni. Varázslatos stílusának titkát azonban aligha tudja majd a tudományos elemzés egzakt módon megfejteni, az mindig újabb rejtélyeket, mindig újabb meglepetéseket tartogat számunkra. Mint Tarnóc Márton írja: Pázmány „ismerte a magyar nyelv minden titkát". Ezért helyezhetjük örömmel válogatott műveinek méltó kiadását polcunkra a Magyar Remekírók egyre gyarapodó sorozatának újabb darabjaként. (Szépirodalmi, 1983.)

BITSKEY ISTVÁN

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ROBERT DÁN: MATTHIAS VEHE-GLIRIUS*

LIFE AND WORK OF A RADICAL ANTITRINITARIAN WITH HIS COLLECTED WRITINGS

Az évezred fordulójához gyors de bizonytalan léptekkel és félelemmel közeledő emberiség egyre jobban látja, hogy a szupermodernség bűvölete a kultúra deantropomorfizációjához és dehumanizációjához is vezethet. Ezt a veszélyt már A. Einstein, a jelenkori természettudomány óriása is jól látta, és azon töprengett „emberszabású lesz-e a tudomány, hogy saját alkotójának legyen a tükre", és A. de Saint-Exupéry, a neves francia író és filozófus szerint bajok lesznek, ha a modern természettudomány és technika óriási vívmányai fölött nem uralkodik az emberi szív a humanizmus, mert „nem lehet élni költészet nélkül, színek nélkül".

Így nem véletlen, hogy világszerte — azzal a felismeréssel együtt, hogy itt, ezen a földön élned, élned kell, nem a borzasztó atomhalálnak áldozatává válnod, hogy a békés egymás mellett élés az emberiség egyetlen alternatívája —, egyre többen nosztalgikusan fordulnak a múlt felé, néha a régi múlt felé, amikor a vallási háborúk közepette a „tolerancia" szó a középkori humanisták egyik jelszava lett, félistenként dörgött a népek előtt.

A humanizmus-kutatás reneszánszát éli. A magyar tudomány büszkén vallhatja, hogy kiveszi részét e kutatásokból. Miért? Mert a világkultúra rögös és sok emberi áldozatot követelő útján az emberiség haladása felé a 16—17. sz. magyarországi humanizmus előkelő helyet foglal el, és mert kiváló tudósaink voltak és vannak, mint például Dán Róbert, az ismertetett könyv szerzője, aki e problémakör egyik nemzetközileg is elismert szaktekintélye.

Miben is rejlik a bírált könyv pátosza? Abban a fáradságot nem ismerő tudományos búvárkodásban, a nagy körültekintéssel gyűjtött anyag beható elemzésében, fontos konklúziókban, amelyek nélkül a humán tudományágak csak átmeneti sikert könyvelhetnek el. Valaki azt mondhatja, a szerzőnek szerencséje volt, hisz 1975-ben megtalálta az Utrechti Egyetem Könyvtárában, Hollandia (I. oct. 117/5—6 sz. alatt) Matthias Vehe (álnevek: Matthias Glirius, Theodosus Schim-

* „Studia Humanitatis" Publications of the Centre for Rennaisance Research, Edited by T. Klaniczay, Hungarian Academy of Sciences Institute for Literary Studies.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

berg, Nataniel Elia) főművét, a már 400 évig eltűntnek tekintett és feledésbe merült *Mattanjaht* (Köln, 1578), és e felfedezés nélkül nem születhetett volna ez a könyv. Így igaz. De valljuk be, hogy csak azon kutatók mellé szegődik az ilyen szerencse, akik fáradhatatlanul koptatják a könyvtárakban és levéltárakban nadrágjukat, szoknyájukat, illetve szemüket.

Az ismertetett könyv átgondolt architektonikájával és bemutatott anyagával bizonyítja, hogy a 16—17. századbeli Magyarország, így. Erdély is bekapcsolódott Európa szellemi és kulturális vérkeringésébe. Dán Róbert kutatásai révén bizonyítja, hogy a történelmi Magyar ország, az egész Duna-Kárpát kontinuum nemcsak nyugatról és keletről jövő eszmék meghonosításán fáradozott, de új eszmék szülőföldje is volt.

Dán Róbert érdekes, gondolatébresztő művét hazánk legilletékesebb szakemberei már méltatták (l.: Scheiber Sándor a Magyar Könyvszemle 99. évf. (1983) 3: 311—313, valamint Pákozdy László Márton a Filológiai Közlöny 1983/1—2: 264—268 és Bán Imre Irodalomtörténeti Közleményekben 1983. 694—99) megjelent ismertetését. Külföldön is meleg fogadtatásban részesítették a magyar medeivista könyvét. Bizonyára elmondják véleményüket e műről még a humanizmussal és vallástörténettel foglalkozó más szaktekintélyek is. Nem tartozom hozzájuk. De a Matthias Vehe-Glirius-Schimberg-Elia-kérdés más szempontból foglalkoztat. Évtizedek óta tanulmányozom a Duna-Kárpát areában élő népek és etnikai csoportok kultúrájának, különösképpen nyelveinek és nyelvjárásainak kölcsönhatását, a kárpátizmusok izoglosszáinak kialakulását. Ezek genetikai és elsődleges történelmi forrása nagyon gyakran a középkori soknemzetiségű Erdély szellemi és kulturális életének nyelvi tükörképeire megy vissza. A nyelv a kultúra makrorendszere dinamikus rangsorának dominánsa. Ezer szállal kötődik a makrorendszer többi részeihez. Ezenkívül M. Vehe műveinek és főleg *Mattanjah*jának forrásai a német nyelvtörténet, a német nyelv variánsainak és a Duna-Kárpát nyelvi areában funkcionáló germanizmusok kialakulása stúdiumának nagyon fontos forrása. M. Vehe az *Ószövetség* és *Újszövetség* viszonyainak elemzésekor alkalmazott „pšát" és „dráš" szembeállítása gazdagíthatja a jelenkori diakronikus szemantika és a szövegelmélet történettudományi vizsgálatait.

A könyv I. részében a szerző a szakirodalom kritikai felhasználása segítségével és nagy körültekintéssel rajzolja meg a pfalzi ballenbergi (Németország) származású M. Vehe, a radikális antitrinitárius küzdelmes életútját, vallási és filozófiai nézeteinek kialakulását, művei megírásának történetét. És jó, hogy ez a gondosan megrajzolt irodalmi és tudományos portré az úgynevezett pfalzi antitrinitáriusok egyházi pöre, a „heidelbergi" kör szellemi életének elemzése, a ros-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tocki, a tübingeni, wittenbergi, kölni egyetem — amelyeken M. Vehe megfordult, illetve tanult — szellemi életének elemzése alapján történt.

Dicséretre méltó Dán Róbert ama törekvése, hogy M. Vehe (M. Glirius, Th. Schimberg, N. Elia) radikális antitritárius nézetei eredetének és eredetiségének megrajzolását nem apriorisztikus megközelítéssel oldja meg, amikor az egy-egy tézishez csak illusztrációs anyagot mutat be, de a szövegek beható nyelvi elemzése révén, a német, héber, latin, és más nyelvekben szerzett tudását jól kamatoztatta — és a nyelvi jelek szemiotikai rendszerének segítségével extralingvisztikai következtetéseket vont le.

Az ismertetett könyv lapjain kirajzolódik M. Vehe rövid, de eseményekben gazdag és kalandos élete. Az ifjú M. Vehe nyugtalan elméje, az igazság iránti szeretete, amelyet útravalóként a pfalzi Ballenbergből hozott a filozófiai és vallási vitáktól lángoló híres németországi egyetemeken csiszolódott, ahol I. Tremellius, C. Olevianus, Z. Ursinus, J. Isaak és más kiváló tanárai, oktatói és tudományos munkája, a kitűnő A. Neuser és J. Sylvanus barátsága hatottak rá. J. Albo (1365—1447) középkori zsidó filozófus héberül megírt *Iqqarim* művének latinra fordítása és *Liber fundamentorum* címmel való megjelentetése, valamint D. Kimhi *Ámosz* könyvéhez írt kommentárja és S. Jicchaki, A. Ibn Ezra és más héberül megjelent középkori művek németre való átültetése folyamán megismerte és magáévá tette a rabbinisztikus metodológiát.

M. Vehe és baráti körének első antitrinitárius gondolatait, miszerint az *Ószövetség* az autentikus és csak segítségével lehetséges az *Újszövetség* alapjainak magyarázata, J. Lasitius által 1570. év körüli Heidelbergbe hozott magyar és lengyel antitrinitárius könyvekből származtak.

Nagy hatást gyakorolhatott M. Vehére a Közép-Kelet-Európában megírt könyvekben hirdetett antitrinitárius eszmék lényege, mert J. Sylvanus és A. Neuser barátaival együtt az a gondolat foglalkoztatja, hogy kivándorolnak Erdélybe, ahol az antitrinitárius eszmék további fejlesztésére jobbak a feltételek, mint pfalzi szülőföldjükön.

Az antitrinitárius gondolatokat és az Erdélybe való kivándorlási szándékukat tartalmazó levelüket a „rossz szellemek" a pfalzi fejedelem kezébe juttatják. A trinitárius dogmák őrei J. Sylvanust a hóhér kezébe adják, M. Vehe és A. Neuser csak csoda folytán menekülnek meg a vérpadtól.

A távoli Erdély továbbra is vonzza M. Vehét és, miután az 1578-ban Kölnben sok nehézség után sikerült az eretneknek minősített *Mattanjah* című fő művét kinyomtatnia, gyorsan elhagyja szülőföld-

..alandos úton Kolozsvárott bukkan fel. M. Glirius álnév alatt 1578 őszén a kolozsvári unitárius kollégium lektoraként *Declamatiun-*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

cula contra praedestinationem Neotericorum címmel székfoglaló előadást tart.

M. Vehe-Glirius erdélyi tevékenysége nem tart sokáig. A pfalzi menekült szenvedélyes igazságkeresése, a vallási toleranciát hirdető beszédei, a *Mattanjah*ból sugárzó eszmék termékeny talajra találtak.

Ezek a nézetek befolyásolták Eőssi András, Bogáti Fazakas Miklós, Óvári Benedek, sőt Dávid Ferenc, az erdélyi szombatosság egyik vezéralakja eszméit. (Ezt Dán Róbert beható összevető vizsgálata bizonyítja.) Ez még jobban kiélezte azokat a harcokat, amelyeket az erdélyi Unitárius Egyházon belül N. Paruta, J. Paleologus, J. Sommer haladóbb, és G. Blandrata, F. Socinus konzervatív vallási, politikai szolgálatokban is álló tevékenysége miatt gyűrűztek. Mindez 1579 tavaszán Vehe-Glirius Erdélyből való meneküléséhez és Dávid Ferenc elítéléséhez vezetett. Hová is menekülhetett a „zsidó doktor", ahogy M. Vehe-Gliriust Erdélyben hívták?

Dán Róbertnek sikerült bebizonyítani, hogy M. Vehe-Glirius Erdélyből észak-keleti barátjaihoz menekült, és a lengyel, valamint litván antitrinitárius mozgalom hívőinél menedékhelyet talált. Ő azonos azzal a radikális antitrinitáriussal, aki az 1579—1588. években Theodosius Schimberg (ez az álnév a héber šim (šem) 'név' és a német bergen 'elrejt' összetétele, azaz 'rejtett név', illetve 'álnév'), valamint Nataniel Elia álnév alatt Kraków és környékén lázas tevékenységet folytatott. M. Firley, S. Gostomsky (S. Gostomski nem a rávai, ahogy ezt a szerző állítja, hanem a rovnói palatinus volt). S. Budny és más lengyel és litván nemes és prédikátor támogatja. M. Vehe itt is radikális antitrinitárius eszméit terjeszti. Krakówban a Radeczki nyomdában antitrinitárius műveket ad ki. J. Sommer *Refutatio scripti Petri Caroli* (1582) régebbi írását, amelyhez előszót ír, valamint *Tractatus Aliquot Christianae Religionis* (1583) című saját munkáját is tartalmazó gyűjteményt. Ezek a művek nagyon fontosak mindazok számára, akik az európai antitrinitárius irányzatait tanulmányozzák.

De Lengyelországban és Litvániában sincs biztonságban. Üldözik. Újból menekülnie kell. 1589-ben Hollandia felé tart, ahol a gazdasági élet, és főleg a szabad kereskedelem törekvései a vallási toleranciát is követelték. S. Castellion, J. Armininus, J. Uytenbogaert, C. Vorstius, S. Episcopius, B. Spinoza és más remonstránsok és collegiánusok vallási toleranciát hirdető tanai mellett, M. Vehe *Mattanjah*ja radikális eszméivel is lelkes hívőkre talált.

De M. Vehe nyugtalan lelke és a honvágy a német szülőföldre vonzza, barátaihoz. 1589. október közepén Marburgban van, de csak rövid ideig, mert ellenségei üldözik. Szöknie kell. Azután 1590 januárjában és februárjában Emden városban tartózkodik. Itt a konzervatív kálvinisták és lutheranisták Je is tartóztatták. De a toleráns II. Edzard segítségével sikerül kiszabadulnia (vagy más adatok sze-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

rint megszöknie). Egész éjszaka botorkált a sötétben, hogy reggel a konzervatív kálvinista herceg, II. Johan földbirtokán felismerjék és a Gretzyl várbörtönébe elhurcolják (más adatok szerint csak később fogták el Gretzylben). A régi pfalzi és az új frizlandi ellenségeinek „szent szövetsége" M. Vehe életére tör. A radikális antitrinitárius a várbörtönben 1590 májusában megírja az *Apologiá*ját és arra kéri ellenségeit, hogy vallási toleranciával átszőtt antitrinitárius nézeteit nyilvánosan is megvédhesse. A konzervatív trinitáriusok félnek ettől a nyilvános disputától. Sokáig tart ellenségeinek tanácskozása, míg Vehe 1590 decemberében a Gretzyl várbörtönben az őrei „segítségével" is, mindössze 45 éves korában nem lelte a halálát. Gretzyl temetőjében „in loco inhonesto" temették el.

A nagy radikális antitrinitárius műveit és kéziratait az Egyházi Tanács határozata alapján elégették. Így próbáltak menekülni M. Vehe radikális antitrinitárius eszméitől és vallási toleranciát hirdető tanaitól. De ez teljes egészében nem sikerült. N. Vehe *Mattanjah* művének eszméi sokáig éltek a német, lengyel, litván, holland vallási toleranciát hirdető mozgalmakban. Az erdélyi szombatosok között ott élt évszázadokon át, egészen 1944-ig, amikor ők is — a faji törvények szerint nem zsidónak tekinthetők — a német fasiszták és túlbuzgó magyar csatlósaik segítségével a borzalmas deportálások folyamán Auschwitz és Majdanek krematóriumaiban nem lelték mártírhalálukat.

Részletesen ismertettük M. Vehe küzdelmes és tragikus életútját, munkásságának eredetét és eredetiségét. Miért? Két ok miatt: elsősorban mindez Dán Róbert kutatásainak nagy érdeme. Hisz valódi nyomozó munkát kellett elvégeznie, hogy kisebb-nagyobb ellentmondásokkal is terhes adatokból, tényekből összeálljon ez a kép. Másodsorban, az ismertetett könyv angolul jelent meg és dicséri Gombos Imre kitűnő fordítását (csak egy-két nyelvi, illetve stiláris pontatlanságra és nyomdai hibákra bukkantam rá). Így (reméljük, hogy csak egy ideig, mert meg fog jelenni ez az érdekes könyv magyarul is) a széles körű olvasók csak a recenziók és a szemlékből ismerkedhetnek meg a vallási és eszmetörténeti múltunkban fontos szerepet játszó M. Vehe-Gliriusszal.

A szemlélt könyv II. része M. Vehe (M. Glirius, Th. Schimberg, N. Elia) összegyűjtött műveit tartalmazza, a *Matjahant* főművét facsimilében. Ez a nagy textológiai vizsgálatokat, erőfeszítést igénylő munka nagyon értékes. Lehetőséget ad további kutatásokra, és nemcsak az eszme- és vallástörténet, de a germanisztika, a nyelvi kontaktusok lingvisztikai interferencia, az adekvát fordítás és szemantika vagy szemasziológia, illetve ezek a tudománytörténete területén is. Itt csak az utóbbiról egy néhány gondolatot. Dán Róbert gondolatébresztő monográfiája, amely M. Vehe szóértelmezést a pšát és dráš

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szembeállításából indul ki a jelenkori szemantika vagy szemasziológiai kutatások mind a természetes nyelvek, mind a műnyelvek (pl. a számítástechnikában alkalmazott ALGOL és sok más műnyelv) nyelvi tükörképek „exformáiban" vagyis írásban (vagy hangban) rögzített belső jelentésbeli („informáiban") dinamikus struktúrát alkotó monoszémák értelmezésének tudománytörténeti mozzanatokat tár fel. M. Vehe által következetesen alkalmazott pšát eljárás a bibliai szöveg értelmezésében és nem a dráš (vö. héber midráš 'áttételes tolmácsolás') megmutatja, hogy már négy évszázaddal ezelőtt a monoszémák struktúráját vagyis a szavak emotív, szintaktikai, pragmatikai, szigmatikai információ „értékének" (l. Mandelbrot) a feltárásához M. Vehe nem az extralingvisztikai áttételes tolmácsoláshoz folyamodott, hanem a nyelvi jel belső nyelvi elemzéséhez. Ezt az eljárást alkalmazza a jelenkori jelentéstudomány, sőt szemiotika, valamint a biblia, köztük az *Újszövetség* magyarázással foglalkozó tudósok is.

És még egy dolog. A vallási toleranciát hirdető M. Vehe eszméit nem tudták az erdélyi szombatosokkal együtt a Holocaust krematóriumai megsemmisíteni. Akár a csodálatos Phoenix a hamvaiból újjászülettek napjainkban az amerikai „Jews for Jesus" (azaz „Zsidók Jézusért") vallás eszméinek mozgalomban. Ilyen ez a kitűnő, nyomdailag is szépen megjelentetett könyv, amely az Akadémiai Kiadó és a Brill Kiadó együttműködését is dicséri. (Akadémiai Kiadó—E. J. Brill. Leiden. 1982.)

ROT SÁNDOR

DUBA GYULA: LÁTNI A CÉLT

ESSZÉK, KRITIKÁK, VALLOMÁSOK

Különös érdeklődéssel és megkülönböztetett figyelemmel vehetjük kezünkbe Duba Gyula gyűjteményes kötetét, hiszen a szépíró Duba Gyula kritikusi stb. megnyilatkozásai, gondolatai tárulnak föl előttünk. Az Irodalmi Szemlében megjelent tanulmányainak — évtizednyi időt felölelő — válogatását nyújtja (1972—1981 között; egyetlen Kézirat megjelöléssel, 1971-ből). Az érdeklődés legalább olyan nagy lehet, miként a kb. ugyanez időben megjelent Dobos-kötet iránt (Dobos László: *Gondok könyve*. 1983.). Kiváltképp azt hangsúlyozzuk: azt a helyzetet, amikor szépíró avagy költő nyilatkozik tömör, elvi indítékú megfogalmazásban.

Több rétege fedezhető fel a két részre (I. objektív és II. szubjektív érdekűre) osztott Duba-kötetben. Az egyik a fentebb említett szépíró-kritikus stb. kapcsolat. Másfelől a nemzetiségi írói lét nyúj-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

totta keretek; ezek összefüggnek — Duba Gyula kötetében is — pl. a romániai magyar irodalmi—esztétikai—kritikusi alapállással; s csehszlovákiai magyar írót a nagyvilággal; miként összeölelkezik a nem utolsó sorban — ebbe mintegy beleágyazva — kap helyet az elkötelezettség, a korszerűség és pártosság, a történelem és irodalom (esztétikai igény) kapcsolata, vagy inkább kapcsolatrendszere. Mindezeket erősíti, markánsabbá teszik a Fábry Zoltánról, illetve Illyés Gyuláról készített portrévázlatai.

Igaz, hogy Duba Gyulát elsősorban mint a *Szabadesés*, a *Vajúdó parasztvilág*, az *Örvénylő idő* szerzőjét ismerik, s nem utolsó sorban mint a pozsonyi Irodalmi Szemle — 1983 szeptemberéig volt — főszerkesztőjét, újabban főmunkatársát. Úgy tűnik, amit Duba Gyula, mint szépíró bőségesen kamatoztatott (gondoljunk a *Vajúdó parasztvilág* faluszociográfiájára), ti. az élet, a jelenségek higgadt, elmélyült és pontos megfigyelésével, a részek igen aprólékos leírásával, mindezeket a másik Duba Gyula, a kritikus, az esszéíró kitűnően használja. Kötetének záró írása az *Emlék és élmény* a kitűnő példa erre (227—241.). Mintegy összeköti a tanulmányíró, az élménybeszámolót író Duba Gyulát — a szépíróval. De földrajzi értelemben is: a csehszlovákai magyar írót a nagyvilággal; miként összeölelkezik a szülőhely, Hontfüzesgyarmat a krími *(Jalta)* tájjal, a *Malom a tengerrel*. Saját létével, lényével bizonyítva a Fábry Zoltán-i tételt, „Hazánk, Európa". „A szlovákiai magyar író pedig — mert ki más lenne elsősorban ezen írásom hőse és háttere, népe, nemzetisége szószólója — egyre otthonosabban mozog és magabiztosabban érzi magát ebben az újkori »népvándorlásban«" (241.).

A nemzetiségi lét problémáit pedig — látensen vagy nyíltan — mindvégig feszegeti. Nem véletlen, hogy kötetének címe mintegy variánsa ama cikkének, melyet Gáll Ernő *Tegnapi és mai önismeret* c. könyvéről ír. A hasonló, a rokon gondok találkozása tapintható ki ebben: a Gáll Ernő által oly tiszta hittel és elszánt akarattal hirdetett és megvalósított erkölcsi posztulátumokkal körülbástyázva. Duba Gyula számára is ez a próbakő, még akkor is, ha Gáll Ernő ürügyén a kelet- és nyugat-európai szociográfiát igyekszik megragadni. De az alaptétel, a forrás, a gyökér más, ugyanakkor mindkettejüknél kínzó közösséget determinál (másként fejezi ezt ki Dobos László, említett tanulmánykötetében): a nemzeti önismeretet, az önmegvalósítás lehetőségét és miként jét, sőt — az azonosulás-tudatot, mely történetileg és társadalmi összefüggéseiben meghatározott; mégis határokon túlmutató. Duba Gyula be is vallja, hogy Gáll Ernő kötetét „tudatosan a párhuzamkeresés és a közösségi értékgyarapítás jegyében" vizsgálja (70.). Vagyis a helyzettudat változásait (a kolozsvári Benkő Samu találó gondolati kapcsolatrendszerével, s annak megfogalmazásával).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Az ezeket tudatosító tényezők akkor sem szorulnak, nem szorulhatnak háttérbe, amikor az olyan tanulmányokban, mint *Az emberi gondok árnyéka*, az *Irodalmi problémák és célok* (ez az a bizonyos 1971-es kézirat), a *Fiatal irodalom*, a *Hősök dicsérete* vagy a *Költő a történelemben* nyomatékosan és tételesen helyet kap: az elkötelezettség, a korszerűség és pártosság, a történelem és irodalom (mint esztétikai igény) kapcsolata. Teheti ezt — Duba Gyula — annál inkább, mivel a példaképek — Ady, Fábry Zoltán, s nem utolsó sorban Illyés Gyula. A fentebbi kategóriákat, mint az emberi magatartás és írói hitvallás alaptételeit, társadalmi-esztétikai normáit ők nyújtották az elkövetkező író—kritikus nemzedékeknek. Fábryval kapcsolatban nagyon is jogosan írja le Duba Gyula, hogy Fábry Zoltán — a 20-as években — „a dilettantizmus terhétől eleve bénán bontakozó irodalomban ... makacsul és egyedül képviselte a távlatot. A középszer fölé magasodott ..." (*Fábry Zoltán kortársai szemével* c. tanulmányban, jelen kötetének 53. oldalán). Nem bizonyos elfogultság vezet, amikor ideírjuk: Duba Gyula — Fábry halála óta — több helyet, nagyobb elismerést követel, s nagyon jogosan, a stószi író-publicistának. A megváltozott társadalmi-irodalompolitikai és esztétikai normatív körülmények között is — Fábry Zoltán meghatározó jelenség a csehszlovákiai magyar irodalomban. Úgy véljük, a Duba-idézet némiképp a Fábry-jelenség lényegére tapint.

Duba Gyula — ez közismert — minduntalan viaskodik azzal, hogy megfejtse Fábry Zoltán és Illyés Gyula életművének lényegét; mert ezzel, így akar a forrásra bukkani. Ezért tapasztalható részéről minduntalan visszatérően: új és újabb oldaláról megközelíteni ez írók és példaképek lényeges vonásait (ezért szerepel e kötetében két Fábryról szóló tanulmány). Illyés Gyula életművében (pontosabban az itt szereplő *Hajszálgyökerek* ürügyén) nemcsak a nemzeti—nemzetiségi problematikát igyekszik megragadni, hanem a faluszociográfia szerzőjét is mintegy vallatóra fogja (érdemes felfigyelni ebben a megközelítésben a *Vajúdó parasztvilág* Duba Gyulájára). Törekvése itt is ugyanaz (miként a nemzetiségi lét relációjában): a forrást megtalálni, a gyökérre rátapintani.

Ezzel más szférákba is bátrabban lép, s tudja elemezni a *Fiatal irodalom* problémáit (Grendel Lajos, Fiatal költők és képzőművészek antológiája, Fülöp Antal). Duba Gyula nagy türelemmel és megértéssel, a mások szempontjait is messzemenően figyelembe véve igazítja el a fiatalabb pályatársakat az új idők új (irodalmi—esztétikai) követelményeinek sűrűjében.

Esztétikai normatív rendszere nem tűnik oly merevnek, kizárólagosnak, mint a csehszlovákiai magyar irodalom egyik, valóban tehetséges képviselőjéé — Tőzsér Árpádé. Duba Gyula kötetének talán

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

legterjedelmesebb tanulmányát neki szenteli *(A költő-esztéta Tőzsér Árpád)*. Nem vitázik Tőzsérrel, inkább bizonyos ellentmondásaira hívja fel a figyelmet (153—164.). Nem kívánunk igazságtalanoknak tűnni Tőzsér Árpáddal szemben, de Duba Gyulánál határozottabban le kell írnunk — kiváltképp, ha már ő (ti. Duba) szóba hozta a Fábry—Tőzsér-párhuzamot —, hogy Tőzsér Árpád rendkívül kifinomult és joggal igényes költői—esztétikai rendszere időszerű, de merev, normatív, sőt ellentmondást nem tűrő megállapításaival, amely nemhogy Duba Gyula, de főként Fábry Zoltán megértését, a vele való párhuzamot gyakran kétségbe vonja. Ez már egy korábbi kötetében is föltűnt (Tőzsér Á.: *Szavak barlangjában*. 1980.). Ez a merev esztétikai normatív rendszer mintegy kellemetlen kísérője lesz annak, amit Duba Gyula joggal ír le a róla szóló tanulmányának végén: „Tőzsér Árpád eddigi életműve a nemzetiségi költőnek önmaga kiteljesítéséért küzdő drámai példája ... egész költői lényében, gondolkodói attitűdjében, düheiben és szorongásában, ostorcsapás-ítéleteiben és elvont képei ködében Gömörország vágyai, nemzetiségi létünk életerői vívják dühödten elszánt és már-már kétségbeesetten makacs harcukat az egyetemes emberi érvényességért, a világnyitottságig való felemelkedésért" — az írói—esztétikai, emberi diagnózis telibe találó (163.). Nincs mit hozzátenni, ha azt nem: mindez érthető, megérthető (ostorcsapás-ítélet), még talán menthető is, de az már nem, amikor ez indokolatlan fölénybe csap át ... Ekkor már sok minden, ami pozitív, sokat veszít értékéből. Pedig ez is hozzátartozik (ti., hogy ez ne így érvényesüljön) a nemzetiségi írói léthez; sőt az igényes esztétikai mércéhez is.

A cél — és egyben a mérce is — az, hogy Duba Gyula megfogalmazásával éljünk: a művészet értelmének egyik lehetséges magyarázata az is, hogy a művészet a tudomány mellett az emberiség másik megismerési lehetősége, a világ birtokbavételének az eszköze. Nagyszerű cél és nemes feladat. Duba Gyula — nemcsak e kötetével — erre törekszik. Ennélfogva kötete nagy nyeresége a csehszlovákiai, s kelet-európai publicisztikának, irodalomkritikának. Krležával fogalmazva: „vágyakozás a földi gravitáció legyőzésére". (Madách, 1983.)

KOVÁCS GYŐZŐ

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ÚT A RÉVIG . . .

ROLLA MARGIT: KAFFKA MARGIT II.

Kaffka Margit rövid pályáján komoly sikereket ért meg, írótársai és a legnagyobb kritikusok elismeréssel fogadták műveit, mégis úgy érezzük, életműve csonka, befejezetlen maradt, nem tudta kiteljesíteni a benne rejlő lehetőségeket. A magyar századelő, a szecesszió, a hirtelen felnőtt fiatal főváros színes, tarka világa nevelte íróvá, s művészete magán viseli e nyugtalan, kereső, új után sóvárgó korszak feszültségeit. „Ha fiú volnék . . . tán el messzire mennék innen" — sóhajtozik a fiatal Pórtelky Magda a *Színek és évek*ben — „Messzi, idegen világok, ismeretlen utak! . . . Ha elvinne egyszer valaki engem! Férfi vinne! . . ." Kaffka élete csupa ellentmondás: nem született háziasszonynak, családanyának, mégis vállalta e hivatást; vergődött a társadalomszabta keretek között, szabadulni akart a konvencióktól, de minden kísérlete sziszifuszi küzdelemnek bizonyult. Mind életében, mind műveiben a modern, huszadik századi nő helyét kereste a „férficentrikus" világban, mivel „nőcentrikus" világot ő sem tudott elképzelni. Rolla Margit szavaival: „keserűen rajzolta a nő »csendes válság«-ait, melyek kiszolgáltatják az életnek és a teremtés koronájának, a férfinak."

Kaffka felismerte a társadalomban végbemenő változások szükségszerűségét, s ezzel a nő helyzetének, társadalmi szerepének megváltozását, átalakulását: „Most háromszor tíz esztendő messzeségéből — elmélkedik Pórtelky Magda — megint csak az én lánygyermekeim sorsát látom és hasonlítgatom az akkori magaméhoz. A legkisebb tizennyolc éves, érettségire készül, küszködik, órákat ad és stipendiumokat kilincsel ki magának, szegény kis jószág. És mégis azt írja, és néha érzem, igaza lehet: az ő élete igazibb élet és fiatalsága igazibb fiatalság." Kaffka nosztalgiával nézte gyermekkora világának haldoklását, hogy a fiatalok „már nem értik" „a régi világ rendjét", „ők már másfélék". Igényelte a születő újat, de tisztában volt vele, az sem jobb a réginél, nem hozza meg a várt megoldást: innen műveinek sajátos szkepszise, iróniája, melyet így összegez: „Furcsa egy cirkusz ez a világ!"

Rolla Margit második Kaffka-könyve a beérkezett írónő életéből mutat be újabb dokumentumokat. Ezek tanúsítják, hogy már a fiatal Kaffkára jellemző — akkor még visszafojtott — nyugtalanság az érett írónál tovább fokozódott, olykor lavinaszerűen tört ki, s kergette újabb kalandokba, válságokba. Ilyenkor szenvedélye nem ismert határt, áttört minden korlátot. Mikor festő barátja, Sassy Szabó Attila Párizsba készült, Kaffka hirtelen elhatározással ott akart hagyni mindent, férjét, gyermekét, hogy vele menjen. Első

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

házassága nem volt szerencsés, felbomlásához mégis jelentős mértékben járult hozzá az írónő szeszélyes egyénisége. „Az nem volt szerelem — idézi Rolla Margit Sassy Szabó Attila szavait —, Fröchlich nagyon derék, kedves ember volt, nagy vadász. Rengeteget tűrt a feleségének! Kaffka Margit hajlott az elhanyagoltságra, nem volt ízlése. Szertelen volt. — Fék nélkül átadó. — Erről a Szúnyog-sziget tudna beszélni. Oda jártunk ki. Ott minden bokor erről a szerelemről szól ma is. (Nem tudta — fűzi hozzá Rolla —, hogy Kaffka Margit későbbi barátait is oda vitte ki . . .)"

Rolla Margit kortársakat szólaltat meg, feljegyzéseket idéz, leveleket közöl, és ezekből a gazdagon dokumentált mozaikokból összeálló kép életközelbe hozza az írónőt, bepillantást enged egyéniségébe, lelkivilágába, önmagával vívott belső küzdelmeibe. Kaffka ízléshiánya, külső megjelenésének elhanyagoltsága közismert volt írói berkekben. „Rendetlenül és ízléstelenül öltözködött. Lyukas harisnyában járkált az utcán és ehhez hasonló" — emlékezik egyik barátja, Papp Viktor egy interjú alkalmával. Anekdotaként forgott közszájon az eset, amikor az írónő egy ajándékba kapott estélyi ruhában fényes nappal sétálni ment a Kossuth Lajos utcába. A maga ironikus módján találóan jellemzi Kaffka egyéniségét Szabó Dezső: „Hihetetlen mértékben nem volt ízlése. És csodálatosan: ez a nő, akinek még kevésbé sikerült munkái is azt a hatást teszik, hogy egy késő nagy kultúra gyümölcsei: egészen elképesztő arányban műveletlen volt. Ő, a tanítónő olyan dolgokról nem tudott, melyek a legalsóbb néprétegekben is a közismertség tárgyai. És itt kapjuk meg a kulcsot egész egyéniségéhez. — Mert ez a sajátos alkatú nő: nem látott, nem hallott, nem érezte az illatokat, nem ízlelt és hiányos és téves tapintási érzékei voltak."

A konvenciók ellen lázadó, egyéniségéért küzdő Kaffka valójában teljesen önállótlan volt. Mindig szüksége volt valakire, akire rábízza magát: „Nem volt olyan áramlat — írja Füst Milán — amely ne rántotta volna őt magával, vagy próféta, akinek ő legalább egy ideig ne akart volna hinni." S mikor csalódott: „rendesen el is kezdődött egy másik fluidum sugárzása feléje. S ő megint megadással hajtotta le a fejét." Így fut egyik férfitól a másikhoz (Sassy Szabó Attila, Osvát Ernő, Szabó Dezső, Papp Viktor és sorolhatnók tovább), míg végül rátalál utolsó nagy szerelmére, második férjére, a nála nyolc évvel fiatalabb Bauer Ervinre.

Ezen életrajzi dokumentumok, olykor intimitások, nem önmagukban fontosak, hanem mert hozzásegítenek Kaffka művészetének jobb megértéséhez. A szecesszió felfokozott életvágya, az „életes élet" utáni nosztalgia fűtötte az írónőt; nyugtalan, elégedetlen volt, menekülni akart a hétköznapi élet egyhangúsága, szürkesége elől, miként annyi kortárs művész, kereste a kalandot, az extrémet. A mindennapi

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kenyérért folytatott fárasztó munka azonban nem engedte szárnyalni, s művei e kudarc dokumentumai. Emlékeit, élményeit mindig úgy formálta művé, hogy viviszekciót végzett rajtuk, hőseit könyörtelenül jellemezte. Ezért lehetett *Állomások* című regénye a legsikerültebb korrajz a századelő magyar társadalmáról, a kibontakozó nagyvárosi kulturális és művészi élet problémáiról, ellentmondásairól. Kaffka nem a külső eseményekre figyel, hanem a lélekben lejátszódó belső történésre. Szituációkat teremt hősei számára, ahol jellemük, egyéniségük kényszerül megnyilatkozni. Főbb alakjai ritkán cselekednek önakaratukból, inkább velük történik valami, sodoria őket az élet.

Bizonyos regzináció jellemzi Kaffka egyéniségét. Társ után vágyott, de valójában sohasem tudott igazán feloldódni: „a legforróbb szerelmi órák után — írja Rolla Margit —, amikor a férfit még az átélés láza fűtötte ... ő már szavakká józanította a legszebb együtttartózkodásukat is — és a férfi elhűlve olvasta a lapok hasábjain, hogy ami köztük történt az: novella anyaggá józanult." A vidéki, patriarchális környezetből kiszabadulva, a nagyvárosban mindig magányosnak, elhagyottnak érezte magát e „fáradt / Szökevénye a törvényszerű rendnek". *(Sátánlegenda)* „Egyedül, egyedül lenni és menni valahová" — sóhajtja az *Állomások* hősnőjével, Rosztoky Évával együtt az írónő is. Az ördöggel is cimborált volna, mint kortársai közül annyian, de neki ez sem sikerülhetett igazán, hiszen nő volt, élt benne „a nő sorsszerű másodrendűségének" tudata, évezredek beidegződött szokásai. Művészetének újdonságát és egyedüliségét a magyar irodalomban éppen ez adja: mindent női szemmel lát és mutat meg. Erre figyeltek fel írótársai is: „Most megértem a belső létbeli különbséget — lelkendezik Móricz Zsigmond — a férfi és a nő író között."

Az irodalomtörténetben több szó esik Kaffka impresszionizmusáról. E meghatározás azonban túlságosan kibővíti az impresszionizmus fogalmát. Kaffka nem volt impresszionista alkat: befelé élő, befelé forduló, „abszulút önmagába koncentrált", a külvilág számára megközelíthetetlen ember volt. Szabó Dezső írja közös párizsi tartózkodásukról: „Egy nap óta volt Párizsban, életében először. És: nem nézett se jobbra, se balra, beszélt lelki 'élményeiről/, budapesti irodalmi dolgokról. Ha felhívtuk figyelmét egy-egy szép épületre, világhírű helyre, szórakozottan, nem látó szemekkel odapillantott és beszélt-beszélt tovább ... Így rohantunk át, folyton az ő beszéde árjaitól fürdetve, a Louvre csodákkal dús termein, anélkül, hogy egy kép, egy szobor bement volna a szemeibe." Párizsból valóban semmi impressziót nem őrzött meg. „Erről a párizsi útjáról Kaffka Margit sehol sem ír — jegyzi meg Rolla Margit. A látottakból, élményekből egyetlen vers sem születik." Maga az írónő is tudatában volt befelé forduló természetének, egyik római útja után így vall ott szerzett

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

élményeiről: „nagyon mély és komoly benyomásai maradtak bennem Rómának; amik csak most összegeződnek és tisztázódnak. Nálam nem tud ez úgy primär kifejeződni, nem tudok felkiáltani, sírni, elájulni egy látványon . . ."

Kaffka nem az elillanó pillanat friss benyomásait, impresszióit rögzítette művészetében, hanem a belső élet, az egyre halványuló, elmosódó emlékek, ábrándok, csalódások, nosztalgiák, a folyton változó, alakuló világ mozaikjai rendeződnek, sűrűsödnek alkotó műhelyében utólag művészetté. „Csak úgy — gondolkozni; és mindig arról: mi hogy volt és hogyan lehetett volna — mondja Pórtelky Magda a *Színek és évek*ben. — Mennyit eltűnődöm így, valósággal visszafelé élek."

Ilyen gondolatok ébrednek az emberben Rolla Margit jelen könyvének olvasása közben. Az *Út a révig* . . . a korábban megjelent *A fiatal Kaffka Margit* folytatása, 1906-tól követi nyomon az írónő életét haláláig. A mű évtizedekig tartó, gondos, kitartó, fáradtságos munka eredménye, a szerző feldolgozta benne egyebek között Kaffka Margit kéziratos naplóját, kéziratban megőrzött cikkét, kiadatlan versét, 42 eredeti levelet és 45 levél hiteles másolatát, és — az események folyamatossága érdekében — kiegészítette ezt egyéb, már ismert adatokkal. A kéziratokat betűhíven, az esetleges hibákkal, javításokkal együtt közli, felidézvén ezáltal a kor hangulatát is. Ezen újabb dokumentumok közreadásával és értő kommentálásával a szerző felbecsülhetetlenül hasznos munkát végzett, kiegészítette, gazdagította, tovább árnyalta eddigi Kaffka-képünket. (MTA Könyvtárának Közleményei, 1983.)

KISPÉTER ANDRÁS

LEE CONGDON: A FIATAL LUKÁCS

Ma már nem számít különlegességnek, ha hosszabb cikk, tanulmány, monográfia jelenik meg az angol nyelvterületen Lukács Györgyről; visszatekintve az elmúlt évekre, számtalan írás látott napvilágot róla a legkülönfélébb amerikai és angol folyóiratokban. Közhely annak a ténynek az emlegetése is, hogy Lukács fontosabb művei olvashatók angolul, sőt paperback kiadásokban is hozzáférhetők. A kutatók és érdeklődők olyan monográfiák és nagyobb szabású tanulmánygyűjtemények között válogathatnak, mint például V. Zitta,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

G. H. R. Parkinson, Mészáros István, Királyfalvi Béla, valamint az A. Arato és P. Breines szerzőpár művei.[1]

A nem lanyhuló érdeklődést az a vita is jelzi, amely az elmúlt években bontakozott ki a The Times Literary Supplementben, George Steiner recenziója nyomán. Steiner a Suhrkamp kiadónál megjelent *Eine Autobiographie im Dialog* és a Fekete Éva—Karádi Éva szerkesztette *Lukács György élete képekben és dokumentumokban* című köteteket mutatta be az angol nyelvű olvasóknak.[2] Steiner cikkére Hugh Brogan reagált, amire Steiner válaszolt, s vitájukhoz az olvasók is hozzáfűztek — nemegyszer dühös — megjegyzéseket.[3] A disputa Lukács szovjetunióbeli írásainak, a *Történelem és osztálytudat*nak és Lukács György a nyugati kultúráról írt megállapításainak megítélése körül forgott. Brogan szerint Steiner súlyos elvi engedményeket tesz annak a Lukácsnak a megítélésekor, akinek jelentős szerepe volt Sztálin politikájának elméleti szentesítésében. Tanulságos felidéznünk George Steiner „apologetikájának" egy részletét: „A dilemma, melyet Brogan említ, örökzöld —, s én is megpróbáltam cikkemben reflektálni rá. Talán kezdjük egy kis önvizsgálattal: sem Mr. Brogan, sem én nem tudjuk valójában, hogyan is viselkednénk tanárként, tudósként és magánemberként egy frakcióban, egy hirtelen helyzetben, pszichológiai és fizikai veszélyben — olyanokban, melyek rutinszerűen fordultak elő Lukács életében."

[1] Victor Zitta: *Georg Lukács' Marxism, Alienation, Dialectics, Revolution*, A Study in Utopia and Ideology. The Hague, Martinus Nijhoff, 1964. — C. H. R. Parkinson: *Georg Lukács*. London, Henley and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1977. — *Georg Lukács. The man, his work and his ideas*. Edited by G. H. R. Parkinson. London, Weinfeld and Nicolson, 1970. — *Aspects of History and Class Consciousness*. Edited by István Mészáros. London: Routledge and Kegan Paul, 1971. — István Mészáros: *Lukács' Concept of Dialectic*. London, The Merlin Press, 1972. — Béla Királyfalvi: *The Aesthetics of György Lukács*. Princeton and London: Princeton University Press, 1975. — Andrew Arato and Paul Breines: *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism*. New York, Seabury Press, 1979.

[2] Georg Lukács: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*. Red. István Eörsi. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981. Georg Steiner: *Making a Homeland for the Mind*. Times Literary Supplement, 1982. január 22.

[3] Hugh Brogan: *Georg Lukács*. Times Literary Supplement, 1982. február 5. Steiner válasza: uo. 1982. február 19. Brogan viszontválasza: uo. 1982. március 5.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

E szenvedélyes, sokszor — kimondva vagy kimondatlanul — politikai töltésű viták után jól esik kézbe venni egy tudományos művet, Lee Congdon *The Young Lukács (A fiatal Lukács)* című monográfiáját, mely 1983-ban jelent meg az Egyesült Államokban. Ez az igen szép kiállítású könyv, mely az University of North Carolina Presst dicséri, három nagy fejezetre tagolódik. Az első rész a *Seidler Irma: a tragédia*, a második a *Ljena Grabenko: az utópia* és a harmadik a *Bortstieber Gertrud: a dialektika* címet viseli. A három fejezetet az *Elidegenedés* című bevezetés előzi meg. A szerző, szándéka szerint, végig szeretné járni Lukács útját Marxhoz, s meg szeretné érteni azt a fordulatot, amely — Dosztojevszkijt idézve írja Congdon — Lukácsnál egy határtalan szabadságtól a korlátok nélküli despotizmushoz vezetett.

Lee Congdon Lukács elidegenedés-élményének gyökereit vizsgálja könyve bevezetőjében, megpróbálja azt fogalmilag meghatározni, s beágyazni a szülői házban, a századforduló magyar és európai világában szerzett emberi és szellemi élményekbe. Nyomon követi a tragikus világnézet születését, Lukács közösségkereső kísérleteit, csalódásait, a formafogalom jelentőségének felismerését, a korai művek születését. A szerző helyzete nem könnyű, s bár olyan „paneleket" használ, melyek a magyar olvasók és kutatók előtt ismertek, mégis meg kell birkóznia azzal a problémával, hogy az angol nyelvű olvasóknak nem lehet magyarázat nélkül hagyni számtalan nekünk evidens történeti-eszmetörténeti utalást.

A fő fejezetek: asszonynevek és — fordulópontok Lukács életében. Lee Congdon élet és elmélet összefüggését vizsgálja, azt, hogy Lukács életkörülményei hogyan alakították elméletét, s ez utóbbi miképp befolyásolta életének alakulását. Mert Lukácsnál, miként a formátumos gondolkodóknál gyakran, élet és gondolat együtt mozgott, filozófia és életvitel egybeesett.

Erre igen érdekes példa Lukács kapcsolata Ljena Grabenkóval, azzal az asszonnyal, aki az utópiát jelentette a fiatal Lukácsnak. Az, hogy Grabenko azzá válhatott Lukács életében, amivé vált, nem volt minden előzmény nélküli. A tízes évek elejétől feltámad Lukács érdeklődése a nem tragikus dráma, a románc, a mese iránt —, olyan műfajok felé fordul, amelyek a megoldatlan és megoldhatatlan jelenből a reményt kínáló jövőbe vezetnek. Elméleti orientációja: Fichte művei és a zsidó gondolatvilág — azon belül is a chaszidizmus — felfedezése; személyes kapcsolatai: Ernst Blochhal, Martin Buberral, Max Weberrel; és olvasmányai: kitüntetetten Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődése* — mind mind ebbe az irányba mutatnak.

Ljena Grabenko különös figurája Balázs Béla érdeklődését már 1911-ben felkeltette: egy asszony, aki 1905-ben bombákat vitt — egy kölcsönkért csecsemő pelenkái közé rejtve. Balázs, mint ezt *Naplójában* leírja, meglátta benne a Dosztojevszkij-alakot. Lukács családja

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

idegenkedését figyelmen kívül hagyva feleségül vette Grabenkót: a megváltás reményét jelentette neki az Oroszországból, vagyis a megváltás reményét hordozó országból és kultúrából jött asszony. Ljena Grabenko nem volt sem szép, sem művelt, s feltehetően Lukács gondolatvilága is átjárhatatlan volt számára. A szavak nélküli tökéletes megértést várta a kapcsolattól, s Lukács is valami olyan összhangra gondolhatott, mely Seidler Irmával nem tudott kialakulni. A teória sugallta választás hamar megbosszulta magát.

Lee Congdon Lukács fiatalkora személyes mozzanatainak feleelevenítésével az elméleti orientációk életgyökereit keresi, azokat magyarázva kerül előtérbe a magánélet szférája. Congdon Lukács fiatalkori műveiről szólva is a személyességet, az életproblémákra való válaszadást emeli ki, *A lélek és a formák*at mint Irma könyvét, *A regény elméleté*t mint Ljena könyvét említi.

A harmadik, s legnagyobb hatású asszony Bortstieber Gertrúd, akit Lukács már 1906-ban ismert, majd 1917-ben találkoztak újra. Bortstieber Gertrúd — a dialektika, írja Congdon. „S mert a férfi és nő közötti elidegenedést már legyőzte, a mű és az élet, a van és a kell közti elidegenedés problémáján is hamarosan túljutott. Korai éveinek utolsó fordulatánál állt Lukács: az utópiától a dialektika felé." A szerző a Gertrúd-élménytől számítja a klasszikus német filozófia lukácsi átértékelését.

Lee Congdon könyve alaposságával, tájékozottságával kitűnik az angol nyelvű monográfiák közül. Bibliográfiájában a budapesti könyvtárak kézirattári anyagától kezdve a külföldön, akár kisebb folyóiratokban megjelent publikációkig szerepelnek anyagok. A szerző ismeri nemcsak a századelő folyóiratait, de a legfrissebb hazai írásokat is.

E kitűnő tájékozottság csupán a *Történelem és osztálytudat* elemzésekor válik egyoldalúvá. A jegyzetek közt Leszek Kolakowski egy megállapítását találjuk, mely szerint a *Történelem és osztálytudat* nem filozófiai mű, hanem dogmatika, mely minden *külső* kritikának, érvelésnek ellenáll. Lee Congdon ellenveti, hogy a *Történelem és osztálytudat* támadhatatlan, mivel önmagát erősíti—védi, belsőleg tökéletesen konzisztens. Felrója ugyanakkor, hogy Lukács művében egy olyan dialektikát támogat, amely mindenfajta cselekedetet szentesít, végül is a türannizmus lenyomatát adja.

Nézzük a szerző gondolatmenetét. Az alfejezet címe: *Dialektikus dogmatika*. Lukács, mint ezt Lee Congdon leírja, bár belekezdett, nem dolgozta ki marxista irodalomelméletét, mert erejét a praxis elméletére fordította. A *Történelem és osztálytudat*, melyet Bortstieber Gertrúdnak ajánlott, „briliáns és önfejű" (angolul: perverse) mű, „a huszadik század leghatásosabb marxista írása, melyben a fiatal Lukács az elidegenedésre, mellyel mint személyes és közösségi proble-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mával legkorábbi évei óta küzdött, keresett választ." Lukács az utópiától a dialektikus módszer felé fordult. Elítélte az utópisták etikai álmait, s a revizionisták és opportunisták fatalizmusát, s ez az a pont, Congdon szerint, ahol Blochnak, Grabenkónak s fiatalkori önmagának búcsút mondott.

Vizsgáljuk meg az *Osztálytudat* című fejezetről írottakat. „Lukács itt megismételte azon állítását, mely szerint a történelemnek a szabadság birodalma felé való haladása csupán addig volt automatikus, míg a kapitalizmus az elkerülhetetlen válsághoz nem érkezett." Ezen a ponton a forradalom sorsa a proletariátus osztálytudatától függ, s csupán a proletariátus tudatos cselekedetei vezethetik tovább az emberiséget a végső szabadság birodalmába.

Lukács — így érvel Lee Congdon —, itt fektette le a türannizmus elméleti alapjait, hiszen a proletariátus csupán mint osztály érhet el sikert, s az egyének akarata nem egyenlő a közös akarattal; addig, míg a proletariátus nem lesz tudatos, csupán ráerőszakolni, ráfogni lehet az osztálytudatot. S ezt a szerepet a pártnak kell elvállalnia. A *Történelem és osztálytudat* más tanulmányainak ismertetése, a proletariátus öntudatának, történelmi szerepének leírása után interpretációját Lee Congdon így zárja: „A proletár öntudat és a változó valóság egy történelmi-dialektikus folyamat két oldala, s az egyik nem vitatható meg a másikra való állandó utalás nélkül. S hogy így áll a helyzet, az elmélet és gyakorlat közötti különbség legyőzetett. Az igaz teória maga a gyakorlat."

Ha ezt a fejezetet a hangsúlyokra is figyelve olvassuk, megértjük, miért és hogyan csapnak össze az indulatok a *Történelem és osztálytudat*tal kapcsolatban, s miért éppen ez a mű áll az említett The Times Literary Supplement-vita, s igen gyakran más Lukács-értékelések hátterében.

A *Konklúziók — Tonio Krögertől Naphtáig* című zárófejezetben a szerző Lukács alakjának irodalmi ábrázolására hívja fel a figyelmet: Lesznai Anna, Lengyel József, Sinkó Ervin, Ritoók Emma regényeire. Lee Congdon szerint Lukács a manni fikciós világban volt leginkább otthon, hiszen a Tonio Kröger-szereptől, mely az Irma-korszakot jellemezte, jutott el, a húszas évek, tehát a Gertrúd-korszak Naphta-szerepéig, mely Thomas Mannt híres alakjának megírására ihlette. Congdon megismerteti az angol nyelvű olvasót a „Naphta-genézissel" és Naphta regénybeli jellemzésével, s így jut el Lukács-értékelésének végső összegzéséhez: „Pontosan ez az a hit, mely Lukács dialektikus dogmatikáját inspirálta (itt a *Varázshegy*ből idéz a szerző, a proletariátusról és a terrorról), s ez a tragikus credoja annak a brilliáns és érzékeny embernek, akinek a tökéletes igazság és harmónia iránti szenvedélye nagyobb volt a tökéletlen emberi lények iránti szereteténél."

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Lee Congdon több állítása, különösen a *Történelem és osztálytudat*ra vonatkozók, vitathatók; kérdéses az is, hogy bármennyire frappáns, mégsem leegyszerűsítés-e a három, Lukács életében fontos szerepet játszó asszonynak egy-egy korszakhoz és egy-egy fogalomhoz való rendelése. Ugyanígy vitatható az az értékelés is, melyet a szerző már könyve elején előrebocsájt Lukács pályájáról. A kifogásolható megoldások ellenére örömmel állíthatjuk, hogy információgazdag, nagy forrásanyagot feldolgozó és élvezetesen megírt művel gyarapodott a Lukács-szakirodalom.

FEHÉRI GYÖRGY

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

TÁRSASÁGI HÍREK

MEZEY LÁSZLÓ
(1918—1984)

Nevét és munkásságát itthon és külföldön egyaránt jól ismerték a középkori irodalmi műveltség kutatói: a paleográfia, a diplomatika, az egyháztörténet és a középkori filozófia szakemberei.

Középiskolai tanulmányait szülővárosában, Egerben végezte, s itt alapozta meg a klasszikus és modern nyelvekben való igen mély és széleskörű jártasságát. Páratlanul gazdag történelmi, irodalmi, teológiai, filozófiai, jogi, zenei tudását Rómában szerezte, melyet a budapesti Bölcsészettudományi Karon nagyra becsült tanárai: Hajnal István, Horváth János, Szekfű Gyula vezetésével tovább gazdagított. Magyar—történelem—olasz szaktárgyakból 1944-ben bölcsészdoktori szigorlatot tett, majd rövid katonai szolgálat után a salgótarjáni Állami Gimnáziumban tanított; 1947-től 1954-ig a Budapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozott, 1952-től mint a Kézirattár vezetője. Innen az MTA Irodalomtudományi Intézetébe (1954—1958), később az Országos Széchényi Könyvtárba (1958—1969) vezetett az útja. És 1969-ben az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékére került, akadémiai státusban, tudományos tanácsadói minőségben, ahol haláláig tevékenykedett.

Tudományos pályája viszonylag későn, harmincéves korában indult, amikor *Szent István XIII. századi verses históriája* című tanulmánya a Horváth János Emlékkönyvben (Magyar Századok. Bp. 1948. 41—51.) megjelent. S e pillanattól kezdve, míg a halál ki nem ütötte kezéből a tollat, sorjáztak keze alól a nagy elmélyülést, kitartó munkát követelő szövegkiadások, tanulmányok, összefoglaló igényű monográfiák.

Textológiai és kodikológiai tevékenysége féltucatnyi kitűnő szövegkiadásban testesült meg, melynek mintegy megkoronázása, legjelentősebb tudományos vállalkozása: a magyarországi kódex-töredékek kutatásának első eredményeit magában foglaló *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* (Akadémiai Kiadó, 1983.).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Tanulmányaiban — a kései antikvitástól a reneszánsz korszakig — az európai és magyarországi irodalmi műveltség és művelődési kapcsolatok számos fontos kérdését vizsgálta meg és helyezte új megvilágításba. Becses eredményeket köszönhetünk neki a magyarországi latin írásbeliség kialakulásának és fejlődésének bemutatásában.

A középkori laikus nőmozgalom (a beginizmus) és irodalmi anyanyelvűségünk összefüggései, mindenekelőtt az *Ómagyar Mária-siralom* és a *Margit-legenda* eredetkérdése pályája indulásától kezdve foglalkoztatta. Kutatási eredményeit *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén* (Bp. 1955) című kandidátusi értekezésében foglalta össze. A témát azonban nem tekintette lezártnak önmaga számára sem, mint ezt más tanulmányai igazolják.

A magyarországi középkori írásbeliség letéteményese a latinul tudó deák volt. A deákok műveltségének gyökereiről, európai kapcsolatairól, az írás technikai ismeretétől az irodalmi alkotásig vezető útjukról, a világi értelmiség kialakulásában játszott szerepükről, nemzeti műveltségünk megalapozásában vállalt feladataikról úgy rajzolt hiteles képet *Deákság és Európa* (Bp. 1979) című akadémiai doktori értekezésében.

Közel négy évtizedes kutató tevékenységéről ez alkalommal mindenre kiterjedő, részletes elemzést adni lehetetlen, hiszen több mint száz publikációja jelent meg rangos hazai és külföldi folyóiratokban. Akár a Pécsi Egyetem problémáit taglalta, akár a korai Szent László-irodalom kialakulását, vagy a reneszánsz előtti szép fogalmát elemezte: hatalmas erudíció birtokában alkotott. Nem mindennapi tájékozottsága még az aprófilológiai „szösszenetekben" is magas szinten nyilatkozott meg.

Kutató munkája mellett, évtizedeken át rendszeresen részt vett az egyetemi oktató-nevelő munkában a Könyvtártudományi Tanszék, a Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék és a Latin Nyelv- és Irodalom Tanszék keretében. Posztgraduális képzést vezetett az Eötvös Kollégiumban azon hallgatók és frissen végzett fiatal szakemberek számára, akik élethivatásul választották a középkori irodalmi műveltség kutatását.

Halálával a magyar tudományos élet egyik jelentős alakja és rendkívüli személyisége távozott az élők sorából. Nagy feszültségek, rokon- és ellenszenvek szüntelen viharában élt. Voltak, akikkel perben-haragban vitatkozott egy életen át, és voltak, akiket az ő szemében csak hódolat illetett és nem bírálat. Tudott keményen, olykor elfogultan bírálni, és olykor ő maga is kemény és elfogult bírálatokat kapott. Csodálatos, hogy ez a nagy formátumú tudós, hatalmas műveltségű filológus, miután a tudományos problémát felismerte, megoldotta, tanulmánya szövegének végére pontot tett, gyakran mily kevés gondot fordított a jegyzetek, a filológiai apparátus össze-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

állítására. Mintha a végső megfogalmazás befejeztével kihunyt volna belőle a tűz, mely eddig nem hagyta nyugodni, égette, sarkallta.

Nehéz élete volt. Sok csapást kellett elszenvednie. Mintha földi pályáját a görög sorstragédiák árnyéka vonta volna be: gyermekei közül kettőnek elvesztésében, és a maga halálában is valamilyen végzetszerűség látszott munkálkodni. De a legsúlyosabb megpróbáltatás sem tudta térdre kényszeríteni. Maradandót alkotott.

TARNÓC MÁRTON

BESZÁMOLÓ A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG 1984. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

VÁNDORGYŰLÉSEK

Tavaszi vándorgyűlésünket 1984 május 4—6 között Zalaegerszegen tartottuk a TIT Zala megyei Szervezetével, a Zala megyei Könyvtárral és Zalaegerszeg város Tanácsával közös rendezésben. Dr. Kustos Lajos tanácselnök és Tolnai Gábor megnyitója után Tarnóc Márton tartott előadást *Régi magyar asszonyok — régi magyar műveltség* címen. Ez után Sárdi Margit Petrőczi Kata Szidóniáról, Németh S. Katalin Bethlen Katáról, Péterffy Ida a Göcseji Helikon köréről, Pethő György pedig Szendrey Júliáról adott elő.

Május 5-én Pálmai Kálmán elnökölt, s Keresztury Dezső beszélt *Irodalmunk és önismeretünk századai*ról, majd Nemeskürty István *Régi irodalmunk a jelen költészetében*, Szigethy Gábor *Reformkori etika és a mai közgondolkodás*, Német József pedig *Irodalom és hagyomány Zalában a 19. század elején* címen tartottak előadást.

Délután Zalaegerszeg nevezetességeivel ismertette meg a vándorgyűlés résztvevőit Molnár Máté tanácselnökhelyettes.

A vándorgyűlés harmadik napján Kulin Katalin elnöklete mellett *Az Arthúr-legenda a világirodalomban* kérdésköréből hangzottak el előadások. Szabics Imre, Perényi Erzsébet és Vizkelety András volt az előadó.

*

Őszi vándorgyűlésünkön a 75 éve született és 40 éve halott Radnóti Miklósra emlékeztünk Győrben november 16—18-án. A vándorgyűlést Társaságunk mellett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Írók Szövetsége, Győr-Sopron megye Tanácsa,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Győr megyei Város Tanácsa, a Hazafias Népfront Győr-Sopron megyei Bizottsága, a TIT Győr-Sopron megyei Szervezete és a Radnóti Emlékbizottság és Irodalmi Társaság rendezte. Jankovits György megyei tanácselnökhelyettes és Pálmai Kálmán megnyitója után Juhász Ferenc *Pokolból született csillag* c. költeménye hangzott el. Az első napon Koczkás Sándor „*csodálkozom, hogy élek*", Szabolcsi Miklós *Radnóti halálos tájai* és Alföldy Jenő „*Megszületni újra új világra*" c. előadásai hangzottak el.

Másnap Wéber Antal elnökölt. Bevezető előadást Tolnai Gábor tartott *Jegyzetek Radnóti-kutatásaim margójára* címen. Ez után Képes Géza a költő—műfordító Radnótiról, Z. Szabó László a prózaíróról, Melczer Tibor Radnóti irodalomszemléletéről, Amacziné Bíró Zsuzsa Radnóti haláltudatáról értekezett. A záró előadást Fodor András tartotta a *Meredek út vége* címen.

Délután a vándorgyűlés résztvevői megkoszorúzták Radnóti Miklós abdai síremlékét, ahol Vujicsics Sztoján emlékezett a költőre, majd a *Razglednicák*at szavalta Horváth Ildikó és Popper Ferenc.

November 18-án Kulin Katalin elnökölt, s az avantgarde-kérdésről hangzottak el előadások. Lator László *Újító törekvések a 20. századi lírában* c. dolgozata után Bécsy Tamás *Az avantgarde dráma műfajai*ról, Csaplár Ferenc *A magyar irodalmi avantgarde utóvédharcai*ról, majd Rónay László az *Avantgarde és klassicizmus* kérdéséről szólt. Az ülészak anyaga — a Társaság kiadásában, a TIT nyomdájában — kötetben is megjelenik *Radnóti tanulmányok* címen. Szerkesztette Csáky Edit. Társaságunk minden tagjának ajándékként eljuttatunk.

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinkről 1984-ben is rendszeres híradás jelent meg a napi sajtóban és az Élet és Irodalom hasábjain.

*

Február—március—április havi felolvasó ülésünkön a mai magyar líráról tartott előadás-sorozatot Alföldy Jenő és Koczkás Sándor *Fejezetek az újabb magyar líra poétikájáról* összefoglaló címen. A sorozat 1940-től napjainkig adott áttekintő és alapos elemzést.

*

Május 17-én *A százéves Szép Ernő*re emlékeztünk Réz Pál és Várady Szabolcs előadásaival.

*

Október 25-én Magyar Miklós adott elő *Regénytechnika és írói világkép Camus regényeiben* címen.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

HÍREINK

Gyóni Géza születésének 100 éves évfordulója alkalmából Dabason rendezett emlékülés előkészítésébe Társaságunk is bekapcsolódott, ahol Kispéter András tartott előadást.

*

A Magyar Történelmi Társulattal és a Komárom megyei Múzeumok Igazgatóságával Társaságunk is részt vett a Táncsics Mihály halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon, ahol Szigethy Gábor tartott előadást Társaságunk képviseletében. Az ülésszakot Wéber Antal értékelte, s mondott zárszót.

*

Oltványi Ambrus kívánságára a 19. század kutatói számára alapítvány létesült. (Az alapítvány szövegét közli az Irodalomtörténet 1984/4. száma.)

*

1984-ben megjelent a Nagykörösön tartott Arany János-ülésszak anyaga a Nagykörösi Arany János Múzeum Közleményei köteteként. A kötetet Novák László és Csáky Edit szerkesztette.

*

1984-ben Társaságunk megkoszorúzta Gereblyés László, Palotai Boris, Illés Béla, Szalatnai Rezső, Szép Ernő, Keszthelyi Zoltán, Laczkó Géza, Kárpáthy Aurél, Hidas Antal, Váczi Mihály sírját.

*

Az Akadémiai Kiadó kritikai nívó díját 1984-ben az Irodalomtörténetben megjelent kritikájáért Lendvai Ildikó kapta.

*

A nemzetközi Lenau Társaság fennállásának 25. évfordulója alkalmából az ausztriai Stockerauban Társaságunk is képviseltette magát.

ÜNNEPI ÜLÉS

December 13-án Társaságunk ünnepi ülést tartott. Ekkor került sor a Toldy Ferenc emlékérem átadására és az irodalomtörténeti pályázat eredményhirdetésére. Az ünnepi ülés előadója Wéber Antal volt, aki *Arcképvázlat Bóka Lászlóról* c. előadásában a jeles tudós és író portréját rajzolta meg. (Előadása megjelenik az It, 1965/4. számában)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ez után Tolnai Gábor átadta Toldy Ferenc-emlékérmet, melyet a Társaság vezetősége 1984-ben Nagy Miklósnak és dr. Kontra Györgynének ítélt oda. A díjazottak munkásságát Pálmai Kálmán ismertette.

„Ma negyedik alkalommal kerül sor a Toldy Ferenc-emlékérem átadására. Tagságunk soraiból ez alkalommal is, mint ahogyan azt az alapító rendelkezése előírja, egy kutató irodalomtörténész s egy kiemelkedő teljesítményű, eredményeit magas színvonalú munkával elérő középiskolai tanártársunk veheti át Társaságunk elnökétől. Mielőtt ismertetném vezetőségünk döntését, engedjék meg fölidéznem azoknak a tagtársainknak a nevét, akik az előző három alkalommal, először 1981-ben, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapításának 70. évfordulóján ezt az emlékérmet átvehették. Akkor, 1981-ben — tekintettel a jubileumra — hárman részesültek Toldy-emlékéremben: Bán Imre, Mohácsy Károly és Orosz László; 1982-ben Martinkó András; a múlt évben pedig ketten: Baránszky Jób László és Stoll Béla. Ettől kezdve mindig ketten kaphatják ezt az elismerést, így a mostani alkalommal is.

1984-ben a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Toldy Ferenc-emlékérmet adományoz irodalomtörténészi, kritikusi, tanári és társadalmi tevékenységéért *Nagy Miklós*nak. Nagy Miklós a ELTE bölcsészkarán mint Eötvös-kollégista végzett magyar—latin szakon 1947-ben, majd két éven át — 1949-ig — az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaként dolgozott. 1949-től előbb Bóka László majd Sőtér István tanszékének volt munkatársa, s egészen ez év szeptemberéig karunk 19. századi magyar irodalomtörténeti tanszékének docense. Szeptember 1-től a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen dolgozik mint tanszékvezető docens. Önálló könyvei: *Jókai* (A regényíró útja 1868-ig), megjelent 1968-ban. *Kemény Zsigmond*, megjelent 1972-ben. *Jókai Mór* az Arcok és vallomások sorozatban, megjelent 1975-ben; ezért a kötetéért kiadói nívódíjban részesült. Nagy Miklós úgynevezett többszerzős szintézisekben is részt vett. Így a Pándi Pál-szerkesztette, s a Gondolat Kiadónál 1963-ban megjelent *A magyar irodalom története* két kötetének, valamint a Sőtér István által szerkesztett, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent *A magyar irodalom története* című munka 4. kötetének munkálataiban. Igen jelentős tevékenységet fejtett ki Nagy Miklós a kritikai szövegkiadás terén is. Lengyel Dénessel együtt szerkesztője a *Jókai Összes Művei* sorozatnak, amelynek 1964 óta kilencven kötete jelent meg, ebből mintegy negyvenkettőnek ő végezte a szerkesztését. Társszerzője volt a sorozatban a *Rab Ráby* jegyzeteinek. Mintegy 29 tanulmánya, cikke látott napvilágot 1965 óta, melyeknek jelentős része Jókaival, ill. regényíró kortársaival foglalkozik. De írt tanulmányt, cikket Katona Józsefről, Vörös-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

martyról, Aranyról, Madáchról, valamint Goethe magyar utóéletéről is. Nagy Miklós rendszeresen publikál bírálatokat irodalomtörténeti és történelmi művekről. Tanulmánykötete 1985 első felében kerül nyomdába. A Tudományos Minősítő Bizottságtól jóváhagyott akadémiai doktori témája: A magyar regény a 19. század közepén.

Nagy Miklós kereken húsz esztendeje tagja a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetőségének, titkára a Magyar Irodalmi Szakosztálynak. Javaslatai, észrevételei, szakmai felkészültségére éppúgy jellemzőek, mint lelkiismeretességére, mindig igazságra törekvő, megfontoltan ítélő, humánus magatartására. Tudományos, oktatói és közéleti munkásságát egyaránt nagyfokú igényesség jellemzi. Engedje meg, hogy most, amikor Társaságunk Toldy-emlékérmét, Konyorcsik János Munkácsy-díjas szobrászművész alkotását átveszi, további sikereket, örömhozó munkásságot, s jó egészséget kívánjak neki a magyar irodalomtudomány és Társaságunk hasznára.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Toldy Ferenc-emlékérmet adományoz kimagasló tanári munkájáért Dr. Kontra Györgyné Kozma Ilonának, a budapesti Móricz Zsigmond Gimnázium tanárának. Kontra Györgyné pályáját kollégiumi nevelőként kezdte, s 1961 óta tanít a Móricz Zsigmond Gimnáziumban magyar nyelv és irodalmat. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának megbízásából iskolájában vezetőtanárként működik.

Kontra Györgyné a szó legjobb értelmében szenvedélyes, megújulni mindig képes, fáradhatatlan tanáregyéniség. E tulajdonsága nemcsak ismereteinek, tudásának szüntelen gyarapításában, hanem az életről, az iskoláról, az irodalomról való gondolkodásában is megnyilvánul. Az irodalom, a tanítás, az ifjúság iránt érzett felelősség, szeretet jellemzi. A tanítványaira irányuló tudatos hatni akarással egyidejűleg tisztában van tevékenysége korlátaival, amit bölcs belátással vesz tudomásul. Ez óvja meg őt a szélsőségektől mind véleményalkotásában, mind pedagógiai gyakorlatában. Kontra Györgyné ama kiveszőben levő szerencsés kevesek közé tartozik, aki még az ún. klasszikus műveltség birtokosa — másik szakja a latin —, de folyamatos önképzéssel, tudatosan teszi magát nyitottá az irodalom jelenségeinek, az irodalomtudomány új eredményeinek, felismeréseinek nemcsak a befogadására, hanem tanári munkájában való érvényesítésére is.

A tanár egész pályája során fiatalok között van, de ez még nem jelenti azt, hogy az évek múlásával meg is őrzi önmagában a fiatalság rokonszenves vonásait, valamint a fiatalok ragaszkodását, szeretetét. Kontráné esetében ez a kötődés nem egyoldalú, mert tanítványai és tanárjelöltjei vonzódnak hozzá. Igen ritka eset, hogy a tantestület fiatal, pályakezdő tagjai szeretettel és várakozással vegyék körül idő-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

sebb kollégájukat. Kontráné ebben is kivétel, akinek tudása, mértéket adó személyisége kicsit példa is ifjú kollégái számára. Ám ő mindezt személyiségének varázsával is elérte. Az élet inkább rombolja, mintsem építi a személyiséget és ez alól a pedagóguspálya különösen nem kivétel, ha ez ellen nem védekezik az egyén. Kontra Györgyné kisugárzása azért is olyan erős, mert ő nem a leépülők, hanem az önmagát és másokat is belülről építők ritka csoportjába tartozik. Ennek az is bizonyítéka, hogy nemcsak ő ad át tudást és tapasztalatot másoknak, hanem maga sem szégyell tanulni, nemcsak tanítványaitól, de a tehetséges tanárjelöltektől és fiatal kollégáitól sem. Most, amikor a Toldy Ferenc-emlékérmet átveszi, szívből kívánjuk neki, hogy őrizze meg önmagát újabb nemzedékek épülésére és örömére."

Az emlékérmek átadása után az irodalomtörténeti pályázat eredményhirdetése következett. Wéber Antal a bíráló bizottság elnöke ismertette a pályázati kiírást és értékelte a pályázatokat. 31 pályamű érkezett be. Értékelésében elmondta, hogy a pályázatok zöme helytörténeti volt. Néhánytól eltekintve — amely nem felelt meg a pályázati kiírásnak — általában jó dolgozatokat nyújtottak be, sok olyan is van, amelyiken érdemes tovább dolgozni. Tematikailag széles kört öleltek fel a pályamunkák: Sárospatak irodalmi emlékei; A szigeti lapszerkesztés hatása Krúdy műveire; Tóth Béla szegedi író munkássága; Bessenyei krónika; Eger szerepe Petőfi fejlődésében (két dolgozat is foglalkozott e témával); Bakó József orosházi, ill. békéscsabai levelei és Darvas József fiatalkori levelei (e három egy szerzőtől); Diocletianus (Móra) Csengelén; Fekete István és a szülőföld; Gerelyes Endréről; Török eredetű helynevek Tolnában; A győri hős huszár (Sebő Lajos — Baradlay); Színház, zene Szentendrén; Sütő Andrásról; Móricz Zsigmond és Leányfalu; Veres Péterről szóló epizódok; Kádár Lajosról.

Visszatérő hiba, hogy sokszor érezhető egyfajta elfogultság, amely szerzőhöz vagy helyhez kötődik, s ez elfogult megállapításokhoz vezette a dolgozat íróit.

A bíráló bizottság — melynek tagjai: Mezei Márta, Vasy Géza, Pálmai Kálmán, Tamás Anna, Vujicsics Sztoján, Csáky Edit, Kabdebó Lóránt, Juhász Dezső, Barta András, Nagy Miklós, Kispéter András és Kovács József voltak, a következő dolgozatokat jutalmazta. Első díjat nem adtak ki.

Második díjat kapott:

Hárs József *Önképzőkörök Sopronban a két világháború között* c. iskolatörténeti szempontból is figyelemre méltó, elemző igényű dolgozatáért;

Varga Sándor *Egy kommunista könyvkiadó az ellenforradalmi Magyarországon*, Oravecz István könyvkiadó tevékenységének szakszerű, önálló kutatáson alapuló feldolgozásáért.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Harmadik díjat kapott:
Galambosi Sándor *Petőfi és Kunszentmiklós* c. munkája a téma alapos összefoglalásért, az adatok újszerű megvilágításáért; Lengyel Dénes: *Petőfi és Jókai a Nemzeti Múzeum párkányán és épületében*, Petőfi és Jókai közszereplésének mérlegelő, kritikai összesítéséért;
Nagyfalusi Tibor: *Műhelyből — emlékhely.* (Babits Mihály esztergomi házának válságos évei), helytörténetileg, de irodalmi—irodalomszemléleti vonatkozásban is jól megragadott feldolgozásáért.
Dicsérendő dolgozatot írt: Lévay Botond a debreceni Ady Társaságról, Bényeiné Kindrusz Erzsébet Gulyás Pál költői világáról, Pethő Zsoltné és dr. Sin Edit Szentendre irodalmi emlékeiről; Hacsiné Barbócz Ildikó Szabó Lőrinc és Miskolc valamint Simon Károly Illyés és Dombóvár kapcsolatáról; továbbá a Sopron városáért c. jeligés dolgozat szerzője, Hegedüs Sándor. A fenti dolgozatok írói oklevelet kaptak.

CSÁKY EDIT

1984-BEN FELVETT ÚJ TAGJAINK

Bakonyi Kovács István, Gálos Tibor, Gombár Judit, Götl Gizella, dr. Medgyes Béláné, Simon István, Takács József, Tichy Tünde, Váczi Margit.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1985. I. 2.
Terjedelem: 15,6 (A/5) ív
85.14099 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Hazai György

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Irodalom történet

1985. LXVII. ÉVF. ÚJ FOLYAM XVII. KÖTET

TARTALOM- ÉS NÉVMUTATÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1985

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS ISTVÁN · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő

NAGY PÉTER

Szerkesztő

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Tel.: 377—819

00048091

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

TARTALOM

Tanulmányok

Dávidházi Péter: Kritika és kritikatörténet — Elméleti kiindulópont a kritikatörténetíráshoz 755—810
Fülöp László: Lovik Károly Regényei 40—60
Kerényi Ferenc: Az eltűnő drámai személyiség nyomában 289—313
Király István: Kosztolányi Dezső és az Osztrák—Magyar Monarchia 811—824
Kispéter András: Gyóni Géza kálváriája 61—78
Poszler György: A „Lukács-per" (1949—1951) 231—259
Sándor Iván: Teljesítmény és értékproblémák — Németh László drámáinak néhány kérdése 22—39
Standeisky Éva: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után — 1945—1948 825—851
Szajbély Mihály: Előszó és Ajánlás — Regény és közönsége a 18. század második felében 543—564
Sziklai László: Lukács György a Moszkvai Szemlében 231—259
Tandor Dezső: Tártság és zártság Kosztolányi verskezelésében 1—21
Wéber Antal: Fordulat az epikában — Bajza regényelméletéről 565—584

Forum

Barta János: Tükrök és fátylak — *Vajda Jánosné Emlékiratai* 79—93
Dóka Péter: Szerelem és osztályharc a Csillag 1949. évfolyamának verseiben 861—877
Müller Péter, P.: „Vasút helyett vasút?" — Az egyéni és közösségi azonosságtudat kérdései a *Vérrokonok*ban 94—111
Serey Éva, Á.: Déry Tibor ironikus nevelődési regénye — *A félfülű* 878—887
Sipos Lajos: Babits koszorúi 594—613

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Szigethy Gábor: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* 335—352
Tandori Dezső: „Arra a partra, ahol állunk" (Pilinszky János riportprózája) 314—334
Vörös Imre: Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* 585—593
Wéber Antal: Arcképvázlat Bóka Lászlóról 852—861

Az oktatás műhelyéből

Csorba Sándor: Szemere Bertalan: *Utazás külföldön* 907—916
Fenyő D. György: Berzsenyi Dániel: *Barátimhoz* 888—907
Futaky Hajna: Eszmék, viszonyok, értékek a *Tragédiá*-ban — Madách művének mai tanításáról 368—380
Gábor Éva: Lukács György — középiskolás fokon 353—368
Szabó Zoltán: József Attila: *Határ* — Stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon 916—931

Vita

Csapodi Csaba: Válasz Csonka Ferencnek 123—126
Dippold Pál: Mi a hézag? — Antológia a felszabadulás utáni magyar irodalomból 117—123
Kun Miklós: Utóirat egy interjú szövegéhez 614—615
Péter László: Babitsnak Révész Gézához írott leveléről 615—617
Szerdahelyi István: Bonyolult verstant vagy tudományost? 617—631
Tamás Attila: „... Ott már tudták és várták és bevitték..." — Antifasiszta mű-e a *Jónás könyve?* 112—117

Dokumentum

Beregi Tivadar: Kassák Lajos levelei Beregi Tivadarhoz 426—436
Csorba Sándor: Szemere Bertalan „Próbarajza" a pataki Kollégium költői egyesülete számára 387—414
Enyedi Sándor: Idős Wesselényi Miklós színházi levelezéséhez 381—386
Enyedi Sándor: Galánthai gróf Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 939—955
Garai István: „Ne hagyd abba!" — Veres Péter levelezése Garai István tanárköltővel 1956—1968-ig 437—449
Marafkó László: Vallomások a költészetről 449—454
Papp János: Bessenyei György két kiadatlan levele 932—939

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Takács Péter: Szatmár megye nemesi közösségének állásfoglalása Kölcsey Ferenc mellett 415—419
Vezér Erzsébet: Egy megkerült Ady-emlék — Zilahi Tibor levele Petri Mórnak 419—426

A homályból

Bajomi Lázár Endre: Fennkölt árnyak — Szabadságharcos hírünk a francia regényben 127—141
Komáromi Gabriella, F.: Mostoha fejezet századunk ifjúsági prózájából: a lányregény 639—659
Laczkó András: Földes Imre pályaképéhez 489—504
Lakatos György: Pro memoria — Lakatos László 155—174
Marth Hildegard: „. . . Tudod: azért én mégis közületek való vagyok . . .” Emlékezés Balázs Bélára 482—489
Pásztor József, M.: „Magyar író — Magyar könyv” 141—155
Rimócziné Hamar Márta: „A fele sem tudomány” — Attila temetéséről Jordanes és Móra Ferenc nyomán 632—639

Filológia

Csapláros István: Kosztolányi Dezső és a lengyel irodalom 175—189
Fried István: Egy kis Verseghy-filológia — Megjegyzések a *Verseghy Ferenc kiadatlan írásai II.* c. kötethez 956—966
Péter László: Való és költés Balázs Béla *Álmodó ifjúságában* 455—463
Rimócziné Hamar Márta: Arany János Exegi monumentumaina k horatiusi vonatkozásai 967—972
Széles Klára: A lélek „alaktalan rémei” — Vajda János novelláiról 972—1001
Taxner-Tóth Ernő: A *Csongor és Tünde* lehetséges forrásai, min tái, irodalmi hatások 463—481

Szemle

Bácskai Mihályné: Hoffmann Ottó: *Útkeresés a fogalmazástan ításban* 228—230
Bácskai Mihályné: „E kor nekünk szülőnk és megölőnk” — Bécsy Tamás: *Az önismeret kérdései Örkény István dr ámáiban* 722—725
Balázs János: Tarnai Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik” — Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarorsz ágon* 660—667

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Bán Imre: Tolnai Gábor: *Fejedelmi Erdély* — Tizenhat tanulmány 505—512
Bárdos F. László: A sablonok világa — Szijártó István: *Sipos Gyula* 224—227
Bécsy Tamás: Az elmulasztott lehetőség — Tarján Tamás: *Kortársi dráma* c. kötetéről 725—729
Bitskey István: *A Thököly-felkelés kora* 193—197
Bitskey István: *Pázmány Péter művei* 513—515
Bitskey István: *Magyar költők (18. század)* 683—685
Csapláros István: Hopp Lajos: *A lengyel literatúra befogadása Magyarországon.* 1780—1840 742—747
Csáky Edit: Móricz Zsigmond: *Tanulmányok* II—III. 702—707
Csűrös Miklós: Ambrus Zoltán: *Színház* 1016—1019
Dömötör Tekla: Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék* 741—742
Éder Zoltán: Benkő Loránd: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében* 202—206
Fehéri György: Lee Congdon: *A fiatal Lukács* 528—533
Fried István: Várdy Huszár Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája* 685—691
Görömbei András: Dobos László: *Gondok könyve* 735—738
Hargittay Emil: Zrínyi és Itália 1005—1009
Heé Veronika: Bojtár Endre: *Egy kelet-európéer az irodalomelméletben* 760—765
János István: Zrínyi Miklós: „*Mint Hektor Trójának...*" 673—677
Kamarás István: Otthonos-e a könyv otthonainkban? — V. Kulcsár Júlia— Mándi Péter: *Könyvek otthon* 754—757
Katona Imre: Irodalmi és népi líránk természetközelsége — Hermann Ottó: *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága* 691—694
Kerényi Ferenc: Horváth Károly: *Madách Imre* 694—697
Kerényi Ferenc: *Kölcseytől Kölcseyről* 1009—1012
Kilián István: Szabó Flóris: *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa — 1850 előtti kéziratok* 197—199
Kispéter András: *Út a révig . . .* — Rolla Margit: *Kaffka Margit II.* 525—528
Kovács Győző: Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus* 215—218
Kovács Győző: Duba Gyula: *Látni a célt* — Esszék, kritikák, vallomások 521—524
Kovács Győző: Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén* 738—741
Kovács István: Csapláros István: *Fejezetek a magyar—lengyel irodalmi kapcsolatok történetéből* 206—210
Kovalovszky Miklós: Vargha Balázs: *Jelek, jelképek, jellemek* 741—751

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Kulcsár Péter: *Temesvári Pelbárt Válogatott írásai* 190—193
Kulcsár Péter: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* 667—670
Makay Gusztáv: Emlékkönyv „Erdély mindenesé"-ről — *Kós Károly „Kőből fából házat . . . igékből várat (In memoriam Kós Károly 1883—1983)* 211—215
Molnár Judit: Haiman György: *Nicholas Kis* 199—202
Pál József, N.: Takács Gyula: *Helyét kereső nemzedék* 729—733
Pásztor József, M.: Vélemények és viták a művészeti pártosságról 757—760
Péter László: Féja Géza: *Magyar haláltánc* 713—718
Péter László: Bényei József: *Magyar írók perei* 1021—1025
Rot Sándor: Robert Dán: *Matthias Vehe-Glirius* 516—521
Sárdi Margit, S.: *Bethlen Kata Önéletírása* 679—683
Szász Anna Mária, H.: Angol nyelvű kismonográfiák 20. századi magyar szerzőkről 697—702
Szerdahelyi István: Hermeneutika és esztétika — Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer* 1002—1005
Tandori Dezső: Szép Ernő kortárs — Purcsi Barna Gyula: *Szép Ernő* 1019—1021
Tarján Tamás: Hubay Miklós: *A dráma sorsa* 218—224
Tompa József: Fábián Pál: *Nyelvművelésünk évszázadai* 751—753
Tóth András: Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561—1773* 677—679
Ungvári Tamás: Thurzó Gábor: *Napló helyett* 718—722
Urbán Nagy Rozália: Szakolczay Lajos: *Dunának, Oltnak* 733—735
Vásárhelyi Judit: *Ecsedi Báthory István meditációi* 670—673
Vezér Erzsébet: *Benedek Elek irodalmi levelezése II.* 711—712
Vörös Imre: Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei* 1012—1016
Zay László: Magyar István: *„Felháborodom, tehát vagyok"* — Bálint György élete 1906—1943 707—710

Társasági hírek

Koltay-Kastner Jenő 1892—1985 Neményi Kázmér 767—768
Makay Gusztáv 1910—1984 Szablyár Ferenc 766—767
Markovits Györgyi 1919—1985 Vezér Erzsébet 771—772

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Mezei László 1918—1984 Tarnóc Márton 534—536

Scheiber Sándor 1913—1985 Borzsák István 768—770

Thienemann Tivadar 1890—1985 Halász Előd 1026—1030

Varjas Béla 1911—1985 Tarnai Andor 770—771

Beszámoló a Társaság 1984. évi munkájáról (Csáky Edit) 536—542

Tagfelvétel 542

A Kisteleki-alapítvány pályázata 773

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ábrahám Pál 171, 489, 502–504
Abrahamovich, Z. 195
Ábrányi Emil 69
Aczél Tamás 233, 721
Ady Endre 62–65, 70–72, 120, 135, 137, 175, 186, 209, 213, 225, 232, 361, 419, 420, 447, 483–486, 489, 491–493, 523, 589–600, 603, 605, 735, 749, 766, 814, 826, 832, 836, 838, 843, 849, 850, 855, 967, 1001, 1025
Aeropagoszi Szent Dénes 191
Ágai Rudolf 769
Agárdi Péter 759
Albert Pál 734
Albin, M. 427
Albo, J. 518
Allport, G. W. 722
Alföldy Jenő 537
Alfréd Júlia 129, 134, 135
Almási Miklós 309
Alszeghy Zsolt 678
Altay Margit 643, 645–647, 649, 651, 656, 658, 659
Altenberg, P. 812
Amacziné Bíró Zsuzsa 537
Amadé László 684, 767
Ambrus Zoltán 1016–1019
Andrád Sámuel 558
András László 695
Andrássy (generális) 133
Anonymus 637, 662
Anouilh, J. 28
Antal Gábor 170, 174
Ányos Pál 684
Apáczai Csere János 508, 1022
Apollinaire, G. 1, 597
Áprily Lajos 209
Apró Ferenc 598–600
Apponyi György 343
Aragon, L. 160, 427, 430
Arany János 68, 213, 224, 369, 490, 506, 507, 538, 540, 573, 597, 691–693, 750, 769, 792, 805, 967–972, 1000, 1013
Arato, A. 529
Aretino, P. 767
Ariosto, Fr. 479
Arisztophanész 1017
Arisztotelész 192, 357, 358, 459
Arnim, Bettina von 722
Aronson, E. 722
Árpád (vezér) 636, 637
Aquinói Tamás 191
Asch, Sch. 270–272
Ascher Oszkár 154
Attila (hun király) 632, 634, 635, 637–639
Avercsenko, Ar. 271, 272
Auden, W. H. 612
Ázsájev, V. N. 259

Babits Mihály 1, 2, 64, 76, 112–116, 142, 145, 154, 232, 233, 455, 476, 512, 594–612, 615–617, 676, 718, 719, 841, 967

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Bach, J. S. 327
Back Bernát 462
Bácskay Mihályné 230, 725
Bajcsy-Zsilinszky Endre 142, 144, 146, 147, 151, 153, 154, 705, 713
Bajomi Lázár Endre 140, 141, 174
Bajor Gizi 850
Bajza János 908
Bajza József 478, 565—570, 572—579, 581—584, 744, 746, 793—795
Bakonyi Kovács István 542
Bakó József 541, 716
Balassa József 153
Balassi Bálint 224, 506, 585—593, 673, 676, 790, 1022
Balassi Menyhárt 308
Balázs Béla 455—463, 482—489, 530, 811
Balázs Ferenc 716
Balázs János 667
Bálint György 159, 164, 165, 707—710, 825, 1024
Bálint Tibor 735
Balla Borisz 153
Balla Károly 479
Balogh Edgár 739
Balogh István 75, 465
Balogh József 606
Baló Elemér 154
Balzac, H. de 232, 238, 834
Bán Frigyes 721
Bán Imre 507, 512, 517, 539
Bánffy György 382, 384
Bánffy Miklós (gróf) 426, 705
Bánóczi József 490
Bánóczi László 353
Barabás Tibor 245
Baranyai Décsi János 666
Baránszky Jób László 539, 812
Baranyai Gyula 458
Barbusse, H. 286
Barcsay Ábrahám 557, 743, 1023
Bárczi Géza 664, 753
Bárdos Artúr 168, 502
Bárdos F. László 227
Bárdosi Németh János 450
Báróczi Sándor 555, 556
Baróti Dezső 569
Baróti Szabó Dávid 199, 684
Barta András 541
Barta János 93, 221, 369, 992, 1000, 1001
Barta Lajos 302, 435
Bartók Béla 457
Básti Lajos 168
Báthory Erzsébet 134, 743
Batsányi János 676, 743, 749
Bauer Ervin 526
Bauer Herbert (lásd: Balázs Béla)
Bauer Hilda 462
Baum, V. 658
Bayer József 678
Beauvoir, S. de 645
Bec, P. 592
Becher, J. R. 287, 288
Beck, K. 685—687, 689—691
Beckett, S. 28
Bécsy Tamás 294, 537, 722—725, 729
Beczássy Judit 643—647, 656
Beda, V. 191
Beethoven, L. von 722
Beke György 214
Beke Margit 646
Békefi Antal 459, 462
Békeffi László 146, 154
Békésy György 623, 624
Belgiosio di, Cr. Tr. 671
Belia György 594
Bellus Ibolya 190
Bem József 131, 134, 140
Benczédi László 194
Benda Kálmán 195, 512
Benedek (generális) 133
Benedek András 34
Benedek Elek 640, 641, 643, 646—649, 654—656, 658, 711, 712

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Benedek Marcell 143, 145, 152, 169, 353, 455, 456, 641
Benešić, J. 178
Benjámin László 442, 877
Beniczkyné Bajza Lenke 642, 644
Benke József 965
Benkő Loránd 202—206
Benkő Samu 214, 522
Bényei József 1021—1023
Bényeiné Kindrusz Erzsébet 542
Béranger, P. J. de 790
Berczeli Anselm Károly 169, 700
Bérczi Ede 599
Berczik Árpád 689
Berda József 604, 863
Beregi Tivadar 426, 428, 429, 431, 433, 435, 436
Bergson, H. L. 597
Bereményi Géza 221, 289, 297, 298, 300, 303, 726
Berend Klára 657, 658
Berenczei Kováts Ágost 416
Berkesi András 756
Berlász Jenő 962
Bernard, Th. 138
Bernáth Aurél 850
Berze Nagy János 469, 470
Berzeviczy Gergely 743
Berzsenyi Dániel 199, 295, 676, 683, 749, 791, 888, 895
Beöthy László 157, 167, 168, 179, 491—495, 502
Bessenyei György 199, 465, 566, 684. 933, 938, 939, 1022
Bethlen Gábor 194, 196, 199, 506
Bethlen Kata 536, 679—682
Bethlen Miklós 199, 511, 681, 1022
Bethlen István 144, 716
Bibó István 615
Bibó Lajos 705
Bicskey Dénes 458
Birkás Endre 721
Birnbaum, M. D. 697, 699
Bisterfeld Henrik 507
Bitskey István 197, 515, 680, 681, 685
Blandrata, G. 519
Blaskó Mária 643, 646, 648, 653, 654, 659
Bloch, E. 530, 532
Boccaccio, G. 574
Bocskai István 135, 194, 196, 306, 671
Bodor Aladár 145
Bodri Ferenc 601
Bod Péter 507, 680, 1022
Bodolay Géza 387
Bodor Aladár 153, 154
Bohomolec 744
Bogáti Fazekas Miklós 519
Bogdanov 268
Bojtár Endre 759—761, 763, 764
Bóka László 852—860, 983
Bókay János 180
Boldizsár Iván 719
Boldizsár Miklós 221, 289, 297, 307—309, 312
Bollók János 638
Bóna István 636, 637
Bónyi Adorján 643, 650, 659
Bonyhai Gábor 367, 759, 1005
Borbándi Gyula 734
Bornemissza Ambrus (deák) 307
Boros Dezső 80, 81, 86, 89, 91, 93
Bortstieber Gertrúd 531
Bori Imre 734
Boros Lajos 438, 439
Borzsák István 468, 770
Bosch, H. 472
Bourget, P. 135, 137
Bölöni György 161, 760, 772
Bölöni Farkas Sándor 335, 341, 346, 909, 914
Brachfeld György 168
Brecht, B. 28, 1017
Breitner, E. 181
Brémontier 139

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Breines, P. 529
Bresztovszky Ede 142, 153
Brinsley, Sh. R. 346
Brisits Frigyes 466, 468, 473, 475–477
Bródy István 170, 171
Bródy Sándor 490, 705, 1023–1025
Bródy Tamás 171
Brogan, H. 529
Bromfield, L. 659
Brunauer, S. 697, 698
Bruszki 282, 283
Buber, M. 530
Buday György 146, 148, 154, 700, 716
Budny, S. 519
Bulcsú Károly 792
Bulla Elma 168, 169
Busa Margit, V. 203
Buttkay Ákos 499
Büttner Júlia 642
Byron, G. G. N. 471, 479, 765

Calderón, P. de la Barca 471, 1017
Calvi, G. B. 965
Čapek, K. 184, 1017
Carriat, A. 138
Castellion, S. 519
Catullus, C. V. 597
Cato, M. P. 662
Cerbanus 198
Cervantes, S. 479
Chasles, Ph. 140
Chassin, F. M. 140
Chassin, C.-L. 127, 128, 135
Cholnoky Jenő 145, 152
Cholnoky Viktor 720
Cicero, M. T. 192, 662
Claretie, J. 129, 135–137
Clauren, H. 575
Clay, C. 123
Clémence, R. 129–131, 134
Cola, di Rienzo 768
Congdon, L. 528–533
Cooper, F. 569, 570, 756
Coppée, Fr. 137
Cosimo, Piero di 472
Courts-Mahler, H. 658
Crescentius, M. 510
Croce, B. 786
Cronin, A. J. 659
Czakó Gábor 221, 312
Czére Béla 41
Czimer József 234
Czinár Mór 199
Czóbel Béla 851
Czuczor Gergely 199, 1023

Csák Máté 149
Csáky Edit 537, 538, 541, 542, 707
Csáky Móric 195
Csanak Dóra, F. 199
Csandra Sándor 592, 739
Csaplár Ferenc 537, 606
Csapláros István 189, 206, 207, 209, 210, 689, 747
Csapodi Csaba 123, 126
Császár Elemér 475, 956
Csáth Géza 598, 853
Csathó Kálmán 146
Csehov, Ny. P. 220, 1017, 1018
Csehy József 744
Csengery Antal 635
Cseres Tibor 863
Cseri Péter 569, 576
Csetri Lajos 204
Csetverikov 270
Csíky Gergely 221, 492, 1015, 1017
Csokonai Vitéz Mihály 199, 295, 444, 469, 474, 684, 688, 705, 747, 749, 785, 791, 964, 1009, 1023
Csók István 850
Csonka Ferenc 123–126
Csorba Győző 732

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Csorba Sándor 414, 916, 1009—1011
Csortos Gyula 168, 497
Csurka István 221, 726, 728
Csűrös Miklós 1019

Dąbrowski, I. 208
Daiches, D. 783
Dahrendorf, M. 645
Daladier, E. 159
Dante, A. 275, 277, 472, 597, 609, 610, 767
Danton G. J. 377
Dán Róbert 516—520
Dániel Anna 644, 653
Dánielné Lengyel Laura 641, 643, 646—650, 658
Darányi Kálmán 159
Darázs Endre 868, 874
Darvas József 233, 245, 256, 541, 716, 828, 1024
Dávid Ferenc 519
Dávidházi Péter 775
Dayka Gábor 684
Deák Ferenc 912
Deák (generális) 133
Debreczeni László 213
Dekobra, M. 658
Dembinszky, H. 139, 140
Deme László 203
Deme Zoltán 956—963
Dénes Gizella 646
Derkovits Gyula 827, 828, 831, 838, 840, 848—850
Dernői Kocsis László 159
Dersi Tamás 157
Déry Tibor 258, 259, 850, 878, 879, 883, 886, 887, 1023, 1024
Desiderius 29, 33
Dési Huber István 828, 848, 849
Dessewfy Auréll 342
Dessewffy József 337, 457, 458, 462, 743, 794, 795
Devecseri Gábor 874
Dezsényiné Szemző Piroska 79—89, 92, 93
Dézsi Lajos 509
Dickens, Ch. 583
Diószegi András 40, 41, 45, 54, 59
Dippold Pál 123
Dobos László 521, 522, 735—738, 740
Dóka Péter 877
Domokos József 163
Domokos Mátyás 220
Donatus, Ae. 662
Dosztojevszkij, F. M. 273, 275—277, 284, 334, 336, 530, 1018
Dózsa György 193
Döbrentei Gábor 795
Dömötör Tekla 678, 742
Drasenovich Mária 674, 675
Drégely Gábor 170
Drescher Frigyes 336
Drescher Pál 659
Duba Gyula 521—524
Du Bellay, J. 588, 589
Dučić, J. 184
Dukai Takách Judit 199
Dumas, A. 132, 135, 583
Dutka Ákos 483—487, 598, 603

Eckhardt Sándor 636
Ecsedi Báthori István 670—673
Éder Zoltán 206, 599
Edward, II. 519
Eftimiu, V. 184
Ego 641, 643, 646, 650, 659
Egry József 850
Ehrenburg, I. 266, 267
Einstein, A. 516
Eisner Manó 599
Eliot, T. S. 36, 597, 782, 786
Emőd Tamás 170, 484, 598
Endrődi Béla 482
Endrődi Sándor 69
Engel János 689
Engels, Fr. 165, 167, 239

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Enyedi Sándor 386, 955
Erdei Ferenc 225, 438, 715, 716, 828, 850
Erdei Klára 672, 673
Erdei Sándor 439, 440
Erdélyi János 369, 441, 744, 746, 787, 790, 792, 801, 805, 806, 807
Erdélyi Ilona, T. 685
Erdélyi József 154, 603
Erdődy Gábor 691
Erdődy József 938
Erdős Péter 668
Erdős René 659
Erkel Ferenc 1013
Ernst, E. 260
Ernst, P. 261, 277
Ernyi Mihály 473
Eörsi István 726
Eörsi Júlia 167
Eötvös Károly 519
Eötvös József 572, 584, 688
Eőry Kató 154
Eőssi András 519
Eperjes, M. M. 194
Epiphaniosz 191
Episcopius, S. 519
Esterházy (herceg) 80
Esterházy Pál 679
Esztergályos János 162

Fábián Ernő 217
Fábián Gábor 468
Fábián Pál 751—753
Fábri Anna 460
Fábry Zoltán 522—524, 601, 737, 739, 772
Fadrusz János 457
Fallenbüchl Zoltán 1017
Falu Tamás 450
Faludi Ferenc 199, 683, 684, 748, 749
Faludy György 734
Falvy Zoltán 668
Farkas Árpád 123
Farkas Ferenc 558
Farkas Imre 643
Farkas Vilmos 751
Fáy András 199, 388, 557, 572, 573, 575, 576
Fáy Ferenc 387, 389
Faylné Hentaller Mária 642, 646, 650, 654
Fedák Sári 168
Federici, V. 965
Fedor Ágnes 174
Fehér Gyula 438, 439
Fehér Ipoly 462
Fehéri György 533
Fehérváry Margit 646
Féja Géza 144, 146, 148, 153, 713, 715—717, 1024
Fejes Endre 289, 303, 726, 728
Fejes István 792
Fejtő Ferenc 237, 249, 759, 825, 845
Fekete Éva 529
Fekete Ferenc 381, 382, 384
Fekete István 541
Fekete János 684
Fekete János (gróf) 939—942
Feliński, A. 210
Félix, M. 127, 129
Fényes Szabolcs 171
Fenyő D. György 907
Fenyő István 745, 911
Fenyő László 142, 603
Fenyő Miksa 142
Ferenc Ferdinánd (Habsburg) 73
Ferenc József (császár) 133, 817, 339
Ferenczy Béni 851
Ferenczy Noémi 850
Fesneau, Y. 138
Fest Sándor 475, 477
Fichte, J. G. 481, 530
Firley, M. 519

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Flaubert, G. 110
Fleischer Béla 484
Fodor András 537
Fodor László 166, 170
Fodor Adrienne 668
Fogarasi Béla 237, 238
Folengo, T. 768
Fónagy Iván 621
Forcher Irma 648
Földes Artúr 492
Földes Imre 166, 489—503
Földessy Gyula 419, 420
Földi János 684
Földi Mihály 142, 144, 146, 150, 151
Fráter Zoltán 606
Freud, S. 812, 824, 989
Fried István 481, 691, 966, 1011
Fried Margit 642
Fröhlich, A. E. 526
Futaky Hajna 380
Füleki Ádám 309
Fülöp Antal 523
Fülöp Géza 547
Fülöp László 40
Füsi József 224
Füst Milán 526, 811, 850

Gaál Gábor 217
Gaál György 469, 687
Gaál Mózes 180, 640, 641, 646, 650, 654, 655, 658
Gábor Andor 499, 1023
Gábor Éva 368, 615, 616
Gách Mariann 222
Gadamer, H.-G. 1002—1005
Gáll Ernő 217, 218, 522, 737
Galamb Sándor 477
Galambosi Sándor 542
Galgóczi Erzsébet 122
Galilei, G. 31—33
Gálos Rezső 958, 959, 962
Gálos Tibor 542
Gara László 428, 431
Garai István 437, 447, 449
Garay János 690
Gard, R. M. du 160
Gárdonyi Géza 485, 490, 632, 659, 756, 1017, 1023
Garibaldi 136, 768
Gautier, M. 600
Gelei József 553
Gellért Oszkár 142, 162, 543, 597, 603, 604, 869, 1023
Geöcze Anna 643, 646
Géraldy, P. 1017
Gérando, A. de 140
Gereben Ferenc 754
Gerelyes Endre 541
Gereblyés László 538
Gerézdi Rabán 585
Gergei Albert 464, 466, 467
Gergely VII. (pápa) 31—33
Germanus Gyula 160
Gerő György 240, 251, 252, 560
Geszty Péter 172
Gimes Miklós 245
Giono, J. 427, 430
Giraudoux, J. 220, 720
Goetel, F. 181
Goethe, J. W. 232, 238, 455, 468, 471, 477—479, 540, 569, 570, 579, 581, 597, 689, 790
Gogh, V. van 311, 319, 320
Goldmark 29
Goldmann György 831
Goldziher Ignác 769
Gombár Judit 542
Gombos Gyula 733
Gombos Imre 529
Gombocz Zoltán 853, 859
Goncourt fivérek 137
Gorkij, M. 264, 758
Gostomsky, S. 519
Gosztonyi János 307, 308
Gounod, Ch. F. 135

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Gömbös Gyula 144, 159
Gömbösné Galamb Margit 642, 646
Görgey Gábor 31—33, 134, 140, 221, 289, 300, 302, 304, 305, 307, 309, 727
Görgey Pál 134, 140
Göring, H. 161
Görömbei András 738
Götl Gizella 542
Grabenko, L. 530—532
Grandpierre Emil, Kolozsvári 719
Gránicz Ferenc 758
Green, J. 720
Grendel Lajos 523
Grün, A. 686
Grünwald, A. 489
Guarino, da Verona 507
Gulácsy Irén, P. 146
Gulyás Pál 38, 459, 547, 658
Gumpert, Th. 644
Gundolf, Fr. 231
Guzmics Izidor 199
Guyon, J. M. de la Molte- 131, 134
Gvadányi József 465, 743

Gyarmathi Miklós 514
Gyarmathy Zsiga 642
Gyóni Géza 61—67, 69, 70, 73—77, 538
Gyöngyösi Gergely 666
Gyöngyösi István 196, 464
Györffy István 716
Györffy Kálmán 306
Györffy László 300—302
György Lajos 551
Győry Dezső 705, 739
Gyulai Pál 369, 466, 469, 474, 641, 785, 787, 790—793, 805, 806, 972, 973
Gyurkó László 727
Gyurkovics Tibor 312, 729

Habermas, J. 544
Habicht, von der Hagen és Schall 468
Habsburg IV. Károly 158
Hacsiné Barbócz Ildikó 542
Hafiz, B. 468
Haiman György 199—201, 510
Hajnal Anna 719
Hajnal István 534
Hajnóczy Péter 289, 297, 298, 311
Hajós Edit 486
Halász Előd 1030
Halász Gábor 511, 606, 718, 730, 1029
Haller, A. 552
Harmatta János 662
Harmath Imre 171, 502, 504
Hankiss János 128, 130, 132, 136
Hargittay Emil 511, 1009
Hárs József 541
Hárs László 234
Harsányi Gábor 310
Harsányi Gréte 643
Harsányi Zsolt 162, 659
Hartleben Konrád Adolf 562
Hartmann, A. von 686, 691
Határ Győző 604, 733
Hatvani István 507
Hatvany Lajos 157, 162, 163, 486, 606, 609, 712, 1019, 1023
Hauptmann, G. 180, 353, 1017
Havas Zsigmond 643, 646
Háy Gyula 167, 440
Haynau, J. von 127
Hazai György 195
Heé Veronika 765
Hegedüs Gyula 161, 165, 168
Hegedüs Lóránt 705
Hegedűs Pál 458, 462, 599
Hegedüs Sándor 542
Hegel, G. W. F. 232, 238, 267, 808, 1005
Heine, H. 686, 689
Heller Ágnes 723

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Heller Bernát 769
Helm, K. 644
Heltai Gáspár 213
Heltai Jenő 69
Hemar, M. 181
Hemingway, E. 258, 756
Herczeg Ferenc 145, 485, 489, 493, 502, 602, 756, 1017, 1023
Herder, J. G. 481
Hermann Richárd 168
Herman Ottó 691—694
Herman Ottóné 646
Hernádi Gyula 726
Herepei János 508
Hertz, B. 181
Hervay Gizella 734
Hevesi Sándor 167
Heyne, Ch. G. 467
Hiadlovszky Valér 177
Hidas Antal 451, 538
Hildegard, M. 489
Himmler, H. 161
Hispalensis, I. 662
Hitler, A. 160, 161
Hoffmann, E. T. A. 479
Hoffmann Ottó 228, 229
Hofmannsthal, H. von 811, 812
Holbach, P.-H. 481
Hollók Imre 746
Homérosz 275, 277, 459, 597
Homonnai Béla 973
Horatius, F. Q. 444, 967—971
Hopp Lajos 195, 207, 742—744, 746, 747
Horváth Anna, Sz. 195
Horváth Árpád 168
Horváth Béla 437
Horváth Cyrill 190
Horváth Ildikó 537
Horváth Iván 585—592
Horváth János 203, 466, 474, 534, 660, 664, 665, 671, 766, 769, 770, 859, 1024
Horváth Károly 477—479, 694—697
Horváth Konstantin 958
Horváth Márton 233, 241—246, 250, 252, 253, 256, 258, 259, 825, 829, 830, 831, 833, 836—850
Horváth Zoltán 155, 163
Horthy Miklós 164, 444, 829, 830, 836, 837
Hubay Miklós 218—224, 312, 726
Hugo (barát) 122
Hugo, V. 581, 975, 1017
Hunyadi Dalma 697, 698
Husarski, W. 182
Husz János 35
Huszárik Zoltán 110

Ibn Ezra, A. 518
Ibsen, H. 186, 353, 726, 1017, 1018
Ignácz Rózsa 214
Ignotus Pál 154, 169, 186, 487, 712, 730, 845
Ilia Mihály 458
Illés Béla 721
Illés Endre 46, 54, 56, 221, 1016, 1019
Illés László 759
Illyés Gyula 142, 148, 154, 221, 224, 227, 256, 289, 301, 305, 441, 444, 447, 448, 522, 523, 542, 597, 602, 603, 605, 606, 608, 677, 713, 714, 716, 733, 756, 772, 843—845, 850, 877
Imrédy Béla 159
Ipolyi Arnold 634—636
Irving, W. 569, 575
István (király) 197, 637
Isaak, J. 518
Istvánffy Miklós 674
Iványi Emma 195

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Jakó Zsigmond 509
Jákó János 162
Jákó Márton 300
Jakubiuk, J. 744
Jancsó Elemér 217, 959
Jankovich Ferenc 603, 604
Jankovits György 537
János István 677
Janson, A. 510
Jány Gusztáv 291
Janus Pannonius 123, 125, 506, 1022
Jarno, J. 498
Jász István 301
Jászi Oszkár 172, 772, 814
Jászai Mari 310, 492, 493
Jászai Rezső 462
Jávor Pál 168
Jean, P. 481
Jedlik Ányos 199
Jékei Aladár 485
Jékely Zoltán 719, 732
Jékey Ferenc 713
Jelenits István 190
Jemnitz Sándor 851
Jenny, L. 501
Jeżnek, T. T. 209
Jézus 226
Jicchoki, S. 518
Jócsik Lajos 705
Jókai Anna 302, 303, 645, 650
Johan, II. 520
Jordanes 632—639
Jósika Miklós, báró 577, 583, 999, 1023
Josintzi Sándor, B. 553
József, II. 35, 339
József Attila 142, 144, 163, 227, 232, 251, 256, 314, 603, 606—609, 708, 764—766, 825—828, 831—833, 835—841, 843—851, 855, 916, 917, 920, 921, 928—930, 1023, 1024
József Farkas 157, 162, 172, 759
Jókai Mór 45, 59, 91, 190, 507, 539, 577, 632, 634, 659, 688, 756, 975, 999, 1023
Juhász Dezső 541
Juhász Ferenc 537, 592, 604, 863, 869
Juhász Géza 146, 154
Juhász Gyula 61—63, 167, 225, 457, 459, 461, 482, 485, 486, 598, 603, 605, 607, 612, 677, 714, 717, 1022, 1023
Juhász Margit 462
Juhász Péter 592
Julow Viktor 507
Justus, L. 506

Kabdebó Lóránt 541, 606
Kabos Gyula 500
Kaczér Illés 769
Kádár Jolán lásd Pukánszkyné
Kádár Lajos 541
Kaden-Bandowski, J. 180, 181
Kafka, F. 686, 1029, 1030
Kaffka Margit 486, 525—528, 643, 756
Kaiss Péter 462
Kakasy Éva 692
Kalmár János 195
Kálvin, J. 610
Kamarás István 755, 759
Kant, I. 235, 481, 595
Kántor Lajos 734
Kányádi Sándor 214
Kaposvári Gyula 637
Karácsony Sándor 853
Karádi Éva 529
Kárász Judit 700
Kardos László 169
Kardos Tibor 464, 466, 467, 506, 678, 1029
Karikás Frigyes 772, 1024
Karinthy Frigyes 118, 146, 154, 166, 169, 221, 256, 259, 289, 301, 302, 643, 726, 728, 811

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Karl, M. 238
Kármán József 339, 566
Károlyi Amy 214, 221
Károlyi István 389, 468
Károlyi Mihály 162, 163, 224, 772
Kárpáti Aurél 142, 169, 213, 538
Kapisztrán János 193
Kaprinai István 199
Kasprowicz, J. 176
Kassák Lajos 1, 150, 256, 426–429, 431, 433–436, 603, 606, 719, 730, 770, 828, 829, 839, 851, 863, 1023
Katona Ilona, M. 643, 646
Katona Imre 469, 694
Katona József 35, 221, 539, 965
Katona Lajos 190
Kazimir Károly 223
Kazinczy Ferenc 175, 199, 202–204, 388, 469, 478, 479, 506, 507, 512, 555–558, 676, 684, 688, 690, 748, 749, 957, 964, 965, 1022
Kazinczy Gábor 690, 743, 745, 746
Kecskés András 617–630
Kelevéz Ágnes 605
Kelemen László 730
Keleti László 165
Keleti Márton 650, 721
Kellér Andor 162, 167, 169, 172
Kemény Auguszta 214
Kemény Simon 164
Kemény Zsigmond 468, 539, 577, 804, 976, 1023
Kende Zsigmond 419, 674
Kenyeres Zoltán 731, 732
Kép Géyza László 559
Képes Géza 537
Kepler, J. 377
Kerék Imre 604
Kerényi Ferenc 289, 697, 958, 959, 962, 1012
Kerényi Grácia 300, 302
Keresztury Dezső 536, 596, 603, 604, 811, 967, 971, 972
Kertész Dániel 716
Kertész Erzsébet 643, 651
Keserü Bálint 673
Keszi Imre 233
Keszthelyi Zoltán 538, 873, 874
Keveházi Katalin 672
Kierkegaard, S. 686
Kimhi, D. 518
Király Ernő 499
Király Erzsébet 1005, 1008, 1009
Király György 1006
Király István 759, 760, 811
Királyfalvi Béla 529
Kilián István 678
Kis János 555, 556, 728, 959, 960
Kisfaludy Károly 140, 465, 469, 472, 568, 577, 688, 705
Kisfaludy Sándor 199, 746
Kispéter András 61, 528, 538, 541
Kiss Endre 824
Kiss Géza 714
Kiss János 199
Kiss József 69, 602, 685, 769
Kiss Károly 744, 746
Kiss Lajos 716, 717
Kiss Miklós 510, 511
Kiss Tamás 731, 732
Klapka György 134
Klaniczay Tibor 585, 674, 675, 1009
Klein, J. S. 597
Kner Imre 145, 150
Kniezsa István 664
Knittel, J. 659
Kodály Zoltán 456, 458, 482, 753, 850
Kodolányi János 142, 143, 144, 146, 150, 154, 716, 1024
Kodolányi József 705
Kohlbach Bertalan 769
Kolakowski, L. 531

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Kolozsváry-Borcsa Mihály 159
Koltay-Kastner Jenő 767, 768
Komáromy András 705
Komáromi Gabriella, F. 659
Komáromi János 146
Komjáthy Jenő 1001
Komlós Aladár 79, 81, 455–457, 845, 974, 975, 989
Komor Ilona 689
Kon, I. Sz. 722
Kondor György 831
Konrád György 764
Kontra Györgyné 539–541
Kónya Lajos 442, 869, 872–874, 877
Konyorcsik János 540
Kopčan V. 195
Kornis Mihály 221, 297, 298
Korvin Sándor 730
Kós Károly 211–215, 217
Kósa László 692, 694
Kosáry Emmy 499
Kosáryné Réz Lola 643, 648, 650, 653, 654, 658
Kościuszko T. 208
Kossán Klára 142
Kossuth Ferenc 492
Kossuth Lajos 33, 131, 133, 134, 137, 139, 140, 156, 183, 340, 347, 768, 911, 912, 1012, 1013
Koszta József 850
Kosztolányi Dezső 2–6, 8–10, 12, 13, 17, 18, 20, 21, 142, 146, 154, 162, 166, 167, 171, 175–188, 224, 226, 315, 316, 319, 598, 603, 677, 697, 698, 699, 750, 811–816, 818–824, 841, 860
Kotzebue, A. von 568, 575
Kovács Ágnes 742
Kovács Endre 128, 131, 744–746
Kovács Győző 218, 524, 741
Kovács Imre 713, 715, 716
Kovács István 211
Kovács József 541
Kovács Magda 415
Kovács Margit 850
Kovács Márta 199
Kovács Sándor Iván 674–676, 1005–1007, 1009
Kovács Sándor, V. 191, 193
Kovacsóczy Farkas 481
Kovalovszky Miklós 419, 420, 751
Kozma Andor 705
Kozocsa Sándor 178, 745
Kölcsey Ferenc 199, 415–417, 467, 478, 566, 676, 744, 790, 791, 908, 909, 911, 912, 914, 1009–1011
König-Király Péter 462
Köpeczi Béla 128, 195, 758
Körmendy János 500
Kőszegi Imre 655
Köteles Pál 306
Kraljević, M. 742
Kraus, K. 812, 821
Krauss, W. 820
Krausz Mihály 498
Kretzoi Miklósné 510
Krieger, Murray 783
Krisztus 320
Krleža, M. 524, 729
Krúdy Gyula 45, 167, 170, 541, 642, 649, 650, 719, 720, 756, 811, 817, 856, 973, 1014
Krupszkaja, N. 869
Kubinyi Ernő 171
Kuczka Péter 492, 869–871, 875, 877
Kulcsár Júlia, V.
Kulcsár Péter 193, 670
Kulcsár Adorján 547
Kulin Katalin 536, 537
Kun József 598, 599
Kun Miklós 615
Kuncz Aladár 217
Kunfi Zsigmond 814

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Kunszery Gyula 1022
Kustos Lajos 536
Kuthy Lajos 583, 1023

Laczkó András 504, 594
Laczkó Géza 142, 538
Laczkó Márta 643, 648, 650
Ladányi Sándor 509
Lafontaine, A. 537, 575
Lakatos György 174
Lakatos István 864—866
Lakatos László 155, 157—174
Lakner Artúr 657
Lamartine, A. de 137
Lambrecht Kálmán 142
Lánczy Leó 164
Lánczy Margit 154
Landerer 563
Landerer, H. 351
Láng Gusztáv 734
Langer, F. 184
Lasitius, J. 518
Lask 231
Lator László 537
Laude, A. 427
Lechner Ödön 212
Gentil, P. le 590, 591
Légrády Imre 705
Lehr Albert 705
Lele József 458
Lelkes István 136
Lenau, N. 686, 687, 690
Lengyel Dénes 539, 542
Lengyel Ernő 164
Lengyel József 301, 532, 1024
Lengyel Laura 642
Lengyel Menyhért 166, 180, 221, 224, 489
Lenin, V. I. 231, 238—240, 244, 269, 272, 274, 758, 869
Lendvai Ildikó 538
Leonov, L. 264, 265
Lessing, G. E. 543
Lesznay Anna 146, 532, 772
Lévai Botond 542
Libegyinszkij, J. N. 263
Ligeti Jenő 154
Ligeti Magda 700
Lipót, I. 307
Lipsius, J. 771
Loósz István 466, 824
Lovas Ilona 135
Lovass Gyula 609, 720, 721
Lovassy László 339, 911, 1024
Lovik Károly 40—58, 640, 655, 656, 658
Lődi Ferenc 869, 874—877
Löhner-Beda, F. 489
Lőrincze Lajos 753
Löw Eszter 461
Löw Immánuel 461, 769
Lukács György 116, 167, 231, 235—246, 248, 251—255, 257—267, 269—288, 353—367, 369, 461, 482, 485, 487, 488, 528, 530, 694, 723, 757, 758, 763, 811, 822, 823, 825, 826, 829, 830—839, 841—844, 846, 850
Lukács Imre 871
Lukácsy Sándor 415
Luskin, A. 178
Łukaszkiewicz, Cz. 177
Luther, M. 610
Lux Terka 642, 654

Machiavelli, N. de B. 768
Madách Imre 221, 224, 358, 359, 368—372, 374, 377—379, 540, 597, 694—697, 1023
Madarassy László 646
Madarász Flóris 956
Madas Edit 668
Mádl Antal 685
McCarthy, M. 645
Magger, P. 198
Magris, Cl. 824
Magyar Elek 159

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Magyar Gyula 643
Magyar István 707—710
Magyar Miklós 537
Magyar Tibor 171
Magyari István 514
Magyarosi Tőkés János 382, 385, 386
Magyary-Kossa József 932, 938, 939
Mailáth János 469, 470, 687, 688
Majakovszkij, V. V. 444
Major Máté 254
Major Tamás 850
Majoros András 389
Majthényi György 142
Makai-Petrovics György 161
Makay Gusztáv 215, 766, 767
Makay Margit 168
Makkai Sándor 217, 712
Makarenko, A. S. 366
Maksay Ferenc 194
Málnási László 680
Malraux, A. 427, 430
Mandelli, A. 307
Mándi Sámuel 553
Mándi Péter 754
Mann, Th. 231, 243, 328, 532, 720, 756
Márai Sándor 142, 233, 256, 705, 841
Marafkó László 454
Marchwitza, H. 285
Marcin, K. 210
Marék Dénes 716
Márki Sándor 127, 205
Markos András 680, 681
Markovits Györgyi 771, 772
Márkus László 492
Marlitt, E. 644, 658
Martinkó András 539, 685
Martinovics Mihály 135, 426
Marton Sándor 160
Marx, K. 42, 165, 167, 271, 281, 369, 430, 530, 848
Masaryk, Th. 164
Massenet, J. E. F. 135
Máté J. György 606
Máté Károly 551
Mátrai László 718
Mátray Gábor 678
Matthew, A. 781
Matthias, Gl. 516, 518, 520
Mátyás (király) 128, 138, 506, 742
Maurus, T. 509
Maupassant, G. de 135, 221
Medgyes Béláné 542
Medgyessy Ferenc 851
Medgyesy Pál 508
Mednyánszky Alajos 687, 689
Mednyánszky Cézár 138
Meignan, V. 132
Meissner, A. G. 686
Melczer Tibor 609
Melocco Miklós 120
Méhes Sámuel 335, 340
Mérei Ferenc 234
Mérey Sándor 914
Mérimée, P. 135
Mester Sándor 157
Mészáros Ignác 959
Mészáros István 529
Mészáros Lázár 134
Mészöly Dezső 289, 309
Metastasio, P. 507
Mezei József 40, 695
Mezey László 534, 667, 683
Mezei Márta 541
Michaelis, K. 658
Michaud, C. 195
Mickiewicz, A. 128, 139, 745
Mihail, S. 278—284
Mihályfi Ernő 161, 164, 708
Mihályi Gábor 221
Mikes Kelemen 146, 213
Mikes Lajos 144, 150, 157, 164, 178
Mikes Margit 145, 151

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Miklós Andor 157—159, 163, 164, 705
Mikó Imre 217
Mikó Krisztina 606
Mikszáth Kálmán 45, 59, 304, 656, 659, 756, 769
Milkó Izidor 84
Miłkowski, Z. 209
Milne, A. A. 756
Milton, H. J. 375
Misztótfalusi Kis Miklós 465
Mitchel, J. H. 181
Mohácsi Jenő 180, 181
Mohácsy Károly 539
Mohamed, IV. 307
Moholy-Nagy László 772
Moldova György 769
Molière, J. B. 1017
Molnár Albert 507
Molnár Ferenc 158, 162, 165—167, 489, 502, 643, 811, 1023
Molnár János 743
Molnár Judit 202
Molnár Máté 536
Molter Károly 214
Montesquieu Ch. 130
Móra Ferenc 154, 632—639, 643, 659, 717, 1024
Móricz Zsigmond 142, 144, 149, 154, 166, 213, 221, 224, 438, 489, 527, 541, 643, 659, 702—706, 717, 756, 814, 967, 1023
Morison, St. 200
Mozart, W. A. 479, 614
Mukařovský 763
Munkácsy Mihály 135, 831
Murányi-Kovács Endre 868
Musil, R. 822, 824
Mussolini, B. 160, 161
Müller Péter 111, 309
Nádas Péter 221, 289, 297—299
Nádasdy Ádám 420
Nádasdy Kálmán 419
Nádasdi Péter 165
Nádor Mihály 171
Nagy Endre 643, 648
Nagyfalusi Tibor 542
Nagy Géza 509
Nagy Gyula 714
Nagy István 217
Nagy Izabella 154
Nagy József 426
Nagy Lajos 68, 142, 145, 150, 256, 715, 850
Nagy László 118, 122, 123, 194, 227, 452, 626, 637, 638, 756
Nagy Méda 641, 643, 652, 655
Nagy Miklós 539—541
Nagy Pál 316, 344, 345
Nagy Péter 468, 702, 707, 712, 1023, 1025
Nagy Sándor 678
Nagy Sándor Kálmán 601
Naláczi József 555
Napóleon, B. 159, 210
Naruszewicz, A. S. 744
Naukrantz, K. 285
Nedeczky Elek 745
Négyesy László 203, 674
Nemes Nagy Ágnes 118, 592
Nemeskürty István 129, 170, 291, 536
Neményi Lili 168
Német József 536
Németh Andor 722, 730, 825, 845
Németh Antal 168
Németh G. Béla 40, 56, 369—371, 373, 376, 379, 380, 609, 611
Németh László 22—31, 34—39, 146, 149, 220, 225, 233, 256, 301, 441, 454, 608, 726, 756, 841
Németh S. Katalin 536
Nero 168
Nestroy, J. 473
Neuser, A. 518
Newton, I. 21
Nietzsche, F. 277, 686, 1030

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Nil (Dapsy Gizella) 65, 643, 646
Nizan, P. 427, 430
Nógrádi László 646
Norwid, C. K. 764
Novák László 538
Novalis, Fr. von 689

Nyikita, E. D. 269
Nyíry István 389
Nyírő József 213

Oates, J. C. 645
Ocskay Kornél 458
Oláh Gábor 1023
Olevianus, C. 518
Oltvai Ferenc 1024
Oltványi Ambrus 538
O'Neill, E. 28
Orbán Balázs 127
Orbók Attila 171
Orczy Lőrinc 507, 684, 743
Orosz János 122
Orosz László 539
Országh László 510
Ortutay Gyula 614, 741
Osvát Ernő 486, 526, 606
Otrokocsi Foris Ferenc 465
Ottlik Géza 120, 316, 318
Óvári Benedek 519
Ovidius, N. P. 192, 468

Örkény István 94, 95, 99, 103, 106, 108, 110, 111, 118, 222, 289—294, 296, 297, 301, 302, 722—725, 727, 728
Öri Fülep Gábor, T. 552

Pál (apostol) 592
Pál József, N. 733
Paleologus, J. 519
Pálfy Sámuel 576
Pálffy Pálné 648, 649
Palló Imre 154
Pálmai Kálmán 536—538, 541
Palóczi Edgár 745
Pálóczi Horváth Ádám 507, 743, 964
Pálosy Éva 646
Palotai Boris 538, 650
Pais Dezső 203, 664, 753
Pakots József 141—144, 150
Pákozdy László Márton 517
Pándi Pál 539, 759
Panfjorov, F. J. 279, 280, 282—284
Papp Ferenc 58
Papp János 939
Papp Viktor 526
Parkinson, G. H. R. 529
Paruta, N. 519
Páskándi Géza 290, 306, 728, 734
Pásztor Árpád 81, 92, 93
Pásztor József, M. 155, 163, 760
Pataki Gábor 291
Pazár Béla 599
Pázmány Péter 513—515
Paul, J. 566, 567, 570—572, 574, 581
Paulay Ede 474, 696
Paulhan, J. 427, 433
Péchy-Horváth Rezső 142
Peitieu, G. de 589—593
Penavin Olga 741, 742
Perényi Erzsébet 536
Perl Ödön 462
Perse, S.-J. 597
Perzyński, St. 181
Pesti Ernő 703
Péter Katalin 195, 196
Péter László 167, 463, 617, 718, 1025
Péterffy Ida 536
Pethő György 308, 536
Pethő Sándor 142
Pethő Zsoltné 542
Petneki Áron 195
Petőfi Sándor 61, 118, 130, 134, 139, 147, 167, 232, 256, 444,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

447, 458, 493, 597, 627, 629, 630, 688—694, 756, 790, 826, 836, 838, 843, 849, 850, 914, 967, 970, 971
Petrarca, Fr. 472, 1006
Petri Mór 419, 420
Petri-Pick Lajos 462
Petronius, G. A. 821
Petrőczi Kata Szidónia 536
Pfiffer Izsák 769
Pick Margit 462
Pilinszky János 218, 314—334, 592, 720, 721, 756
Pintér Jenő 145
Pirandello, L. 28, 37, 222, 1017, 1018
Piskolti István 464
Piszarevics Sándor 675
Platón 192, 459
Plehanov, G. V. 273, 274, 280
Podmaniczky Frigyes 1012, 1014—1016
Podnorska-Okołów, St. 182
Poe, E. A. 698
Pohl, O. 263
Pók Lajos 613
Pomogáts Béla 215—217, 731
Ponori Thewrewk József 338
Popper Ferenc 537
Porebowicz, E. 177
Pórtelky Magda 525, 528
Porter, H. E. 648
Poszler György 231
Prométheusz 824
Prospers, R. 484
Proust, M. 165, 258, 611
Prudhomme, S. 187
Przerwa-Tetmajer, K. 176
Przesmycki, Z. 176, 177
Przybyszewski, St. 176
Pukánszkyné Kádár Jolán 473, 474, 958, 959
Pulszky Ferenc 688
Purcsi Barna Gyula 1019—1021
Puskin, A. Sz. 762, 765
Pyrker László 690
Pünkösti Andor 142
Püski Sándor 438

Rába György 594, 597, 599, 605, 612
Rabelais, Fr. 765
Rácz Aladár 850
Rácz István 194
Ráday Gedeon 344, 684
Radnóti Miklós 2, 227, 536, 597, 603, 614, 615, 697, 699, 700, 701, 708, 730, 731, 1023
Radó György 178, 745
Raimund, F. 473
Rajk László 296
Rajnis József 199, 684
Rákóczi Ferenc, II. 138, 742, 748
Rákóczi György, I. 194, 508
Rákosi Jenő 62—65, 70, 73
Rákosi Mátyás 237, 239—241, 247, 248, 250—252
Rákosi Szidi 500
Rameau, J. Ph. 905
Rechtné Bauer Zsófia 483
Rédey Tivadar 142, 145, 154, 169
Reich Emil 811
Reininger, R. 811
Reisinger Ferenc 162
Reisinger János 609, 610
Rejtő Jenő 756
Remenyik Zsigmond 716
Révai József 205, 235, 236, 242, 246—248, 250—253, 255—259, 826, 829, 831—833, 835, 839, 842, 845, 849, 850
Révai Miklós 684, 749
Révész Géza 615, 616
Reviczky Gyula 69, 649, 814
Réz Pál 537, 702
Reychman, J. 744
Reymont, W. St. 176
Rhoden Emmy 644, 650

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Rickert 231, 235
Riedl Frigyes 475, 1022
Rikóti Mátyás 962
Rilke, R. M. 6, 699, 811, 812
Rimay János 506
Rimócziné Hamar Márta 639, 972
Rippl-Rónai József 605
Ritoók Emma 532
Ritoók János 468
Rittner, T. 178—180
Robespierre, M. F. 377
Roboz Andor 646
Roger, R. 427
Roguski, P. 207, 208
Rolla Margit 525—528
Rolland, R. 427, 430
Romains, J. 427, 430
Rónai Mihály András 174, 463
Rónay László 537, 719, 722, 731
Rónay György 40, 45, 453, 609, 611, 718—721, 730
Rösmann 270
Rosonczy Ildikó 1014
Rosztoky Éva 527
Rot Sándor 521
Rózsa György 121
Rousseau, J.-J. 42, 130
Rousselot, J. 427
Roussin, A. 219
Rudas László 235, 237, 238, 240, 242, 251, 252, 253, 255
Rudnyánszky Gyula 646
Rumy Károly György 689
Ruszoly József 1024
Ruzsiczky Éva 203

Sándor, I. (cár) 210
Sándor Iván 22
Sándor Leopold 552
Sáfrán Györgyi 175
Sághy Ferenc 202—205
Saint-Exupéry, A. de 516, 654
Saint-Just, L-A-L. de 377
Salamon Ernő 1024
Salamon Ferenc 785, 791
Sallay Imre 463, 464, 474
Sallustius, C. G. 192, 551
Salusinszky Imre 164
Sánta Ferenc 118, 756
Sarbak Gábor 668
Sárdi Margit, S. 536, 683
Sardou, V. 135
Sarkadi Imre 221, 222, 224, 301, 726—728
Sárközi György 456, 719, 1024
Sárosi Gyula 744—747, 1023
Sas Ede 656
Sas Péter 211, 214, 215
Sassy Csaba 142
Sassy Szabó Attila 525, 526
Sava, G. 659
Savonarola, H. 672
Schedel Ferenc lásd Toldy Ferenc
Schedius Lajos 467, 474, 481, 688, 689
Scheiber Sándor 517, 764, 768
Schelken Pálma 692
Schelling, F. W. J. 481
Schikaneder, E. 473, 479
Schiller, Fr. 24, 480, 580, 581, 1017
Schimberg, Th. 516—520
Schlegel, Fr. 481
Schlegel, A. W. 964
Schnitzler, A. 812, 813, 819, 1017
Schopenhauer, A. 686
Schönberg, A. 824
Schöpflin Aladár 40, 56, 58, 142, 145, 148, 169, 606, 720, 1000
Schöpflin Gyula 145
Schrenkius, J. 675
Schwajda György 221, 312
Scott, W. 569, 570, 581
Sebestyén Gyula 692
Sébillet, Th. 588
Sebő Lajos 541

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Sebők Zsigmond 641
Segal, J. 652
Seidler Imre 531
Selmeczi Tibor 310
Semper, J. 184
Seneca, L. A. 192, 477
Seres József 974
Serey Éva, Á. 887
Shakespeare, W. 21, 160, 222, 233, 374, 471, 474—477, 581, 597, 650, 729, 1017
Shaw, B. 286, 287, 1017, 1018
Shelley, P. B. 471
Sienkiewicz, H. 186, 187
Sieroszewski, A. 209
Sík Sándor 850
Simai Ödön 203
Simon Jolán 427, 431
Simon Károly 542
Simon István 542
Sin Edit 542
Sinka Endréné 229
Sinka István 438, 439, 715, 716
Sinkó Ervin 236, 249, 532
Sipos Gyula 224—227
Sipos Lajos 128, 613
Siri, V. 1007
Skrynecki 208
Sobri Jóska 915
Socinus, F. 519
Sófalvi József 553
Solt Andor 468, 1011
Soltész Erzsébet 510
Soltész Zoltánné 201
Sólyom László 301
Somfay Margit 643, 646
Somlay Artúr 168, 850
Somló István 419, 420
Somlyó György 597
Somlyó Zoltán 142
Sommer, J. 519
Somogyi Ágnes, W. 605
Somogyi Imre 716
Somogyi Kálmán 420
Sonnenfels, J. 339
Soós György 309
Soós László 720
Soóky Margit 640
Sós Endre 501
Sőtér István 369, 371, 372, 375, 376, 539, 605, 718—720, 915, 974
Spencer, H. 471
Spengler, O. 502
Spinoza, B. 519
Spiró György 221, 289, 297, 307, 308, 729
Standeisky Éva 825
Staud Géza 468, 473, 677
Steinbeck, J. 258
Steiner, G. 529
Steinert Ágota 916, 1012, 1014
Stella Adorján 170, 171
Stendal, H. B. 756, 978
Sternberg János 734
Sterne, L. 765
Stettner-Zádor György 479, 480
Stoll Béla 199, 539, 593
Strindberg, J. A. 1017
Strobel, G. W. 207
Styevo András 177, 178
Sudermann, H. 1017
Sue, E. 132
Suetonius, T. G. 192
Sumonyi Zoltán 221
Supervielle, J. 720
Supka Géza 142
Surányi József 157
Sutton, Sh. 321
Sükösd Mihály 682
Sütő András 119, 121, 306, 541, 727, 734, 737, 756
Swinburn, Ch. A. 597
Sylvanus, J. 518

Szabédi László 730
Szabics Imre 536
Szablyár Ferenc 767

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Szabó Dezső 146, 441, 526, 527, 706, 712, 1023, 1025
Szabó Ferenc 609, 702
Szabó Lőrinc 142, 145, 146, 153, 154, 167, 197, 444, 475, 542, 597
Szabó Magda 312, 645, 650, 726
Szabó Pál 144, 145, 148, 715, 721
Szabó Zoltán 603, 719, 931
Szabó Zsolt 711
Szabó László, Cs. 219, 733
Szabó László, Z. 537
Szabolcsi Miklós 463, 537
Szabolcska Mihály 69, 859
Szabóné Nogáll Janka 641
Szajbély Mihály 543
Szakály Ferenc 194
Szakolczay Lajos 733—735
Szalatnai Rezső 538
Szántó Rudolf 164
Szántó Tibor 595, 596
Szarvady Frigyes 135
Szász Anna Mária, H. 702
Szász Ferenc 812
Szász Gerő 792
Szász Imre 221
Szász István 214
Szász Károly 712, 791, 805
Szászy Gizi 848
Szauder József 40, 49, 58, 59, 203, 205, 479, 481, 1007, 1009, 1010
Szauder Mária 960
Széchényi Ferenc 31—33, 35, 382, 572, 688, 743
Széchenyi István (gróf) 183, 336, 337, 339, 341, 351
Széchy Károly 674
Szeder Fábián 199
Szederkényi Anna 647, 655, 656
Szegedi Ila 650
Szegedi István 142
Szegedy-Maszák Mihály 373
Székely Aladár 605
Székely János 312
Székely Mihály 850
Szekfű Gyula 534
Széles Klára 1001
Szelistei N. László 199
Szemere Bertalan 387—390, 907—912, 914, 915
Szemere Miklós 705
Szemere Pál 199, 910, 912, 913
Szenczi Molnár Albert 213, 506, 508, 672, 748
Szendrey István 194
Szendrey Júlia 536
Szent Ágoston 597, 609, 610
Szent-Györgyi Gellért 551
Szent István 132, 212
Szentiványi Károly 344
Szent-Iványi József 154
Szent László (király) 73
Szentmihályiné Szabó Mária 641, 643, 653
Szerb Antal 649, 718—720, 729, 730, 1024, 1029
Szerdahelyi István 631, 930, 1005
Szép Ernő 164, 167, 314—319, 329, 538, 602, 603, 1017, 1019—1021
Szigethy Gábor 352, 563, 538
Szigethy Vilmos, Sz. 460, 482
Szigligeti Ede 1013
Szijártó István 224—226
Sziklay János 142, 558
Sziklay László 260, 745
Szilády Áron 190
Szilágyi István 735
Szilágyi Domokos 604
Szilasi Vilmos 29, 606, 608, 612
Szili József 759
Szili Leontin 646
Szilvási Lajos 756
Szinnyei Ferenc 974, 983
Szinnyei József 464
Szokolay Károly 864
Szókratész 459
Szomory Dezső 811

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Szondy György 640, 658
Szöri József 459, 462
Szőnyi Benjámin
Sztálin, J. V. 529, 861
Szüdi György 871

Tábori Piroska 643, 646, 647, 656
Tábory Róbert 643, 646
Takács József 542, 678
Takács Péter 419, 1011
Takáts Gyula 453, 729—733
Talenti, Cr. 1008
Tamás Anna 541
Tamás Attila 117
Tamási Áron 142, 154, 220
Táncsics Mihály 340, 342, 344—352, 538, 1023
Tanner Ilona lásd Török Sophie
Tandori Dezső 1, 334, 764, 1021
Tar Ilona 292
Tarján Tamás 224, 303, 725, 728, 729
Tarnai Andor 205, 660, 661, 663—667, 771
Tarnóc Márton 513—515, 536
Tápay-Szabó László 164
Tasi József 607
Tasso, T. 471, 507, 1007, 1068
Taxner-Tóth Ernő 481, 1010, 1011
Tate, A. 783
Taylor, J. 757
Téglás János 600, 601, 603, 604
Telbizov, K. 195
Telcs Péter 146, 150
Teleki László (grófi) 340, 341, 382, 385
Teleki Mihály 511
Teleki Sámuel 940, 941
Teleky József 388, 467, 511, 512, 684
Temesvári Pelbárt 190—193
Tersánszky Józsi Jenő 142, 146, 154, 256, 259, 489, 494, 1023
Teslér László 474
Tessitori Nóra 601
Tetmajer 176—178
Thaly Kálmán 208
Thienemann Tivadar 1026—1030
Thököly Imre 194—196
Thurzó Gábor 718—721
Thury Zsuzsa 643
Tichy Tünde 542
Tieghem, P. van 589
Timkovics Pál 668
Tiszay Andor 848
Tisza Lajos 452
Tito, J. B. 238
Toldalagi Pál 721, 731, 866
Toldy Ferenc 199, 203, 205, 463, 469, 478, 538, 583, 743, 745, 746, 790, 793, 794, 1011
Tolnay Dali János 508
Tolnay Gábor 505—509, 511, 512, 536, 537, 539
Tolnai Lajos 1023, 1025
Tolnai Ottó 302
Tolnai Vilmos 203
Tolsztoj, A. Ny. 137, 186, 262, 273—277, 284, 328, 834, 1017
Tompa József 753
Tompa Mihály 1023
Tompa Sándor 691—693
Tompa Z. Mihály 311
Torricelli, A. 33, 462
Tormay Géza 498
Tótfalusi Kis Miklós 199—201, 508—511
Tóth András 679
Tóth Árpád 603, 606
Tóth Béla 541
Tóth Dezső 469
Tóth Gyula 874
Tóth Rezső 648
Tóvölgyi Margit 462
Toussaint, D. 672
Tömörkény István 74
Török Endre 319, 323

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Török Gyula 720
Török József 668
Török Sophie 596, 601—603, 606, 617
Törzs Jenő 498
Töttös Gábor 598
Tőzsér Árpád 523, 524, 740
Trakl, G. 811
Tremellius, I. 518
Treugult, St. 207
Triolet, E. 160
Trócsányi Zsolt 195
Trude, R. 288
Turán Róbert, B. 297
Turczel Lajos 738—740
Turgenyev, I. Sz. 135
Turnai Lajos 154
Túróczi-Trostler József 471, 477—480, 685, 689
Tutsek Anna 641—643, 646, 650, 652, 653, 658, 659
Tüköry Lajos 768
Türr István 135, 768, 1015

Ugron Gábor 142, 143, 146, 151, 154
Ujvári Péter 769
Ulászló, I. 743
Ungvári Tamás 722
Upton, S. 244
Uray Tivadar 500
Urbán Nagy Rozália 735
Ursinus, Z. 518
Uzsai János 664
Uytenbogaert, J. 519

Váczi Margit 542
Váczi Mihály 118, 538
Váczy János 203
Vajda János 69, 79, 80—91, 854, 972—976, 980, 982—990, 995—1001, 1023, 1024
Vajda Péter 975, 1023
Vajda Sándor 260—262, 273, 277
Vajda Viktor 1011
Vajky György 203
Vajthó László 169, 600
Valló Péter 269
Vámbéry Rusztem 772
Vámos László 221
Vánky József 462
Váradi Béla 190
Váradi György 485
Várady Szabolcs 537
Varga Imre 195, 678
Varga János 194
Varga J. János 194
Varga Sándor 541
Vargha Balázs 747, 748—751
Vargha Kálmán 40, 45
Vargyas Lajos 619—623
Varjas Béla 586, 770
Várdai Aladár 666
Várdy Huszár Ágnes 685, 687, 680, 691
Várkonyi Ágnes, R. 195
Várkonyi Nándor 731
Várkonyi Zoltán 719, 720
Vas István 604, 719, 731, 732, 863, 884
Vásárhelyi Judit 190, 507, 508, 673
Vass László 40, 55, 58
Vasvári Pál 351
Vaszary Piroska 705
Vasy Géza 541
Vázsonyi Vilmos 158
Vedres Márk 851
Vega, Lope de 27, 1017
Vehe-Glirius, M. 516—521
Venerabilis, B. 191
Veres András 760
Veres Péter 165, 256, 437—439, 441—443, 445—449, 541, 713—717, 1023
Veress Miklós 221, 604
Vergilius, P. M. 192, 1006
Verne Gyula 130, 133, 756

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Verseghy Ferenc 205, 746, 749, 956, 965, 1022
Vezér Erzsébet 426, 712, 772
Victor Gabriella 641
Vida Tivadar 190
Viertel, B. 812
Villon, F. 588
Vinkó József 297
Virág Benedek 199, 743
Vitkovics Mihály 199, 688
Vitányi Iván 640
Vitéz György 734
Vizkelety András 536
Vizvári Mariska 705
Vizy Kornél 187
Vogl, J. N. 685–687
Voinovich Géza 750
Voltaire, F.-M. 130, 543, 743, 941
Vorstius, C. 519
Vörös Imre 593, 1016
Vörös László 463
Vörösmarty Mihály 199, 295, 312, 447, 463–475, 477–481, 540, 583, 597, 598, 676, 688, 690, 696, 744, 747, 908, 958
Vujicsics Sztoján 537, 541

Wachter Klára 605
Waigand József 190
Waldapfel József 203
Walkó Lajos 500
Wałkowska, Z. 181
Waltner Károly 716
Wańkowicz, M. 182
Warga János 389
Wassermann, J. 861
Wataniel, E. 516–520
Weber, M. 231, 235, 479, 530
Wéber Antal 537, 538, 541, 565, 861
Wéhli Tünde 668
Welcker, K. T. 348
Wellek, R. 776, 779, 931
Weöres Sándor 1, 118, 221, 289, 306, 307, 604, 608, 719, 730, 750
Werfel, Fr. 686, 812, 820
Wesselényi Miklós id. 336, 339–341, 381, 382, 384, 912
Wierzyński, K. 180–184
Wigand Ottó 336, 337
Wilde, O. 320, 598, 599, 699
Wilder, Th. 699
Wildgans, A. 812
Wieland, Chr. M. 479, 480, 543, 557
Winckelmann, J. J. 467
Windisch Éva 511
Wittgenstein, L. 824
Wolfner József 460
Wolgast, H. 639, 642
Würtembergi Sándor 687
Wyka, K. 176
Wyspiański, St. 176, 729

Yourcenar, M. 1015

Zalár József 791, 792
Zapolska, G. 178
Zám Tibor 300–302
Závodszky Zoltán 154
Zay László 710
Zelk Zoltán 719, 721
Zemplényi Ferenc 590, 591
Żeromski, St. 176
Zichy Mihály 135, 136, 696
Zigány Árpád 640
Zilahi Tibor 419
Zilahi Tiborné 419
Zilahy Károly 369
Zilahy Lajos 142, 144, 146, 147, 153, 159, 659, 705
Zita 158
Zitta, V. 528
Zolnai Béla 1029
Zoltai Dénes 364, 758
Zoványi Jenő 509
Zrínyi Ilona 134

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Zrínyi Miklós 135, 147, 506, 671, 673–677, 1005–1008
Zrínyi Péter 309
Zumthor, P. 592
Zweig, St. 812, 817
Zsámbéki Sándor 220, 221
Zschokke, H. 568
Zsigray Julianna 641, 643, 653
Zsoldos László 646
Zsolt Béla 606

SÁNDOR ISTVÁN

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A tartalom folytatása az első borítólapról

DOKUMENTUM

ENYEDI SÁNDOR: Idős Wesselényi Miklós színházi levelezéséhez 381
CSORBA SÁNDOR: Szemere Bertalan „Próbarajza"a pataki Kollégium költői egyesülete számára 387
TAKÁCS PÉTER: Szatmár megye nemesi közösségének állásfoglalása Kölcsey Ferenc mellett 415
VEZÉR ERZSÉBET: Egy megkerült Ady-emlék — Zilahi Tibor levele Petri Mórnak 419
BEREGI TIVADAR: Kassák Lajos levelei Beregi Tivadarhoz 426
GARAI ISTVÁN: „Ne hagyd abba!" — Veres Péter levelezése Garai István tanárköltővel 1956—1968-ig 437
MARAFKÓ LÁSZLÓ: Vallomások a költészetről 449

FILOLÓGIA

PÉTER LÁSZLÓ: Való és költés Balázs Béla *Álmodó ifjúságában* 455
TAXNER-TÓTH ERNŐ: A *Csongor és Tünde* lehetséges forrásai, mintái, irodalmi hatások 463

A HOMÁLYBÓL

MARTH HILDEGARD: „. . . Tudod: azért én mégis közületek való vagyok . . ." Emlékezés Balázs Bélára 482
LACZKÓ ANDRÁS: Földes Imre pályaképéhez 489

SZEMLE

BÁN IMRE: Tolnai Gábor: *Fejedelmi Erdély* — Tizenhat tanulmány 505
BITSKEY ISTVÁN: *Pázmány Péter művei* 513
ROT SÁNDOR: Robert Dán: *Matthias Vehe-Glirius* 516
KOVÁCS GYŐZŐ: Duba Gyula: *Látni a célt* — Esszék, kritikák, vallomások 521
KISPÉTER ANDRÁS: *Út a révig . . .* — Rolla Margit: *Kaffka Margit II.* 525
FEHÉRI GYÖRGY: Lee Congdon: *A fiatal Lukács* 528

TÁRSASÁGI HIREK

Mezey László 1918—1984 (Tarnóc Márton) 534
Beszámoló a Társaság 1984. évi munkájáról (Csáky Edit) 536
Tagfelvétel 542

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ára: 30,—Ft
Előfizetés egy évre: 120,— Ft

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881).

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.